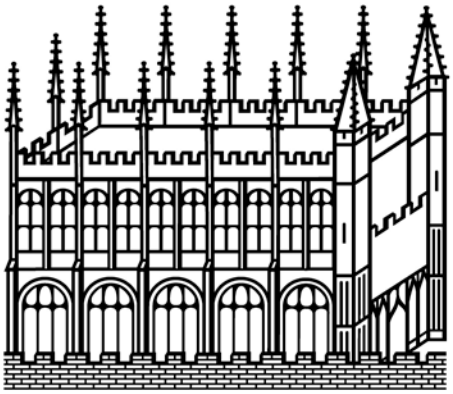


Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

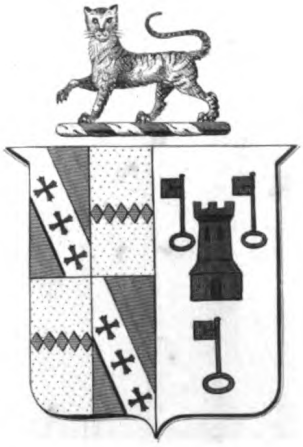
http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks




This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

49 D 252

Whinfield
50 D 33



*E. H. Whinfield.*

# फ़ेहरिस्त कुतुबमतबे सुन्शी नवलकिशोर

## लगायत जौलाई सन् १८८३ ई०

महसूल रवानगी जिम्मे खरीदार है अगर महसूल ठीक न मालूम हो तो तखमीना से वहिसाब फ़ी सदी १०) वास्ते रवानगी डाक पैकट के बवतखमीना अनासिब वास्ते रवानगी रेल के –

| नामकिताब | क़ीमत | नामकिताब | क़ीमत | नामकिताब | क़ीमत |
|---|---|---|---|---|---|
| **वेदान्त** | | तोटकाष्टक स्तोत्र | ३) | ज्ञानसूर्योदय | ।)॥ |
| | | दुर्गास्तोत्र | ॥) | रमलसार | ।)॥ |
| अपरोक्षानुभव | ।)॥ | **संस्कृतभाषाटीकासः** | | रमलनीरत्न | ३) |
| योगवाशिष्ठ २ रे भाग | ५) | | | पञ्चांग संवत् १९३९ वसं० १९४० | ।)८) |
| सांख्यतत्वकौमुदी | ३) | भगवद्गीता आनन्दगिरि | ४) | ज्योतिष चन्द्रिका यानी मू० | |
| प्रबोधचन्द्रोदयनाटक | ३)॥ | विष्णुभागवत | ८) | गोलसार | ७) |
| कैवल्यकल्पद्रुम | ३)। | मुहूर्त्तचिन्तामणि सटीक | ॥) | जातकचन्द्रिका | ।) |
| वेदस्तुति | ।) | मुहूर्त्तमार्त्तण्ड सटीक | ।=) | जातकालंकार | ३)॥ |
| ज्ञानतरंग | ॥=) | रहज्जातक सटीक | ।=) | लग्नचन्द्रिका | ।) |
| ज्ञानाभूषण | ।) | जातकालंकार सटीक | ३) | **पुराणभाषा** | |
| सत्यनामबहार वृन्दावन | १) | अमरकोष | ॥=)॥ | लिंगपुराण भाषा | ४) |
| समरबहार वृन्दावन | ।) | याज्ञवल्क्य स्मृति | ।=) | भविष्यपुराण भाषा | १०)॥ |
| प्रश्नोत्तरी | ।)॥ | ब्रतार्क | २॥) | स्कन्दपुराण भाषाश्वेत-खण्ड | ॥) |
| **संस्कृत** | | भगवद्गीता टीकाहरिवंश | ।=)॥ | वाराहपुराण भाषा | १) |
| | | गीतगोविंद | ३) | विष्णुपुराण भाषा | ॥) |
| अनेकार्थ | ।)॥ | कथा सत्यनारायण | ।)॥ | ब्रह्मोत्तर खण्ड भाषा | ।=) |
| कायस्थविनोदका-प० | ।) | परमार्थसार | ।)॥ | कर्म्मविपाक संस्कृत | ।)॥ |
| लघुकौमुदीजदीद | ॥) | शार्ङ्गधर संहिता | ॥) | मिश्रित माहात्म्य | ॥) |
| सिद्धान्तचन्द्रिका | ।=)॥ | प्रबोध | ।) | गरुड़पुराण गौरीशंकरक-त भाषाटीका सहित | ॥) |
| अमरकोष | ।) | पाराशरी | ।)॥ | मार्कण्डेयपुराण | १) |
| पञ्चमहायज्ञ | ।)॥ | लघुजातक | ।)॥ | **काव्य** | |
| निर्णयसिन्धु | १॥=) | षट्पंचाशिका | ।)॥ | सूरसागर सूरदासकृत | ३) |
| सग्रहशिरोमणि | ।)॥ | सामुद्रिक | ।)॥ | कृष्णसागर | ॥)॥ |
| भगवद्गीतापंचरत्न | १) | भारतीभूषण | ।) | विश्रामसागर | १॥) |
| सदाचारप्रकाश | ॥=)॥ | गोकर्णमाहात्म्य | ।)॥ | प्रेमसागर | ॥) |
| दुर्गापाठसटीक | ।)॥ | तुलसीतत्वभास्कर | ३) | ब्रजविलास मयेतसवीर | १) |
| अपराधभञ्जनस्तोत्र | ।) | **संस्कृतउर्दूटीकास०** | | तथा छोटा | ॥) |
| कायस्थकुलभास्कर | ३)॥ | | | ब्रजविलास मयेतसवीर | ॥=) |
| सुधामन्दाकिनी | ।) | महिम्नस्तोत्र | ।) | तथा काग़ज़चिकना | १) |
| अयोध्याविंशतिका | ।) | याज्ञवल्क्य स्मृति | ॥) | विजयमुक्तावली खुलासा | |
| सांख्यसरोजभास्कर | ।) | ब्रतार्क | १) | महाभारत | ३)॥ |
| लीलावती | ॥) | मनुस्मृति | १॥) | छन्दोर्णवपिङ्गल | ।)॥ |
| मुहूर्त्तगणपति | ।)॥ | विष्णुहारीतस्मृति | ।)॥ | | |
| मुहूर्त्तचक्रदीपिका | ।) | **ज्योतिषभाषा** | | | |
| मुहूर्त्तदीपक | ।) | | | | |
| जातकाभरण | ॥) | वेदाङ्गाभरण | ।)॥ | | |

| नाम किताब | क़ीमत |
|---|---|
| कविकुलकल्पतरु | ।=)॥ |
| रसराज | ॥) |
| सत्सई सटीकबिहारी लाल | ॥=) |
| तथा जरीद | ॥=) |
| सभाविलास | ॥) |
| तुलसी शब्दार्थप्रकाश | ।॥) |
| भजनावली | ॥) |
| प्रेमरत्न | ) |
| भुवनेश भूषण | ॥) |
| नवीन संग्रह | ।=) |
| भक्तमाल बड़ी | ॥) |
| तथा सटीक | ॥) |
| युगुलविलास | ॥) |
| चित्रचन्द्रिका | ।=) |
| गंगालहरी | ॥) |
| यमुनालहरी | ) |
| जगद्विनोद | =) |
| पीयूषलहरी | ) |

## राग

| | |
|---|---|
| राग प्रकाश | ॥) |
| लावनी बनारसीदास | ॥) |
| शृंगार बत्तीसी | ) |
| रागसंग्रह कृष्ण कविकृत | ॥) |
| भजनमाला | ) |
| श्रीअनुरागरस | ) |
| सांगीत प्रह्लाद | ) |
| प्रेमामृतसार | ) |
| कृष्ण गीतावली | ) |

## भाषा इतिहास

| | |
|---|---|
| महाभारत काशिराज कृत | |
| नविलासजात | १) |
| १- हिस्सा तथा | ) |
| २- तथा तथा | ) |
| ३- तथा तथा | ) |
| ४- तथा तथा | ) |
| क़ीमत जुदी जुदी पर्व्व की वक़्फ़ील ले वार यह है | |
| १- आदि पर्व्व | ) |
| २- सभा पर्व्व | ) |
| ३- बन पर्व्व | ) |

| नाम किताब | क़ीमत |
|---|---|
| ४- विराट पर्व्व | ) |
| ५- उद्योग पर्व्व | ) |
| ६- भीष्म पर्व्व | ) |
| ७- द्रोण पर्व्व | ) |
| ८- कर्ण पर्व्व | ) |
| ९- शल्य पर्व्व | ) |
| १०- शान्ति पर्व्व | ) |
| ११- अश्वमेध पर्व्व | ) |
| १२- हरिवंश पर्व्व | ) |
| महाभारत सबलसिंहकृ० | |
| १- आदि पर्व्व | ) |
| २- सभा पर्व्व | ) |
| ३- विराट पर्व्व | ) |
| ४- उद्योग पर्व्व | ) |
| ५- भीष्म पर्व्व | ) |
| ६- द्रोण पर्व्व | ) |
| ७- कर्ण पर्व्व | ) |
| ८- शल्य पर्व्व | ) |
| ९- गदा पर्व्व | ) |
| १०- स्त्री पर्व्व | ) |
| ११- स्वर्गारोहण | ) |
| रामायण तुलसी कृत मय त- | |
| स्वीर व क्षेपक | ) |
| तथा मय क्षेपक मुजल्लिद | ) |
| तथा मय तसवीर सटीक | ) |
| तथा मुजल्लिद | ) |
| तथा जलीकलम मय क्षेपक | |
| काग़ज़ हिनाई व सफ़ेदविव | ) |
| तथा मय क्षेपक खुर्द | ) |
| रामायण तुलसी कृत टीका | |
| सुखदेवलाल कृत | ) |
| रामायण तुलसीदास टीका | |
| रामचरण दास कृत | ) |
| बाल्मीकीय रामायण भाषा | |
| १- बालकाण्ड | ) |
| २- अयोध्या काण्ड | ) |
| ३- आरण्य काण्ड | ) |
| ४- किष्किन्धा काण्ड | ) |
| सुन्दर काण्ड | ) |
| लंका काण्ड | ) |
| रामचन्द्रिका सटीक | ) |
| रामायण रामविलास | ) |

| नाम किताब | क़ीमत |
|---|---|
| रामायण तुलसी कृत सातों का० | |
| बालकाण्ड | ) |
| अयोध्या काण्ड | ) |
| आरण्य काण्ड | ) |
| किष्किन्धा काण्ड | ) |
| सुन्दर काण्ड | ) |
| लंका काण्ड | ) |
| उत्तर काण्ड | ) |
| अद्भुत रामायण | ) |
| उमापति दिग्विजय | ) |
| रामायण का इतिहास | ) |
| रामायण मानस दीपिका | ) |
| रामायण कवितावली तु० कृ० | ) |
| तथा सटीक | ) |
| रामायण गीतावली सटीक | ) |
| राम कलेवा | ) |
| महा रामायण | ) |
| विनय पत्रिका मय तिलक | ) |
| अक्षर कथा कृत | ) |
| श्रीराम विवाहोत्सव | ) |
| रामायण गीतावली सिर्फ़ | ) |
| सुखसागर छापा पंडित | ) |
| सुखसागर मय तसवीरका | |
| राज़ विलायती छापा पत्थर | ) |
| तथा काग़ज़ हिनाई | ) |
| सुदामा चरित्र | ) |
| रामविनय शतक | ) |
| विजय चन्द्रिका | ) |
| उपदेश चन्द्रिका वि० व० | ) |
| सुन्दरविलास | ) |
| विजय दोहावली | ) |

## वैद्यक

| | |
|---|---|
| निघण्ट भाषा | ) |
| अमरविनोद | ) |
| वैद्य जीवन | ) |
| औषधि संग्रह कल्पवल्ली | ) |
| अमृतसागर विलास जात | ) |
| वैद्यमनोत्सव | ) |
| दुलाजुलगुर्च्चा | ) |
| दिललगन | ) |
| माधवनिदानम् | ) |

| नामकिताब | क़ीमत |
|---|---|
| **कुतुबदरसी मुक्तदियान दारिवलकोर्स** | |
| पत्रमाला कैथी | ) |
| वर्णमाला कैथी प्रथम भाग | ।) |
| वर्णमाला दूसरा भाग | ) |
| वर्णप्रकाशिका १भाग | ।) |
| वर्णप्रकाशिका २ भाग | ) |
| सृष्टिका वर्णन | ॥) |
| भोजप्रबन्धसार | ) |
| पत्रहितैषिणी नागरी | ) |
| पत्रहितैषिणी कैथी | ।) |
| भाषाव्याकरण | ।) |
| बालशिक्षा १ भाग | ॥) |
| बालशिक्षा २ भाग | ) |
| किष्किन्धाकाण्ड | ।) |
| सुन्दरकाण्ड | ।) |
| अवधकाव्यनमयेनकृष्ण | ) |
| **कुतुबदरसीसिवाय कोर्स** | |
| व्यौहारपत्रसंग्रह कैथी | ) |
| हिन्दीव्याकरण | ।) |
| जगद्भूगोल १ भाग | ॥) |
| जगद्भूगोल २भाग | ॥) |
| प्राकृतिभूगोलचन्द्रिका | ) |
| धातुरूपावली | ) |
| सरल पुरकी कहानी १भा | ।) |
| शिक्षावली | ।) |
| शिक्षाबोध | ) |
| पत्रदीपिका | ।) |
| विद्याचक्र | ) |
| विद्याकुर | ॥) |
| पदार्थविद्यासार | ) |
| पदार्थज्ञानविटप | ) |
| भाषालघुव्याकरण १भा | ।) |
| इतिहासतिमिरनाशक ३भा | ) |
| भाषातत्वदीपिका | ) |
| भाषाचन्द्रोदय | ) |
| भूगोलतत्व | ) |
| भूगोलवर्णन | ) |
| अवधदेशीय भूगोल १भा | ।) |

| नामकिताब | क़ीमत |
|---|---|
| इंगलिस्तान का इतिहास | ) |
| भारतवर्षीय इतिहास | ) |
| बालाभूषण १भाग | ) |
| पद्यसंग्रह | ।) |
| भाषाकाव्यसंग्रह | ) |
| कवित्तरत्नाकर १भाग | ॥) |
| तथा २भाग | ॥) |
| मंगलकोषदोजिल्दोंमें | ) |
| अंकप्रकाश | ) |
| गणितप्रकाश १भाग | ) |
| तथा ४ भाग | ) |
| क्षेत्रप्रकाश | ) |
| क्षेत्रचंद्रिका १भाग | ।) |
| क्षेत्रचंद्रिका २भाग | ) |
| सकील दायरा हिन्दुस्ताअंग रेजी | ।) |
| रेखागणित १भाग | ) |
| तथा २भाग | ) |
| बीजगणित १भाग | ) |
| तथा २भाग | ) |
| हिदायतनामा मुदर्रिसान हल्का बदी | ) |
| पशुचिकित्सा | ) |
| ज्ञानचालीसी | ) |
| बालाबोध | ।) |
| विद्यार्थी की प्रथम पुस्तक | ) |
| किताबजंवीफेलावट | ) |
| गणितकामधेनुविलाव | ) |
| पढवारियों की पुस्तक पहिला भाग | ।) |
| तथा ३भाग | ) |
| रायलरीडर नम्बर १ | ।) |
| तथा नम्बर २ | ।) |
| तथा नम्बर ३ | ) |
| बालागीतचन्द्रिका | ॥) |
| गीतरसिका | ) |
| प्रथमपुस्तकबीजी | ।) |
| क्षेत्रसुगमनातनुमा | |
| तथाहीलुलमसाहत | |
| शिक्षकप्रबन्धतनुमो | |
| दक्षतुरुलअमलमुदर्री सीन | ॥) |

| नामकिताब | क़ीमत |
|---|---|
| अर्थमर्यादिक १भाग | ।) |
| तथा २भाग | ) |
| तथा ३भाग | ।) |
| हिन्दुस्तानकाबयान | ) |
| पहिलाशुगणक्रिया | ) |
| इतिहासतिमिरनाशक पहिला खण्ड | ) |
| तथा २ खण्ड | ) |
| पदार्थज्ञानविटप | ) |
| हितोपदेशिका | ॥) |
| क्षेत्रचन्द्रिका १भाग | ) |
| गुटिका तीनों भाग | ॥) |
| गु० १भाग | ) |
| तथा २भाग | ) |
| तथा ३भाग | ) |
| जीवविज्ञानविटप | ) |
| अक्षरावली | ) |
| प्राकृतभूगोल | ) |
| बामामनोरंजन | ) |
| सुशीलावतीभाषा | ) |
| **क़िस्सावग़ैरह** | |
| क़िस्सामर्दऔरत | ) |
| ब्रह्मसार | ) |
| नानार्थनोसंग्रहावली | ) |
| शिवसिंहसरोज | ) |
| ज्ञानविवेकनाटक | ) |
| इन्शाअल्लाखानतबहरी लाल | ) |
| बैतालपचीसी | ) |
| सिंहासनबत्तीसी | ) |
| पद्मावतीखण्ड | ) |
| शुकबहत्तरी | ) |
| बकावलीसुमन | ) |
| चहारदरवेश | ) |
| क़िस्साहातमताई | ) |
| क़िस्सागुलसनोबर | ) |
| अपूर्वकथाधनीक़िस्सा अलायब | ) |
| सहस्वरजनीचरित | ) |
| दास्तानअमीरहमज़ा | ) |

| नामकिताब | क़ीमत |
|---|---|
| मसनवी मीरहसन | ।) |
| पद्मावत | ।।=)॥ |
| कर्मोपख्यान बड़ोद्धा | ३) |
| **मुतफ़र्क़ात ॥** | |
| शनिश्चर की कथा | ।=॥ |
| अवधयात्रा | ।=॥ |
| भरतरीगीत | ।॥ |
| सौदागरलीला | ।) |
| मनमौज चरित्र | ।॥ |
| दोहावली रत्नावली | ।॥ |
| ज्ञानमाला | ।) |
| श्री गोपाल सहस्रनाम | ।=॥ |
| गोपीचंद भरतरी | ।) |
| हनुमान् बाहुक | ।॥ |
| जनक पच्चीसी | ।) |
| आनंदाऽमृत वर्षिणी | ।=) |
| व्रतयात्रा | ।) |
| कल्पभाष्य | ॥) |
| विजयदोहावली | ।) |
| इन्द्रजाल | ।=॥ |
| सतीविलास | ।=) |
| विनयप्रकाश | ।) |
| हरिहरसगुणनिर्गुणपदावली | ॥) |
| दिलबहलाव अर्थात्मनोरंजन | ॥) |
| कथाश्रीगंगाजी | ।=॥ |
| आनंदरघुनंदन | ।) |
| गर्गसंहिता | ।) |
| दानलीला व नागलीला | ।) |
| सिद्धान्तसंग्रह | ।) |
| हरनामरत्नावली का चित्र तथा काग़ज़ रसमी | ॥) |
| शुक्रनीति भाषा काग़ज़ चिकना | ॥=) |
| गुरुउपकार | ।) |
| कृष्णगीतावली | ।=) |

| नामकिताब | क़ीमत |
|---|---|
| रसचन्द्रोदय वरसवृष्टि | ।=॥ |
| कालिंजर माहात्म्य | ।) |
| उपदेशकथा | ।) |
| सीताबनवास | ।=॥ |
| श्रीहनूनाटक | ।) |
| रासलीला द्वारका प्रसाद कृ | ।=॥ |
| शंकरचरित्रसुधाकाग़ज़ चिक तथा कारसमी | ।) ॥=) |
| स्त्री ईर्षा | ।) |
| भ्रमजालनाटक | ।=॥ |
| स्वप्नप्रकाश | ।) |
| **क़ानून** | |
| ऐक्ट लगान मग़रबी वशिमाली १० सन् १८५९ ई० | ।) |
| ताज़ीरात हिन्द | ॥) |
| ऐक्ट स्टाम्प १० सन् १८६२ ईसवी | ।) |
| मजमूआ ऐक्ट अवध लगान | ॥) |
| ऐक्ट चौपायों की मदारबल तबेजा का १ सन् १८७१ ईसवी | ।) |
| ऐक्ट १ सन् १८७९ ईसवी स्टाम्प | ॥) |
| तक़ावी के क़ायदे | ।) |
| सवालजवाब पुलिस | ।) |
| अवध रुहेलखंड रेलवे का दस्तूरुल अमल | ।) |
| ऐक्ट १४ सन् १८८२ ई० मज़मूआ ज़ाबिता दीवानी | ॥) |
| ऐक्ट १० सन् १८८२ ईसवी फ़ौजदारी | ॥) |
| क़वायद पटवारियान् मुल्क अवध बमूजब सरकुलर नम्बरी ई॰ ता॰ ३ मार्च सन् १८८३ ई० | ॥) |

| नामकिताब | क़ीमत |
|---|---|
| **कैथी** | |
| पटवारियों के क़ायदे मुल्क अवध | ॥) |
| **उर्दू कैथी महाजनी** | |
| टिक्स के लाइसंस का ऐक्ट २ सन् १८७८ ईसवी | ।=॥ |
| **नक़्शाजात** | |
| नक़्शा हिन्दुस्तान बरवक्त अंगरेज़ी व हिन्दी | ॥) |
| तथा बड़ा बरवक्त फ़ारसी | ॥) |
| तथा छोटा बग़ैर कपड़ा | ।) |
| नक़्शा कुरह ग़रबी बड़ा | ॥) |
| नक़्शा कुरह मशरक़ी के | ॥) |
| नक़्शा एशिया छोटा | ।) |
| तथा बड़ा | ॥) |
| नक़्शा अवध कलां उर्दू | ॥) |
| तथा बग़ैर कपड़ा चढ़ा | ।) |
| तथा नागरी मय रंग बग़ैर कलां | ॥) |
| नक़्शा जंगरूम व रूसकलां | ॥ |
| नक़्शा यूनीवरसटी | ।) |
| नक़्शा यूरूप ख़ुर्द | ।) |

## टैप

हर एक क़िस्म के हरूफ़ संस्कृत देवनागरी, कैथी, उर्दू के ढाले जाते हैं जिन को ख़रीद करना हो अलग रवत किताबत करने से निर्ख़ बतलाया जायगा और नमूना भेजा जायगा—

بالاستیعاب چڑھی ہو عنقریب ایزدی سے پندرہ پارہ تک تفسیر نہایت خوشخط چھپکر طیار ہوئی جسکی قیمت للہ ہی اور نصف آخر تا سورۂ والناس زیر طبع ہی وہ بفضل خدا عنقریب چھپ جائیگی۔

## حدیث

تیسر الوصول الی جامع الاصول من حدیث الرسول یہ نوادر کتب احادیث سے ہی جسمین مجموعۂ صحاح ستہ احادیث کا انتخاب ہر باب احادیث کا دو جلد مین ہر باب احادیث و امداد خدا سے جلد اول چھپکر تیار ہوگئی ہو اور جلد ثانی زیر طبع ہی۔

## طب

مخزن سلیمانی اردو ترجمہ اکسیر عربی کتاب کا ہی بڑی نافع مبسوط کتاب اب کی ہی عموماً اطبائے روزگار کے واسطے بہت فائدہ بخش نہایت بڑی کتاب کثیر الضخامت ہی

## متفرقات دینیہ

زبدۃ المصائب کمال نادر اردو زبان مین کتاب ہی جسمین نہایت تفصیل سے مصائب خاص ال عبا کے مفصل تحریر کیے ہین قریب الاختتام ہی

احسن القصص حالات طاہرات رسالت پناہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کو کمال سندی روایات کے ساتھ نہایت عمدگی سے بڑی عالم نے تالیف کی ہی قریب الاختتام ہی۔

## متفرقات

طلسم ہوش ربا کیا ب داستان ہوش ربا ہی کہ جسکی حسن بیانی اور لفاظی کے سامنے گویا کی ناطقہ سر بہ در گلو ہی ایسی مسلسل داستان اس خوبی بیان سے سنی نہوگی چھپ جاوید قریب زمانہ چھپکر تیار ہوتی ہی۔

کوچک داستان ہی مارکنڈے پران جسمین سنسکرت مع ترجمہ اردو چھپتا ہی۔

رام گیتا۔ بھاشا چھپی ہی۔

مؤید الفضلا بڑی معتبر لغت کی قدیم کتاب مشہور و معروف ہی۔

جامع تراکیب تلمیح صنعت گلاٹ کا رسالہ نظم مین بہت خوشخط چھپتا ہی۔

گل فردوس جسمین حالات اولیاء اللہ کو فارسی زبان مین نہایت عمدگی سے نظم کیا ہی۔

کلیات شہید یہ کلیات بڑے عالم باعمل مولوی غلام امام شہید کا فارسی زبان مین کمال عمدگی سے چھپ ہی۔

افسانہ دلپذیر اردو زبان مین ترجمہ انگریزی کتاب ٹیلس فرام شکسپیر کا منجانب مطبع کیا گیا ہی۔

افسانہ و حکایات نادر نادر مین مولوی احمد حاشیہ شرح عقائد نسفی کا نہایت سندی حاشیہ ہی اور اکثر اہل ولایت افغانستان اسکو بہت پسند اور عزیز رکھتے ہین اخوند شیخ حاشیہ شرح ملا جامی علم نحو مین رائج افغانستان حاشیہ ہی متداول و متعارف

پیر اہن یوسفی ترجمہ مثنوی شریف مولانا روم کا ہی مولوی محمد یوسف علیشاہ چشتی نظامی گاشن آبادی ملک دکہن اردو زبان مین شعر بہ شعر ترجمہ فرمایا ہی اور آیات قرآنی و احادیث وغیرہ کی تشریح حاشیہ پر کی ہی۔

حیات القلوب ہر سہ جلد جو سابق مین طبع ہوئین اوذری خواہش سے ہدیہ ہوئین اب دوبارہ مطبوعۂ طہران سے تصحیح ہوکر بڑی تقطیع پر کمال عمدگی سے چھپتی ہی

رضی شرح کافیہ کہ یہ بار دیگر بہت خوبی سے کلان تقطیع پر چھپتی ہی۔

رندن پارجات سنسکرت یہ پوتھی نہایت مفید اور عمدہ چھپتی ہی۔

تحفۃ المجید مصنفہ منشی رب علیخان صاحب انسپکٹر پولیس عمدہ انشا ہی فارسی زبان مین

دیوان حافظ محشی چوب قلم اعلے درجہ خوشنویس شیخ شمس الدین صاحب لکھا ہوا بڑے اہتمام سے چھپتا ہی۔

## اشیاء متفرق تجارتی

ونیز بلاٹنگ یعنی جاذب کاغذ کاغذ خشک کرنے کے لیے مطبع مین موجود رہتا ہی مطلوبہ قسم کے لیے خریداران خط کتابت سے تصفیہ نرخ کر سکینگے۔

نمونہ بھیجنا چاہیے خواہ نمونہ طلب کرنا چاہیے واسطے فیصلہ قیمت کے ہر ایک خریدار کا خط مہربانی سے جس قیمت سے خرید کرنا چاہتے ہون اسکی تصریح اپنی درخواست مین اگر کر دینگے تو معاملہ کے تصفیہ مین آسانی بلا سلسلہ خط کتابت ہوگی

### نمبر ۵ سنگ چھاپہ ولایتی

مختلف پیمانہ و وزن کے پتھر جو چھاپہ و تحریر مین کام آتے ہین موجود ہین اور یہ پیمانہ اور وزن ایسے ہی ہین جسکی حاجت تمام ہندوستان کے چھاپہ خانجات لیتھو گراف کو ہوتی ہی قیمت عموماً مہر فی پونڈ بلا ڈسکونٹ کے ڈلہوری مقام مطبع بعد روانگی کے کوئی دقت ہی چھاپہ خانہ کی نہوگی۔

## اشیاء متفرق تجارتی

### نمبر ۶ اقسام حروف ٹیپ ناگری

اقسام و نمونجات مع قیمت ناگری کی فہرست مین علحدہ درج ہین جس قسم کے حروف اور فونٹ کی حاجت ہو خط کتابت کرنے سے مدت تیاری حروف و مصارف روانگی وغیرہ کا حال کارخانہ سے دریافت ہو سکتا ہی۔

### نمبر ۷ ادویات

عرق بید مشک لاہوری خالص جسکو صفصاف کہتے ہین مقوی اعضاء رئیسہ ہی۔

فی بوتل ۱۲ مہر

### ڈاکٹر ڈیرہ وزکی ممتحن دوائین

تمہراپین نمبر ۱ قیمت و نرخ لندن ہر ایک ڈبیا پر لکھا ہوا ہی۔

| قیمت لندن | قیمت لکھنؤ |
|---|---|
| ۲ شلنگ ۹ پنس | ۱۲ مہر |
| ۴ شلنگ ۶ پنس | ۸ مہر |
| ۱۱ شلنگ | ۳۰ مہر |

## اشیاء متفرق تجارتی

تمہراپین نمبر ۲ علاج کا کاغذ ہمراہ ڈبیا کے ہی۔

| قیمت لندن | قیمت لکھنؤ |
|---|---|
| ۲ شلنگ ۹ پنس | ۱۲ مہر |
| ۴ شلنگ ۶ پنس | ۸ مہر |
| ۱۱ شلنگ | ۳۰ مہر |

تمہراپین نمبر ۳ علاج کا کاغذ ہمراہ ڈبیا کے ہی

| | |
|---|---|
| ۲ شلنگ ۹ پنس | ۱۲ مہر |
| ۴ شلنگ ۶ پنس | ۸ مہر |
| ۱۱ شلنگ | ۳۰ مہر |

گنٹا ڈی کا کاغذ علاج ہمراہ بوتل کے ہی

| | |
|---|---|
| ۱۱ شلنگ | ۳۰ مہر |
| ۳۴ شلنگ | ۹۰ مہر |

زنل پنس کا کاغذ علاج ہمراہ بوتل کے ہی

| | |
|---|---|
| ۲ شلنگ ۹ پنس | ۱۲ مہر |
| ۴ شلنگ ۶ پنس | ۸ مہر |

بلل ڈی کا کاغذ استعمال کا ہمراہ ڈبیا کے ہی

| | |
|---|---|
| ۲ شلنگ ۹ پنس | ۱۲ مہر |
| ۴ شلنگ ۶ پنس | ۸ مہر |

### ڈیل ایڈ و بھائی سرس

کاغذ طریقہ استعمال ہمراہ ڈبیا کے ہی

۱ شلنگ ۱۱ مہر

### ڈاکٹر ٹانویصاحب کی آزمودہ دوائین

### جبوب ہاکو

یہ جبوب واسطے تصفیہ خون و رفع قبض اور تب ہر قسم کے مفید ہین ہندوستان مین زندگی صحت سے بسر کرنے مین یہ جبوب خواص اکسیر کا رکھتے ہین اور کاغذ طریق استعمال جبوب کا ہر مرض کے واسطے ہمراہ ڈبیا ہی قیمت ڈبیا بہر ممبر ولایت فی ڈبیا ۱۲ مہر

### مرہم ہالوے

جسکا خواص تاثیری تحلیل اور رام درد تفرس اندمال زخم کہنہ ناسور کے لیے اکسیر تاثیر ہی کاغذ استعمال کا ہمراہ ڈبیا ہی اکثر استعمال دونون جبوب و مرہم ہالوے سے کلیتہً امراض بیرونی و اندرونی بہت جلد دفع ہوتے ہین یہ جبوب و مرہم عالم مفید دوا ہین قیمت ڈبیا بہر ممبر ولایت فی ڈبیہ ۱۲ مہر

### نمبر ۶ روشنائی چھاپہ پک رنگ

نرخ نمبر ۱ سے نمبر ۶ تک فی پونڈ مختلف ہے

| | |
|---|---|
| نمبر ۱ سے نمبر ۲ تک | فی پونڈ ۲ مہر |
| نمبر ۳ سے نمبر ۶ تک | فی پونڈ ۱ مہر |

## فہرست کتب زیر طبع

### تفسیر عرائس البیان فی حقائق القرآن

مشہور بہ تفسیر روزبہان کہ یہ تفسیر ہی مذاق تصوف مین شیخ کامل ابی محمد روزبہان ابن ابی النصر البقلی الشیرازی کی تصنیف ہی آج تک ایسی تفسیر نہین ہوئی اہل باطن سے دل سے پوچھیے کہ یہ تفسیر کس رتبہ کی ہی اور مرید ہران اسکے حاشیہ پر تفسیر محی الدین عربی کی ہی جو مصر مین چھپی ہوئی ہی

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| پارا شری مع ٹیکا | ۱ر ۶ |
| لکھوجاتک | ۲ر ۶ |
| گھٹ چپاتکا | ۱ر ۴ پائی |
| سامدرک | ۱ر ۶ |
| پھونیش بھوشن | ۲ر ۶ |
| گوکرن مہاتم | ۱ر ۶ |
| تلسی تت پیاشکر | ۳ر |
| پرشنوتری | ۱ر ۴ پائی |
| گرو پران مع نگاگوری نگھ | ۱۲ر |
| **کتب انگریزی ورسی** | |
| نکلم المدرسہ انگریزی اردو | ۲ر |
| ترجمہ آموز ناگری انگریزی | ۳ر ۶ر |
| رومن اسکول ڈکشنری | ۱۲ر |
| ہوکشنری انگریزی و ہندی | ۱۰ر |
| اردو مولفہ منشی سدا سکھ لال | |
| اسسٹر کٹر | ۱ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| اسپلنگ بک خرد | ۲ر |
| ؍؍ کلان | ۳ر |
| اسپلنگ بک قسم دیگر | ۲ر |
| انگلش گریمر خرد | ۲ر |
| ریڈر نمبر ۲ مروجہ قدیم | ۸ر |
| ؍؍ نمبر ۲ قسم دیگر | ۲ر |
| ؍؍ نمبر ۳ | بلا قیمت |
| لیٹر رائٹر | ۶ر |
| فسٹ جاگرفی | ۱ر |
| ترجمہ ایسپلی حصہ اول | ۲ر |
| **تواریخ** | |
| ہسٹری آف انڈیا | عہ ر |
| راج تشمیر | ۷ر |
| تواریخ لکھنؤ | ۸ر ۱۰ر |
| **قصص** | |
| پریم ساگر | ۱۰ر |
| ؍؍ مع جلد | ۱۲ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| گلستان ترجمہ فرانس گلوئن صاحب | عہ ر ۱۲ |
| بتیال پچیسی | ۳ر |
| باغ و بہار یعنی ترجمہ | عہ ر |
| چار درویش | |
| اخوان الصفا | ۸ر |
| گل بکاؤلی مع فرہنگ | ۸ر |
| اربعین نبیٹ الف لیلیا جلد اول | ۸ر |
| ؍؍ جلد دوم | ۸ر |
| ؍؍ جلد سوم | ۸ر |
| اربعین نبیٹ الف لیلیا جلد چہارم | ۸ر ۱۲ |
| **متفرقات** | |
| جنتری برآور دتنخواہ | ۸ر |
| ؍؍ سصد سالہ | ۴ر |
| ؍؍ یادداشت | ۸ر |
| **نقشجات** | |
| نقشہ ہندوستان بخط انگریزی | عہ ر |
| ؍؍ کلان فارسی خط کا | ۱۴ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| نقشہ ہندوستان خرد | ۴ر |
| نقشہ کراہ شرقی کلان | ۱۴ر |
| نقشہ ایشیا خرد | ۴ر |
| ؍؍ کلان | ۱۴ر |
| نقشہ اودھ کلان | ۲ر |
| اردو | |
| ؍؍ خرد بفیرپاچ | ۴ر |
| ؍؍ کلان ناگری مع | ۱۴ر |
| رنگ وغیرہ | |
| نقشہ جنگ روم وروس | ۴ر |
| کلان | |
| نقشہ یونیورسٹی | ۴ر |
| ایلنک | |
| نقشہ پورب خرد نہایت | ۱۰ر |
| عمدہ نقشہ پورب کا | |
| ہے۔ | |

## نام اشیا متفرق تجارتی

| نمبر قلم | |
|---|---|
| قلم واسطی | |
| قسم دوم فی صدی | ۱۵ر |
| فی صدی نیزہ | (للعہ) |
| قسم سوم فی صدی | ۱۴ر |
| پنسل کے قلم | |
| قلم آمد لندن انگریزی کے | |
| فیصدی۔ | ۱۶ر |
| نمبر ۴ سلیٹ چوکھٹا لگی | |
| ہوئی پیمانہ مختلف | |
| قسم اول ۱۸ + ۱۴ فی | ۱۲ر |

| | |
|---|---|
| قسم دوم ۱۶ + ۱۱ فی۔ | ۸ر |
| قسم سوم ۱۵ + ۱۱ فی۔ | ۶ر |
| قسم چہارم ۱۴ + ۱۰ فی۔ | ۵ر |
| قسم پنجم ۱۲ + ۸ فی۔ | ۴ر |
| قسم ششم ۱۱ + ۹ فی۔ | ۶ر ۳ |
| قسم ہفتم ۱۰ + ۸ فی۔ | ۳ر |
| پنسل سلیٹ فیصدی | ۱۶ر |
| نمبر ۳ پارچہ جلد بندی | |
| رنگ برنگ کا آمد | |
| لندن | |
| ۱۔ رنگ سرخ خوشرنگ۔ | |

| | |
|---|---|
| ۲۔ اودا رنگ گہرا رنگ | |
| ۳۔ سبز رنگ سبز رنگ۔ | |
| ۴۔ اگری رنگ سبز رنگ | |
| ۵۔ سیاہ رنگ۔ | |
| ۶۔ نیلا رنگ آسمانی۔ | |
| سب اقسام رنگوں کی فی | |
| گز ۔ ۔ ۔ | ۱۲ر |
| **اطلاع** | |
| پارچہ طلب کرنیوالوں کو | |
| چاہیئے کہ دو تین رنگ کا | |
| نام لکھیں تاکہ جس رنگ کا | |

| | |
|---|---|
| موجود ہو بھیجا جاوے | |
| اس صورت میں جس رنگ کا | |
| پارچہ اسوقت موجود ہوگا | |
| روانہ ہوگا۔ کیونکہ اس | |
| قسم کی آمد لندن سے ہمیشہ | |
| رہا کرتی ہے۔ اور فروخت ہوتی | |
| رہتی ہے شاید کسی رنگ کا پارچہ | |
| نہیں رہتا ہے۔ | |
| **نمبر ۵ اقسام کاغذ** | |
| کاغذ اگر قسم و پیمانہ سائت | |
| ولایت و کارخانہ ہندوستان | |

| نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| سورج پور کی کہانی پہلا بھاگ | ۶ پائی | چھتر پرکاش | ۴ر | بابو ہیرالال | ۴ر | مہورت مارتنڈ سٹیک | |
| شکنتلا دی | ۱ر۶ | چھتر چندر کا پہلا بھاگ | ۱ر۶ | گیت رسکا " " | ۱ر۶ | مہورت دیپک | ۱ر |
| ششو بودھ ترجمہ | ۴ر | چھتر چندر کا دوسرا بھاگ | ۴ر۶ | پرتھم پستک خرد | ۶ پائی | بدھ بھاگ سٹیک | |
| سفینۃ الصبیان نثر | | سکیل دائرہ ہند انگریزی | ۶ پائی | **کتب سنسکرت** | | جاتکا کا گنکار سٹیک | |
| مدر دیکا | ۱ر۶ | ریکھا گنت پہلا بھاگ | ۶ر | لیلاوتی سنسکرت | ۶ر | جاتکا بھون | ۸ر |
| ویاچکر ترجمہ دائرہ علم | ۱ر | " دوسرا بھاگ | ۶ر | کالیتہ نبود چھاپ ٹیپ | ۶ر | ہورا مکرند | ۱ر |
| دیانکر ترجمہ خلاق المعجزات | ۲ر۶ | بیج گنت پہلا بھاگ | ۴ر۶ | لگھ کومدی جدید | ۴ر۶ | **سنسکرت مع** | ۸ر |
| بھارتھ دویاسار ترجمہ | ۴ر | " دوسرا بھاگ | ۶ر | سید ھانت چندر کا | ۶ر | **ترجمہ اردو** | ۹ر۷ |
| رسالہ علم طبعیات | | ہدایت نامہ مدرسان | ۲ر | امر کوش سنسکرت | ۲ر | منو سمرت مع ترجمہ | ۱ر |
| بھاشا لکھو بیاکرن پہلا بھاگ | ۵ پائی | حلقہ بندی | | پنچ مہاجگیہ یعنی سندھیا | ۱ر۶ | دشنو ہارتیہ مہورت | |
| | | شیو چکتسا ترجمہ | ۲ر | او پاسنا | | مہمرت ستوتر | |
| بھاشا تنو دیکا | ۸ر | علاج المواشی | ۲ر | نرنی سندھو | ۱۰ صفحہ | پاکگیہ ولکیہ سمرتی مع | |
| بھاشا چندر ادوی | ۳ر | لچھمی سرستی سمبادحصہ اول | ۳ر۱ | شنکرہ شرو من | ۱۹ صفحہ | ترجمہ اردو | |
| بھوگول تنو ترجمہ انیس | ۳ر | " حصہ دوم | ۲ر | بھگوت گیتا | ۶ر۴ | **سنسکرت مع ترجمہ** | |
| اسیا لکین | | اکشر اولی | | مارکنڈے پران جدید | ۲ر صفحہ | **بھاشا سمجھ** | |
| بھوگول ورنن مطابق | ۳ر | گیان چالیسی | ۲ پائی | درگا پاٹ سٹیک | ۶ر۵ | **ناگری** | |
| جغرافیہ اول | | دوہاولی تلسی داس | ۱ر۶ | دشنو بھاگوت نہایت | ۱ر۶ صفحہ | امر کوش مع ترجمہ | |
| اودھ دیشہ بھوگول حصہ اول | ۱ر۶ | بالا بودھ | ۱ر۹ | سدھ چھپی ہوئی | | پاکگیہ ولکیہ سمرتی مع | |
| انگلستان کا اتہاس | ۶ر | بدیارتھی کی پرتھم پستک | ۴ر | اپرادھ بھنجن استوتر | ۳ پائی | ترجمہ بھاشا | |
| بھارتھ ورشیہ اتہاس | ۶ر | کتاب جنتری پھیلاؤ | | درگا استوتر | ۵ر | برتالک | |
| بالا بھوشن پہلا بھاگ | ۲ر | کنٹرت کام دیو | صفحہ ۱۰۰ | کالیتہ کل بھاشکر | ۶ر۳ | بھگوت گیتا مع ترجمہ | |
| پدیہ سنگرہ | ۱ر۶ | لیلاوتی فن حساب | ۳ر۲ | دیوی بھاگوت مطبوعہ بمبئی | ۱۰ صفحہ | ہرنبس لال | |
| بھاشا کاویہ سنگرہ | ۵ر | ٹیپوار بون کی پستک | | کرم پہاک | | مع ترجمہ ٹیکا انت | ۶ر۵ |
| کتبور ناگر پہلا بھاگ | ۲ر۶ | پہلا بھاگ | ۶ پائی | سدا مندا گنی | ۱ر | گیت گوند مع ترجمہ | |
| " دوسرا بھاگ | ۶ر۳ | " تیسرا بھاگ | ۱ر | اجودھیا بن سنکا | ۱ر | بھاشا نظم | |
| منگل کوش مصادر سنسکرت | ۴ر صفحہ | رائل ریڈر نمبر ۱ مولفہ | ۶ پائی | سکھ سروج بھاشکر | ۱ر۳ | کتھا ست نارائن مع | |
| دو جلدمیں | | بابو ہیرالال | | **جوش** | | ترجمہ | |
| انگ پرکاش ترجمہ کلید سنسکرت | ۳ر پائی | " نمبر ۲ " " | ۹ پائی | مہورت گیتہ | | | |
| گنت پرکاش پہلا بھاگ | ۲ر | " نمبر ۳ " " | ۱ر | مہورت چکر دیکا | ۹ر۶ | پرمارتھ سار | |
| " چوتھا بھاگ | ۲ر | شالاگیت چندر کا مولفہ | ۳ر۲ | مہورت چنتامن سٹیک | ۳ر۲ | سارنگ دھر سنتا | |
| | | | | | ۱۳ر | شیکر بودھ مولفہ | |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| رس نورتن | ۳ر |
| لگن چندر کا چھاپہ پنجم | ۲ر۴ |
| **متفرقات** | |
| سنیچر کی کتھا | ۱پائی |
| گیان مالا | |
| گوپی چند | |
| کتھا ستسر | |
| اودھ جاترا | |
| سہر ترنگی گیت | ۲پائی |
| سودا گر لیلا | ۳پائی |
| من موج چمرتر | ۲پائی |
| دوما دلی رتنا دلی یہ | ۲پائی |
| پوتھی تاورہوت | |
| سری گوپال سہسر نام | ۲پائی |
| کتھا ست نارائن مع ٹیکا | ۱ر۲ |
| ہنومان باہک | ۲پائی |
| جنک پچیسی | ۳پائی |
| انند امرت برکھنی | ۶ر |
| بن جاترا | ۳ر |
| ست نام - مہا رشبدر ابن جی | عصہ |
| سیر بہار بندرابن | ۴ر۳ |
| کلب بہاشا یہ | ۳ر۸ |
| سستی بلاس | ۲ر |
| گرا بکاش | ۱ر |
| نبے پرکاش | ۱ر |
| ہر ہر سن نرگن پدا دلی | ۶ر۱۲ |
| پنچ تن بھگوت کتھا | عصہ |
| دل بہلاؤ منورنجن یہ عمدہ پوتھی ہے | ۲پائی |
| اندر گھمنڈن | ۴ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| شکر نیت بہاشا کاغذ چکنا | ۱ر۴ |
| کرشن گیتا دلی مترجمہ | ۵ر |
| مہابیر | |
| رس چندر دوسری اوریس برشت مولفہ اودے ناتھ | ۶۰ |
| کالیفر مہاتم مترجمہ | ۱ر۲ |
| لالہ چھیدی پرساد | |
| گیتا دلی سٹیک جدید | عصہ |
| اپدیش کتھا پسندیدہ عام | ۲ر |
| گیا عمدہ کتھا ہے مولفہ | |
| گوری شنکر | |
| سیتا بن باس بنگلہ بہاشا سے | ۶ر۲ |
| بہاشا مئین ترجمہ ہوا | |
| سری ہنومانک بہاشا | ۱ر |
| راس لیلا | ۲پائی |
| شنکر چیتر کا کاغذ چکنا | عصہ |
| کاغذ رسمی | ۱۱ |
| دل لگن | ۳ر |
| جھرم جالکا ٹیک | ۳ر۶ |
| سوپن پرکاش | ۱ر |
| رام نجی ستسنگ چھاپہ پنجم | ۱ر۶ |
| رسائن پرکاش صنائع | ۴ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| جنتری خرد ۱۸۹۸ء | ۱ر |
| کلب کا پدرم کا یا کلب | ۱ر |
| **کتب درسی متبدیان** | |
| **داخل کورس** | |
| چترالا کتھی ترجمہ | ۲ر |
| مکتوب احمدی | |
| ورن مالا کتھی حصہ اول | ۶پائی |
| " حصہ دوم | ۱ر |
| ورن پرکاشکا پہلا بھاگ | ۲پائی |
| " دوسرا بھاگ | ۱ر |
| سرشٹ کا برنن | ۲ر۲ |
| بھوج پربندسار | ۴ر |
| چترمنتری ناگری | ۱ر |
| " کتھی | ۱ر۲ |
| بھاشا بیاکرن | ۶پائی |
| بال شکشا حصہ اول | ۱ر۲ |
| " حصہ دوم | ۲ر۴ |
| کرسکندھا کا ندرا مائن | ۳ر |
| اودھ کا بیان مع نقشہ | ۲ر۳ |
| چھتر سنگھاسن یعنی ترجمہ تالیس حکایت | ۱ر۱۲ |
| شکسک پربند ترجمہ | ۱ر۶ |
| ہوستور العمل مدرسین | ۴ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| کیمیا مین چھاپہ پنجم | عصہ |
| بیک پندرکا چھاپہ پنجم | ۸ر |
| اپدیش چندرکا چھاپہ پنجم | ۶ر۲ |
| نرمدا شنکر " | ۴ر |
| ارتھ میٹک حصہ اول | ۶ر۶ |
| " حصہ دوم | ۲ر |
| " حصہ سوم | ۶ر۵ |
| ہندوستان کا بیان | ۴ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| " حنائی | ۶ر |
| ہتو پتر کا | ۱ر۲ر۳ |
| پراکٹ بھوگول چندرکا | ۶ر |
| اتھاس تمر ناسک ہر دو گھنڈ | ۱۲ر |
| ۱- گھنڈ زمانہ سلطنت سلاطین | ۶ر۳ |
| ۲- گھنڈ زمانہ سلطنت انگریزی | ۴ر |
| گنگا لہر سہ گھنڈ مجموعہ | ۶پائی ۱ر۱۰ |
| سودمند طلبہ اسکول | ۱ر |
| ۱- گھنڈ | ۲پائی ۳ر |
| ۲- گھنڈ | ۱ر ۵ر |
| ۳- گھنڈ | ۶ر۲ |
| جیودگیان ڈپٹ ترجمہ | ۴ر ۶ر |
| رسالہ حفظ صحت | ۱ر |
| **کتب درسی سوائے کورس** | |
| بیوناریٹ سنگرہ کتھی | ۱ر۶ |
| ۲- گھنڈ اتھاس تمر ناسک | ۴ر۶ر۴ |
| ہندی بیاکرن | ۶پائی ۶ر۴ |
| بھگت بھوگول پہلا بھاگ | ۲ر۶ر۲ |
| " دوسرا بھاگ | ۲ر۶ر۲ |
| پراکرتی بھوگول چندرکا | ۶ر |
| دھانوارنو " | ۴ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| آرن کانڈ رامائن بالمیکی | ۱۲ر |
| " سندر کانڈ | ۸ر |
| رامائن بالمیکی بال کانڈ | ۱۲ر |
| " " لنکا کانڈ | عہ۸ر |
| اجودھیا کانڈ رامائن بالمیکی | عہ۴ر |
| رامائن تلسی کرت بیکار اجرتن چھاپہ ٹیپ | عہ۸ر |
| **پوران** | |
| بھوکھ پوران بھاشا چھاپہ ٹیپ | عہ۲ر |
| سری اسکند پران سنسکرت بند کا | ۱۲ر |
| مہاتم بھاشا چھاپہ ٹیپ | |
| نہایت عمدہ پوتھی ہے | |
| سری بارہ پوران چھاپہ ٹیپ | عہ۸ر |
| مسرت مہاتم چھاپہ ٹیپ | ۴ر |
| ست ساگر چھاپہ ٹیپ | ۱ر۶ |
| گیان ابھوشن چھاپہ ٹیپ | ۴ر |
| **ویدانت** | |
| بید استت | ۲ر |
| اپدیکھا چھاپہ نمبر ۱ | ۱ر۶ |
| جوگ بشست ہردو بھاگ | عہ۱ر |
| پربودھ چندرودی ناٹک | ۱۲ر |
| سانکھ تتو کومدی | ۳ر |
| کیول کلپدرم | ۳ر۲ |
| گیان ترنگ چھاپہ ٹیپ | ۱۰ر |
| **کاویہ** | |
| سورسا گر کلام سورداس جی کا | ۱۲ر |
| " چندر بلی قلم چھاپہ ٹیپ | عہ۱۲ر |
| کرشن ساگر | ۶ر۸ |
| بشنو ساگر | عہ۳ر |
| پریم ساگر چھاپہ ٹیپ | ۸ر |
| برج بلاس مع تصاویر | عہ۴ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| برج بلاس خرد | ۶ر عہ۸ |
| رچھا پہ چھپر بید العلیع | ۱۰ر |
| " کاغذ سفید چکنا | عہ۸ر |
| کرشن پریا | عہ۱ر |
| بچے کتاوی جہا بھارت کا خلاصہ کیا ہے | ۲ر |
| اینک اُرتھ | ۱پائی |
| چھندار نو پنگل | ۲ر۶ |
| کب کل کلپ ترو | ۶ر۲ |
| رس رتنا | ۱ر۹ |
| ست سی ٹیک بہاری لال | ۱۰ر |
| " طبع جدید | ۱۱ر |
| سجا بلاس | ۱ر۶ |
| تلسی شبدارتھ پرکاش | ۹ر۴ |
| بجھناؤلی | ۴ر |
| پریم رتن | ۲ر |
| جنگل بلاس | ۱ر۶ |
| چتر چندر کا | ۷ر۶ |
| گنگا لہری | ۹پائی |
| جمنا لہری | ۱ر۳ |
| جگدانند | ۳ر |
| بھوشن بھوشن | ۶ر۲ |
| ادبھت رامائن | ۶ر۲ |
| سندر بلاس چھاپہ ٹیپ | ۶ر |
| بچے دوہاولی چھاپہ ٹیپ | ۱ر |
| نوین سنگرہ چھاپہ ٹیپ | ۷ر |
| رام چندر کا سٹیک چھاپہ ٹیپ | ۱۳ر |
| بکتاولی سٹیک عمدہ چھپنا ہے۔ | ۹ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| جنگ بال سٹیک نخ بیکاہی | ۱۲ر |
| چھاپہ ٹیپ | |
| اوتار مہیمی بھاشا | ۴ر |
| **راگ** | |
| راگ پرکاش | ۲ر |
| لاوانی بنارس | ۲ر |
| شرنگار تتبیی | ۲پائی |
| راگ سنگرہ والا پہ ٹیپ | ۲ر |
| بھجن مالا مع لکھا بہ ٹیپ | ۲ر |
| دیوندن سنگھ | |
| سری انوراگ بس | ۱ر |
| سانگیت پرہلاد | ۱ر |
| پریچامرت سار چھاپہ ٹیپ | ۲ر |
| **قصص وغیرہ** | |
| قصہ محورت و مرد کا | ۴ر |
| نادر تھ نوسنکر ہاولی | ۱۲ر |
| برجسار | ۲پائی |
| شیو سنگھ سروج | عہ۴ر |
| بھگت مال | عہ۱۰ر |
| رامابھینک ناٹک | ۲ر |
| اندر سبھا امانت | ۲ر |
| مدھو مالتی | ۶ر |
| بیتال پچیسی | ۲ر |
| سنگھاسن بتیسی | ۴ر |
| پدماولی کھنڈ | ۳ر |
| شنک بتیسی | ۲ر |
| بکاولی سمن | ۲ر |
| بہار درویش مصور مصنف | ۶ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| باغ و بہار | ۱۲ر |
| قصہ حاتم طائی | ۲ر |
| فسانہ عجائب جو سوم | ۸ر |
| پورب کتھا | |
| قصہ گل و صنوبر | ۲ر |
| سیتر تھی چر تر یعنی الف لیلہ | ۴ر |
| طبع جدید | |
| داستان امیر حمزہ | عہ۱۰ر |
| مثنوی سیر حسن بخط ناگری | ۴ر |
| بدھاوت بخط ناگری | ۲ر |
| کمیشن بردہ انگریزی ہے | ۴ر |
| ترجمہ ہوا | |
| **بیدک** | |
| نکھنٹ بھاشا | ۲ر |
| امر نبود | ۹ر۲ |
| ویدیہ جیون | ۹ر۱ |
| اوکھد سنگرہ کلپ ٹیپ | ۳ر۲ |
| امرت ساگر | عہ۱۲ر |
| بیدیہ منوتسو | ۹پائی |
| مادھو نداں چھاپہ ٹیپ | عہ۴ر |
| علاج الغربا چھاپہ ٹیپ | عہ۱۰ر |
| **جوتش** | |
| جاتک چندر کا | ۴ر |
| جاتکا لنکار | ۱ر۶ |
| جوگیہ بھرن | ۹پائی |
| گیان سرودی | ۹پائی |
| رمل سار | ۹پائی |
| اندر جال مولف منشی مہر | ۲ر۶ |
| جوتش خنجر رسمی | ۶ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| گجندر موکش — | ۳ پائی |
| شیو سہسر نام — | ۶ پائی |
| بشن سہسر نام اردو — | ۱ر |
| ست نام بھاکھا — | ۳ پائی |
| شکشٹ چالیسی — | ۳ پائی |
| کاشی استتی — | ۱ر۶ |
| سورسا گر بھوجر گیت — | ۷ر |
| سکشٹلا ناٹک — | ۱ر |
| اومان پت دیو گیجے — | ۱ر۶ |
| مجموعہ بدھان مع مدن لکھ جتا | ۲ر۱۲ |
| استا بکر — | ۴ر |
| کلمات دین برہم سماج — | ۱ر۶ |
| طریقت عبادت برہم سماج — | ۱ر۶ |
| گیان پرکاش — | ۲ر۶ |
| گیان ساگر مع فرہنگ — | ۲ر۶ |
| مخزن برہم گیان — | ۳ر۴ |
| کاشف دقائق مذہب ہنود — | ۱ر |
| کالیست دھرم ادیرین — | ۱ر |
| بج بن جاترا — | ۲ر۶ |
| اودھ نامہ ست مہادیو جی | ۹ پائی |
| بودھیشر مہاتم — | ۱ر۶ |
| لاؤنی بنارسی مرثیہ خیال | ۳ر۶ |
| بھاشا رامان — | |
| رسالہ ولادت کنھیا جی | ۶ پائی |
| وترنگھ جی اوتار — | |
| دیبی چترمع قصائد بنکاچی | ۱ر۶ |
| دیپالی چترا رز مہابلی پرساد | |
| گنگا لہری ناگری — اردو | ۲ر۶ |
| ترجمہ ہر اشلوک کا مترجم | |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| لالہ بلدیو داس | |
| پوشتی موکش گیان — | ۱ر |
| خیالات نادر — | ۲ر۶ |
| بشن سہسر نام اردو ناگری | ۵ر |
| رکمنی منگل طرز اردو نظم | ۲ر |
| مصنفہ منشی راج بہادر | |
| **بھاشا بخط ناگری** | قیمت |
| مہابھارت منظوم — | ۶ر۲ |
| ۱- حصہ — | ۷ر |
| ۲- حصہ — | ۷ر |
| ۳- حصہ — | ۷ر |
| ۴- حصہ — | ۷ر |
| قیمت جدا جدا پرب کی تفصیل یہ ہے | |
| " پہلا پرب آدی پرب — | ۴ر |
| " دوسرا سبھا پرب — | ۵ر |
| " تیسرا بن پرب — | ۴ر |
| " چوتھا براٹ پرب — | ۴ر |
| " پانچوان ادیوگ پرب — | ۸ر |
| " چھٹا بھیشم پرب — | ۱۰ر |
| " ساتوان درون پرب — | ۱۱ر |
| " آٹھوان کرن پرب — | ۸ر |
| " نوان شل پرب وغیرہ — | ۶ر |
| " دسوان شانت پرب — | ۷ر |
| " گیارھوان آشومیدھ پرب | ۴ر |
| " بارھوان ہرونش پرب | ۴ر |
| اومان پت دیو گیجے مترجم — | ۴ر |
| پنڈت مہیش دت | |
| جگت نبود — | ۶ر۲ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| رامائن رام بلاس ترجمہ بلاوزجم | ۳ر۸ |
| بالمیکی | ۴ر۸ |
| رامائن تلسی کرت مع — | ۴ر |
| تصویر وچھپیک — | ۴ر |
| " مع بھومکا — | ۴ر |
| " مع چھپیک مجلد — | ۴ر۱۲ |
| " مع تصویر سٹیک — | ۵ر |
| " " مجلد — | ۴ر۱۲ |
| " جلی قلم مع چھپیک — | ۶ر |
| وتصویر جلی سفید | |
| " " خانی — | ۶ر |
| " مع چھپیک خرد — | ۱۲ر |
| رامائن تلسی کرت بال کانڈ — | ۶ر۲ |
| " اجودھیا کانڈ — | ۴ر |
| " آرنیہ کانڈ — | ۱ر |
| " سندر کانڈ — | ۶ پائی |
| " کشکندھا کانڈ — | ۶ پائی |
| " لنکا کانڈ — | ۶ر۲ |
| " اوتر کانڈ — | ۲ر |
| رامائن کا اتہاس — | ۱ر۶ |
| رامائن تلسی دیکا — | ۱ر۶ |
| رامائن کبتاولی تلسی کرت — | ۲ر |
| رامائن گیتاولی سٹیک — | ۴ر |
| رام گلیوا — | ۱ر |
| مہارامائن | ۱ر |
| نئے تیر کا مع تلک چھاپہ — | ۱۱ر |
| اوتار کتھامرت مصنفہ — | ۱۲ر |
| گردھر داس | |
| سری رام بیاہ اوتسو — | ۸ر |
| استری درپن — | ۵ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| نبس پرکاس مصنفہ گنگا سہائے | ۱۴ر۸ |
| رامائن گیتاولی صرف — | ۴ر۶ |
| رامائن تلسی کرت سٹیک از — | ۶ر۴ |
| سکھدیو جی | |
| منوہر کہانی — | ۴ر |
| سکھ ساگر چھاپہ ٹیپ — | ۴ر |
| دیوی بھاگوت چھاپہ ٹیپ — | ۴ر |
| لنگ پران مترجم پنڈت درگا پرشاد | ۱۴ر |
| گرڑ پران مصنفہ لیاز جی پنڈت گوری شنکر | ۱۲ر |
| دیوی بھاگوت بھاشا جلی قلم | ۶ر |
| سکھ ساگر مع تصاویر | ۴ر |
| کاغذ ولایتی | |
| " کاغذ خانی وسفید رسمی | ۴ر |
| سدامان چتر قسم دیگر | ۵ر |
| آدی پرب مہابھارت سبل سنگھ | ۴ر |
| برات پرب مہابھارت سبل سنگھ | ۴ر |
| سبھا پرب مہابھارت سبل سنگھ | ۴ر |
| بھیشم پرب مہابھارت سبل سنگھ | ۴ر |
| ادیوگ پرب مہابھارت سبل سنگھ | ۷ر |
| استری پرب مہابھارت سبل سنگھ | ۱ر۲ |
| سورگارہن پرب مہابھارت سبل سنگھ | ۶ر۲ |
| کشکندھا کانڈ بالمیکی رامائن | ۶ر۱۲ |
| چھاپہ ٹیپ | |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| سید الاوراد — | ۲ر |
| مواعظ حیدریہ — | ۵ر۹ |
| موید القرآن — | ۱ر۹ |
| مجموعہ رسالہ سعادت نامہ وشمائل شریف رسالہ | ۱ر |
| مجموعہ رسائل رموز الاعیار فی شمائل النور رسالہ | ۱ر۳ |
| ناصر اللبیب فی اسماء الحبیب | ۴ر |
| گلشن ہجران منظوم — | ۱ر۳ |
| ناصر العشاق ذخیرۂ درود شریف از مولوی ناصر علی صاحب | ۳ر۴ |
| صلوات ناصری ″ — | ۴ر |
| ناصر المحسنین ″ — | ۴ر |
| ناصر المشاقین نادر کتاب در حوال معراج شریف | ۱ر۶ |
| رسالہ گنجینۂ اسرار الصفا فی ردّ رسالہ انکشاف بیان فقرا کا | ۴ر |
| تذکرۃ الشہدا — | ۷ر۶ |
| اعانت المسلمین فی امور الدین | ۹ پائی |
| روضۃ الشہدا موسوم بہ گنج شہیدان | ۹ |
| مرثیہ لمعیر — | ۱ر۳ |
| معجزۂ آل نبی — | ۳ پائی |
| مجموعہ معجزات شق القمر | ۹ پائی |
| عناصر الشہادتین — | ۱۲ر |
| ″ جدید | ۹ر۶ |
| سر الشہادتین مترجم — | ۱ر۳ |
| تقریر الشہادتین ترجمہ اردو | ۳ر۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| تحریر الشہادتین کا جو فارسی | |
| شرح سر الشہادتین کی ہے | |
| ذکر الشہادتین مطبوعہ | ۵ر |
| آگرہ ۵ | |
| گلزار خلیل | ۳ر |
| مجموعہ کلیات مراثی و سلام | ۱۲ر |
| مرزا سلامت علی تخلص دبیر | |
| دو جلدیں | |
| ″ جلد اول — | ۱۴ر |
| ″ جلد دوم — | ۱۴ر |
| مجموعہ کلیات مراثی و سلام | |
| میر انیس چار جلدیں | |
| جلد اول — | ۱۴ر |
| جلد دوم — | ۱۵ر |
| جلد سوم — | ۱۱ر |
| جلد چہارم — | ۱۲ر |
| مجموعہ کلیات مراثی و سلام | |
| میر نواب تخلص مونس | |
| جلد اول — | ۱۴ر |
| جلد دوم — | ۱۴ر |
| جلد سوم — | ۱۴ر |
| گلزار غم یعنی مجموعہ مراثی و سلام و نوحہ و رباعیات | ۱۴ر |
| میر عشق جلد اول | |
| ″ ″ جلد ثانی | ۱۴ر |
| تقویۃ الایمان مع تذکرہ الاخوان | ۳ر۹ |
| رسالہ تنبیہ الانسان — | ۹ پائی |
| ہدیۂ مرغوب — | ۱ر۹ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| اسرار غفلت — | ۴ر |
| رسالہ امتیاز سنی — | ۹ پائی |
| ضیاء البصائر فی الایمان والکبائر | ۱ر۹ |
| تذکرہ رسول اکبر حال مغنم | ۶ر۲ |
| ناصر العاشقین مع نقشہ | ۳ر۱ |
| درود اکبر مع اسناد | ۹ پائی |
| قصیدہ دالی حلیمہ | ۳ پائی |
| منتخب احکام القرآن | ۶ر۲ |
| رسالہ تجہیز و تکفین | ۱ر |
| سخاوت نامہ مع قصہ سودا گر بچہ | ۶ پائی |
| سرور و شبر | ۹ پائی |
| ترجمہ وصایای امام محمد غزالی | ۹ پائی |

## کتب مذہب ہنود اردو بھاشا

| | |
|---|---|
| دیوی بھاگوت کا پورا ترجمہ | ۱۴ر |
| دشنو بھاگوت کا ترجمہ خاتمہ گیتا | ۱۴ر |
| بھاگوت منظوم | ۹ر۴ |
| گنیش پران منظوم — | ۶ پائی |
| شیو پران منظوم خرد — | ۱ر۶ |
| سورج پران منظوم | ۹ پائی |
| گیا مہاتم مترجمہ منشی بی | ۱ر۶ |
| ایکادشی مہاتم — | ۹ پائی |
| خلاصہ ترجمہ بھاگوت — | ۱ر |
| پران اردو زبان | |
| کلپت حقیقت ترجمہ ہری | ۱۴ر |
| دیبھاگوت مکمل اردو | ۱۴ر |
| تمام کتاب کا ایک فہرست ہے | |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| ترجمہ پوتھی جانکا بھرن | ۶۱ر |
| گیتا مہاتم و گنیش چوتھ | ۱ر |
| مہابھارت منظوم — | ۹ر۶ |
| رامائن تلسی کرت اردو بھاشا مع تصاویر | ۱۰ر۶ |
| رامائن منظوم از فرحت — | ۳ر۵ |
| ″ جدید از منشی جگناتھ | ۹ر۳ |
| خوشتر مع تصاویر | |
| اوجھت رامائن منظوم | ۹ پائی |
| جانکی بیجے منظوم ″ ″ | ۹ پائی |
| سیتا سویمبر منظوم | ۲ |
| بج بلاس مرکشن لیلا | ۱۱ر |
| پریم ساگر ترجمہ دسم | ۸ر |
| اسکند بھاگوت منظوم — | ۲ر |
| گیتا ستار این مسکراتا | ۲ پائی |

## غذائف

| | |
|---|---|
| ″ منظوم جگناتھ سہائے | ۹ پائی |
| ″ ″ ″ ″ | ۶ پائی |
| ″ مولفہ بخشا و سنگھ | ۱ر۲ |
| ″ تیر گیتہ منظوم | ۹ پائی |
| انشٹ کتا | ۳ پائی |
| بیہلا دچرتر منظوم | ۱ر۶ |
| سدامان جرنار جگناتھ | ۹ پائی |
| ″ مع فرہنگ | ۲ر۳ |
| ″ ثمرہ موسوم منظوم فرخ | ۹ پائی |
| بھگت مال مع فرہنگ | ۱۰ر۶ |
| ″ کاغذ سفید چکنا | ۱۴ر |
| برنار کمار و ناگری مجدد الطبع | ۱۴ر |
| مجموعہ صفات انسانی | ۱ر۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| جلدین اولین | |
| نورالہدایہ ترجمہ شرح وقایہ | ۲ صفحہ ۲ ر |
| جلدین آخرین نظامی | |
| کنزالدقائق اردو مسمی بہ | ۱۴ ر |
| تحفۃ العجم جبین مسائل | |
| حنفیہ کو واسطے فائدہ کے اردو کیا ہے | ۔ ر |
| رسالہ چار یار | ۲ ر |
| چہل مسائل فقہ | ۲ پائی |
| صراط الاسلام وصراۃ النجاۃ | ۲ ر |
| فقہ دینیہ مذہب امامیہ | |
| بعد حمد ہندی | ۱ ر |
| تحفۃ العوام | ۵ ر |
| حلیۃ العرائس | ۳ ر |
| خلاصۃ المصائب | صفحہ |
| احکام الامیہ بہت نادر | ۴ ر |
| کتاب ہے دینیات کی | |
| سفینۃ النجاۃ ادعیہ ماثورہ | ۴ ر |
| کاغذ چکنا | |
| ر ر خانی | ۳ ر |
| اعمال الصالحین | ۶ ر |
| متفرقات دینیہ | |
| شبیہ احمدی | ۱ ر ۹ |
| مثنوی زائر | ۶ پائی |
| دوازدہ مجلس مسمے بہ | ۱۱ |
| ریاض الازہار | |
| اسرار کربلا | ۲ ر ۶ |
| مہر نبوت نعت پیغمبر | ۱ ر ۹ |
| رموز القرآن | ۶ پائی |
| آثار محشر | ۲ ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| صحیح کا ستارہ | ۱ ر ۹ |
| قیامت نامہ بہشت نامہ | ۱ ر ۳ |
| آثار قیامت | ۱ ر |
| اکسیر ہدایت ترجمہ | ۱ ر ۴ |
| کیمیائے سعادت | |
| مذاق العارفین ترجمہ | ۱ ر ۴ |
| احیاء العلوم | بلا وقفہ |
| ہدایت الکونین الی | |
| شہادت الحسنین | ۲ ر |
| تحفہ درود ملقب بہ خیر الکلام | ۲ ر |
| رسالہ کسب الانبیا | ۳ پائی |
| شجرہ طغرائے دوازدہ امام | ۶ پائی |
| دہ مجلس منظوم | ۴ ر |
| جنگنامہ کربلا | ۶ ر ۵ |
| دہ مخزن | ۴ ر |
| مجموعہ توشہ عقبیٰ | ۹ پائی |
| عین البکا معروف بہ | ۶ ر |
| ذوالفقار ماتم معروف بہ | ۴ ر |
| چہل مجلس | |
| مجموعہ نود و نہ نام شامل | ۲ ر ۹ |
| چند رسائل | |
| انوار محمدی | ۵ ر |
| شرح چہل حدیث | ۱ ر ۳ |
| مجموعہ وفات نامہ | ۹ پائی |
| وغیرہ | |
| مولد شریف شہید شہر کلان | ۴ ر |
| ارغلام امام شہید | ۔ |
| ر ر خرد خانی | ۲ ر ۳ |
| مولد شریف عزیزیہ | ۶ ر |
| مولد شریف جدید | ۲ ر ۹ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| مصنفہ مولوی احمد خان صاحب | |
| مولود شریف عشقیہ | ۱ ر ۳ |
| مظہر میلاد مولد شریف | ۲ ر |
| از شیخ وزیر علی مخلص عاقل | |
| زیور ایمان مولد شریف | ۴ ر |
| مستورات کی زبان از | |
| مولوی محمد انور علیصاحب | |
| میلاد مصطفوی جدید | ۹ ر ۴ |
| حدیقہ میلاد | ۹ ر ۳ |
| نسب نامہ رسول مقبول | ۹ پائی |
| تاریخ مدینہ ترجمہ بذب القلوب | ۱۴ ر ۶ |
| نور نامہ وشمائل نامہ | ۲ پائی |
| خدا کی رحمت | ۱ ر |
| اسرار نبوت | ۳ ر ۶ |
| محامد خاتم النبیین | ۵ ر |
| سرور القلوب فی ذکر المحبوب | ۳ ر ۸ |
| گلدستہ محسن در محامد پیغمبر | ۱ ر ۳ |
| خمسہ محمدیہ در فضائل پیغمبر | ۲ ر ۶ |
| مجموعہ نسیم جنت | ۲ ر ۹ |
| سبیل الجنان ترجمہ | ۱ ر ۶ |
| تکمیل الایمان | |
| تذکرۃ الجمعہ دین کی | ۹ پائی |
| عمدہ کتاب ہے | |
| موضح الحق | ۱ ر ۳ |
| تذکرۃ الصلوٰۃ | ۶ پائی |
| تحفۃ الزوجین | ۲ ر ۹ |
| احکام العیدین | ۲ ر ۳ |
| محرم النسا | ۱ ر |
| رسالہ کلید باب الحج | ۳ ر ۹ |
| فضائل الشہور | ۳ ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| سراج السالکین ترجمہ | ۲ ر ۶ |
| منہاج العابدین | ۱ ر ۳ |
| گلدستہ کرامات | ۔ ر ۸ |
| رسالہ عجالہ ہادیہ یعنی رسالہ | ۱ ر ۳ |
| شطرنج | |
| گلزار جنت کیا خوب | ۲ ر ۳ |
| مفید کتاب ہے | |
| تاریخ مکہ معظمہ | ۲ ر |
| ضمان الفردوس | ۱ ر ۶ |
| بحر البحر بحر فضائل الحرمین | ۸ ر |
| عقد الجواہر مسمی بہ سلوۃ الشعرا | ۱ ر |
| جوشن صغیر مترجم | ۱ ر ۶ |
| طریقہ حسنہ | ۱ ر ۶ |
| وصیت نامہ مع رسالہ | ۳ پائی |
| دانشمندی | |
| قصہ ماہ رمضان | ۳ پائی |
| مقاصد الصالحین احوال | ۳ ر |
| بزرگان دین | |
| اسرار محبت | ۱ ر ۹ |
| منہاج النبوت ترجمہ | ۱ ر ۴ |
| مدارج النبوت | |
| رانڈوں کی شادی | ۱ ر ۳ |
| اوراد فتحیہ مع دعاے | ۱ ر ۹ |
| رقاب مترجم | |
| اوراد نقشبندیہ | ۳ پائی |
| شرح قصیدہ بردہ نظم | ۲ ر |
| امداد احسانی | ۱ ر ۶ |
| مجموعہ اوراد مستندہ | ۱ ر ۱۰ |
| شامل اوپر سولہ رسالہ کے | |
| ر کاغذ گدہ | عشر |

| نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| باغ و بہار یعنی قصۂ چار درویش | ۴ر ۲ | فسانۂ آزاد جلد اول سفید للہ | | شیرین خسرو باتصویر | ۹ر ۲ | تحفۂ اسلام | |
| طلسم فصاحت | ۹ر | " کاغذ رسمی | ۵ر | بنجارہ نامہ | ۳ پائی | تفسیر سورۂ یوسف مع متن | ۳ر ۶ |
| وقائع راج کمار | ۶ر ۸ | فسانۂ آزاد جلد ثانی از للہ | | لیلیٰ مجنوں میر تقی ہوس | ۲ر | قفسیر سورۂ یوسف منظوم | ۳ر ۴ |
| سچی بہادری | ۴ر | جولائی لغایت دسمبر ۱۸۵۲ء | | بہار دانش منظوم | ۹ر ۲ | چہ معصر | |
| آرایش محفل قصۂ حاتم طائی | ۹ر ۴ | فسانۂ آزاد جلد ثالث | ۷ر | مجموعۂ سپاہی زادہ باتصویر | ۳ر ۳ | ہفت سورہ کا مترجم | ۴ر |
| باتصویر کاغذ سفید | | از فروری ۱۸۵۳ء لغایت جنوری ۱۸۵۳ء | | بحر دانش یعنی قصۂ سوداگر بچہ | ۱ پائی | تیج سورۂ مترجم | ۱ر |
| " حنائی | ۶ر ۶ | **فسانہ نظم** | | شاہنامہ اردو منظوم | ۹ر ۵ | **حدیث** | |
| " بغیر تصویر | ۵ر | الف لیلہ منظوم چار جلد | ۱ر ۸ | طلسم شاہان یعنی داستان امیر حمزہ | ۱۰ر | تحفۃ الاخیار ترجمہ مشارق الانوار | عصر ۱۲ر |
| داستان امیر حمزہ باتصویر | ۱ر ۴ | مجموعۂ قصص پانچ قصہ | ۱ر ۶ | بوستان راحت قصہ | ۴ر | مظاہر حق ترجمۂ اردو | ۱۰ر |
| لطوطا کہانی | ۲ر ۶ | قصۂ سوداگر بچہ | ۶ پائی | شاہزادہ فتن | | مشکوۃ شریف کاغذ سفید | ۱۵ر |
| نوطرز مرصع قصۂ چار درویش | ۱ر ۶ | قصۂ ماہی گیر | ۶ پائی | قصۂ شاہ روم | ۶ پائی | بہار خلد شرح منظوم | ۳ر ۴ |
| بستان حکمت | عصر | قصۂ حجمہ | ۶ پائی | نالہ منظور منظوم عمدہ | ۱ر | شمائل ترمذی | |
| قصۂ سیاہ پوش | ۶ پائی | قصۂ منصور | ۶ پائی | فسانہ ہمہ | | **فقہ و مذہب** | |
| فسانۂ معقول | ۳ر ۸ | سنگاسن بتیسی نظم | ۴ر | بکٹ کہانی | ۶ پائی | **اہل سنت و جماعت** | |
| قصۂ سورج پور | ۶ پائی | گلزار ابراہیم | ۶ر ۲ | سراپا بتصویر غم | ۹ پائی | راہ نجات | ۹ پائی |
| آئینۂ عقول | ۶ر ۱۰ | چشمۂ شیرین منظوم | ۱ر ۳ | باغ عاشق | ۲ر | مفتاح الجنۃ | ۹ر ۲ |
| جادۂ تسخیر | عصر | مجمر ہمت | ۹ پائی | ایجاد رنگین | ۱ر | حقیقۃ الصلوٰۃ | ۹ پائی |
| نورتن | ۹ر ۵ | مجموعہ چوہے نامہ و بلی نامہ | ۱ر | بحری و بری کا ترجمہ اردو | | در مختار | عصر |
| قصۂ اگر کل | ۲ر | وافیونی نامہ | | داستان عبرت نوا | ۱ر | " سفید گندہ | عصر |
| سیر مقبول | ۶ر ۹ | جوگن نامہ | ۶ پائی | سراپائے پیری | ۶ پائی | کشف الحاجات مع الاجابۃ | ۳ر |
| قصۂ گوپی چند و بھرتری | ۹ پائی | پدماوت بھاکھا مخشی | ۳ر ۱۱ | **کتب مذہبی اسلام** | | اردو | |
| ارمغان دوست | ۶ر ۲ | " بھاکھا سے اردو مع | عصر | **تفسیر** | | ہزار مسئلہ مجموعہ ہفت رسالہ | ۲ر |
| سنگاسن بتیسی | ۳ر ۲ | " از عبرت و عشرت | ۳ر | ترجمہ تفسیر حسینی اردو رسمی | ۱۸ر | شرع محمدی منظوم | ۹ر ۲ |
| بیتال پچیسی | ۳ر | مثنوی گلزار نسیم | ۱ر | بہ تفسیر قادری حنائی گندہ | | تنبیہ الغافلین | ۸ر |
| قصۂ قاضی جونپور | ۹ پائی | قصۂ عجائب منظوم | ۱ر | ترجمہ تفسیر حسینی اردو | ۱۸ر | خیرۃ الفقہ | ۱ر |
| گل بکاولی | ۳ر | گلدستہ منظوم | ۱ر ۳ | سفید رسمی | | جواب السائلین | ۶ر ۱ |
| قصۂ گل و صنوبر | ۶ر ۱ | ہدیۃ الفکار | ۶ پائی | تفسیر زاد الآخرت بہ | ۱۸ر | اظہار الحقیقت | ۱ر |
| ایک روسی زبیندار کا قصہ انگریزی سے اردو ترجمہ | ۸ر | مثنوی میر حسن باتصویر | ۱ر ۹ | قرآن مجید کی تفسیر نظم سی | | تحفۃ المومنین | ۹ پائی |
| | | یوسف زلیخا اردو منظوم | ۶ر ۲ | تفسیر سورۂ فاتحہ مسمی بہ | ۳ر | نور الہدایہ ترجمہ شرح وقایہ | عصر |

فہرست کتب لغایت جولائی ۱۹۳۳ء

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| ...ا معروف بہ بارہ ماسہ | ۴ پائی |
| ...سندر کلی | |
| ...بارہ ماسہ و ناب و بینی و دھو | ۱ ر |
| ...خیر اشاہ و مقصود | ۶ ر |
| ...لید سخن | |
| **متفرق و اسوختہا** | |
| واسوخت امیر | ۳ ر ۳ |
| 〃 امانت کلان | ۲ ر |
| 〃 آباد | ۱ ر |
| 〃 آرزو | ۳ پائی |
| 〃 جرات | ۳ پائی |
| 〃 جوہر | ۶ پائی |
| 〃 جذب | ۶ پائی |
| 〃 جولان | ۳ پائی |
| 〃 حکیم سید جعفر علی | ۶ پائی |
| 〃 حشمت | ۳ پائی |
| 〃 ذکی | ۳ پائی |
| 〃 نظام | ۲ ر |
| 〃 رفت | ۳ پائی |
| 〃 راحت | ۶ پائی |
| 〃 سحر | ۹ پائی |
| 〃 سیر | ۶ پائی |
| 〃 شوق | ۳ پائی |
| 〃 شایان | ۹ پائی |
| 〃 شکوہ | ۱ ر |
| 〃 صفیر | ۹ پائی |
| 〃 عرش | ۳ پائی |
| 〃 عیش | ۶ پائی |
| 〃 عاشق | ۱ ر ۱ |
| 〃 عقیل | ۳ پائی |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| واسوخت عیشی | ۳ پائی |
| 〃 فائض | ۳ پائی |
| 〃 قلق | ۶ پائی |
| 〃 قیصر | ۳ پائی |
| 〃 مظہر | ۳ پائی |
| 〃 مومن | ۹ پائی |
| 〃 مہر | ۶ پائی |
| 〃 مجرم | ۳ پائی |
| 〃 معجز | ۱ ر ۶ |
| 〃 ملال | ۶ پائی |
| 〃 نور | ۳ پائی |
| 〃 نثار | ۳ پائی |
| 〃 وحشی یزدی | ۳ پائی |
| 〃 نوائی | ۶ پائی |
| 〃 ہلال | ۳ پائی |
| 〃 ہمت | ۶ پائی |
| 〃 یادگار حسین علیخان | ۳ پائی |
| 〃 شمیم | ۱ ر ۶ |
| 〃 تحریر عشق و تقریر عشق | ۹ پائی |
| سوانحہ بنی پرساد | |
| **تذکرہ شعراء و تحقیقات سخن** | |
| سراپا سخن | ۶ ر ۱۲ |
| گلستان ہجران | ۹ ر ۹ |
| گلدستہ سخن | ۳ ر ۴ |
| مجموعہ سخن حصہ اول | ۵ ر |
| 〃 حصہ دوم | ۶ ر ۲ |
| عطر مجموعہ حصہ اول | ۱۲ ر |
| گلستان سخن | ۶ ر |
| کلید سخن | ۶ ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| **مجموعات نایاب علوم** | |
| عجائب المخلوقات بالصور | صہ ۱۲ پائی |
| رسالہ تصویرات رنگین | ۳ پائی |
| مطلع العلوم مجمع الفنون | ۳ پائی |
| مطلع العجائب | ۹ پائی |
| 〃 مع رنگ | ۶ پائی |
| اعجاز محمدی | ۳ پائی |
| نقش سلیمانی | ۶ ر ۱ |
| عقد ثریا جو ایک مجموعہ | ۶ پائی |
| تفویض اعمال و نیز نجات | ۳ پائی |
| وغیرہ کا قلیل الحجم کثیر | ۳ پائی |
| النفع رسالہ ہے | ۳ پائی |
| طلسم عجائب | ۶ پائی |
| حرز سلیمانی | ۳ پائی |
| نافع الخلائق | ۶ پائی |
| اندر جال ناگری و اردو | ۳ پائی |
| تاثیر الانظار | ۱ ر ۶ |
| طلسم فرنگ | ۹ پائی |
| طلسم روحانی | |
| عجائبات فرنگ | |
| رسالہ معجزات انسانی | صہ ۴ |
| رسالہ قیافہ | ۶ ر ۱۲ |
| خواب راحتان | ۹ ر ۹ |
| رسالہ مرآۃ الحکمت و | ۳ ر ۴ |
| علاج الجہل | ۵ ر |
| رسالہ جوہر جلاے برقی | ۶ ر ۲ |
| بغیر آگ کا ملمع یعنی گلٹ | ۱۲ ر |
| اور انگلی سب ترکیبیں | ۶ ر |
| رشید نیز اب کی | ۶ ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| رسالہ گورکھ دھندھا یعنی | ۴ ر |
| نگارنامہ معمامع شرح اردو | |
| زبان و بیان قواعد اعمال | صہ ۴ |
| جو طبع رسا کے لئے عجیب عمدہ | |
| رسالہ ہے طبع آزمائی و دل | ۴ ر |
| بہلانے کے لیے تاز مشغلہ ہے | صہ ۴ |
| اچنبھا اس انداز خاص کا رسالہ | ۶ ر |
| اس فن مجامین دیکھا نہیں ہے | ۳ ر |
| سائین کے سو خیال | ۴ ر |
| معروف بہ چہلستان | ۶ ر ۲ |
| خیالات گوہر | |
| کشاف اسرار المشائخ | ۶ ر |
| **علم موسیقی** | |
| قانون ستار | ۲ ر |
| تسہیل الستار | ۱۰ ر |
| غنچہ راگ اصول موسیقی کے | صہ ۴ |
| ساتھ اسکے رموز | ۶ ر |
| کی ادا | ۶ ر ۴ |
| انتخاب النجوم | ۲ ر ۷ |
| فالنامہ گلشن خیال عمدہ | ۱ ر ۳ |
| اور خوب ایجاد ہے | ۶ ر ۵ |
| **قصہ جات نثر** | |
| الفضیلہ اردو مطبع خاص | ۳ پائی |
| 〃 مع تصویرات | ۴ ر |
| فسانہ عجائب کلان | ۹ ر ۲ |
| خوشخط کاغذ سفید | |
| 〃 بغیر تصویر کاغذ فاخرہ | ۵ ر |
| 〃 کاغذ خانی | ۳ ر |
| سروش سخن بجواب فسانہ عجائب | ۳ ر ۵ |
| طلسم حیرت | ۵ ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| **اخلاق و تصوف** | |
| ہدایت المبتدی اردو منشی | |
| نعل جی صاحب | |
| آفتاب ہدایت | ۱ر |
| جامع الاخلاق اردو | ۵ر۶ |
| اخلاق جلالی | |
| نکات احسانی | ۱ر۹ |
| ذخیرۂ سعادت | ۱ر۶ |
| نور العین ترجمہ | ۶پائی |
| مجمع البحرین | |
| دائرہ علم حصہ اول | ۱ر |
| مفید الصبیان نثر | ۳ر |
| گلستان جنان اردو | ۱ر۸ |
| شرح گلستان بٹو مفید | |
| شجرۂ معرفت اردو ترجمہ | ۱ر۸ |
| مثنوی روم ہفت دفتر | |
| مثنوی سرحق | ۸ر |
| کیمیائے حکمت حصہ اول | ۳ر |
| بحر الحقیقۃ | ۲ر |
| باغ ارم اردو مثنوی | ۳ر۳ |
| چشمۂ فیض | ۱ر۶ |
| گلدستۂ اخلاق | ۳ر۴ |
| تہذیب الاخلاق | ۱ر۶ |
| اخلاق سروری | ۶ر |
| گلشن سروری نظم مین | ۲ر۶ |
| سرور حیدری | ۱ر۹ |
| تہذیب حسانی | ۲ر۶ |
| گلدستۂ ادب | ۳ر۵ |
| مجموعۂ توحید | ۲ر |
| تحفۃ العاشقین | ۱ر۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| رہبر راہ حق - مجموعہ | ۹ر |
| مخزن الانوار ترجمہ گنج اسرار | ۱۰ر |
| رسالہ خلاصۂ تصانیف | ۱ر۶ |
| امام محمد غزالی | |
| تحفہ سروری آداب | ۶ر |
| عبادت مین | |
| کنز الاسرار ترجمہ اردو | ۱ر |
| مثنوی شاہ بوعلی قلندر | |
| **کلیات و دواوین و واسوخت** | |
| کلیات انشاء اللہ خان | ۱ر |
| کلیات نساخ | ۳ر |
| شاہد عشرت | ۱ر۸ |
| سخن شعرا | ۲ر۳ |
| اشعار نساخ | ۱ر۸ |
| مرغوب دل | |
| گنج تواریخ | ۸ر |
| زبان ریختہ | ۳ر |
| کلیات سودا | ۲ر |
| کلیات نظیر اکبر آبادی | ۳ر۳ |
| کلیات شاہ نراب | ۱ر۶ |
| کلیات صنعت | ۳ر۴ |
| کلیات ناسخ | ۱ر۶ |
| کلیات آتش | ۶ر |
| کلیات نظام | ۲ر۶ |
| کلیات تسلیم | ۱ر۹ |
| کلیات میر تقی | ۲ر۶ |
| کلیات ظفر چار جلد مین | ۵ر۳ |
| انتخاب کلیات ظفر | ۲ر |
| کلیات مومن خان | ۱ر۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| کلیات وہبی کاغذ چکنا | ۹ر |
| ر کاغذ رسمی | ۷ر |
| دیوان سحر ملقب بہ سحر ساحری | ۳ر |
| کلیات ولی موجد شعر | ۱۳ر |
| بزبان اردو باضافہ غزلیات | ۶ر |
| بہارستان سخن | ۲ر۷ |
| دیوان گویا | ۱ر۳ |
| دیوان رند مسمے بہ | ۱ر۶ |
| گلدستۂ عشق | |
| دیوان فدا جلد پہلی | |
| بیاض گلفشان دیوان | ۱۵ر۶ |
| ثانی فدا | ۱۱ر |
| دیوان غافل | ۶پائی |
| دیوان ذوق | ۱ر۸ |
| دیوان لطف | ۳ر۳ |
| دیوان مناقب خیر البشر | ۲ر |
| دیوان بہار عرب | ۹پائی |
| دیوان نیاز | ۱ر۶ |
| دیوان شہیدی | ۲ر |
| دیوان امیر مرآۃ الغیب | ۳ر۳ |
| لغت سروری | ۶ر۹ |
| دیوان امیر خرد کلام | ۱۱ر۳ |
| شاعر دیگر | ۹ر۹ |
| دیوان غالب دہلوی | ۶پائی |
| دیوان جرار | ۱۲ر۶ |
| دیوان فلق مسمی بہ مظہر عشق | ۸ر |
| دیوان واسطی | ۱۰ر۹ |
| دیوان عاشق | ۱۲ر |
| دیوان خواجہ میر درد | ۸ر۱ |
| دیوان بحر اسرار حقیقت | ۲ر۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| دیوان ہاشیار | ۶ر۵ |
| دیوان صبا مسمی بہ گنجینۂ آزاد | ۶ر۶ |
| دیوان ضامن | ۲ر۶ |
| دیوان صادق | ۳ر |
| دیوان مخزن شوق | ۸ر |
| ر شا بستہ پاسخ بمقابلہ | ۱۲ر |
| غزلیات ناسخ | |
| دیوان حمد ایزدی | ۴ر |
| چمنستان جوش | ۳ر۷ |
| مجمع الاشعار | ۳ر۳ |
| چمن بے نظیر | ۱۱ر۶ |
| گلدستۂ امانت | ۱ر |
| گلدستۂ نعت | ۱ر |
| گلدستۂ خندان | ۹پائی |
| شمس فیض | ۹ر۷ |
| **مثنویات** | |
| مثنوی زینت انجمن | ۱ر۶ |
| مثنوی سعدین | ۱ر |
| مثنوی نرہنگ عشق | ۱ر۶ |
| مثنوی دریاے حسن | ۳پائی |
| ترجمان عصمت افسانہ | ۱ر۶ |
| دلچسپ ہی | |
| مثنوی حیرت افزا | ۱ر |
| مثنوی دل آویز | ۱ر |
| مثنوی دریاے تعشق | ۲ر |
| مثنوی بلیھ چرتر | ۹پائی |
| مثنوی مرآۃ المسرفین | ۹ر۳ |
| مسدس کربلا نظیر اکبر آبادی | ۶پائی |
| مسدس امیر | ۶پائی |
| بارہ ماسی بریہ بارسی | ۹پائی |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| آئینہ تاریخ ناحصۂ دوم مطبع | ۲/ |
| " حصۂ سوم مطبع | ۸/ |
| جغرافیا اودھ کاغذ سفید رسمی | ۱/ |
| " کاغذ چکنا | ۲/ |
| سوالجواب جغرافیہ لمبعی | ۲/ |
| موجز التاریخ | ۱/ |
| نور البرار | ۱/ |
| مہدی نامہ ترجمہ جلد اول | |
| و دوم بوستان خیال نادر | |
| کتاب ہے | |
| " کاغذ چکنا | ۳/ |
| " کاغذ رسمی | ۵/ |
| سیر الاقطلاب اردو | ۱۰/ |
| کارنامۂ نوآتین | ۲/ |
| تاریخ فرمان روایان اودھ | ۳/ |
| تاریخ اودھ نادر عصر نو طبع | ۴/ |
| دو جلد میں مسمے بہ سوانحات | |
| سلاطین اودھ و قیصر | |
| التواریخ مع مرقع تصاویر | |
| سلاطین اودھ و آرائیں | |
| سلطنت اودھ کاغذ سفید | |
| از سید کمال الدین حیدر | |
| معروف بہ محمد میر زائر | |
| مع تصاویر شاہان اودھ | |
| " خانی | ۳/ |
| تواریخ پورٹ بلیر انڈیمان | عصمہ |
| مسمے بتاریخ عجیب بقلم | |
| و تصاویر مولفہ منشی محمد | |
| جعفر صاحب کاغذ سفید | |
| رسمی | |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| تواریخ پورٹ بلیر انڈمان قسم اول | ۳/ |
| واقعات پنجہزار سالہ | ۸/ |
| مخزن حکمت | ۱/۶ |
| مسدس حالی جزر و مد اسلام | ۲/ |
| سرمۂ بینش | ۲/ |
| سوالجواب رسالہ علم | ۱/۳ |
| حیوانات و نباتات | ۱/ |
| تاریخ بدیع ہندوستان | |
| سرود عیسی | |
| بجٹ مداخل و مخارج | عصمہ |
| ہندوستان بابت ۱۸۹۲ء | ۳/ |
| **طب مختص بعلاج انسان** | |
| تشریح الاسباب معروف | عصمہ |
| بہ مظہر العلوم | |
| رسالہ زبدۃ المفردات | ۲/ |
| زبدۃ الحکمت | ۱/۶ |
| سفید الاجسام مع فوائد | ۳/ |
| عجیبہ | |
| علاج الغربا | ۸/ |
| ترجمۂ طب اکبر | ۴/ |
| قانون عترت | ۶/ |
| تحفۃ الاطبا | ۱/۶ |
| قرابادین شفائی | ۶/ |
| قرابادین وکائی بڑی | ۱۳/ |
| نادر کتاب نسخجات طبیہ کی | ۵/ |
| مجربات اکبری | عصمہ |
| طب نبوی | ۲/ |
| رموز الحکمت | ۲/ |
| معالجات احسانی | ۳/ |
| علاج الامراض | عصمہ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| رسالہ قارورہ | عمار |
| مرکبات احسانی | ۸/ |
| اکسیر القلوب ترجمۂ مفرح القلوب | ۹/۵ |
| عجالۂ مسیحی | ۲/۶ |
| کیمیائے عناصری ترجمہ | ۶/ |
| قرابادین قادری | ۲/ |
| مجمع البحرین | |
| ترجمۂ ذخیرۂ خوارزم شاہی | عمار |
| تریاق مسموم | ۴/ |
| ترجمۂ اردو قانون شیخ | عصمہ |
| الرئیس بوعلی سینا جلد اول | |
| " جلد چہارم حمیات مین | عمار |
| ترجمۂ اردو امرت ساگر | عصمہ |
| مجموعۂ میزان الطب | ۸/ |
| مطلوب الطالبین | ۴/ |
| مجربات عاقل | ۱/۶ |
| مجربات بشیر فوت باکے | ۳/۳ |
| نسخے | |
| نسخۃ البحرین | ۸/ |
| **مختص بعلاج بہائم و طیور** | |
| علاج المواشی | ۱/۶ |
| علاج احسانی | ۶/ |
| زینت الخیل مع گھوڑون | ۱۳/ |
| کی تصویرین | |
| " رنگین تصاویر | ۵/ |
| فرسنامۂ میان رنگین | ۲/ |
| **لغت مختص بمفردات** | |
| **طب** | |
| مخزن الادویہ - اردو | عصمہ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| ترجمہ از حکیم نور کریم مین | ۱/ |
| کالم مین - | ۶/ |
| ضروری المطب | عصمہ ۹ پائی |
| مقالات احسانی | ۱/ |
| **لغات درسی عام** | عصمہ |
| تنقیح اللغات | ۳/۲ |
| امان اللغات | ۴/ |
| کریم اللغات | ۷/ |
| گلشن فیض گنجینۂ زبان اردو | عصمہ ۱۲/ |
| لغات ناصری | ۱/۶ |
| فرہنگ دستور الصبیان | ۱/ |
| نفائس اللغات قدیم و جدید | ۴/ |
| لغات سروری | عصمہ ۸/ |
| خیابان گلشن | ۳/۲ |
| اربع عناصر جدید | ۵/ |
| تیسیر الفرقان لتخریج اللغات | ۳/۶ |
| القرآن | ۲/ |
| **تعلیم نسوان** | |
| ہدایۃ النسوان | ۳/۱ |
| تہذیب النسا | ۲/ |
| فوائد النسا | ۶/ |
| مرآۃ العروس حصۂ اول | ۶/ |
| بنات النعش حصۂ دوم | ۳/۶ |
| مرآۃ العروس | ۹/ |
| نونہ النصوح حصۂ سوم | ۹/ |
| مرآۃ العروس - | |
| زینت العروس کاغذ چکنا | ۴/ |
| " کاغذ رسمی | ۳/ |
| قصۂ گلاب چنبیلی عمدہ | ۳/۴ |
| قصہ ہے | ۱/ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| عود ہندی | ۶ر |
| **حساب و ہیئت وغیرہ ریاضی** | |
| جنتری بتادلہ ایکڑ بیکھہ | ۶پائی |
| جنتری سود | ۶ر |
| مکتب نامہ عرف معلم الحساب | ۳ر۳ |
| رکاز الفیوض | ۶ر |
| مبادی الحساب منظوم | ۴ر |
| ہر چہار حصہ | |
| جامع الفوائد | ۹پائی |
| رسالہ جبر و مقابلہ حصہ اول | ۶ر |
| " حصہ دوم | ۶ر |
| تحریر اقلیدس حصہ اول | ۶ر |
| ہملٹن صاحب | |
| " حصہ دوم | ۵ر |
| رسالہ کسور اعشاریہ | ۱ر۶ |
| حل الحساب حصہ اول | ۴ر |
| " حصہ دوم | ۴ر |
| " حصہ سوم | ۶ر |
| " حصہ چہارم | ۳ر |
| ہر چہار حصہ اصول مساحی | |
| کلید ہندسہ و رقم | ۲پائی |
| علم مثلث | ۸ر |
| سراج المساحت تصنیف | ۲ر |
| ہرسول صاحب | |
| مصباح المساحت حصہ دوم | ۴ر |
| دائرہ علم طبعیات | ۶ر |
| ہادی المساح فن مسکین | ۱ر۳ |
| تصنیف مولوی اکرام اللہ | |
| رسالہ فیض عام علم ہیئت بین | ۵ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| شمس الضحی علم ریاضی بین | ۶ر |
| **منطق** | |
| خلاصۃ المنطق | ۶پائی |
| منہاج المنطق | ۵ر |
| **تواریخ احوال انبیا و رسل** | |
| قصص الانبیا۔ موسوم | ۶ر |
| بروضۃ الاصفیا | ۴ر |
| " خرد مطبع شعلہ طور | ۹ر۵ |
| عجائب القصص دو جلد | ۱۱ر |
| تاریخ حبیب الہ | ۶ر۶ |
| فتوحات واقدی کا ترجمہ | ۱۰ر |
| اردو چار حصہ | ۶ر |
| ترجمہ فتوح الشام و فتوح المصر لکچا کی | ۵ر |
| ترجمہ فقط مغازی الرسول | ۱ر۶ |
| ترجمہ فتوح العجم۔ مسمے بمغزنوہ عرب | ۴ر |
| حدیقۃ الاولیا | ۶ر |
| تذکرۃ الخلفا منظوم | ۳ر |
| **حالات شاہان و رئیسان** | |
| تاریخ ماڈراجستان دو جلدین | ۸ر |
| صولت افغانی | ۲ر |
| فتوحات ہند | |
| تاریخ چین ملک چین کے | ۴ر |
| حالات | ۶ر |
| تذکرۃ الکاملین | ۱ر۳ |
| اقوام الہند | |
| عجائبات روزگار | ۵ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| تاریخ طلسم ہند | ۷ر |
| تاریخ عہد ناطجات اوقرار نامجات | |
| وعطائے اسناد سات جلدین | ۶پائی |
| جلد اول | ۵ر |
| جلد دوم | |
| جلد سوم | |
| جلد چہارم | ۹ر۶ |
| جلد پنجم | |
| جلد ششم | ۹ر۵ |
| جلد ہفتم | ۱۱ر۶ |
| وقائع راجپوتانہ۔ کامل | ۶ر۶ |
| الاحوال مع نقشہ ملک | ۱۰ر |
| میوار کاغذ سفید | |
| " خانی | ۶ر |
| تاریخ جدولیہ | |
| تاریخ فیروز نامہ ترک | ۱۰ر |
| خلاصہ تاریخ روم مع تصویرہائے شاہان روم | ۱۰ر |
| تاریخ نپولین بوناپارٹ | ۶ر۵ |
| تاریخ بغاوت ہند مسمے بہ محاربہ عظیم | ۹ر |
| سیر پنجاب | |
| سیر سیاح | ۶ر |
| تاریخ ستارہ ہند | |
| ریاض الامرا کاغذ ولایتی | ۶ر۲ |
| " خانی | ۶ر |
| خلاصہ تاریخ مسعودی | ۴ر |
| کمیشن بودہ | ۸ر |
| تاریخ راج پرستی | ۹ر۱ |
| تاریخ گلشن پنجاب | ۸ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| انیس الیاجین تین حصہ کامل | ۸ر |
| وقائع نگار انگلستان | ۶ |
| کاغذ سفید | |
| " خانی | ۸ر |
| مرآت السلاطین ترجمہ | ۸ر |
| اردو سیر المتاخرین کامل | ۸ر |
| تین جلدین | ۸ر |
| تاریخ مخزن پنجاب | ۸ر |
| کارنامہ سکندری | ۶ر۲ |
| مختصر سیر گلشن ہند | ۶ر |
| تاریخ کارنکر صاحب بہادر | ۲ر |
| منتخب التواریخ اردو | ۸ر |
| بہارستان معروف بہ | ۸ر |
| تاریخ گلزار شاہی | ۸ر |
| ترک جہانگیری | ۶ر۲ |
| جام جہان نما | ۶ر۱ |
| رسالہ پہیلی جواب تاریخی | ۳ر۳ |
| آثار الصنادید مع نقشجات | ۸ر |
| سدس المبحث | ۶ر۲ |
| جنتری سنہ صد سالہ | ۲ر |
| جنتری ۱۸۸۳ء کامل | ۵ر |
| جنتری خرد ۱۸۸۳ء | ۱ر |
| ضیائے اختر | ۵ر |
| گلشن فیض ترجمہ بھوج پربندسار | ۳ر |
| جغرافیہ ہندوستان | ۶ر۲ |
| جغرافیہ طبعی از لکشمی شنکر | ۶ر |
| جغرافیہ عالم حصہ دوم | ۶ر۲ |
| واقعات ہند | ۶ر |
| آئینہ تاریخ نما حصہ اول | ۶ر۲ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| زبدۃ القواعد حصہ دوم | ۲/۶ |
| رسالہ قواعد فارسی مرزا نثار علی بیگ | ۵/۶ |
| کلید سخن | ۶/ |
| قواعد اردو مرزا نثار علی بیگ حصہ اول | ۹پائی |
| 〃 حصہ دوم | ۲/۶ |
| 〃 حصہ سوم | ۵/ |
| 〃 حصہ چہارم | ۶/ |
| پند نامہ کاشتکاران | ۱/ |
| مفید الزارعین | ۸/ |
| مجموعہ مفید مالگزاران | ۸/ |
| اردو صرف و نحو راجہ شیو پرشاد | ۴/ |
| مضامین راجہ شیو پرشاد | ۷/ |
| رد الاباطیل | ۳/ |
| تربیت الناظر | ۲/۶ |
| دائرہ علم حصہ اول | ۱/ |
| سورج پور کی کہانی | ۹پائی |
| خلقت کا بیان | ۲/ |
| اودھ کا بیان حال تاریخی | ۱۰/ |
| مرقوم ہمی | ۱/۶ |
| باب دانش کاغذ روکھا | ۳/ |
| خزینۂ دانش خرد آموز | ۶/ |
| رسالہ کاغذ روکھا | |
| اردو گرامر حصہ اول | ۵/۶ |
| 〃 حصہ دوم | ۱/۳ |
| 〃 حصہ سوم | ۴/ |
| تعلیم المبتدی حصہ دوم | ۲/۶ |
| مفید الصبیان نثر | |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| الف باے فارسی | ۶پائی |
| قواعد بغدادی جلی قلم | ۱/۶ |
| 〃 خرد کاغذ فاختہ | ۹پائی |
| کہ جسکے چوبیس صفحہ ہیں | |
| خوشحال صبیان | ۳پائی |
| خالق باری | ۹پائی |
| 〃 قلم مناسب متوسط کی | ۶پائی |
| 〃 ترمیم جدید | ۶پائی |
| اللہ پیاری مجسمہ خالق باری | ۱/۶ |
| رسالہ فیض جاری | ۳/ |
| ناصر الصبیان الف بے باے | ۶پائی |
| اللہ خدائی لغت فارسی کا | ۹پائی |
| اردو ترجمہ نظم میں | |
| لڑکون کا کھیل | ۱/ |
| دل بہلاؤ حصہ اول واسطے | ۱/ |
| فائدہ مبتدیون کے | ۹/۳ |
| معیار الاملا | ۲/ |
| تشریح الحروف کلان | ۱/۶ |
| تشریح الحروف الف بے | ۶پائی |
| وچند فقرات | |
| مفید المبتدی حصہ اول | ۳پائی |
| 〃 حصہ دوم | ۹پائی |
| تعلیم المبتدی حصہ اول | ۱/۶ |
| حصہ دوم داخل کورس | ۲/۶ |
| ماہ میمان اردو نظم | ۶پائی |
| اصول عجیبہ صرف و نحو میں | ۱/۶ |
| چار باغ ترجمہ اردو چار | ۲/۶ |
| گلزار قواعد فرش و عروض | |
| و قافیہ میں مشہور رسالہ ہے | ۴/ |
| گلدستہ انجمن | |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| مصدر فیوض | ۳/ |
| رسالہ صرف و نحو مولوی آلہی بخش | ۲/ |
| 〃 از مولانا صہبائی | ۱۰/ |
| دریاے عقل | ۳/۱ |
| مجموعہ صرف مسمے بہ امداد الادب | ۹/۹ |
| **نحو** | |
| تشریح ملازمین معروف بہ تسہیل النحو | ۸/ |
| **عروض و قافیہ و صنائع** | |
| عروض فضا | ۶پائی |
| طوبی العروض منظوم | ۶پائی |
| بحر العروض | ۹/۳ |
| 〃 خرد مع نقشہ و حافات | ۱/۹ |
| 〃 کامل العیار اردو میزان الافکار | ۹/۹ |
| مطلع خورشید در فن قافیہ | ۱/۹ |
| ترجمہ حدائق البلاغہ صہبائی | ۸/ |
| رسالہ بیان القوافی | ۶پائی |
| **فن خوشنویسی** | |
| قانون مفردات منظوم | ۶پائی |
| نظم پروین | ۱/۹ |
| اصلاح الحروف تین حصہ میں | ۲/۳ |
| 〃 حصہ اول | ۱/ |
| 〃 حصہ دوم | ۱/ |
| 〃 حصہ سوم | ۱/ |
| 〃 اصلاح الحروف جدید ناگپور | ۶/ |
| 〃 حصہ اول | ۱/۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| اصلاح الحروف جدید ناگپور | ۱/۶ |
| حصہ دوم | ۲/ |
| 〃 حصہ سوم | ۱/۶ |
| 〃 حصہ چہارم | ۱/۶ |
| پنجہ نگارین تعلیم خوش | ۹/۶ |
| قلم پانچ حصہ میں | |
| حصہ اول جدید | ۲/ |
| 〃 حصہ دوم | ۲/ |
| 〃 حصہ سوم | ۱/۶ |
| 〃 حصہ چہارم | ۱/۳ |
| ارژنگ چین پنجم | ۱/۸ |
| **منشآت و منتخبات درس مبتدیان** | |
| مفید الانشا | ۱/ |
| انشاے اردو حصہ اول | ۲/ |
| 〃 دوم | ۱/۹ |
| ضوء البطاعدالت | ۳/ |
| مکتوب احمدی حصہ اول | ۱/۶ |
| مفید الصبیان نثر | ۳/ |
| مفید الصبیان نظم | ۱/۹ |
| انشاے مفید النسا | ۶/ |
| ہدایت نامہ مدرسین دیہاتی | ۲/ |
| انشاے خرد افروز | ۹پائی |
| انشاے مادھو رام | ۴/ |
| انشاے بہار بیجزان | ۳/۳ |
| انشاے دلبر با | ۹پائی |
| انشاے سرور | ۴/ |
| رقعات اردو | ۱/۶ |
| دستور الصبیان اردو | ۹پائی |
| حلواے بے دود | ۱/۹ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| انشائے راحت جان | ۲ر |
| رقعات عالمگیری | ۱ر۹ |
| رقعات عزیزی | ۹پائی |
| رقعات قتیل | ۳ر |
| رقعات ابوالفضل | ۳ر۴ |
| پنجرقعہ مع دو شرح | ۱ر۶ |
| شرح پنجرقعہ ظہوری صہبائی | ۸ر |
| رقعات بیدل | ۴ر۶ |
| رقعات لچھمی نرائن | ۳ر۴ |
| رقعات مظہری | ۱ر |
| رقعات امان اللہ حسینی | ۱ر۳ |
| رقعات نظامیہ | ۶پائی |
| رقعات گلستان حکمت | ۱ر۳ |
| پنجرقعہ ولایت | ۱ر |
| دستور المکتوبات | ۱ر |
| دستور الصبیان | ۹پائی |
| فیاض و بستان | ۹پائی |
| گلزار ولایت | ۴ر |
| سلک مسلسل | ۹پائی |
| لذت الافہام | ۳ر۶ |
| کشائش نامہ مع فرہنگ | ۲ر۹ |
| رقعات شکست | ۲ر۹ |
| توقیعات کسرے | ۳ر۳ |
| ابوالفضل ہر سہ دفتر مجشی | ۱۳ر بلا دفتر |
| منتخبات یادگار ابوالفضل | ص |
| کاغذ عمدہ | |
| رسائل طغرے مع رقعات | ۸ر۶ |
| حسن عشق نعمت خان عالی | ۹پائی |
| مینا بازار | ۱ر۶ |
| شرح مینا بازار صہبائی | ۶ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| سہ نثر ظہوری | ۶ر۳ |
| شرح سہ نثر ظہوری از مفتی محمد سعد الدین | ۳ر۲ |
| شرح سہ نثر ظہوری صہبائی | ۱۲ر |
| شبنم شاداب | ۲ر |
| شرح شبنم شاداب از صہبائی | ۹ر |
| کلیات صہبائی جلد ثانی | لغایہ |
| کاغذ سفید رسمی | |
| ر ر سفید چکنا ولایتی | صہ |
| کلیات سہ نثر مرزا غالب | ۱۳ر |
| مظہر العجائب | ۸ر |
| تاج المدائح | ۳ر۳ |
| مفتاح الصفات | ۱ر۹ |
| صفات کائنات | عصہ۴ |
| صحیفۂ شاہی | عصہ۴ |
| **قواعد فارسی و اصول سیاق** | |
| قواعد فارسی روشن علی | |
| گلشن فیض | |
| مفید نامہ | |
| جوہر التراکیب | |
| شرح جواہر التراکیب | |
| ہفت گل | |
| مہر الفصاحت محشی | |
| شجرۃ الامانی | |
| چار گلزار | |
| اصول برجستہ | |
| ارمغان | |
| حدائق البلاغت | |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| رسالہ عبد الواسع | ۶ر۳ |
| عزیز المصادر | ۳ر۲ |
| ناصر الصبیان معروف بہ تعلیم مصطفائی | ۱۲ر |
| ناصر الصبیان معروف بمصادر ناصری | ۲ر |
| مختصر القواعد صرف و نحو فارسی | ۹ر |
| سیاقنامہ قواعد سیاقی و سیاقی مبین نادر رسالہ ہی | صہ |
| سراج السیاق مصنفہ منشی مہینڈ دلال | ۱۳ر |
| مطلع السعدین دارستہ کلید فارسی | ۸ر |
| | ۳ر۳ |
| | ۱ر۹ |
| **ترکی** | عصہ۴ |
| تمین الظفری | عصہ۴ |
| **عروض و قافیہ** | |
| عروض سیفی | |
| شجرۃ العروض | ۹پائی |
| میزان الافکار شرح معیار | ۱ر |
| **درسی مبتدیان** | ۲ر |
| کریما محشی | ۱ر۳ |
| مخمس کریما | ۳ر |
| کریما معرب جلی قلم | ۱ر۶ |
| ر ر ترجم شعر بشعر نظم اردو | ۳ر۲ |
| کریما رحیما۔ کریما کا ترجمہ | ۹پائی |
| در یکتا شرح کریما | ۱ر۹ |
| توفیق سعدی تضمین کریما | ۱ر۹ |
| ہفیمان | ۴ر |
| محمود نامہ | ۶ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| قافنامہ و چراغ نامہ | ۹پائی |
| عطائی نامہ | ۹پائی |
| صفوۃ المصادر | ۹پائی |
| پنج گنج مروجہ پنجاب | ۶ر۲ |
| ہفت ضابطہ | ۶پائی |
| بندگی نامہ | ۹پائی |
| نسخۂ تعلیمیہ | ۹پائی |
| **مذہب ہنود** | |
| امر پرکاش از امر سنگھ | عصہ۴ |
| مجموعۂ بیدانت سار | ۴ر |
| سری مد بھاگوت | ۲ر |
| رامائن منظوم بالمیکی | عصہ۴ |
| برج بلاس مسمی بہ مظہر الحسن | ۳ر۳ |
| رگستان یعنی رامائن | ۶پائی |
| **بیدل** | |
| پربودھ چندرادودی نیک | ۴ر |
| راما سمید معروف بجہان ظفر | ۶ر |
| خیالات شید از پنڈت | ۱ر۹ |
| امرناتھ صاحب | ۲ر |
| حدائق المعرفت لکشمی نرائن | ۱ر |
| بوستان معرفت کاغذ چکنا | عصہ۴ |
| **کتب عامہ اردو و درسی ابتدائی و قواعد مبتدیان** | ۶پائی |
| عیار القواعد | ۱ر۶ |
| معراض القواعد و منظر القوائد | ۴ر |
| مصادر فارسی داخل کورس ہے | ۹پائی |
| زبدۃ القواعد حصہ اول داخل کورس ہے | ۶پائی |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| غیاث اللغات سفید چکنا | عصہ ۱۲ |
| برہان قاطع جدید تین کالم مین | ۴ |
| بہار عجم کاغذ سفید | ۹ |
| ہفت قلزم | ۵ |
| نصاب الصبیان | ۱ |
| شرح نصاب الصبیان | ۸ |
| فرہنگ گلستان | ۹ پائی |
| فرہنگ بوستان جدید التالیف | ۱ |
| فرہنگ زلیخای جامی | ۱ |
| فرہنگ جہانگیری | عصہ ۱۱ |
| فرہنگ سکندر نامہ جدید | ۲ |
| لطائف اللغات | ۸ |
| لغات فارسی | ۱ |
| **طب** | |
| ملخص فصول بقراطی | ۵ |
| خلاصۃ التجارب مطبوعہ جدید | عصہ ۴ |
| مجربات اکبری محشی | ۶ ۹ |
| تکشیف الحکمت | ۶ |
| کفایہ منصوری مع رسالہ چوبچینی | ۸ |
| ضیاء الابصار | ۵ |
| مجربات رضائی | ۳ ۲ |
| دستور العلاج | ۱۰ ۶ |
| میزان الطب محشی | ۶ ۹ |
| طب اکبر فارسی | عصہ ۱۲ |
| مطب علوی خان | ۳ |
| مفرح القلوب | عصہ ۴ |
| عجالہ نافعہ | ۱۵ |
| ام العلاج | ۲ ۳ |
| لب یوسفی مع چند رسائل | ۳ ۶ |
| زاد غریب | ۳ ۶ |
| قرابادین قادری | عصہ ۹ |
| علاج الابدان | ۱ ۹ |
| کنز الاسرار | ۲ ۹ |
| بیج الحذاقت | ۱ ۶ |
| رسالہ جنۃ الواقیہ لسہام الامراض الوبائیہ | ۲ |
| علاج الامراض | عصہ ۸ |
| رسالہ ارادۃ سوء الطریق | ۲ ۳ |
| لطالب مناہج التحقیق | |
| رسالہ دافع المنیہ ونافع البریہ ممتحن بہ سالہ ہے | ۳ ۳ |
| **لغات مفردات طب** | |
| ناصر المعالجین | ۷ |
| مفردات ناصری | ۳ ۶ |
| اختیارات بدیعی | عصہ ۸ |
| معدن الشفا سکندر شاہی | ۷ |
| مخزن الادویہ مع تحفۃ الموحدین | ۷ |
| میزان الادویہ والفاظ | عصہ |
| الادویہ وفرہنگ | |
| نصیریہ وانیس المعالجین طبع جدید | |
| **تواریخ انبیا واولیا وغیرہ** | |
| عجائب القصص | ۹ |
| خزینۃ الاصفیا | ۹ ۶ |
| وفایہ شاہ معین الدین چشتی | ۴ |
| روضۃ الصفا | ۳ ۶ |
| سیر الاقطاب | ۱۱ |
| گنجینہ سروری | ۹ |
| دبستان مذاہب | عصہ ۹ |
| جذب القلوب الی دیار المحبوب | ۸ |
| فارسی زبان میں اجمال تاریخی | |
| مدینہ منورہ کا مہانیت | |
| اعتبار اسناد کے ساتھ | |
| حضرت شاہ عبد الحق نے لکھا | |
| **تاریخ سلاطین** | |
| تاریخ فرشتہ | |
| طبقات اکبری سات طبقہ مین | ۸ |
| حدیقۃ الاقالیم | ۷ |
| تزک جہانگیری | |
| مفتاح التواریخ بڑے | ۷ |
| ربتہ کی کتاب ہے | ۳ ۶ |
| جامع التواریخ | عصہ ۸ |
| تاریخ دکن | ۷ |
| تاریخ طبری چار جلد مین | ۷ |
| عماد السعادت | عصہ |
| وقائع نعمت خان عالی | ۵ |
| جنگ نامہ نعمت خان عالی | ۱ |
| شاہنامہ فردوسی | صہ |
| شاہنامہ ملا قاسم گنابادی | ۳ ۳ |
| سیر المتاخرین | صہ ۴ |
| **منشآت** | |
| گلزار دبستان داخل کورس | ۹ ۴ |
| نوبادۂ سنیر | ۲ |
| نگارنامہ ہز بسمی بہ نثر الدرر | ۱۲ |
| انشاے ہرسہاے | ۲ |
| انشاے بہار عجم | ۱ |
| انشاے فیضرسان | ۳ ۳ |
| انشاے خلیفہ نستعلیق خط | ۹ ۱ |
| " بخط شکست | ۹ ۱ |
| انشاے تیز | ۹ ۱ |
| انشاے مادھورام نستعلیق خط | ۶ ۳ |
| " بخط شکست | ۶ ۳ |
| انشاے سنیر نستعلیق خط | ۹ ۱ |
| " بخط شکست | ۹ ۱ |
| انشاے ہیر ہند | ۹ پائی |
| انشاے جامی | ۶ ۲ |
| انشاے طاہر وحید | ۹ ۵ |
| انشاے فائق | ۱ |
| انشاے دولت رام | ۹ پائی |
| انشاے صفدری | ۹ ۲ |
| انشاے گلزار عجم | ۳ ۲ |
| انشاے مفید | ۳ ۱ |
| انشاے دلاویز | ۶ ۱ |
| انشاے عجیب | ۱ |
| ظہیر الانشا مصنفہ منشی ظہیر الدین | ۶ ۵ |
| انشاے صفیر بلبل | ۴ |
| انشاے دلکشا | ۲ |
| انشاے بے نقاط | ۶ پائی |
| انشاے لطیف | ۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| کلیات جامی | عصمہ |
| دیوان بی نقاط جامی | ۴ر |
| کلیات نظیری نیشاپوری | عصمہ |
| کلیات ظہیر فاریابی | ۱۲ر |
| کلیات مرزا جلال اسیر | عصمہ |
| دیوان صائب کامل | ۶ر |
| انتخاب دیوان صائب | ۳ر۵ |
| کلیات انوری | ۶ر |
| کلیات عرفی | ۹ر۱۳ |
| دیوان عرفی | ۶ر۷ |
| دیوان ملا نورالدین ظہوری | ۶ر |
| دیوان کلیم | ۹ر۴ |
| دیوان رسوا اموی خواجہ احمد حسین | ۶ر |
| دیوان حافظ کاغذ رنگی | ۳ر۱۳ |
| عام پسند | |
| شرح دیوان حافظ | ۱۱ر |
| دیوان نعمت خان عالی | عصمہ |
| دیوان شمس تبریز | ۱۲ر |
| دیوان حضرت خواجہ قطب الدین | ۱۲ر |
| دیوان حضرت احمد جام | ۸ر |
| دیوان خواجہ معین الدین چشتی | ۳ر |
| دیوان حضرت غوث الاعظم | ۱ر۹ |
| دیوان مخفی | ۴ر |
| دیوان غنی | ۵ر |
| دیوان ناصر علی | ۳ر۶ |
| جوہر معظم یعنی دیوان مرزا گل محمد بکرانی | ۱ر۶ |
| دیوان کشفی | ۸ر |
| دیوان ہلالی | ۵ |
| خیال بخوندی | ۲ر۹ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| دیوان قاسم دیوانہ | ۹ر۲ |
| دیوان نویدی | ۶ پائی |
| دیوان واقف لاہوری | ۱۲ر |
| ترجیع بند خود رفتہ | ۱ر۳ |
| بہارستان فصاحت | ۲ر۳ |
| رباعیات عمر خیام | ۴ر |
| ״ مطبوعہ بمبئی مجلد | عصمہ |
| اختراع عبدیہ | ۲ پائی |
| قصائد مدحیہ نظام | ۶ر۱۲ |
| قصائد ہفت خوان | ۱ر |
| قصائد عرفی محشی | ۹ر۴ |
| شرح قصائد عرفی | ۶ر۵ |
| قصائد بدر چاچ محشی و رنگ | ۳ر۴ |
| ساقی نامہ ظہوری محشی | ۷ر۳ |
| فرآن السعدین | ۶ر |
| **تذکرہ شعرا** | |
| تذکرہ گلشن بیخار | ۶ر۸ |
| خزانہ عامرہ | ۶ر۱۴ |
| جواہر العجائب | ۹ پائی |
| تذکرہ حسینی | ۹ر۱۱ |
| **قصص نظم و رسمی وغیرہ** | |
| خسرو نامہ یعنی مثنوی خسرو و گل | عصمہ |
| مثنوی مخزن اسرار نظامی | ۶ر۶ |
| نمود الاسرار شرح مخزن اسرار | ۱۲ر |
| مثنوی لیلے و مجنون ״ | ۶ر۳ |
| مثنوی خسرو شیرین ״ | ۹ر۵ |
| مثنوی ہفت پیکر ״ | ۴ر |
| مثنوی میر عبدالجلیل بلگرامی | ۳ر۴ |
| سکندر نامہ بری کلان ״ | ۹ر۱۱ |
| ״ کاغذ سفید گندہ گلابی | عصمہ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| سکندر نامہ بری کلان خانی | ۹ر۹ |
| ״ جلی قلم مع فرہنگ | ۱ر۴ |
| ״ سفید رسمی | عصمہ |
| سکندر نامہ بحری | ۶ر۲ |
| شرح سکندر نامہ بری کلکتہ | عصمہ |
| ״ مصنفہ محمد نصیر الدین | ۸ر |
| ״ مشہور بشرح کلوی حصہ اول | ۳ر۱۲ |
| ״ حصہ دوم | ۳ر۱۰ |
| مثنوی تحفۃ الاحرار جامی | ۶ر۳ |
| مثنوی سبحۃ الابرار جامی تازہ جدید طبع ہی | ۶ر |
| مثنوی یوسف زلیخای جامی | ۱۰ر |
| ״ سہ مصرعی بغیر ٹیبل فرہنگ | ۴ر |
| یوسف زلیخا چوب قلم کلکتہ | عصمہ |
| ״ کاغذ خانی | ۱۲ر |
| شرح یوسف زلیخای جامی | ۱۲ر |
| مثنوی یوسف زلیخای ناظم ہروی | ۴ر |
| مثنوی یوسف زلیخای فردوسی چو مصرعہ | ۹ پائی |
| مثنوی لیلے مجنون خسرو | ۲ر |
| مثنوی لیلے مجنون ملا ہاتفی | ۲ر |
| مثنوی ہشت بہشت خسرو | ۳ر۶ |
| مثنوی تحفۃ العراقین محشی | ۶ر۷ |
| خضر نامہ ملا ہاتفی | ۶ر۳ |
| مثنوی آشوب ہندوستان | ۶ر۲ |
| جنگ و جدال باہم شاہزادگان خاندان تیموریہ | ۴ر |
| مثنوی نلدمن فیضی | ۴ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| مثنوی شیرین خسرو ملا آصفی | ۷ر |
| مثنوی نیرنگ عشق غنیمت | ۳ر |
| مثنوی گل کشتی محشی مع شرح | ۶ر |
| مثنوی نشتر غم | ۳ر۲ |
| مثنوی نالۂ منظور | ۱ر |
| مثنوی شکرستان خیال | ۱ر |
| مثنوی زلالی | ۳ر۱۵ |
| مثنوی زاد المسافرین | ۳ر۱ |
| مجموعۂ نوادر نظم | ۶ر۲ |
| **قصص نثر درسی وغیرہ** | |
| نگارستان عشرت | ۳ر۶ |
| نگار دانش | ۵ر |
| عیار دانش | ۹ر۹ |
| انوار سہیلی محشی | ۱۵ر |
| مفرح القلوب یعنی گیدڑ نامہ | ۶ر۲ |
| بہار دانش کلان | ۹ر۱۳ |
| ״ خرد | ۹ر |
| طراز دانش پر عکس حکایات بہار دانش یعنی عورتوں کی دانائی | ۹ر۹ |
| سہیل یمن از مولوی رفیع الدین صاحب | ۶ر۱ |
| **لغت** | |
| لغات المبتدی | عصمہ |
| کشف اللغات دو جلد | ۷ر |
| غیاث اللغات مع چراغ ہدایت | ۴ر |
| غیاث اللغات تین | عصمہ |
| کالم مین | ۲ دفتی |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| بوستان محشی جلی قلم - | عصہ ۴ر |
| سفید گندہ کاغذ | بلا وضاحت |
| " سفید رسمی | عصہ |
| " دو مصرع جلی خوشخط | ۱۰ر |
| " قلم اوسط | ۷ر |
| " قلم اوسط مطبع عا | ۲ر |
| " سہ مصرعہ متن و حاشیہ | ۳ر۴ |
| " مترجم ترجمہ نظم اردو بوستان | ۱۲ر |
| " باب چہارم و ہفتم بوستان | ۲ر۶ |
| " صرف باب چہارم بوستان | ۱ر۳ |
| فتوح الغیب از حضرت محی الدین عبد القادر جیلانی قدس سرہ مع شرح فارسی از شاہ عبد الحق دہلوی - | عصہ |
| انفاس الاکابر و انوار الضمائر | ۱ر۹ |
| مثنوی شاہ بوعلی قلندر در بیان مواعظ و حکم فارسی از ملا رازی | ۳ پائی |
| مثنوی مولوی روم | ۲ر۶ |
| شرح مثنوی روم | عہ |
| " مسمی بہ لطائف المعنوی | صہ |
| شرح مثنوی روم مکمل شفائی رضوی | ۱۲ر |
| مثنوی سلسبیل | ۱ر۶ |
| مجالس العشاق با تصویر | ۱۲ر |
| منطق الطیر | ۲ر۶ |
| نظم اللآلی - شرح قصیدہ بردہ اللآلی | ۱ر۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| مثنوی در ذم وصال | ۱۲ر |
| مثنوی شیخ بہلول | ۱ر |
| حدیقہ حکیم سنائی | ۱۲ر |
| معدن الجواہر | ۲ر |
| حکایت دلپسند از محمد | ۳ر |
| مہدی مرحوم کاغذ رسمی | ۲ر |
| مجموعہ نکات فقر و تصوف | ۳ر |
| شامل چار کتاب از شاہ مظہر علے | ۱۲ر |
| رسالہ حق نما مصنفہ دارا شکوہ | ۹ پائی |
| در مذاق تصوف | |
| مجموعہ علوم متفرقات نایاب زمانہ | عصہ |
| عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات با تصویرات | صہ |
| " با تصویر رنگین | عہ |
| معلومات الآفاق با تصویرات رنگین | بلا وضاحت |
| " با تصویر بغیر رنگ | عصہ |
| ریاض الفردوس حصہ سوم تین روضہ ہین | ۲ر۶ |
| اعجاز خسروی محشی مجموعی پانچ رسالہ | عہ |
| ہر پنج رسالہ اعجاز خسروی جدا جدا | صہ |
| بمثل سرخ رنگ مع عبارت | ۱۲ر |
| حاصل ہر رسالہ کا علحدہ | ۱ر۶ |
| علحدہ بھی جو ایک عمدہ شان سے مطبوع ہی - | ۱۲ر |
| حسب تفصیل ذیل موجود ہے | ۲ر۶ |
| ۱- رسالہ اول حصہ سوم صنایع | ۱ر۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| و بدایع رنگارنگ کی نثر گفتاری کے ساتھ درج ہین - | ۱ر |
| ۲ رسالہ دوم حصہ سوم | ۱۲ر |
| انشاء اور مکتوبات کے متعلق اصحاب مناصب اور | ۳ر |
| نسبت نجیم علویات کے ہین | ۳ر |
| ۳ رسالہ سوم حصہ سوم لطائف مصنوعات | |
| قدیم و جدید مذکور ہین | ۹ پائی |
| ۴ رسالہ چہارم حصہ سوم بدائع معنوی کا ذکر اور کیفیات تشبیہات کے | عصہ |
| عمدہ طور سے مذکور ہی - | صہ |
| ۵ رسالہ پنجم حصہ سوم سوابق منشآت اور توقیعات | عہ |
| اور ہزل و ملیب کا بیان ہی - | بلا وضاحت |
| پنج گنج خسروی | عصہ |
| دانش نامہ جہان | ۲ر |
| چمنستان انند رام مخلص | ۱۲ر |
| خزینۃ الامثال | ۱۲ر |
| مجموعہ اسکندر ذو القرنین | بلا وضاحت |
| رسالہ علم موسیقی | |
| رسالہ آذر کدہ فن معما | |
| افشاے اسرار فریشن | |
| شبستان نکات و گلستان لغات - | |
| شرح معماے امیر اے ہدائی بیان قواعد معما | ۱۲ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| مخزن العلوم مجمع الفنون مطلع العلوم و مجمع الفنون | ۶ر۹ |
| دائرہ صنعت | ۴ر |
| رسالہ منازعت تقدیر و تدبیر با نظیر و تمثیل حکایات | ۹ پائی |
| رسالہ گلشن خیال تاریخ نموی کے اصول محبوب منضبط ہین | ۱۰ر |
| **علم رمل و جفر** | |
| سراج الرمل | ۳ر |
| مصداق الرمل | عصہ ۴ر۶ |
| انوار الرمل | عصہ ۴ر |
| رسالہ جفر در نظم و نثر | ۶ر۹ |
| مجموعہ رسایل رمل اشتمل | ۱۰ر |
| چھ کتاب محمود الرمل ۲ ناصر الرمل ۳ زبدۃ الرمل ۴ نادر الرمل ۵ کربدہ روشن ۶ مرآت الرمل ۷ | ۱۱ر |
| **گلیات و دواوین و قصائد** | |
| گلیات حزین | ۲ر |
| قول فیصل محاکمہ کلام شیخ علی حزین و خان آرزو | ۰ر |
| گلیات خاقانی | ۲۳ر |
| گلیات مرزا بیدل | ۸ر |
| دیوان بیدل | ۳ر |
| گلیات سعدی شیرازی | ۱ر۳ |
| گلیات نظم غالب | ۳ر۱۲ |
| انتخاب گلیات عناصر | عصہ ۸ |
| خسرو چار دیوان | عصہ ۱ر۶ |
| | ۶ر۲ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| مولوی احمد اللہ صاحب | |
| شرح وقایہ مع ملقی الابحر | ۱۴ر |
| دو جلد میں | |
| شرح مختصر وقایہ معروف | عصہ |
| بہ شرح کوربسری | |
| مسلک المتقین منظوم | عصہ |
| فتاوائے برہنہ | عصہ |
| منار الاسلام فی احکام | ۷ر |
| الصیام | |
| ہدایہ مع ترجمہ و شرح | عصہ |
| فارسی علمائے کلکتہ بیاد | بلاوصول |
| جلد میں | |
| کنز الدقائق فقہ کی معتبر | ۹ر۶ |
| کتاب ہے | |
| مالابدمنہ مع وصیت نامہ | ۳ر۵ |
| فرائض | |
| رسالہ فرائض تقسیم ترکہ میں | ۶پائی |
| فتاوی المیراث معروف | ۲ر۶ |
| بشرح نظم الفرائض | |
| متفرقات دینیہ | |
| تذکرۃ المعاد | ۲ر |
| فتوح الحرمین منظوم | ۸ر |
| کاغذ گندہ | |
| 〃 〃 خانی | ۴ر۳ |
| تفسیر القلندریہ فی تحریر الالف | ۱ر |
| لمہیر الاسلام معروف | ۶ر |
| بہ ظہیر الدین۔ | |
| تبیان فی احکام الاذان | ۹پائی |
| روضۃ الشہداء تصنیف ملا | |
| حسین واعظ سفید و خانی | ۱۲ر۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| کربلائے معلی معروف | ۱۱ر |
| بہ کربلا نامہ منظوم خوش | |
| مطبوعہ بکاغذ سفید | |
| 〃 〃 خانی | ۹ر |
| شرح اوراد فتحیہ مع | ۱۲ر |
| شرح دعائے رقاب | عصہ |
| وخلاصۃ الاوراد | |
| رسالہ وجیز و تفویض | ۶پائی |
| سفینۃ الاولیا | ۷ر |
| انوار العارفین | عصہ ۳ر۵ |
| حج الحج مسمی بغایت | ۱۳ر بلاوصول |
| الشعور سفید | |
| 〃 〃 کاغذ خانی | ۶ر۱۱ |
| ادعیۂ زیارت مدینہ منورہ | ۱ر۹ |
| میزان الفرقان | ۶پائی |
| عنوان القرآن | ۳ر |
| نقوش معظم دافع ہر درد | ۳پائی |
| وغیرہ | |
| دعائے گنج العرش | |
| رسالہ وظائف شامل | ۴ر |
| سہ کتاب بہ باب مامیہ | ۲ر |
| مقصود و نجات مناقب | ۶پائی |
| حیدر کرار | |
| زاد المعاد مترجم مع | عجم |
| ادعیۂ زیارات | |
| اوراد و وظائف | ۶ر۲ |
| جامع عباسی بست بابی | عصہ |
| مع ترجمہ الصلوٰۃ | |
| جواہر القرآن مترجم | ۴ر۶ |
| جلاء الاذہان فی علم القرآن | ۹ر۴ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| مجموعۂ زینت القاری | ۶ر۲ |
| مجموعۂ خطب از مولانا | ۱ر |
| محمد اسمٰعیل دہلوی | |
| نور الفواد معروف بہ | ۳ر |
| زاد المعاد | |
| شواہد النبوۃ | ۱۱ر |
| معارج النبوۃ | ۳ر |
| مدارج النبوۃ جلد اول | عصہ |
| 〃 〃 جلد دوم | عصہ |
| شرح سفر السعادت | ۷ر |
| جامع طیبی در احوال سرور عالم | ۳ر |
| قصیدۂ نعتیہ | ۶پائی |
| مولود النبی کاغذ عمدہ | ۳ر |
| کتب جملہ مذاہب شیعہ و سنی | |
| منتہی الکلام | ۷ر |
| تحفہ اثنا عشریہ | عصہ |
| ازالۃ الیقین بابانات شہادۃ الحسنین | عصہ |
| از مولوی محمد یحییٰ صاحب دو جلد میں | |
| اخلاق و تصوف | ۳پائی |
| گلستان محشی خرد | ۴ر |
| 〃 متوسط قلم محشی | ۶ر |
| 〃 مع فرہنگ و تمثیل انگلیز | ۸ر۹ |
| گلستان چوب قلم جلی | عصہ |
| کاغذ سفید | بلاوصول |
| 〃 سفید رسمی | عصہ |
| 〃 مترجم بہ ترجمہ اردو | ۷ر |
| شرح گلستان ملا کرم | ۱۰ر |
| ملتانی | |
| 〃 مسمی بہ ریاض رضوان | ۸ر۶ |
| 〃 بہ خیابان | ۳ر۹ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| تضمین گلستان سعدی | ۸ر |
| گلستان حکیم قاآنی | ۳ر۹ |
| بہارستان جامی بجواب | ۴ر |
| گلستان | |
| نوائح جامی رموزات | ۶ر۱ |
| تصوف | |
| خارستان محشی بجواب | ۸ر |
| گلستان ملا مجدالدین | عصہ |
| خوافی | عصہ |
| مصباح الہدایت ترجمہ | ۱۱ر۹ |
| عوارف | ۳ر |
| مصباح التہذیب | ۶ر۹ |
| صد پند سود مند مع چار | ۲ر |
| رسائل | |
| رسالہ ہدایت المومنین | ۳ر۱ |
| مطالب رشیدی | ۶ر۶ |
| سرور العباد در شرح | |
| قصیدۂ بانت سعاد | ۱ر۹ |
| پند نامۂ 〃 | ۱ر |
| کیمیائے سعادت | عصہ |
| اخلاق جلالی محشی | عصہ |
| اخلاق ناصری | ۱۵ر |
| اخلاق محسنی | ۵ر |
| گلشن اسرار | ۳ر۱ |
| مے باید شبنید | ۶پائی |
| مے باید دید | ۱ر |
| مکتوبات امام ربانی | عجم |
| تین جلد میں | |
| گنجینۂ عرفان | ۱ر۹ |
| رسالہ نحویہ مسمی بہ انشاط العشر | ۱ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| رسالہ الیسا غوجی کی ہمہ | |
| قطبی منطق - مصنفہ ملا قطب الدین | ۷ر |
| میر قطبی مصنفہ سید شریف علامہ | ۹ر۴ |
| رسالہ الفاحات مسمی | ۱ر |
| مبحث المخلطات حاشیہ قطبی | ۱۰ بائی |
| حاشیہ عبد الحکیم بر قطبی و میر قطبی | ۱۳ر |
| شرح سلم ملا مبین المسمی | ۱۳ر |
| براۃ الشروح بہت نادر شرح ہے۔ | |
| منہیات شرح سلم قاضی مبارک | ۲ر |
| مجموعہ حاشیہ میرزاہد | |
| ملا جلال بہ تحشی مولوی | |
| عبد الحی مشتمل ۴ کتاب | |
| راز بحر العلوم مولوی عبد | |
| **مناظرہ** | |
| آداب معینیہ علم مناظرہ | ۳ر۱ |
| **نحو** | |
| مجموعہ نحو میر شامل ۶ کتاب | ۱ر۶ |
| ضربری محشی مصنفہ امام ابو الحسن علی | ۱ر |
| شرح مائہ عامل محشی | ۱ر۶ |
| ہدایۃ النحو محشی مع رسالہ عین الافادہ اضافتہ | ۴ر |
| کافیہ محشی خط نستعلیق | ۲ر۶ |
| " خط نسخ | ۳ر۶ |
| شرح کافیہ فارسی منظوم | ۱ر۶ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| شرح ملا جامی محشی | عصہ بلا جلد |
| مطبوعہ قدیم سفید | ۱۰ بائی |
| " کاغذ خانی | ۱۵ر |
| " جلی قلم مطبوعہ جدید کاغذ سفید گندہ | عصہ ۱۳ |
| " " کاغذ خانی | عصہ ۸ |
| مجموعہ حاشیہ جمال و حاشیہ | عصہ بلا دستہ |
| عبد الرحمن جامی کجاتی | ۱۳ر |
| حاشیہ نعمۃ اللہ بر شرح جامی | ۸ر |
| حاشیہ عبد الرحمن بر شرح جامی | عکہ |
| رضی شرح کافیہ مصنفہ | ۲ بے |
| محمد بن حسن مطبوعہ مطبع خاص - | ۲ر |
| حاشیہ جمال بر شرح جامی | ۴ر |
| تسہیل الکافیہ - شرح کافیہ | ۶ر |
| حاشیہ عبد الغفور مع تکملہ بر شرح جامی | عصہ ۱۲ |
| اصل اصول نحو | ۲ر۲ |
| جامع الغموض فارسی | ۱ بے |
| شرح کافیہ چار جلد | ۱۴ بے ضعف بلا جلد |
| **صرف** | |
| میزان الصرف و شعب | ۱ر |
| مجموعہ میزان الصرف مع تکملہ مشمول نو کتاب | ۶ر۲ |
| شرح میزان الصرف مولوی وارث علی | ۱ر۶ |
| پنج گنج و زبدہ و دو کتاب صرف میر مصنفہ میر سید شریف | ۳ر |
| دستور المبتدی مصنفہ مولوی محمد صفی | ۱ر۶ |
| | ۲ر |

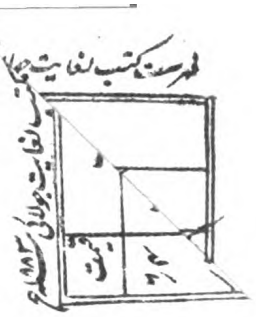
| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| جامع تعلیمات | ۹ر۵ |
| شرح سلالہ صرف | ۱ر۶ |
| فصول اکبری مع رسالہ | ۳ر۶ |
| گنج منظوم | عصہ ۱۳ |
| رکاز الاصول شرح | عصہ ۲ |
| فصول اکبری عربی | عصہ ۸ |
| مراح الارواح - مصنفہ احمد بن علی | ۲ر۲ بلا دستہ |
| شافیہ محشی مصنفہ علامہ ابن حاجب | ۶ر |
| شرح شافیہ فارسی بنام عافیہ نام | ۱۱ر |
| مجموعہ جوہر منظوم و رسالہ مرآت الصرف | ۵ر |
| **کتب فارسی** | |
| **عامہ مذہبی اسلام** | |
| **تفسیر** | |
| تفسیر حسینی - دو جلد بین سفید | ۲ر۲ |
| " " کاغذ خانی | ۳ر۲ |
| تفسیر بحر مواج جلد اول ساڑھے سات پارہ کی | صہ |
| **حدیث** | |
| اشعۃ اللمعات ترجمہ مشکوۃ شریف چار جلد بین - | ۶ر۲ |
| **فقہ** | |
| بدائع منظوم مسائل فقہ | ۲ر |
| نام حق - مصنفہ شرف الدین | ۶ بائی |
| مائہ مسائل مصنفہ عالم علوم | ۲ر۴ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| معروف باعرب القرآن | |
| ترجمہ توریت شریف | معہ |
| کتاب آسمانی جو حضرت | |
| موسی علیہ السلام پر | |
| نازل ہوئی عبرانی زبان | |
| مین یہ ترجمہ تین زبان | |
| مین ہوا۔ عربی۔ فارسی | |
| اردو مین نادر الوجود ہے | |
| **حدیث** | |
| جامع ترمذی مع شمائل صحاح ستہ | عہ |
| سنن ابی داؤد مصنفہ | عہ |
| ابی داؤد تین جلد مین۔ | |
| کاغذ سفید گندہ | |
| کاغذ خانی | |
| قسطلانی شرح صحیح بخاری | عہ |
| حصن حصین مولفہ محمد بن | |
| الجزیری مع دو شرح | |
| دلائل الخیرات مع شرح و | |
| ترجمہ فارسی | |
| عناصر الخیرات درود | |
| بے نقط | |
| شفای قاضی عیاض | |
| **فقہ** | |
| فتاوی عالمگیر سفید و خانی | عہ |
| فتح القدیر مع تکملہ نتائج الافکار | عہ |
| مع ہدایہ عربی تصنیف | |
| شیخ کمال الدین | |
| عینی شرح ہدایہ چار جلد بین | عہ |
| جلد بین اولین | عہ |
| جلد بین آخرین | عہ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| در مختار فی شرح تنویر الابصار | عہ |
| عمدہ فتاوے | |
| ہدایہ مع الکفایہ کامل چار جلد | |
| ہدایہ مع الکفایہ جلد اول و | |
| دوم یکجائی۔ | |
| ایضاً سوم | |
| " چہارم | |
| فتاوی قاضی خان مصنفہ | |
| قاضی حسن بن منصور چار | |
| جلدین | |
| " جلد اول و دوم یکجائی | |
| " سوم و چہارم یکجائی | |
| عینی شرح کنز جلد اولین مجلد | |
| " جلد ثالث | |
| جامع الرموز | |
| شرح وقایہ مصنفہ محمود بن | |
| صدر الشریعت عربی | |
| شرح وقایہ مع چلپی | |
| حاشیہ شرح وقایہ | |
| ذخیرۃ العقبے حاشیہ شرح | |
| وقایہ بہت معتبر ہے | |
| مختصر وقایہ محشی | |
| کنز الدقائق خرد محشی | |
| فتاوے کنز الدقائق محشی | |
| قدوری مصنفہ ابو الحسن | |
| بن احمد | |
| مستخلص الحقائق شرح | |
| کنز الدقائق بہت نادر | |
| شرح ہے ولایت مین کمال درجہ | |
| متداول درس مین ہے۔ | |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| شرح الیاس مطبوعہ | |
| جدید۔ | |
| عمدۃ البضاعۃ فی مسائل | |
| الرضاعۃ | |
| **اصول فقہ** | |
| حسامی محشی متن بتین ہے | |
| کتاب التحقیق معروف | |
| بغایۃ التحقیق شرح حسامی | |
| اصول شاشی محشی | |
| توضیح تلویح مع تکملہ حاشیہ | |
| اشباہ النظائر شرح حموی | |
| شرح مسلم الثبوت | |
| مصنفہ ملا عبد العلی | |
| مجموعہ نور الانوار مع | |
| تکملہ حاشیہ | |
| **علم کلام** | |
| حاشیہ میر زاہد شرح مواقف | |
| شرح مواقف کامل | |
| ہر شش موقف | |
| شرح عقائد نسفی محشی | |
| حاشیہ خیالی بر شرح عقائد | |
| نسفی | |
| حاشیہ عبد الحکیم سیالکوٹی بر خیالی | |
| **فوائض و متفرقات** | |
| **دینیہ** | |
| فرائض شریفی محشی شرح | |
| سراجیہ | |
| تعبیر الرویا یعنی خواب | |
| کی تعبیر | |
| مجربات دیربی علیہ الرحمۃ و نقوش | |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| **لغت** | |
| صحیح بحار الانوار مع | |
| تکملہ چار جلد | |
| قاموس لغت عربی کی | |
| کتاب دو کالم کاغذ | |
| چکنا | |
| " کاغذ رسمی | |
| صراح لغت عربی کا | |
| بیان دو جلد مین | |
| منتخب اللغات معروف | |
| کتاب ہے سفید و خانی | |
| **تواریخ** | |
| مغازی الرسول۔ | |
| فتوح الشام فتوح | |
| المصر فتوح العجم مجموعہ | |
| چار کتاب | |
| فتوح الشام فقط | |
| از معلانا واقدی سفید | |
| و خانی | |
| فتوح العجم فقط خانی | |
| تقریب التہذیب مع | |
| رسالہ مغنی | |
| **اخلاق** | |
| احیاء العلوم عربی | |
| **طب** | |
| تفسیی شرح موجز شرح | |
| حاذل المتن | |
| اقسرائی شرح موجز کی | |
| موجز ملخص قانون طب | |
| قانونچہ مع رسالہ قبر | |




| | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ال | مہورست چنتامن سیریز | ۱۲ر | برتارک کمال درجہ | عصہ ۸ | چھاپی ہی کاغذ گندہ | |
| | نہایت عمدہ کتاب درس میں | | کی عمدہ پوتھی ہی اور | | لکھو جانک سوداسند | ۲ ۶ |
| | جانکا لنکار سنسیک | ۴ر | اور نہایت کوشش سے | | ونفع بخش پوتھی ہی | |
| | نادر پوتھی ہی کارآمد | ۲ر | کارگذران مطبع نے | | | |

## اقسام کتب انگریزی درسی

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| متکلم المدرسہ انگریزی اردو | ۲ر | ترجمہ اسپلنگ حصہ اول | ۲ر | انگلش گرمیر | ۲ر | نسٹ جاگرفی |
| " انگریزی وناگری | ۳ر | اسپلنگ بک خرد | ۲ر | ریڈر نمبر ۲ مروجہ قدیم | ۰ر | ہسٹری آف انڈیا تاریخ ہند |
| ترجمہ آموز | ۶ر | " کلان | ۳ر | " نمبر ۲ قسم دیگر | ۲ر | بریف ہسٹری تاریخ مختصر |
| انسٹرکٹر ابتدائی کتاب تعلیم | ۱ر | اسپلنگ بک قسم دیگر | ۲ر | " نمبر ۳ | ۰ر | نہایت عمدہ تاریخ ہی |

## کتب عامہ عربی وفارسی اردو ناگری سنسکرت وغیرہ

### (کتب عامہ عربی)

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| مصاحف | | گندہ پیمانہ ۱۳/۴ | | وہی قرآن ہی جسکی | | فتح الرحمن پیمانہ ۱۱ ہی |
| قرآن جلی ہادی علی کاغذ | صفحہ | قرآن قلم متوسط سبز لوح کاغذ | | دس ہزار جلد ایک دفعہ | عصہ ۱ | پارہائے متفرق |
| گلابی گندہ ۱۳/۱۲ | | سفید رسمی ۱۲/۱ | | مولوی محمد سلیم الدین خان | | قرآنی |
| " کاغذ گلابی چکنا ۱۳/ | صفحہ | ایضاً اشرف علی ۳۰ جزو | | دہلوی طبع چھپوا مین اور | | پارہ عم سادہ قلم جلی مولوی |
| " جلی سفید گندہ روکھا | للعہ | حمائل خرد اشرف علی کاغذ | | اب تک ایک لاکھ جلد سے | | ہادی علی |
| ۱۲/۱ | | رسمی سفید پیمانہ ۱۳/۴ | | زائد چھپین | | پارہ عم مع قاعدہ بغدادی |
| " جلی حنائی گندہ تقطیع | للعہ | " کاغذ سفید گندہ | | قرآن مترجم اردو ترجمہ | عک ۲ | نقل بمبئی |
| فلسن کیپ | | حمائل خرد اشرف علی نقل | | مولوی عبد القادر دہلوی | عصہ ۳ | پارہ عم مترجم جلی محررہ |
| " قلم متوسط ہادی علی | | بمبئی کاغذ سفید گندہ ۱۲/۱ | | کاغذ سفید رسمی ۱۳/۱۲ نقل | | منشی اشرف علی |
| سفید رسمی ۱۰ ۱/۲ ۶ | | " سفید رسمی " | | مصطفائی | عصہ ۲ | " مترجم جلی فارسی " |
| " مع جلد " | | " کاغذ سرخ | | " گلابی مترجم ترجمہ مولوی | | پارہ الم سادہ محررہ |
| " حنائی بہتر بغیر جلد | | قرآن نقل نظامی قاری | | عبد القادر دہلوی | عصہ ۴ | مولوی ہادی علی |
| قرآن جلی اشرف علے | صفحہ | محمد جان کاغذ سفید پیمانہ | | " مترجم از مولوی | | پارہ سیقول سادہ جلی قلم |
| کاغذ سفید چکنا ۱۱ ۱/۲ ۱۲ | | لوح | | رفیع الدین دہلوی ۱۰ | | پارہ تلک سادہ سل سادہ |
| قرآن جلی اشرف علے | للعہ | قرآن فرمایش مولوی | | ۶ ۱/۲ کاغذ گلابی | | پارہ لن ترانی سادہ |
| کاغذ گندہ محبولہ ۱۳/ | | سلیم الدین خان حنائی | | " مترجم کاغذ سفید حنائی | | |
| " جلی " حنائی گندہ ۱۳/۹ | للعہ | وسفید رسمی لوح ورق | | " کاغذ سفید رسمی | | تفسیر |
| " ۱۳/۹ کاغذ رسمی | | " حنائی گندہ لوح | | " مترجم فارسی شاہ ولی اللہ | | تفسیر سراج المنیر محمد |
| " متوسط قلم " سفید وحنائی گندہ | | جزو والاعالم پسندیہ | | محدث جسکے حاشیہ پر تفسیر | | شربینی خطیب |
| | | | | | | علاحدہ الکشاف معروف |

| نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ورن پرکاش پہلا بھاگ | ۶ پائی | گنگا حصہ سوم | ۲ ر ۶ | راج نیت کا غدر غدائی | ۶ ر | پنچ گنت پہلا بھاگ | ۸ ر |
| " دوسرا بھاگ | ۱ ر | جیوگیان دیپ ترجمہ | ۶ | " بھاشا ٹیپ | ۶ ر | " دوسرا بھاگ | ۶ |
| سرشٹ کا برن | ۲ ر ۶ | رسالہ حفظ صحت پریس لاہور | ۱ ر ۶ | بھاشا لکھو بیاکرن پہلا بھاگ | ۹ پائی | بال کانڈ رامائن تلسی کرت | ۶ ۵ |
| بھوج پربندسار | ۴ ر | بامنوتر نجن پریس آگرہ | ۲ ر ۶ | " دوسرا بھاگ | ۴ ر | اجودھیا کانڈ | ۴ ر |
| پتر پتیشنی ناگری | ۱ ر | کتب درسی متبدیان سوائے کورس تعلیمی | | بھاشا تتو دیپکا | ۸ ر | آرنیہ کانڈ | ۱ ر |
| پتر پتیشنی کیتھی | ۱ ر ۶ | | | ہندی بیاکرن | ۶ ر ۴ | لنکا کانڈ | ۲ ر ۶ |
| بھاشا بیاکرن | ۹ پائی | | | بھوگول تتو ترجمہ انیس اسباق | ۳ ر | اُتر کانڈ | ۲ ر |
| بال شکشا حصہ اول | ۱ ر ۶ | لیتھو ناگری فارسی حروف کی تعلیم | ۳ پائی | بھاشا چندر ادوے | ۳ ر | مجموعہ رامائن ساتوں | عصہ |
| " حصہ دوم | ۲ ر ۴ | | | بھوگول درپن مطابق | ۳ ر | کانڈ | |
| سکندھا کانڈ رامائن | ۶ پائی | سورج پور کی کہانی پہلا بھاگ | ۶ پائی | جغرافیہ جدید اول | | استری درپن | ۵ ر |
| اودھ کا بیان | ۲ ر | | | انگلستان کا انہاس | ۶ ر | مہورت چکر دیپکا | ۲ ر ۳ ر |
| چھتر سگنامہ نقشہ | ۶ ر ۱۲ | ششو بودھ ترجمہ مفید الصبیان | ۴ ر | بھارت ورشیہ | ۶ ر | برہد جاتک سٹیک | ۷ ر |
| تسہیل المساحت ناگری | | نثر | | بالا بھوشن پہلا حصہ | ۲ ر | منوسمرت | عصہ ۸ |
| شکشک پربندیعنی دستور العمل مدرسین ناگری | ۹ ۳ | تیر دیپکا مرتبہ پنڈت کالیچران | ۱ ر ۶ | پدیہ سنگرہ | ۱ ر ۶ | شیکر بودھ | ۴ ر |
| ارتھ میٹک حصہ اول | ۲ ر ۶ | اتہاس تمر ناسک تیسرا لکھنؤ | ۴ ر ۶ | کادمبی سنگرہ بھاشا | ۵ ر | بھوگول سار بوتش | ۵ ر |
| ایضاً حصہ دوم | ۳ ر | جگت بھوگول حصہ اول | ۲ ر ۶ | کتبورتنا گر پہلا بھاگ | ۳ ر ۶ | چندر کا | |
| ایضاً حصہ سوم | ۵ ر ۶ | ترجمہ جغرافیہ عالم ناگری | | " دوسرا بھاگ | ۳ ر ۶ | پرتھم پستک | ۹ پائی |
| ہندوستان کا بیان | ۴ ر ۴ | " حصہ دوم | ۲ ر ۶ | منگل گوس دو جلد میں | عصہ ۴ | رائل ریڈر نمبر ۱ | ۶ پائی |
| پہلا جغرافیہ | ۱ ر ۶ | لکھ کوندی سنسکرت | ۸ ر | انک پرکاش ترجمہ کلینڈر | ۲ پائی | " " نمبر ۲ | ۹ پائی |
| اتہاس تمر ناسک پہلا لکھنؤ | ۲ ر ۶ | سنگرہ شرومن | عصہ ۹ پائی | مہورت چنپت | ۶ ر ۸ | " " نمبر ۳ | ۱ ر |
| " دوسرا لکھنؤ | ۳ ر | مہورت مارتنڈ ٹیک | ۷ ر | مہورت دیپک | عصہ | رامائن تلسی کرت مع | عصہ |
| پدمارتھ گیان دیپ | ۶ ر | جانکا بھرن | ۸ ر | ہورا مکرند | ۲ ر | چھپیک | |
| ہتو پدیش کا | ۲ ر ۶ | پاکیہ ولگیہ مع ترجمہ اردو | ۸ ر | " مع بھومکا چھاپہ ٹیپ | | " مع بھومکا چھاپہ ٹیپ | عصہ |
| چھتر چندر کا پہلا بھاگ | ۱ ر ۶ | پاگیہ ولگیہ سمرتی با ترجمہ بھاشا | ۶ ر | سارنگ دھر سنہت | ۱۲ ر | " سٹیک جدید | عصہ ۵ |
| پراکٹ بھوگول چندر کا | ۶ | گھٹ نچاشکا | ۹ پائی | سامدرک | ۱ ر ۶ | " جلی قلم مع چھپیک | عصہ |
| سندر کانڈ رامائن | ۶ پائی | ودیانکر ترجمہ حقائق الموجودات | ۲ ر ۶ | چھتر پرکاش | ۴ ر | " نمرد | ۱۲ ر |
| گنگا ہر سہ حصہ پریس آگرہ | ۱۰ ر ۶ | ودیاچکر ترجمہ دائرہ علم | ۱ ر | چھتر چندر کا دوسرا بھاگ | ۴ ر | پریم ساگر چھاپہ ٹیپ | ۸ ر |
| گنگا حصہ اول | ۳ ر | پدارتھ ودیا سار ترجمہ | ۴ ر | سیکل دائرہ | ۶ پائی | چتر چندر کا | ۷ ر ۶ |
| گنگا حصہ دوم | ۵ ر | رسالہ علم طبعیات | | رکھیا کانت پہلا بھاگ | ۶ ر | لیلاوتی بھاشا | ۲ ر ۳ |
| | | | | " دوسرا بھاگ | ۶ ر | لیلاوتی سنسکرت | ۸ ر |

# اقسام کتب اردو درسی

| نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **کتب درسی ابتدائی** | | جغرافیہ طبعی الکشنری شنکر بنارس | ۶ر | ضوابط عدالت | ۳ر | انیس السیاحین حصہ سوم | ۴ر |
| **مبتدیان** | | مضامین پریس الہ آباد | ۷ر | دائرہ علم | ۱ر | دافعات ہند | ۶ر |
| **کتب داخل کورس** | | آئینہ تاریخ نما حصہ اول | ۳ر | حقائق الموجودات | ۳ر | آئینہ تاریخ نما حصہ سوم | ۸ر |
| ارتھ میٹک حصہ اول | ۵ر۶ | مطبوعہ الہ آباد پریس | | جبر و مقابلہ حصہ اول | ۶ر | مولفہ و مترجمہ راجہ شیو پرساد | |
| 〃 حصہ دوم | ۱ر۳ | 〃 حصہ دوم | ۶ر۵ | 〃 حصہ دوم | ۶ر | ستارہ ہند مطبع | |
| 〃 حصہ سوم | ۴ر | دائرہ علم طبعیات | ۶ر | تحریر اقلیدس ہملٹن صاحب | ۶ر | دقائع نگار انگلستان جنائی | ۴ر۸ر |
| یہ سب حصے بجائے مبادی الحساب ہیں | | انشای مفید النسا | ۶ر | 〃 حصہ اول | | 〃 سفید چکنا | ۶ر |
| مجموعہ سخن حصہ اول | ۵ر | مجالس النسا پریس لاہور | ۶ر | 〃 حصہ دوم | ۵ر | اردو صرف و نحو راجہ شیو پرساد | ۴ر |
| مفید المبتدی حصہ اول | ۳پائی | ہندوستان کا بیان | ۳ر۲ | رسالہ قواعد اردو مرزا | ۹پائی | رسالہ صرف و نحو اردو مرتبہ | ۲ر |
| 〃 حصہ دوم | ۹پائی | رسالہ حفظ صحت پریس لاہور | ۶ر۱ | نثار علی بیگ حصہ اول | | شیخ الٰہی بخش | |
| مفید الانشا | ۱ر | تحریر اقلیدس آتمارام | ۱۰ر | 〃 حصہ دوم | ۶ر۲ | سوال الجواب جغرافیہ طبعی | ۶ر۲ |
| مکتوب احمدی | ۱ر۶ | مقالہ اول و دوم جو | | 〃 حصہ سوم | ۵ر | کیمیای حکمت | ۳ر |
| مفید الصبیان نظم | ۱ر۹ | طلبہ کو بہت مفید ہی | | 〃 حصہ چہارم | ۶ر | تہذیب النساء | ۲ر |
| زبدۃ القواعد حصہ اول | ۶پائی | مرآۃ العروس | ۶ر | کلید سخن | ۶ر | پند نامہ کاشتکاران | ۱ر |
| ایضاً حصہ دوم | ۶ر۲ | **کتب درسی سوائے کورس** | | مجموعہ سخن حصہ دوم | ۶ر۲ | مفید الزارعین | ۹ر |
| مصباح المساحت حصہ اول | ۲ر | تشریح الحروف اردو | ۶پائی | عطر مجموعہ شرح مجموعہ سخن | ۱۲ر | مجموعہ مفید مالگزاران | ۸ر |
| پہلا جغرافیہ | ۱ر۶ | رسالہ قواعد فارسی مرزا | ۶ر۵ | حصہ اول | | نزہت الناظر | ۶ر۲ |
| خلقت کا بیان | ۲ر | نثار علی بیگ | | امان اللغات | ۴ر | رد الاباطیل | ۳ر |
| اودھ کا بیان حالات تاریخی | ۱ر۶ | جغرافیہ ہندوستان حصہ اول | ۶ر۲ | کریم اللغات جدید | ۶ر۲ | علاج المواشی | ۳ر |
| مصادر فارسی | ۱ر | 〃 حصہ دوم | ۶ر۲ | کلید ہندسہ و رقم | ۳پائی | ہدایت نامہ مدارس دیہاتی | ۲ر |
| تعلیم المبتدی حصہ اول | ۱ر۶ | قصہ سورج پور | ۶پائی | علم مثلث | ۸ر | رسالہ کسور اعشاریہ | ۱ر۶ |
| 〃 حصہ دوم | ۶ر۲ | گلشن فیض ترجمہ بھوج پربندسار | ۳ر | سراج المساحت | ۲ر | حل الحساب حصہ اول | ۴ر |
| دستور العمل مدرسین | ۳ر۲ | انشاے اردو حصہ اول و دوم بکجائی | ۲ر | جغرافیہ عالم پریس الہ آباد | ۶ر۲ | 〃 حصہ دوم | ۴ر |
| تسہیل المساحت | ۸ر | | | انیس السیاحین حصہ اول | ۳ر | 〃 حصہ سوم | ۶ر |
| | | | | 〃 حصہ دوم | ۴ر | 〃 حصہ چہارم | ۳ر |
| | | | | | | دل بہلاد | ۱ر |

# اقسام کتب ناگری و کیتھی و سنسکرت درسی

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| **کتب سنسکرت درسی** | | امر کوس حصہ اول | ۱ر | **کتب ناگری و کیتھی** | |
| دھاتوار نو مصادر سنسکرت | ۴ر | پنچ مہاجگیہ | ۱ر۶ | **درسی** | |
| لگھو کومدی | ۸ر | نئے سندھ بہت عمدہ پوتھی ہی | ۱۰ر۶ | **کتب داخل کورس** | |

| | |
|---|---|
| تیر مالا کیتھی ترجمہ مکتوب احمدی | ۲ر |
| ورن مالا کیتھی حصہ اول | ۶پائی |
| 〃 حصہ دوم | ۱ر |

## اقسام کتب فارسی درسی عام و بعض داخل کورس

| نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **کتب درسی ابتدائی مبتدیان** | | بوستان کاغذ سفید درسی | عصہ | نہر الفصاحت | ۲/۳ | سکندر نامہ خانی خرد | ۹/۹ |
| کریما محشی | ۶ پائی | اخلاق محسنی | ۵/ | شجرۃ الامانی | ۹ پائی | " قلم جلی مع فرہنگ | ۱/۴ |
| مقیمان " | ۶ پائی | اخلاق جلالی | عصہ ۲/ | چار گلزار | ۱/۹ | " " کاغذ سفید درسی | عصہ ۸/ |
| صفوۃ المصادر آمد نامہ | ۹ پائی | اخلاق ناصری | ۱/۱۵ بلا ونیگ | حدائق البلاغت | ۶/ | تریخانجامی چوب قلم مع فرہنگ | ۱/۸ |
| محمود نامہ | ۶ پائی | **درسی منشآت و رقعات** | | رسالہ عبد الواسع | ۹/۲ | " سہ مصرعہ | ۱/۴ |
| عطائی نامہ | ۹ پائی | انشائے خلیفہ | ۱/۹ | **کلیات و دواوین و مثنویات درسی** | | مثنوی تحفۃ الاحرار جامی | ۲/۹ |
| قافنامہ چراغ نامہ | ۹ پائی | انشائے مادھورام | ۲/۳ | کلیات قاآنی قصائد و غیرہ | ۱/۹ | مثنوی نلدمن مد فیضی | ۲/۶ |
| خالق باری | ۶ پائی | انشائے بہار عجم | ۱/ | کلیات مرزا بیدل | ۱/ | مثنوی نیرنگ عشق | عصہ ۲/ |
| دستور الصبیان | ۹ پائی | انشائے جامی | ۲/۶ | رقعات وغیرہ | ۲/۶ | معروف بہ مثنوی | |
| لغات فارسی معین اردو | ۱/ | انشائے طاہر وحید | ۵/۹ | دیوان صائب کامل | عا/ | نخیمت | |
| مصدر فیوض | ۳/ | انشائے فائق | ۱/ | دیوان حافظ رسمی | ۱۲/ | مثنوی زلالی سخنور اہل | ۱۵/۳ |
| عیار القواعد | ۶/۱ | انشائے عجیب | ۱/ | کاغذ عمدہ | ۱/ | زبان کا کلام ہمہ دانش | |
| معرض قواعد و منظر فوائد | ۴/ | انشائے دلکشا | ۲/ | دیوان محسنی | ۵/ | نگارستان دانش ملخص عیار دانش | ۵/ |
| **کتب داخل کورس** | | رقعات عالمگیری | ۹/۱ | دیوان ناصر علی | ۶/۳ | از شیخ ابو الفضل | |
| گلزار دبستان | ۲/ | نیچر قعہ ظہوری | ۱/۶ | دیوان ہلالی | ۵/ | عیار دانش | ۹/۹ |
| **کتب درسی اخلاق سوے کورس** | | رقعات چغمنی نراین | ۲/۴ | دیوان نویدی | ۶ پائی | انوار سہیلی ملا حسین واعظ | ۱۵/ |
| گلستان خرد محشی | ۴/ | رقعات امان اللہ حسینی | ۳/۱ | سنائی نامہ ظہوری | ۷/۳ | بہار دانش کلان | ۹/۱۳ |
| " متوسط | ۶/ | دستور المکتوبات | ۱/ | قصائد عرفی | ۹/۴ | " خرد | ۹/ |
| گلستان مع فرہنگ رنگین ٹیمپل | ۹/۸ | توقیعات کسرے | ۳/۳ | قصائد بدر چاچ مع فرہنگ | ۳/۴ | **کتب درسی طب** | |
| " چوب قلم سفید گندہ | عصہ | ابو الفضل ہر سہ دفتر | ۱۳/ بلا ونیگ | قران السعدین | ۶/ | ملخص فصول بقرائی | ۵/ |
| " کاغذ رسمی | عصہ | رسائل ملغرا | ۶/۸ | مثنویات مخزن اسرار | ۶/۶ | کفایۃ منصوری مع رسالہ چوب چینی | ۸/ |
| بوستان کلان دو مصرعہ | ۱۰/۶ | حسن عشق نعمت خان عالی | ۹ پائی | نظامی | ۱/۶ | دستور العلاج | ۱۰/۶ |
| ایضاً متوسط دو مصرعہ | ۷/ | مینا بازار | ۶/۳ | مثنوی لیلے مجنوں نظامی | ۳/۶ | میزان الطب مع رسائل دیگر | ۶/۹ |
| " سہ مصرعہ | ۳/۴ | سہ نثر ظہوری | ۲/ | مثنوی خسرو شیرین نظامی | ۵/۹ | مجربات اکبری | ۶/۹ |
| باب چہارم و ہفتم بوستان | ۶/۲ | شبنم شاداب | | سکندر نامہ بری | ۱۱/۹ | طب اکبر بڑے سند | ۱۲/ عصہ |
| صرف باب چہارم بوستان | ۳/۱ | **قواعد فارسی درسی** | | " گلابی | عصہ | کی کتاب ہے | |
| بوستان چوب قلم کاغذ سفید گندہ | عصہ | قواعد فارسی روشن علی | ۹ پائی | " سفید گندہ | عصہ | مفرح القلوب | عصہ |
| | | رقعہ نامہ | ۲/ | | | | |

| نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت | نام کتاب | قیمت |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **انگریزی** | | سرکلرات جوڈیشل کمشنر اودھ ۱۸۵۸ء | ۲ | ۱۸۵۸ء و بابت ۱۸۵۶ء | عہ | اکٹ احکام گورنمنٹ مغربی و شمالی ۱۸۵۸ء | عہ |
| مسل در دفع حلفی مقدمہ منشی رام دیال صاحب اسسٹنٹ کمشنر لکھنؤ | ۴ | وبابت ۱۸۵۹ء وبابت ۱۸۶۰ء | | منتخب سرکلرات چیف کمشنر اودھ ۱۸۵۸ء | | | |
| | | سرکلر چیف کمشنر اودھ وبابت ۱۸۵۹ء و ۱۸۶۰ء | عہ | | | | |

## کتب درسی مختص مروجہ مکاتب تعلیم ہندوستان از عربی - فارسی اردو - ناگری - انگریزی

### (اقسام علوم عربی درسی)

| کتب درسی علم صرف | | کتب درسی علم منطق | | مقامات حریری با ترجمہ | عہ | اصول شاشی محشی | ۲ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| میزان الصرف و شعب | | مجموعہ منطق ۱۲ کتاب | ۴ | **کتب علم طب** | | توضیح و تلویح مع | ۷ |
| پنج گنج و زبدہ محشی | | | | قانونچہ مع رسالہ قبریہ | ۴ | حاشیہ شیخ الاسلام | ۴ |
| صرف میر | ۱ | قال اقول محشی | ۶ | موجز محشی | ۹ پائی | و حاشیہ خسرو چلپی | ۵ |
| دستور المبتدی | ۴ | بدیع المیزان | ۲ | سعدیہ شرح موجز | ۶ | اشباۃ النظائر مع شرح | عہ |
| فصول اکبری | ۳ | قطبی منطق | ۷ | اقسرائی شرح موجز | ۷ | حموی | عہ |
| مراح الارواح | ۲ | میر قطبی | ۹ | شرح اسباب کامل | ۴ | شرح مسلم الثبوت | ۶ |
| شافیہ | ۶ | شرح مسلم ملا مبین | ۱۳ | حمیات قانون شیخ الرئیس | | | ۸ |
| | | تصورات و تصدیقات | | **کتب درسی علم فقہ** | | محشی بہت سندی شرح | ۱۲ |
| **کتب درسی علم نحو** | | | | شرح وقایہ محشی | عہ | مجموعہ نور الانوار مع | ۶ |
| مجموعہ نحو میر ۶ کتاب محشی۔ | ۱ | مجموعہ حاشیہ میرزاہد ملا جلال شامل ہر کتاب | ۶ | شرح وقایہ مع چلپی | ۴ | سہ حاشیہ | ۳ |
| شرح مائۃ عامل | ۱ | **کتب درسی علم حکمت** | | مختصر وقایہ | | **کتب درسی علم کلام** | عہ |
| ہدایۃ النحو مع رسالہ عین الافادہ اضافت کا رسالہ | ۴ | سیبندی محشی | ۴ | کنز الدقائق خرد محشی | ۶ | شرح مواقف کامل ہر سہ | ۱۴ |
| کافیہ محشی بخط نسخ | ۳ | شرح اشارات | | کنز الدقائق کلان محشی | ۱۲ | موقف | ۹ |
| بخط نستعلیق | ۲ | شمش بازغہ مصطفائی | ۳ | از حواشی متعددہ | عہ | شرح عقائد نسفی | ۷ |
| شرح ملا محشی قدیم سفید | | مطبوعہ مطبع لدھیانہ | ۲ | قدوری | ۸ | ایضاً مع رسالہ سنر | عہ |
| حنائی | | **کتب درسی علم معانی و بیان** | | شرح الیاس قدیم سفید | ۹ | **کتب درسی احادیث** | ۷ |
| جلی قلم سفید | | | | **کتب درسی اصول فقہ** | | جامع ترمذی | عہ |
| حنائی | | مطول کامل محشی | | حسامی محشی نہایت عمدہ چھپی ہے۔ | ۶ | شفای قاضی عیاض | ۱۲ |
| | | **کتب علم ادب** | | | | سنن ابی داؤد سفید | ۸ |
| | | | | | | حنائی | ۱۲ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| دستور العمل دیوانی | ۳ر |
| " کاغذ قدیم | ۴ر |
| " رجسٹری | ۲ر |
| سرکلر فوجداری نمبر ۱۸۶۳ء | ۴ر |
| مجموعہ سرکلرات ۱۸۶۳ء سے ۱۸۷۱ء تک | عصہ ۴ |
| انتخاب سرکلرات ۱۸۶۳ء سے ۱۸۶۹ء تک | ۴ر |
| معلم المسلمات فی تشریح الجروح والاموات | ۲ر |
| ہدایت نامہ عدلیت | ۴ر |
| ایضاً کشتوار مجریہ کمیشنر صاحب | ۶ پائی |
| سرکلر صاحب فینانشل کمشنر بہادر اودھ نمبر ۱۲ ۱۸۶۷ء مع اکٹ پختہ واری | ۴ر |
| مجموعہ سرکلرات فینانشل کمشنر بہادر سہ ماہی دوم | ۱۲ر عصہ |
| تتمہ سہ ماہی دوم | عصہ |
| سہ ماہی سوم | ۱۲ر |
| قواعد میونسپلٹی لکھنؤ دربارہ صفائی وغیرہ | ۱ |
| قواعد چونگی | ۱ر |
| قواعد ریلوے مع اکٹ ۱۸۵۴ء | ۴ر |
| قواعد انتظام نمک مجریہ صاحب چیف کمشنر بہادر اودھ | ۴ر |
| قواعد آبکاری واسٹامپ مع سرکلرات | ۸ر |
| قواعد پیروی مقدمات محالات | ۴ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| قواعد پٹواریان ملک اودھ | ۴ر |
| قواعد تقاوی بذریعہ | ۱ر |
| سرکلر نمبرہ الف ۱۸۷۶ء | |
| نقشہ رسوم حکمنامجات بوانی | ۶ پائی |
| سوالات فوجداری و پولیس | ۴ر |
| سوال جواب پولیس | ۴ر |
| مرتبہ صاحب انسپکٹر جنرل مغربی و شمالی | ۴ر |
| ایضاً پنجاب مجریہ اودھ | ۴ر |
| ایضاً مولفہ ہیڈ کلرک | ۳ر |
| دفتر انسپکٹر جنرل اودھ | ۴ر |
| رسٹر پراونس ناگپور | ۴ر |
| رسالہ قواعد سپاہیان پولیس | ۳ر |
| سوال جواب سرکلرات بورڈ | ۸ر |
| سرکلر پولیس پنجاب مع نقشہ ہوا عم | ۳ر |
| توضیحات و تشریحات اکٹ ۱۲ لگان ۱۸۸۱ء | ۶/۱ |
| قواعد ڈاک یعنی سرکلر نمبر ۱۲ | ۱ر |
| اکٹ ۸ ۱۸۸۲ء ترمیم | ۶ پائی |
| مجموعہ تعزیرات ہند | ۱ر |
| اکٹ ۹ ۱۸۸۲ء ترمیم | ۶ پائی |
| اکٹ قبدیان | ۱ر |
| سرکلر ۱۲ ۱۶۲۴ بابت ۱۸۸۳ء | ۶/۱ |
| بابت امتحان پٹواریان | |
| دامیدواران عہدہ پٹواری | |
| سرکلر ۵ ۳۳۴۲ بابت ۱۸۸۳ء | ۴ر |
| قواعد لیاقت و خدمات تقرری پٹواریان | |
| اکٹ ۴ ۱۸۸۲ء | ۴ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| انتقال جائداد | ۴ر |
| اکٹ ۱۳ ۱۸۸۲ء | ۱ر |
| قاعدہ قانون گویان | ۴ر |
| وٹیواریان رواج پذیر ملک اودھ ۱۸۸۳ء سے ہی | ۴ر |
| اکٹ ۱۱ ۱۸۸۲ء | ۲ر |
| قانون محصولات پرمٹ | |
| اکٹ ۷ ۱۸۸۲ء | ۶ پائی |
| ترمیم قانون مختار نامجات | |
| اکٹ ۱۲ ۱۸۸۲ء | ۱/۲ |
| انتظام محصول نمک | ۴ر |
| اکٹ ۱۴ ۱۸۸۲ء | بلاونٹ ۸ |
| مجموعہ ضابطہ دیوانی | ۸ر |
| ساختہ و مرتبہ از اکٹ ۱۰ ۱۸۷۷ء | ۳ر |
| اکٹ ۳ ۱۸۸۳ء متعلقہ الحاقیاے ہند | ۱۲ر |
| ترجمہ فہرست قواعد واشتہارات گورنمنٹ جنکو ووٹ دینی حاصل ہے | ۱۲/۱ |
| اکٹ ۱۰ ۱۸۸۲ء | عصہ |
| مجموعہ ضابطہ فوجداری | |
| قواعد پٹواریان ملک اودھ مع نقشہ بموجب سرکلر نمبر ۹۷۲ ۱۸۸۳ء | ۱۲ر |

**کمیتی**

| | |
|---|---|
| پٹواریون کے قاعدے ملک اودھ | ۴ر |

**اردو کمیتی مہاجنی**

| | |
|---|---|
| ٹکس کے لائسنس کا اکٹ ۲ ۱۸۷۸ء | ۶ پائی |

**کتب قانون بخط ناگری**

| | |
|---|---|
| اکٹ لگان مغربی و شمالی ۱۰ ۱۸۵۹ء | ۴ر |
| تعزیرات ہند بخط ناگری | عصہ ۴ |
| چھاپہ ٹیپ صاف واضح | ۴ر |
| اکٹ اسٹامپ پستاویز ۱۸ ۱۸۶۹ء | ۳ر |
| اکٹ تعلقداران مفروض | ۴ر |
| اودھ ۲۴ ۱۸۷۶ء | |
| اکٹ چوپایون کی مداخلت بیجا کا ۱۸۷۱ء | ۱ر |
| اکٹ مالگذاری مغربی شمالی ۹ ۱۸۷۳ء | ۴ر |
| اکٹ ۹ ۱۸۷۶ء اسٹامپ | ۳ر |
| تقاوی کے قاعدے | ۱ر |
| سوال جواب پولیس | ۴ر |
| رودہیلکھنڈ ریلوے کا دستور العمل | ۴ر |
| اکٹ ۱۲ ۱۸۸۱ء لگان | ۴ر |
| اکٹ ۱۴ ۱۸۸۲ء مجموعہ ضابطہ دیوانی چھاپہ ٹیپ | عصہ ۴ |
| اکٹ ۱۰ ۱۸۸۲ء فوجداری چھاپہ ٹیپ | عصہ ۴ |
| قواعد پٹواریان ملک اودھ بموجب سرکلر نمبر ۹۷۲ ۱۸۸۳ء | ۳ر |

# کتب قانونی

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| **کتب قانونی اردو** | |
| مجموعہ قوانین نیگالہ وغیرہ از ۱۷۹۳ء لغایت ۱۸۷۸ء چار جلد میں اور واسطے خریداران متفرق جلدون کے قیمت | |
| جلد اول . . . . . | ۱۵ر |
| جلد دوم | ۱۵ر |
| جلد سوم | ۷ر |
| جلد چہارم صرف بلاد متفرقہ | ۴ر |
| مجموعہ قوانین تعزیرات ہند ایکٹ ۴۵ ۱۸۶۰ء | ۴ر |
| تذکیم اول فوجداری مع فہرست جرائم ردیف وار | ۴ر |
| سفید العدالت شرح تعزیرات ہند | ۶ر |
| مجموعہ ضابطہ فوجداری ایکٹ ۱۰ ۱۸۷۲ء حرفے | |
| سید غلام حیدر صاحب | |
| مجموعہ قوانین اودھ یعنی ایکٹ ۱۴ ۱۸۶۵ء | ۸ر |
| مجموعہ قوانین مالی اودھ ایکٹ ۱۵ ۱۸۷۵ء میعادی | ۸ر |
| ایکٹ ۱۸۶۹ء اسٹامپ و دساویزات | ۳ر |
| خلاصہ ایکٹ ۹ ۱۸۷۰ء معاہدہ | ۴ر |
| خلاصہ ایکٹ ۱۸۷۲ء شہادت | عصہ |
| شرح قانون معاہدہ ایکٹ ۹ ۱۸۷۲ء مرتبہ مولوی محمد عبد القیوم خان | عصہ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| مجموعہ ضابطہ فوجداری ایکٹ ۱۰ ۱۸۷۲ء مولفہ کرسپ | عصہ ۸ر |
| شرح ایکٹ ۱۸۷۹ء | ۶ |
| اسٹامپ بلدیو پرساد | |
| ایکٹ ۲۸ ۱۸۵۶ء مداخلت بیجا مویشی | ۴ر |
| تعزیرات ہند خرد پیمانہ ۲۰+۲۶+½ | ۸ر |
| ایکٹ ۵ ۱۸۶۱ء انتظام پولیس | ۱ر |
| ایکٹ ۱۰ ۱۸۶۵ء سزائے قید یاد | ۱ر |
| ایکٹ ۷ ۱۸۶۵ء جنگہائے سرکاری | ۱ر |
| ایکٹ ۱۰ ۱۸۶۵ء ورثائے ہند | ۶ر |
| ایکٹ ۳ ۱۸۶۷ء قمار بازی | ۱ر |
| ایکٹ ۴ ۱۸۶۷ء ترمیم تعزیرات ہند | ۱ر |
| ایکٹ ۲۸ ۱۸۶۸ء لگان پنجاب | ۲ر |
| ایکٹ ۱۸۶۹ء تعلقہ جات اودھ | ۴ر |
| ایکٹ ۳ ۱۸۶۹ء پولیس مغربی و شمالی | ۴ر |
| ایکٹ ۱۸ ۱۸۶۹ء اسٹامپ و دساویزات | ۴ر |
| ایکٹ ۱۸۷۲ء ڈاکخانہ جات | ۳ر |
| ایکٹ ۲۷ ۱۸۷۲ء ترمیم | ۱ر |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| تعزیرات ہند | |
| ایکٹ ۱۸۷۱ء مداخلت بیجا مویشی | ۱ر |
| ایکٹ ۵ ۱۸۷۱ء قیدیان | ۲ر |
| ایکٹ ۶ ۱۸۷۱ء عدالتہائے دیوانی | ۲ر |
| ایکٹ ۷ ۱۸۷۱ء ترک وطن مزدوران | ۲ر |
| ایکٹ ۱۰ ۱۸۷۳ء آبکاری | ۳ر |
| ایکٹ ۱۸۷۳ء شہادت | ۵ر |
| ایکٹ ۹ ۱۸۷۳ء معاہدہ | ۵ر |
| ایکٹ ۱۸ ۱۸۷۳ء لگان مغربی و شمالی | ۴ر |
| ایکٹ ۱۹ ۱۸۷۳ء مالگزاری | ۴ر |
| ایکٹ ۳ ۱۸۷۴ء ازدواج | ۱ر |
| ایکٹ ۱۱ ۱۸۷۴ء ترمیم | ۱ر |
| ایکٹ ۱۰ ۱۸۷۴ء | |
| ایکٹ ۱۶ ۱۸۷۴ء تنسیخ قوانین بیگار | ۲ر |
| ایکٹ ۱۷ ۱۸۷۴ء مالگزاری اودھ | ۴ر |
| ایکٹ ۱۸ ۱۸۷۴ء قوانین اودھ | ۵ر |
| ایکٹ ۱۸۷۶ء ورثا | ۳/۲ |
| ایکٹ ۲ ۱۸۷۷ء ترمیم | ۶ پائی |
| ایکٹ ۱۲ ۱۸۷۷ء | |
| ایکٹ ۳ ۱۸۷۷ء حربہ | ۴ر |
| نشر نجات قانون حربہ | عصہ |

| نام کتاب | قیمت |
|---|---|
| ایکٹ ۳ ۱۸۷۷ء مولفہ مولوی عبد القیوم خان | ۱ر |
| سفید کاغذ کندہ ایضاً کاغذ رسمی | ۱۲ر |
| ایکٹ ۱۴ ۱۸۸۲ء ضابطہ عدالت دیوانی جس نے یکم اگست ۱۸۸۲ء سے تفاوت پایا | ۱۲ر |
| ایکٹ ۱۲ ۱۸۸۱ء لگان | ۴ر |
| ایکٹ ۲۲ لگان ۱۸۸۱ء | ۱/۶ |
| خلاصہ نظائر دیوانی صدر کلکتہ ۱۷۹۳ء تا ۱۸۵۳ء | للعہ |
| خلاصہ نظائر صدر دیوانی آگرہ ۱۸۲۶ء سے ۱۸۶۳ء تک | ۴ر |
| مخزن نظائر | ۴ر |
| دھرم شاستر مولفہ ملنان صاحب | ۱ر |
| شرح محمدی مولفہ گنٹن صاحب | ۱/۶ |
| شرح دساستر مولفہ ابرلنگ صاحب | للعہ ۸ر |
| قانون شہادت منصور مسیح صاحب | ۸ر |
| قانون حربہ یعنی اصول نظائر | ۴ر |
| خلاصہ شرح اسلامیہ | عصہ |
| مجموعہ امتحان قوانین ہندوستان | ۵ر |
| منتخبات مہدویہ خلاصہ حملہ قوانین فوجداری ۱۸۷۶ء مع فہرست قوانین۔ | عصہ ۸ر |
| مفید الاجلاس فوجداری | ۱۳ر |
| دستور العمل فوجداری | ۴ر |

# فہرست کتب مطبع منشی نول کشور

نو طبع لغایت جولائی ۱۸۸۳ء

قانونی - درسی مروجہ مکاتب تعلیم ہندوستان - علمی - مذہبی وغیرہ ہر قسم - سنسکرت - عربی - فارسی - اردو - بھاشا - انگریزی زبان مین جو صدر کارخانہ لکھنؤ و تمام ہندوستان کے کتب فروشان فارسی و ہندی و خصوصاً مقامات ذیل سے مل سکتے ہین -

کلکتہ - محمد یعقوب صاحب تاجر کتب متصل مدرسہ عالیہ
بمبئی - قاضی فتح محمد و قاضی صالح محمد تاجران کتب
بمبئی - ملا نور الدین جیو خان تاجران کتب محلہ بھنڈی بازار
الہ آباد - ہیڈ ماسٹر کایستھ پاٹھ شالہ محلہ بہادر گنج -
کانپور - مطبع منشی نول کشور سرسا گھاٹ -
کانپور - مطبع نظامی محلہ پکا پور -

بنارس - شیخ الہ بخش تاجر کتب دال منڈی -
لندن - ٹرنیر کینی ۵۷ و ۵۹ لڈگیٹ ہل -

Messrs Trubner & Co.
57 & 59 Ludgate Hill
London E. C.

لاہور - میان چراغ دین تاجر کتب محلہ کشمیری بازار
دہلی - دریبہ کلان رای بھوانی پرساد صاحب
لکھنؤ - حافظ عبد الستار خان صاحب بازار چوک قدیم
مراد آباد - ولی اللہ صاحب تاجر کتب -
لکھنؤ - بازار چوک لالہ جیدیال کنہیالال صاحب -
پٹنہ - محمد عبد اللہ تاجر کتب بازار چوک -

۱ - محصول روانگی قیمت سے علاوہ ذمہ خریدار ہی بشرطیکہ خاص تصریح نہو پس اگر محصول ٹھیک نہ معلوم ہو تو اس تخمینہ سے بھیجنا چاہیے بقیہ نقد قیمت کے ساتھ بحساب فیصدی واسطے روانگی بذریعہ ڈاک پیکٹ کے و بہ تخمینہ مناسب واسطے روانگی بذریعہ ریل کے -

۲ - جسقدر روپیہ نقد وصول ہوگا اسیقدر کی کتابین بمجملہ فرمایش کے بعد منہائی کمیشن وغیرہ مندرجہ فہرست کے ارسال ہونگی -

۳ - بنظر رفع دقت و تکلیف و توقف ارسال اور محصول خطوط کے فرمایش کنندگان کو چاہیے کہ فہرست کتب فرمایش کے ساتھ احتیاطاً یہ بھی لکھ بھیجا کرین کہ اگر قیمت بڑھے تو اور کون کون سی کتب اسکے عوض ارسال کر دیجائین تاکہ حساب برابر ہو جایا کرے ورنہ مطبع کی طرف سے جدید وعدہ کتابون کے شامل کر دینے جزوی کمی بیشی کر دیجایا کرے گی اس حد تک کہ خریداران (ع) تک کے لیے ۴ تک خریداران (ع) سے ۵ تک کے لیے ۶ تک خریداران (ه) تک کے لیے ۸ تک خریداران دس روپیہ سے زیادہ ۱۰ تک کے لیے ۱۵ تک -

اگر اس طریقہ سے فاضلات کی رقم برابر نہو سکیگی تو اسکے کھاتہ حسابی مین جمع کر دیجائیگی تاکہ آیندہ دیگر فرمایش مین محسوب ہو جائے -

۴ - جن کتابون کی نسبت لفظ بلا وضعات درج ہو انکی صرف کثرت خریداری کی حالت مین کچھ تخفیف ممکن ہو -

۵ - جن کتابون کی نسبت لفظ بلا وضعات و فیس نہین لکھا ہو انکے خریدارون کو کمیشن حسب ذیل ملیگا

۵ پچاس روپیہ تک کے خریدار کو - فیصدی دس روپیہ ۱۰ پچاس روپیہ سے ایکسو تک کے خریدار کو - فیصدی پندرہ روپیہ ۱۵
ایکسو سے زائد کے خریدار کو - فیصدی بیس روپیہ ۲۰

مخصوص حالت فائدہ - خریدار کتب سنسکرت و ناگری کو جو سو روپیہ نقد یکمشت دیوے علاوہ کتب سو روپیہ کے پچیس روپیہ کی کتابین زائد ملینگی اور کتب قوانین کے خریداران کو کمیشن موافق ذیل کے ملیگا

- خریدار دس روپیہ ۱۰ قیمت کو - فیصدی دس روپیہ ۱۰ دس روپیہ سے پچیس روپیہ ۲۵ تک کے خریدار کو - فیصدی پندرہ روپیہ ۱۵
- پچیس روپیہ سے زائد پچاس روپیہ تک کے خریدار کو - فیصدی بیس روپیہ ۲۰ - پچاس روپیہ سے زائد ایک سو روپیہ تک کے خریدار کو - فیصدی پچیس روپیہ ۲۵
اور زائد ایکسو سے خریدار کو - فیصدی بیس روپیہ ۳۰

## خریداری تاجرانہ

۱ - جو لوگ تاجرانہ کاروبار خرید و فروخت کتب کا بتعداد مالیت کثیر مطبع سے جاری رکھینگے انکو معمول عام مراعات کی نسبت زیادہ تخفیف قیمت کی ملیگی اور انکو وہ کتابین جنپر لفظ اجرا درج ہو بہ نرخ اجرا ملینگی چونکہ اس قسم کی مراعات مقدار و نوعیت کثرت خریداری و حصول زر پیشگی وغیرہ سے متعلق ہو لہذا اسکا تصفیہ ہر ایک معاملہ کی نسبت باہمی خط کتابت یا گفتگو کے ذریعہ سے طے ہوگا -

تین مہینے کی مدت داد و ستد رکھنے والون کے لیے اگرچہ اس مدت مین خریداری کی پیزان کسی درجہ کو پہونچیگی تو ایسی پیزان پر کمیشن کا حساب محسوب کیا جائیگا لیکن ایسی حالت مین خریداران پر فرض ہوگا کہ حساب کمیشن کا ہر سہ ماہی پر ملتوی رکھنا منظور کرینگے اور مطبع سے اصلی قیمت پر بیجک بھیجا جائیگا -

## ارسال قیمت و خطوط

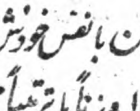
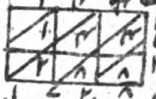
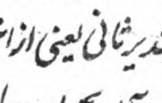
جو لوگ مطبع مین روپیہ بھیجنا چاہین تو بذریعہ منی آرڈر یا ہنڈی یا چیک کے بنام منشی نول کشور مالک مطبع و دوا اخبار لکھنؤ بھیجین جو کہ منی آرڈر براہ راست ڈاک خانہ سے ملتا ہو لہذا فی الفور خط اطلاعی بھی روانہ فرمائین کہ انتظار وصول زر کا نہو بسا وقت منی آرڈر پہونچ جاتا ہے اور ارسال کنندگان کی تحریر نہ پہونچنے سے وہ رقم امانت مین جمع ہو جاتا ہے -

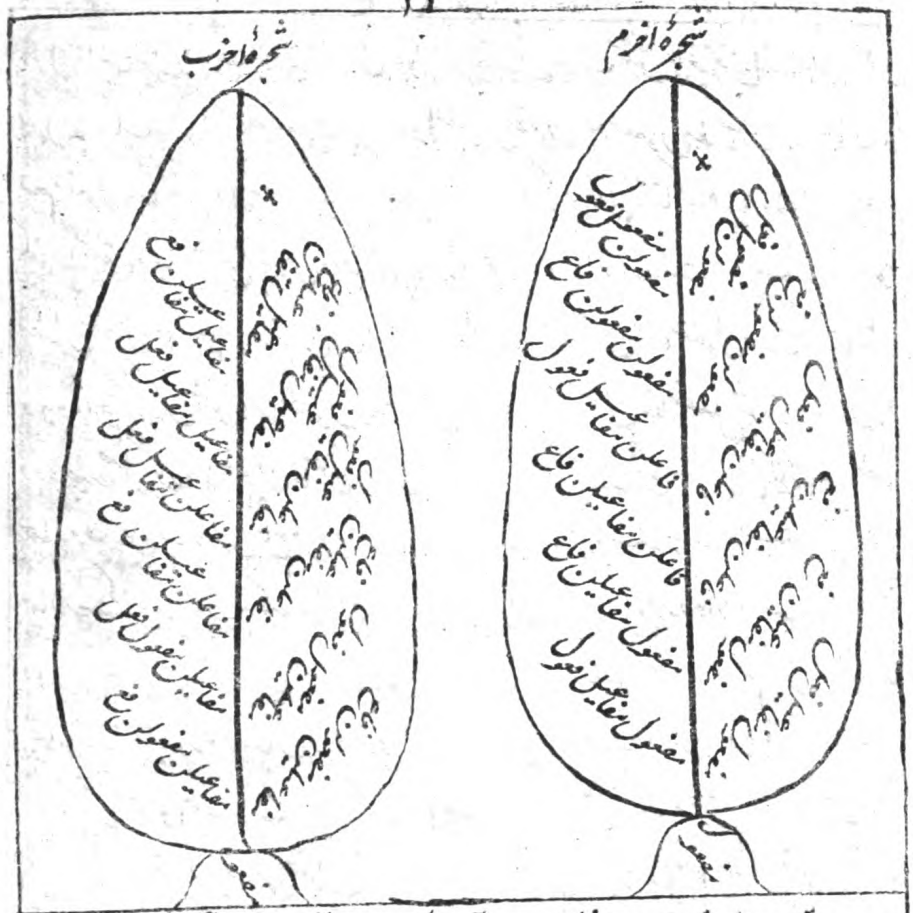
گفت اینک + که بروزن مفعول مفاعلن مفاعیلن فع مفعولن مفعولن مفعولن فع آورده
اما انچه سیفی در عروض خود از بعض عروضیان نقل کرده که اوزان رباعی تا بده هزار میرسد مقصود قائلش
نه این وزنهاست که از اختلاط اوتاد این بست وچهارگانه برآورده شد بل افراد دیگر خارج ازین
وچهارگانه و اختلاطات آن ولهذا گفته از انجمله اینست مفعول مفاعلن مفعولن فعلن وظاهر
که این وزن در اوزان مسطوره داخل نیست اما چون این قولش مخالف تصریحات اهل فن
ست که اوزان بسیطه رباعی منحصر در بست وچهار دانسته اند اعتبار نشاید وکیف لاکه فعلن
نزدشان در عروض وضرب رباعی واقع نمیشود بل فعلن وفعولن هردو از ارکان رباعی
مطلقا نیستند وانچه در مثالش آورده ؎ العاشق فی هواک ساه ساهرٌ آنهم وهمی
پیش نیست چه این مصرع بروزن مفعول مفاعلن مفاعیلن فع مے تواند که از اوزان
بست وچهارگانه مشهور ست کما اعترف السیفی ایضا فلا حاجة الی غیر هذا ولعل الله یحدث بعد ذلک امرا

## خاتمة الطبع

نتیجهٔ طبع معنی رس خورشید آسمان سخنوری گوهر دریای معنی پروری مولوی فقیر اعلی علیش

حسن مطلع غزل کلام حمد آن خداوندیست سخن آفرینی که خیمهٔ چرخ برین بے اسباب اوتاد برافراشته اوست ترتیب
مقطع دیوان سخن نعت آن شاه بیت قصیدهٔ رسالت ست که مخمس پنجتن ورباعی اصحاب اخیار بر
اوراق کلیات عالم نگاشته اوست اما بعد سخنوران شیرین بیان شاعران نگین بیان مژده باد که کتاب لاجواب
ورساله انتخاب **میزان الافکار** شرح معیار الاشعار که در جنب لمعات این شرح خورشید شمال شروح
دیگر مثل ترکیه وغیره حکم سهادارند واهل علم وکمال آنها را بنحو پسندیده اند رساله اوزان رباعی من تصنیف شریف ترین
لطیف عالم همام فاضل علام خلیل عصره الیقین دهر بحر الفضل والنجاه مولانا مفتی محمد سعد الله اوصله الله
الی غایة تمناه بحسب فرمایش واستدعای جناب حافظ مولوی محمد مظهر علی ادام الله تعالی
فیضه الوفی در مطبع عالیجنابی که به بحر تو صیفش فکر غواص خرد مقصود ست گوهر شناسی دست نمی افتد وقدر وفیش
از گرانی وزن همت میزان عقل نمی سنجد شعرای سالم فکر را هنگام تحریر بدحش قافیه تنگ ازین رو ده خیل
نمی شوند وبتاسیس قواعد شایش بمفاد الخبر یعین الادراک اعتراف بعجز میکنند اعنی صدر آرای وساده
حشمت رکن کین قصر دولت جوهر کامل وفر قابل بمدارج اعلی متقارب جناب منشی نول کشور
صاحب حلیهٔ طبع ولباس انطباع در پرکشید بقبول طبع سخن سنجان ومطبوع خواطر عروضیان زمان
گردید تاریخ طبع که زیب خاتمه کتاب ست لائق ملاحظه اولوالالباب ست فقط

وزنست آری قافیه فاع وفعول با فعل وفع درست نباشد پس بر تقدیر اول یعنی بودن رفع
یا فعل در آخر دوازده وزن از انضمام هریکے ازین دوازده با هریکے از سنها یکصد وچهل وچهار ثنائی
مختلف وزناً تارتیباً بقاعده ضرب دوازده در دوازده حاصل شود وصورت ضرب
اینست  ودر دوازده ثنائی ازانها بانضمام هر وزن بانفس خودش اگرچه هر دو
مصرع متحد الوزن باشد لیکن هر ثنائی ازانها با ثنائیات دیگر لا محاله وزناً یا ترتیباً مخالف
خواهد بود وهرگاه برائے اجتماع سه مصراع با هریکے ازین یکصد وچهل وچهار ثنائی هریکے از
اوزان دوازدگانه مذکوره منضم شود بقانون ضرب یکصد وچهل وچهار در دوازده یکهزار
وهفتصد وبست وهشت ثلاثی بهم رسد وصورت ضرب اینست  وچون
برائے تکمیل رباعی با هریکے ازین اعداد هریکے از اوزان دوازدگانه مسطوره منضم شود
از ضرب دوازده در اعداد مذکوره بست هزار وهفتصد وسی وشش رباعی حاصل آید
وصورت ضرب اینست  وهمینقدر دیگر بر تقدیر ثانی یعنی از اختلاطات
دوازده گانه دیگر که در عروض وضرب آنها فاع یا فعول بود تا مجموع آن بچهل وچهار صد وهفتاد
ودو رسد واینهمه در صورتیست که هر چهار مصرع آن قافیه داشته باشد واگر بنظر جواز
اختلاط فاع وفعول با فع وفعل در رباعیاتیکه مصرع سوم آنها موسوم بخصی متحد القافیه نباشد
اعداد اختلاط سه مصرع که آخر فاع یا فعول بود یعنی یکهزار وهفتصد وبست وهشت با دوازده
مصرع سوم که آخرش فع یا فعل باشد ضرب کنیم بست هزار وهفتصد وسی وشش رباعی حاصل گردد
وصورت ضرب در ما قبل گذشت وهمینقدر در عکس آن یعنی آخر سه مصرع فع یا فعل و آخر مصرع
سوم فاع یا فعول باشد تا مجموع شش چهل ویکهزار وچهار صد وهفتاد ودو باشد وبا مجموعه سابقه
که نیز همینقدر ست بشتاد ودو هزار ونهصد وچهل وچهار میرسد که بست وچهار ازان متحد الاربع ست و
بواقی مختلف وزناً یا ترتیباً **تتمه** مخفی نماند که اوزان مختلط مذکوره نه از قبیل احتمالات عقلیه
محضه است بل از محتملات واقعیه که شعرا بانها توان گفت ولهذا مولانای جامی برای ضبط
اوزان بست وچهار گانه شش رباعی فرموده که هریک ازان مشتملست بر چهار وزن مختلف
کما تقدم فی میزان الافکار آرے بعضے عروضیان گفته اند جمع اضرب با اخرم نشاید لیکن
بسیارے از شعرا باک نداشته اند بل بعضی وزن سبک اخرب را بالقبل ترین اوزان اخرم
جمع کرده وازان ست این شعر ؎ گفتم که دهان نداری ای مسکینک ✦ گفتا دارم گفتم کو




اما بر تقدیر این تفصیلها بیش ازین رفت ضبط نیست بطریقه سهلتر آنست که درین سالکه گفته شد و مخفی نماند که ازین اوزان هرچه اسباب او کمتر آن متعادل بود خفیف و مطبوع تر باشد و هرچه اسباب آن زائد بود ثقیل و نامطبوع تر و بهمین سبب اوزان اخرب سبکتر و مطبوع تر از اوزان اخرم ست و ثقیل ترین اوزان اخرب مفعول مفاعیلن مفعولن فع ست از بهر آنکه مشتملست بر شش سبب متوالی و ثقیل ترین اوزان اخرم بل دو بیتی مطلقا مفعولن مفعولن مفعولن فع ست که همه اش از اسباب ثقیل یافته و سبکترین اوزان اخرب بل دو بیتی مطلقا مفعول مفاعلن مفاعیل فعل باشد و سبکترین اوزان اخرم مفعولن فاعلن مفاعیل فعول ست که مشتملست بر چهار سبب و چهار وتد کما لا یخفی علی صاحب الذوق الصحیح **فصل چهارم** در وجه حصر استخراج هشتاد و دو هزار و نهصد و چهل و چهار وزن رباعی باید دانست که نسبت و چهار وزن رباعی که در فصل گذشته ثابت شده بر تقدیر آنکه هر چهار مصرع آن متحد الوزن بود و بر تقدیر اختلاف اوزان مصاریع با یکدیگر اوزان بسیار نمودار گردد چه در صورتیکه عروض و ضرب فع یا فعل بود قافیه مختلط[a] و غیر مختلط درست باشد و ازین دو دوازده وزن درست ازاوزان نسبت و چهارگانه و همچنین اگر قافیه فاع یا فعول بود و اینهم دو دوازده

[a] یعنی که بعضی ابیات بر فع و بعضی بر فعل و بعضی بر فعول و بعضی بر فاع باشد

اول ترانه مفعول اخرب بود و رکن ثانی مکفوف یا مقبوض هر یک مخنق یا غیر مخنق از انضمام رکن
اول با هر یک از ثانی ۴ صورت پیدا شود ۱ مفعولن مفعول ۲ مفعول مفاعیل ۳ مفعولن فاعلن
۴ مفعول مفاعلن و ازین هر چهار چون بهر دو اول که رکن ثانی آنها مکفوف است رکن سوم
مکفوف مخنق و غیر مخنق یعنی مفعول و مفاعیل پیوندد مجموع سه رکن را چهار حالت صورت گیرد ۱ مفعولن
مفعولن مفعول ۲ مفعول مفاعیلن مفعول ۳ مفعولن مفعول مفاعیل ۴ مفعول مفاعیل مفاعیل
و بهر دو اخیر که رکن ثانی آنها مقبوض است رکن سوم مکفوف غیر مخنق فقط متصل شود تا سه رکن را
دو وجه حاصل گردد ۱ مفعولن فاعلن مفاعیل ۲ مفعول مفاعلن مفاعیل و این جمله شش وجه بر سی رکن شد و از انضمام
چهار وجه رکن چهارم یعنی فاع وفع وفعول وفعل با هر یک از دو وجه سته مسطوره بست و چهار وجه
چهار رکنی پیدا شود و هر یک وزن ترانه است و ازین بست و چهار در دوازده صورت مفعول اخرب
اول بسبب تحنیق رکن ثانی مفعولن بصورت اخرم شود و در دوازده بسبب عدم تحنیق ثانی بر حالت
خود باقی ماند و لهذا جمهور عروضیان دوازده وزن اخرب و دوازده وزن اخرم قرار داده اند
و نزد محقق طوسی همه اخرب است مگر فرق باعتبار تحنیق رکن ثانی و عدم تحنیق آنست و تفصیل آن
این است ۱ مفعولن مفعولن مفعولن فاع ۲ مفعولن مفعولن مفعولن فع ۳ مفعولن مفعولن مفاعیلن
فاع ۴ مفعولن مفعول مفاعیلن فع ۵ مفعولن فاعلن مفاعیلن فاع ۶ مفعولن فاعلن مفاعیلن فاع
۷ مفعولن مفعولن مفعول فعول ۸ مفعولن مفعولن مفعول فعل ۹ مفعولن مفعول مفاعیل فعول
۱۰ مفعولن مفعول مفاعیل فعل ۱۱ مفعولن فاعلن مفاعیل فعول ۱۲ مفعولن فاعلن مفاعیل فعل ۱۳
مفعولن مفاعیلن مفعول فعول ۱۴ مفعول مفاعیلن مفعول فعل ۱۵ مفعول مفاعیل مفاعیل فعول
۱۶ مفعول مفاعیل مفاعیل فعل ۱۷ مفعول مفاعلن مفاعیل فعول ۱۸ مفعول مفاعلن مفاعیل فعل
۱۹ مفعول مفاعیلن مفعولن فاع ۲۰ مفعول مفاعیلن مفعولن فع ۲۱ مفعول مفاعیل مفاعیلن
فاع ۲۲ مفعول مفاعیل مفاعیلن فع ۲۳ مفعول مفاعلن مفاعیلن فاع ۲۴ مفعول مفاعلن مفاعیلن
فع باید دانست که بعض اهل فن اوزان مذکور را در یک دائره ضبطے نمایند چنانکه مولانا
جامی وغیره بآن اکتفا فرموده و بعضی در دو دائره و بعضے در دو شجره ضبط کرده یکی را شجره
اخرم و دیگر را شجره اخرب نامند و صور شجرتین نیز مختلف کشند آن قیس در حدائق
سے آرد خواجه امام حسن قطان که یکی از ائمه خراسان بوده است مختصری درین علم
ساخته است و اوزان دو بیتی بر دو شجره نهاده صورت هر دو شجره این ست

۷ سکون انضمام فاع دفع با آن شش بتحنیق مفعول و فعل حاصل شود ۱۲

قافیه لازم نمیدانند و آنرا خصی نامند لیکن نبودن قافیه در مصرع سوم لازم نباشد بل در بعضی
از رباعیات در هر چهار مصرع قافیه بود اما بزبان عرب این وزن از فارسی منقول شده است
در اصل نبود و برای تمثیل هر یک ترانه تازی و یک ترانه فارسی اکتفا میرود عاملی گوید
لَمَّا نَظَرَ الجِسمَ ضَعِیفًا نَهکَا + مِنْ فُرقَتِهِ اَنَّ الضَّعِیفَ یَبکِی + وَارتَاعَ وَقَالَ لِی اَمَا قَلتُ لَکَ + یَا مُمتَنِعَ
الفِرَاقِ مَا یَمکُنُکَا + یعنی هرگاه دید معشوق جسم مرا ضعیف لاغر از فراق خود نالید برای ضعف
من گریست و ترسید و گفت مرا آیا نگفته بودم ترا + تو که ممکن نخواهد شد ترا فراق ممکن نخواهد شد
رباعی فارسی ۵ افتاد مرا با دل مکار تو کار + افگند درین دلم دو گلنار تو نار + من مانده
خجل بپیش گلزار تو زار + با آینه در دو چشم خونخوار تو خوار + اما مثال آنکه مصرع سوم قافیه
ندارد و در عربی اینست ۵ لَا طَاقَةَ لِی بِذَا اَلجَفَا وَالهَجرِ + یَا مَنْ حَلُّوا وَخَیَّمُوا فِی صَدرِی + اَلنَّومُ جَفَا
لِمَا غَلَبتُم + عَنِّی وَبَقِیتُ حَائِرًا فِی اَمرِی + یعنی نیست طاقت مرا بین جفا و فراق اے کسانیکه فرود آمده
اند و خیمه برده اند در سینه من خواب ظلم کرده است بر پلک ها از وقتیکه غائب شده اند از من و باقی
مانده ام حیران در کار خود و در فارسی اینست ۵ شیطان بچه خبیث دی بر سر راه + پرسید
زن و زن رباعی تا گاه + در هیئت او دیدم و گفتم فی الحال + لاحول ولا قوة الا بالله + چون
چون ترانه را از بحر هزج برآورده اند همه ارکانش در اصل مفاعیلن بوده اند و ارکان مستعمله اش
از سالم و مزاحفه ازده بیش نبود ۱ مفاعیلن سالم ۲ مفاعلن مقبوض ۳ مفاعیل مکفوف
۴ مفعولن اخرم ۵ مفعول اخرب ۶ فاعلن اشتر ۷ فعول اهتم ۸ فاع ازل ۹ فعل محبوب
۱۰ فاع ابتر یعنی کدام رکن ترانه ازین ارکان خالی نیست اما نه کیف ما اتفق که هر رکن را از صدر
و ابتدا و عروض و ضرب و حشو هر جا که خواهند گزارند بل برای صدر و ابتدا مفعول و مفعولن
و برای عروض و ضرب فعول و فاع و فعل و فع متعین کرده اند و ارکان باقیه هر چهار گانه در
حشو واقع شود بل مفعول و مفعولن نیز در حشو مے آید بخلاف فعول و فاع و فعل و فع که در غیر
عروض و ضرب واقع نشود **فصل سوم** در ضبط اوزان بست و چهار گانه رباعی بطریق
محقق طوسی باید دانست که تحنیق عبارت ست از حذف حرف اول و تد مجموعی که در اول
رکن بود و الضمامش با حرف رکن مکفوف ماقبل بعد تسکینش بسبب اجتماع سه متحرک متوالی یعنی حرفے
از رکن مکفوف سابق و دو حرف اول مجموع مثلاً در مفاعیل مفاعیلن اگر تحنیق کنند سیم مفاعیل
را بعد تسکینش بلام مفاعیل هم کنند تا هر دو راجع بمفاعیلن مفعولن گردد پس اگر رکن

فصل حذف کردن حرف اول و تد مجموعی که در اول رکن بود و الضمامش با حرف رکن مکفوف ماقبل بعد تسکینش بسبب اجتماع سه متحرک متوالی یعنی حرفے از رکن مکفوف سابق و دو حرف اول مجموع مثلاً در مفاعیل مفاعیلن اگر تحنیق کنند سیم مفاعیل را بعد تسکینش بلام مفاعیل هم کنند تا هر دو راجع بمفاعیلن مفعولن گردد پس اگر رکن

خامس رکن از ارکان سبب خفیف که متحرک ماقبل ساکن باشد و ساکن انسان سبب خفیف را حذف کرده اول رکن را مکفوف گویند

واقع شود او را در عروض بر ضرب اخرم مکفوف اشتر اخرم مقبوض اهتم محذوف مقصور اثلم مرتین بتر مجبوب اخرم مقبوض ادرد محذوف مقصور اثلم

مفعولن ۱۲

فاعلن اشتر مقبوض مخنق مقصور اثلم

فعولن اهتم مقبوض مخنق مقصور اثلم

فاع ازل مقبوض مخنق مقصور اثلم

فعل محبوب مقبوض مخنق مقصور اثلم

فاع ابتر مقبوض مخنق مقصور اثلم

مفعولن اخرم مکفوف اخرب مکفوف

فاعلن اشتر مکفوف

فعولن اهتم مکفوف

فاع ازل مکفوف

فعل محبوب مکفوف

فاع ابتر مکفوف

مفاعیلن سالم

مفاعلن مقبوض

مفاعیل مکفوف

# رسالهٔ رباعی

بسم الله الرحمن الرحیم

اما بعد حمد الٰهی و نعت رسالت پناهی این رساله ایست مشتمل بر کیفیت ایجاد رباعی و حصر ارکان و کمیت اشباع و ضبط اوزان آن تا هشتاد و دو هزار و نهصد و چهل و چهار و این رساله را بمناسبت رباعی بر چهار فصل منقسم گردانیده شد **فصل اوّل** در بیان ایجاد رباعی گویند در حدود سنهٔ اربعه مائه استاد رودکی که اوّلاً قصائد غرا او گفته و رتبهٔ سخن فارسی را از شعری تا شریا رسانیده روزی از اعیاد در حسن آباد غزنین بطریق گلگشت میگشت ناگاه بر سر جماعت کودکانیکه گردگان میبافتند و دول تماشائیان را در گوحیرت مے انداختند گذشت اتفاقاً در آنمیان کودکے بود خیلی شوخ و طناز همه تن کرشمه و سراپا ناز بدله سنج و لطیفه پرداز رودکی شیفته او و فریفته انداز او گردید مشاهدهٔ حرکاتش مے نمود چون آن فتنهٔ روزگار گردگانها را درون گوانداخت از اتفاقات گردگانی از انها بیرون گوافتاده جانب گوغلطان گردید کودک در نشاط آمده گفت غلطان غلطان همین رود تا سر گور رودگی را این قول موزون و نشئه نهایت مطبوع خاطر افتاد و وزنش مفعولن فاعلن مفاعیل فعل از فروع هزج قرار داده سه دور دیگر با او منضم نمود و شعرای دیگر نیز برین وزن طبع آزمائیها کردند رفته رفته این وزن آنقدر مطبوع طبائع خاص و عام افتاد که صدها زنان دوشیزه باستماع آن دامن حجاب چاک کرده از خانها بیرون شتافتند و بخجلت او را ترانه نامیدند یعنی منسوب بسوی تر و از انجا که چیزی تر نسبت خشک موثر تر میباشد لهذا مر او را ازان موثر دانند و بعضے بر آنند که چون موجب اختراعش کودک تر و تازه بوده است لهذا او را ترانه نام گذاشتند **فصل دوم** در وجه تسمیه رباعی و ارکان آن قدمای فارس ترانه را که از هزج مربع اختراع کرده اند چهار بیتی و رباعی میگفتند و هر دو رچهار رکنے را قافیه لازم میدانند اما متاخرین شان چون ابیات مربع هزج نزد ایشان متروک ست ترانه را از ثمن قرار میدهند و هر دو رچهار رکنے را مصراعی میشمرند و مجموع را دو بیتے و در مصرع سوم

نشاید و قدما گفته اند که تکرار قافیه در قطعات و غزلها بعد از هفت بیت و در قصائد بعد از چهارده بیت روا باشد
و چیزی از ینمضمون در ما سبق گذشت اما نزد یک محدثان مستعمل نیست مگر بعد از بیست بیت و بعضی
گفته اند که اختلاف تصریف یعنی و اثبات مانند کن و مکن و بیا و میا مقتضی تکرار قافیه نباشد و
اینهم مستعمل نیست انیست انچه خواستیم که درین مختصر ایراد کنیم از علم عروض و قوافی این دو لغت بر سبیل اختصار
و بالله التوفیق انیست انچه توفیق یاری و رهنمونی و ترصیف تانوی این شرح یاوری بخشید هر چند در
اثنای این تالیف موانع عدیده پیش آمد و عمده ترین آنها سفر حجاز بود که بعد شروع فصل نهم عروض رو نمود
اما هنگام مراجعت از حرمین مکرمین که چند روز بانتظار میسر جهاز توقف در بندر عدن ناگزیر افتاد بقیه
این شرح هم انجا پایان راه خاتمه نهاد و تاریخ هفتدهم صفر سن یکهزار و هفتاد و یک
هجری از ین مهم فراغتی دست داد الحمد لله علی ذلک المراد +

## خاتمة الطبع

لله الشکر و له الحمد

که این نسخهٔ شریفهٔ میزان الافکار شرح کتاب کامل النصاب بعیار الاشعار
تصنیف جناب فضیلت و کمالات انتساب علامهٔ زمان یگانهٔ
آفاق و دوران عالم نحریر فاضل عدیم النظیر معنی شناس حقایق
آگاه جناب مفتی مولوی محمد سعد الله سلمه الله و ابقاه
بکمال زیب و زینت بحسن اهتمام کارکنان
سلیقه شعار در مطبع فیض منبع جناب مستطاب
منشی نول کشور صاحب دام اقباله
بماه مبارک رمضان شریف
سنه یکهزار و دو صد و هشتاد و دو
هجری مطابق ماه جنوری
سنه یکهزار و هشتصد
و شصت و شش عیسوی
علیه الطباع
پوشید

توجیه نبود بلکه از حساب قافیه بود آری حرکتی که در بینحالت در حساب قافیه معدود شود آنحرکت را خواهد بود که او را مجری گویند و در بینصورت که آنحرکت مجری گردید بدین تقریب مصنف در حالش میگوید

و بدانکه در پارسی میان اختلاف بفتح و ضم و یا بفتح و کسر و میان اختلاف بضم و کسر آن مبانیت نباشد که در تازی اعتبار میکنند اما چنانکه در تازی مبانیت در میان هر دو اختلاف اعتبار میکنند که اختلاف ضم و کسر را جائز دارند مثل اَسود و دُوفی غدی بضم دال در اول و کسر آن در ثانی همچنانکه اختلاف رَدف و حَدو در مثل قولوا و قیلوا و اختلاف باقی را جائز نمیدارند و همه را یک حکم باشد که معیوب نارواپندارند ذب

اختلاف حرف روی و همچنانکه در ردف گفتیم بحروف متباعد ظاهر تر شنیع تر باشد و بحروف متقارب پوشیده تر تواند بود چنانچه سبود و چهارسو و مری یعنی مجری طعام و شراب و علی و گرگ و ترک پس حروف روی درین مثالها مختلف ست در سبود باو در چهارسو سین و همچنین در مری یا و در علی لام و همچنان در گرگ کاف فارسی و در ترک کاف تازی ست ج اختلاف مجری و قبح آن پوشیده نماند مگر که اختلاف وصل باشد پس آن هر دو مثل شایعة المزج باشد بدو حرف متقارب چنانکه بسپری در خطاب بیای معروف و خبری در نکره بیای مجهول پس کسرت را مختلف ست که در اول خالص ست و در ثانی مرکب چنانچه در صدر کتاب گذشت و شاید که بعضی دم ملتبس کردد خاصة که بار دلیف بود و اختلاف حرکت روی مضر دیار روی مضاعف چنانکه گوئی پادشاه و پادشاه چه دال در اول بکسر خالص ست و در دوم مجهوله است یعنی بحرکت مختلسه و همچنین چرا ست کژ و راست و کژه تا در اول مجهول الحرکه ست و دوم بضم و اما در حرف دال از روی مضاعف اختلافی تصور نتوان کرد چه آن حرکت مجهوله باشد همیشه و اختلافی دیگر بوجود مجری و عدمش بود و بعضی از غلو نامیده اند بشنا لش درین بیت ؎ صلاح کار کجا و من خراب کجا ✦ ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا ✦

**قسم سیوم اختلاف وصل** و حالش هم بران قیاس ست که گفته آمد که در دو حرف متقارب جائز ست

**و قسم چهارم اختلاف ردیف** و آن در حرکاتی و حروفی تواند بود که پوشیده مانده والا بس قبیح باشد مثالش بسته چون در حال خطاب گویند و بسته چون نکره گویند تا حرف یا و شبیه بیا مختلف باشد و حرکات ماقبل همچنین و باقی عیوب همه بران قیاس باید کرد که در عیوب قوافی تازی گفته آمد و بدانکه در قوافی سجعها و مثنویها و خانهای مربع و مسمط که بتعریف هر یک در اول کتاب گذشت سیع اقصای بسیار نکنند و مبالغه در احتراز عیوب نمیسازند و استعمال بعضی عیوب روا دارند بحیث آنکه درین چیزها التزام دیگر اشیا لازم ست پس در برابر حسن آنها تحمل این نقصان یسیر جائز دارند و در قصائد قافیه مصرع اول شاید و می تواند که در دیگر ابیات این قصیده شود و او آرد مطلع گویند و عیب نشمارند اما در مصراع دوم مطلع

ویکبار با نفراد دال بود بل جزوی باشد از کلمه که آن دال بود مانند لفظ باز که با نفراد دال ست بر مرغی و
چون جزوی باشد از لفظ باز ار معنی سوق با نفراد دال نبود بر تعدد معنی و اما اختلاف که سبب تعدد معانی
بود چنانکه لفظ باز که با نفراد دال ست یکبار دال بود بر مرغی و یکبار دال بود بر معنی معاودت چنانکه گویند
باز چنین کرد یعنی دیگر بار چنین کرد و اما اختلاف که سبب اختلاف و تعلق بود بمعانی مختلف در حال عدم دلالت
با نفراد چنین بود که باز ار با شتر اک مثلا بر سوق افتد یعنی واقع شود و بر معنی دیگر که باز بیار باشد پس لفظ باز
را در هر دو حالت یک حکم نتوانند بود مثال جامع این هر سه اختلاف اگر لفظ گردون در غزل یا قصیده چهار
بار ایراد کنند و قافیه گرد باشد از لفظ گردون و دون ردیف بود و گر در دو موضع با نفراد دال بود یکی بمعنی
حرف شرط ای مخفف اگر و یکی بمعنی چرب خارش تر و در دو موضع با نفراد دال نبود بل جزوی باشد از مجموع
کلمه و مجموع یکبار دال بر جمله یعنی ارابه بود و یکبار دال بود بر فلک این اختلافات مذکور حاصل شود و ایراد
هر چهار در قافیه مقتضی تکرار نبود و الله اعلم **فصل دهم در عیوب قوافی فارسی** از انچه در باب
عیوب قوافی شعر تازی گفته آمد عیوب قوافی شعر پارسی معلوم توان کرد و بر قیاس گذشته ایجا عیوب چهار
قسم باشد **قسم اول** انچه تعلق بردف داشته باشد و ان دو نوع بود اول اختلاف مد و مثلا
مُرد و دَرد و دِرد و اگر قافیه مطلق بود و وصل بدو پیوندد چنانکه دسته و رسته و پسته بفتح اول و بضم ثانی
و کسر ثالث عیب پوشیده تر باشد کمال اسمعیل گوید ؎ گر سوز دلم نکیفس آهسته شود ٭ از دود دلم اول
نفس بسته شود ٭ در دیده ازان آب همی گردانم ٭ تا هر چه بنقش ست آن شسته شود ٭ اما باید دانست
که جواز این اختلاف وقتی ست که موجب تبدیل قید بردف نبود و الا ناجائز ست مثالش ؎ دلا گر سیر
خواهی رهبر یری ٭ که نبود جز بکنج دیر سیری ٭ دوم اختلاف ردف و اختلاف بحروف متباعد مخرج
ظاهر و قبیح تر بود و بان سبب استعمالش کمتر اتفاق افتد اما بحروف متقارب چنانکه در دور و شور و شیر
و تیر باشد بواو و یای معروف و مجهول که بکار دارند و هم قبیح باشد مگر در لغت کسانیکه هر دو کلمه یکحرف
گویند یعنی در زبان اهل ایران که واو و یای مجهول را نیز معروف نخوانند قبیح نباشد و جمع مردف و غیر مردف
بحقیقت راجع بهمین قسم باشد اما اختلاف نوع اول راجح بجذبه ست بردف اگرچه جذر را نحو تعلق با و ست **قسم دوم**
انچه تعلق بروی داشته باشد و ان چهار نوع ست **اول** اختلاف توجیه چنانکه در اختری عنصری و شاعری که را روی ست و
حرکت ما قبلش که توجیه ست در اول مفتوح و ثانی مضموم و ثالث مکسور ست و ازین قبیل ست این بیت ؎ گر یکی ز چهار
شد غالب ٭ جان شیرین بر آید از قالب ٭ و اگر را تحرکت ساکن دیس گویند اختری عنصری و شاعری و ازین قبیل ست این بیت
سعدی ؎ چو خواهد که ویران کند عالمی ٭ نهد ملک در پنجه ظالمی این عیب مرتفع گردد بهیئت حرکت ما قبل حرف را

ودر لغت عربی بایستی که شایگان اعتبار کردندی یعنی تکرارش را عیب شعر دان و اعتبار کردن ما هم
بودی اگر قدما اعتبارش نکرده اند و در جمله عیوب نیاورده اند چنانکه در مسلمات و موسنات که الف
و تا برای جمع مکرست و در نصرت و ضربت که تا برای مصدرست و در ضمائر مثل جاله و حسانه با اینهمه
آن الا آنکه قدما ازان غافل بوده اند و محدثان که شعر آراسته گویند اعتبار کنند ای عیب دانند و
نمی آرند **فصل نهم در بعضی احکام قوافی بر مذهب پارسی گویان** گاه بود که از ایرا
یک قافیه ود و قافیه در شعر معلوم نشود که قافیه از کدام نوع ست چه شاعر را مجال تصرف باقی بود که از
نوعی بنوعی دیگر نقل کند مثلا اگر در قصیده در موضع قافیه آزاد و باز را یاد کند شاید که بعد ازان گفتار و کردار
آورد تا قافیه مردف باشد یعنی الف دران ردف و روی حرف را بود و مقید بود و بی ردیف باشد
و شاید و میتواند که بعد ازان راز ار سازار گوید یعنی راز و ساز را بیار تا قافیه آزاد و باز و راز و ساز بوده باشد
و آرد در آخر همه ردیف باشد و نشاید که قافیه بود و الا شایگان بوده باشد چه ار در همه بیک معنی ست
و این قافیه هم مردف بود همچنانکه گفتار و کردار مردف بود زیرا که الف آزاد و ساز دران ردف ست
و روی حرف را بود و مطلق بود یعنی متحرک گردد اگرچه در اصل ساکن بوده است لیکن چون بانضمام
کلمه آر حرکت همزه اش بما قبل دادند و همزه اش را حذف کردند ازای ندکور متحرک گردید و مار دیف باشد
بخلاف اول و بار دیگر بعد ازان هم شاید که چرا زار و گیا زار یعنی چراگاه و مکان گیاه چه لفظ گیا مخفف
آنست آرد تا قافیه آزاد با و راو ساو چراو گیا بوده باشد یعنی آمد همزه در آزار و بای موحده و الف
در لفظ باز ار و لفظ راد ر کلمه راز ار و ساد ر ساز ار و چراد ر چرا ز او گیا د ر گیا ز ار و زار د ر آخر همه ردیف بود
و نشاید که قافیه بود و الا در بعضی شایگان افتد و این قافیه مجرد بود یعنی بی ردف در روی که حرف
الف ست مقید بود و با رو ردیف و برین قیاس باید کرد و در دیگر مواضع و بدانکه هر چند از بحثهای گذشته
معلوم شد که چون الفاظ قافیه متحد باشد اختلاف معانی واجب بود تا قافیه مکرر نباشد اما باید که معلوم
باشد که آن اختلاف لازم نباشد که از جهت تعدد معانی تنها بود بل شاید که از جهت وجود معانی و
عدمش باشد یعنی معلوم باید کرد که در حالت اتحاد لفظ تعدد و اختلاف معانی ضروریست بل ممکن ست
که یکجانب لفظ موضوع و معنی دار باشد و جانب دیگر مهمل مثل آنکه بازار یعنی بار و گذار را بیار از که ترجمه سوق
ست قافیه سازند چه باز در اول با معنی ست و در ثانی بیمعنی آری جزو کلمه معنی دار ست و در طرف وجود
همچنانکه بتعدد معانی مغایرت حاصل آید چنانکه دانستی در طرف عدم باختلاف تعلق بمعانی هم مغایرت
حاصل آید و اما اختلاف بسبب وجود معنی و عدمش باشد چنان بود که در لفظ یکبار بانفراد دال بود بر معنی

وخواه بقبیل خوبان وخرامان وگفته که عامهٔ شعرا شایگان آن قافیه میگویند که الف ونون جمع در آن مستعمل
شود ومراد از شائگان در لغت کثرت نامحدود باشد چه گنج شائگان گنجی را گویند که در وی مال بسیار بحد
باشد صاحب برهان می آرد شائگان در اصل شاهگان بود یعنی شاه لائق ها را همزه بدل کرده بصورت
یا نوشتند وذخیره ومال واسباب بسیار وبی نهایت را گفته اند وخسرو پرویز یکی از گنجهای خود را که بس
بزرگ وبسیار بود شائگان نام نهاده بود وهر گنجیکه بزرگ ولائق پادشاه باشد شائگان توان گفت
مثال قافیه شائگان الف ونون بمعنی جمع که در اسپان ومردان باشد یا بمعنی فاعل چنانکه در
روان ونگران وجویان باشد ها والف جمع که در سرها ودستها باشد ویای نکره که در اسپی ومردی
باشد ودال استقبال که در گوید کند ودهد باشد واستعمال شائگان در قافیه جائز نباشد وتحقیق حال آن
اقتضا کند که استعمال یک قافیه از شائگان روا بود مثلا در قصیدهٔ که قافیهٔ او نهان وگران وجهان
باشد روا بود که اسپان ایراد کنند چه درینصورت تکرار بیک معنی لازم نیاید ونشاید که الف ونون
جمع در قافیه دیگر بیارند مثلا گویند خران چه الف ونون در اسپان وخران بیک معنی ست پس قافیه
مکرر شده باشد وعلت قبح شائگان تکرار قافیه ست بیک معنی اما شعرا از شائگان احتراز کرده اند
تا بحدیکه آن یک قافیه که جائز ست هم نیاورده اند از سبب شهرت قبحش ولهذا صاحب برهان گوید
آن دو قسم میباشد شائگان خفی وشائگان جلی شائگان خفی الف ونونی بود که در آخر کلمات آید بمعنی
فاعل همچو گریان وخندان واین کلمات را بازمان وگمان قافیه نتوان کرد وهمچنین کلمه که یا ونون
نسبت داشته باشد مانند آتشین وسیمین بازمین وگمین قافیه نمیتوان کرد وشائگان جلی الف ونونی
باشد که در آخر اسما بجهت افاده معنی جمع آورند همچو یاران ودوستان واین کلمات را با فرد مثل
فلان وبهمان قافیه نمی توان کرد واین قوانی را در غزل بلکه در قصیده زیاده بریک محل جائز نداشته اند
مگر انجا که شعر مردف بود چه ردیف عیب قافیه پوشاند ودر شعر مردف هم زیاده از یکی نیاورده اند
یعنی جائیکه بعد قافیه شائگان ردیف باشد ازان احتراز نکنند واز انست قول حافظ ۵ دل سراپردهٔ
محبت اوست + دیده آئینه دار طلعت اوست + لیکن محقق علام این قسم را هم جزو در یک شعر روا
ندارد وحافظ همه غزل را ازین جنس آورده واز اشعار آنست ۵ قد وطوبی وما وقامت
یار + فکر هر کس بقدر همت اوست + من که سر در نیاورم بدو کون + گردنم زیر بار منت اوست +
دور مجنون گذشت نوبت ماست + هر کسی پنجروزنوبت اوست + کرمن آلوده دامنم چه عجب +
همه عالم گواه عصمت اوست + فقر ظاهر ببین که حافظ را + سینه گنجینهٔ محبت اوست +

سلطان محمد ذکر قول صاحب برهان پایه ست بر قول مصنف چه خلاصه مقال صاحب برهان اینست که آوردن شائگان

قافیه گردانیدن قوانی آن در غزل وقصیده جائز نیست

پاردم و افشاردم اول اصلی و دوم معمول چه بسبب آنکه از لفظ افشاردن حکایت نفس در ماضی آورده است
شایسته استعمال درین قافیه شده است از کلام مصنف پیداست که لفظ پاردم مفرد و بفتح دال است چه
قافیه افشاردم مفتوح الدال واقع شده لیکن در کتب لغت بضم دال بمعنی چرمی که بر پس زین اسپ بندند
و بزیردم اسپ اندازند دیده شد کذا فی البرهان وغیره و نیز ظاهر چنان مینماید که در بیت بمعنی مرکب باشد
از پار که بمعنی چرم دباغت داده است و از لفظ دم درین تقدیر صالح مثال اصلی نباشد و ازین قبیل است
قافیه این بیت ؎ ز الطاف خفی شاه عادل ✣ بهر دم می برد از دست مادل ✣ و قافیه این
بیت با فسون و عشوه ناز آن بت طناز من ✣ دل ز دست عالمی بر دست فی تنها ز من ✣ و این
را تصرف ترکیبی نامند و نوعی دیگر است از معمول که آنرا تصرف تحلیلی گویند و آن اینست که لفظی را دو بخش کنند
اول را قافیه دوم را ردیف سازند شالش خواجه حافظ فرماید ؎ شب از مطرب که دل خوش باد
ویرا ✣ شنیدم نالهٔ دلسوزنی را ✣ و در یک بیت آورده ؎ عفاک الله من شر النوائب ✣ جزاک الله
فی الدارین خیرا ✣ چه لفظ خی قافیه و لفظ را ردیف واقع شده و این را امتزاج قافیه و ردیف گویند
و ازین قبیل ست ؎ بر تافته است سخت مرا روزگار دست ✣ زانم نمیرسد بسر زلف یار دست ✣
خصم شتر دولت را قربان همیکند ✣ زانروی سعد ذابح آمخته کار دست ✣ چه از لفظ کار حرف دال
داخل ردیف گردیده و ماقبلش قافیه و قافیه معمول نزد قدما از جمله عیوب بود و نزد متاخرین از قبیل صنعتهای
محبوب شد و در تازی در ناب که اسم فاعل از نباهت بمعنی نزرگی باشد و ناب که ناب بمعنی دندان پیشین باشد
با های ضمیر یکی اصلی باشد و دیگری معمول و ازین قبیل ست قافیه این بیت ؎ اذا لم یکن ملک فهبه ✣
فدعه فحد ولته ذاهبه ✣ یعنی هرگاه نباشد پادشاه صاحب بخشش پس بگذار او را و اچه دولت او رونده ست
چه لفظ ذاهبه اول مرکب ست و ثانی مفرد ست اسم فاعل از ذهاب و هرگاه که از قافیه مرکب یکجزو مکرر باشد
و در همه مواضع تکرار یک معنی آید آن قافیه را شایگان خوانند ظاهر این کلام موهم آنست که
شایگان در فارسی عبارت از الیطا باشد و لهذا در قافیه پارسی بذکر الیطا جداگانه نپرداخته لیکن تحقیق
آنست که الیطا در پارسی دو قسم ست خفی آنچه تکرارش ظاهر نباشد مانند آب و گلاب و مزدور و رنجور
و دانا و بینا و این نزد اکثر جائز نیست دوم جلی که تکرارش ظاهر باشد و آن دانیست مثل جانا و یارا و صفات
و کائنات و خندان و گریان و خوبان و عاشقان و شایگان عبارت از الیطای جلی ست و لهذا
خواجه کلان مخزومی و هلالی وغیره گویند شایگان پیش محققان عبارتست از قافیه که مشتمل باشد بر الیطای
جلی و شمس قیس گفته شایگان آن قافیه است که روی او اصلی نباشد خواه مکرر شود چون نیکان و یکان

در لفظ قبیح بود و نا مستعمل و غیر موصول در لفظ ارکانی خالی نبود اما بسیار استعمال کنند و بی ردیف
نتواند بود مثالش چنانکه گوئی راست بود و خواست بود بر وزن فاعلان پس الف ردف ست و یکی از دو حرف
روی که سین و تا باشد مخدوف و دیگر متحرک شود و بود ردیف ست تار است بود بر وزن فاعلان باشد اما
مردف مضاعف یکروی مطلق مطوی و دیگر مقید موصول نا مستعمل بود از جهت تعذر لفظ چه ساکنهای
متوالی که دو حرف در روی و وصل ست با آنکه از اعتبار ساقط ست باطلی بعضی و اظهار بعضی دشوار
در لفظ آید و غیر موصول بر بنگونه بود که راست و خواست و بار ردیف نتواند پس ازین بحث معلوم شد که همه انواع
چهارده ست هشت برای روی مفرد و شش برای روی مضاعف سه نا مستعمل یکی از روی مفرد و آن
نوع هشتم ست ازان ای مردف مقید موصول و دو از روی مضاعف یکی مردف مضاعف که یک حرف
روی مطوی و دیگر مطلق موصول بود و دیگر مردف مضاعف یکروی مطلق مطوی و دیگر مقید موصول
و یازده مستعمل و ازین یازده هفت مفرد ست که بعد حذف یکی از انواع هشتگانه اش باقی میماند و چهار
مضاعف بعد حذف دو نوع از انواع ششگانه آن بود و از هفت مفرد چهار مطلق و سه مقید بعد حذف
نوع واحد از انواع چهارگانه آن و از چهار مضاعف دو هر دو روی مطلق که موصول و غیر موصول بود
یکی هر دو روی در حکم یک روی مطلق که روی دیگرش مطوی شود و یکی هر دو روی در حکم یک روی مقید
که روی دیگرش مطوی ست و از جمله این یازده نوع سه نوع بار ردیف نتواند بود یکی ازان مقید مجرد
موصول دوم مقید مردف مفرد غیر موصول سوم مردف مضاعف که یکروی ازان مطلق مطوی و دیگر
مقید غیر موصول و چهار نوع بی ردیف نتواند بود یکی مطلق مجرد غیر موصول دوم مطلق مردف غیر موصول
سوم مردف مضاعف هر دو روی مطلق غیر موصول چهارم مردف مضاعف که یک حرف روی مطوی
و دیگر مطلق غیر موصول باشد و چهار نوع شاید که بار ردیف بود و شاید که بی ردیف بود و آن مطلق مجرد
موصول و مطلق مردف مفرد موصول و مقید مجرد غیر موصول و مردف مضاعف هر دو روی مطلق موصول

## فصل هشتم در قافیهٔ اصلی و معمول و ذکر شایگان لفظی که در موضع قافیه افتد

اصلی بود یا معمول و اصلی چنان بود که بر همان صفت که در اصل وضع آن صفت داشته باشد استعمال کنند
و معمول چنان بود که از ترکیبی یا تصرفی شایسته استعمال گردانند و آن دو گونه بود یکی آنکه از ترکیب دو لفظ
پیدا شود مثلا راست و پیداست اول اصلی و دوم معمول چه ترکیب لفظ است با لفظ پیدا شایسته
وقوع در موازات قافیه اول شده است یعنی در لفظ راست که الف و سین و تا از حروف قافیه است
جزو یک کلمه است و انچ و ف در پیدا است هر یک موجود نیست مگر از ترکیب هر دو پیدا شده و همچنین

**مقیدات** اما مقید مجرد موصول چنانکه گوئی دعات و ثنات ای دعا تو و ثنا تو الف روی
مقید و تا وصل ست و این با ردیف نشاید چه وقوع دو ساکن در حشو بیت نیفتد و اگر بعد قافیه مذکور که
مشتمل بر دو ساکن بست ردیف آرند آن دو ساکن در میان بیت خواهد افتاد اگر گوئی ازین نوع با ردیف
هم یافته میشود چنانکه حافظ گوید ـــ لطف باشد گر نپوشند از گدا هاروت را ☆ تا بکام دل به بینند
دیده ماروت را ☆ گوئیم مراد آنست که باوجود اعتبار دو ساکن در وزن با ردیف نباشد و در مثل شعر
مذکور یکی را متحرک اعتبار کرده اند چنانکه در راست شنوی یا هر دو را متحرک میکنند کما سبق **و غیر موصول**
ای مقید مجرد غیر موصول چنانکه گوئی خبر و گذر حرف را روی مقید ست و بس و این هر دو نوع شاید
یعنی هر دو قسم بود با ردیف چنانکه گذشت و با ردیف مثل خبر کن و گذر کن **مرد** مقید مردف مفرد غیر موصول
چنانکه مرد در ا ردف و دال روی مقید ست و اینهم با ردیف نشاید تا دو ساکن در میان بیت نیفتد
کما سبق **مضاعف** اما ح موصول یعنی مردف مقید مفرد موصول متعذر بود و وقوع آن از جهت آنکه اگر با
ردیف باشد سه ساکن در حشو بیت افتد یعنی ردف روی مقید و صل و این محال ست و اگر بی ردیف
باشد سه ساکن متوالی در آخر بیت افتد و این از اعتبار خارج بود اگرچه محال نیست چه اعتبار دو ساکن
را بیش نیست یعنی در افاعیل فروعی فعلان و امثال آن دو ساکن واقع شود و زائد ازان در هیچ وزن
یافته نمیشود و اگر واقع باشد برین گونه بود که گوئی بارش و گمارش لیکن در وزن بازای ساکنین افتد
و امام ردف مضاعف از دو حال خالی نیست یا هر دو روی ملفوظ به باشد یعنی هر دو حرف روی آن
متلفظ باشد و لامحاله هر دو مطلق باشند والا در صورت بودن هر دو مقید وقوع زیادت از یک
ساکن در حشو در صورت ردیف و زیادت از دو ساکن در آخر لازم آید اگر ردیف نباشد چه دال آن
هر دو ردف هم ساکن بود و یا یک مطوی باشد در لفظ یعنی محذوف شود و دیگر از هر دو حرف روی
مضاعف یا مطلق بود یا مقید و این سه نوع باشد اول آنکه در هر دو حرف روی ملفوظ مطلق باشد
دیگر آنکه در حرف مطوی و حرف دیگر ملفوظ مطلق بود سوم آنکه در ان یکی مطوی و دیگر مقید بود و هر یکی
یا موصول یا غیر موصول پس جمله شش نوع باشد از ضرب سه در دو و امام ردف مضاعف هر دو روی
مطلق موصول چنانکه گوئی راستی و خواستی چه الف ردف ست و سین و تا روی مضاعف و یا وصل
و غیر موصول چنانکه گوئی راست ست و خواست ست بر وزن فاعلان یا راست بود و خواست بود بر
وزن مفتعلان و این آخر نهایت گران باشد در لفظ و این نوع یعنی مردف مضاعف غیر موصول خبر
با ردیف نتوانند بود چه آخر شعر خبر ساکن نبود و امام ردف مضاعف یک روی مطوی و دیگر مطلق موصول

از صنعت باشد واگر نکنند جرحے نباشد وتکرار ردیف واجب بود مگر در ترجیعها یا آنجا که شاعر بطریق
بدعت وتجدید ردیف بگرداند وبجایش ردیف دیگر آرد یا ترک کند وذکر علت وعذر ایراد کند یعنی ذکر سبب
ترک ردیف کند وعذر ترک آن وا کند وهر بدعت که لطیف ومقبول بود نوعی از صنعت باشد مثال تغییر ردیف
بطریق بدعت آنست که کمال اصفهانی درین روزگار در قصیده که بعضی از اشعار ردیف می آمد کرده است
وبعضی را می آید آورده است ومطلع قصیده اینست ؎ سپیده دم که نسیم بهار می آمد ✣ نگاه کردم ودیدم
که یار می آمد ✣ ودر موضع تغییر بدین نوع گفته است یعنی بعد از چند بیت ردیف را تغییر داده چنین گفته ؎
زهر فال نماضی شدم بمستقبل ✣ که این ایام چنین خوشگوار می آید ✣ زهی رسیده بجای که پیش خاطر تو ✣
همه نهان سپهر آشکار می آید ✣ فال یعنی تفاءل وشگون نیک ست واما بالفتح والکسر وبای موحده بمعنی
آتش ست چنانکه رشیدی آورده مگر مصراع را در سندش چنین نقل کرده ع که این ایام بسی خوشگوار می آید ✣
ومیم در آخر تنها ی متکلم ست ومعنیش آنکه برای تفاءل از صیغه ماضی در گذشته بصیغه مضارع رجوع کردم که این آتش مرا
خیلی خوشگوار می آید یعنی صیغه ماضی دلالت مینمود که این لذائذ ونعمتها تا در زمان ماضی حاصل بود لهذا
به فعل مضارع بدل کردم تا در زمان حال وآینده نیز حاصل گردد ودر بعض نسخ بجای فال لفظ حال دیده شد
در نصورت معنی چنین خواهد شد برای حصول مدعا در زمان حال از زمان ماضی در گذشته بصیغه مضارع رجوع
کردم ومثال خبر در جمیه مصرع مذکور را چنین نقل کرده که ایام چنین خوشگوار می آید وایام جمع یوم بمعنی خلق ست ویعضی
ایام به تخفیف یای مشناه تحتانی جمع یوم که در اصل مشدد بوده ست خوانده اند وانواع بدعت نحو ردنبود چه تعلق
آن بتصرف طبعها منوط باشد **فصل هفتم در انواع قوافی نزدیک پارسی گویان**
قافیه در پارسی یا مجرد یا مردف بود ومردف را روی یا مفرد بود یا مضاعف وهر یکی از مجرد ومردف مفرد
یا مطلق بود یا مقید بود وهر یکی ازین چهار یا موصول بود یا غیر موصول پس انواع مجرد ومردف مفرد هشت بود
اما انواع مردف مضاعف در ما بعد مذکور شود چهار مطلق وچهار مقید مثال **مطلقات** اما مطلق مجرد
موصول چنانکه گوئی پسری خبری حرف را روے مطلق ویا وصل ست **ب** غیر موصول چنانکه گوئی پسر
من خبر من را روی مطلق ومن ردیف ست واما مطلق مردف مفرد موصول چنانکه گوئی مردی دردی
را ردف ودال روی مطلق ویا وصل وغیر موصول یعنی مردف مفرد غیر موصول چنانکه مرد من درد من را
ردف ودال روی مطلق ومن ردیف وغیر موصول در هر دو نوع مطلق مجرد ومطلق مردف جز بار دیف نتواند بود
چه مقطع شعر متحرک نشاید واگر ردیف بعد روی مطلق نباشد لاجرم آخر شعر متحرک بود اما موصول از
هر دو نوع تواند بود که بے ردیف باشد چه آخر شعر در نصورت حرف وصل باشد که ساکن ست مثال

یعنی چون در تازی بعد قافیه کلمه دیگر مستقل نبود وصل وخروج را داخل قافیه کرده شد بخلاف پارسی
که دران چون ردیف بعد قافیه مستقل بود وصل متحرک وخروج را نیز داخل آن کرده شد وبا سر سخن شویم یعنی
در صدد بیان اصل مدعا باشیم وگوئیم ازین بحث روشن شد که حروف قافیه در پارسی پنج ست ا ردف
ب روی مفرد ج حرف اول از روی مضاعف ا حرف دوم از روی مضاعف ه وصل این نسخه
در کتب معتبره بهم رسیده شد ودلالتش بر معنی از ظاهر ودر بعض نسخ چنین دیده شد حرف قافیه در پارسی پنجست
ردف وروی مفرد وروی مضاعف ووصل وظاهر امطابق این نسخه چهار حرف میشود نه پنج لیکن مراد
مصنف علام بر تقدیر این نسخه از روی مضاعف دو حرف ست تا وصل حرف پنجم باشد وعجب ست
از بعض ماهرین که ازین نسخه در اشتباهی افتاده اند یعنی حروف قافیه از ظاهر این نسخه چهار دانسته
خروج را از طرف خود افزوده حرف پنجم قرار داده اند حالانکه مصنف علام خروج را داخل ردیف مینماید واز
حروف قافیه نمیشمارد وتعریف ردیف بنحوی میکند که شامل باشد خروج را پس چگونه بعد این قرار داد
از جانبش تصور توان کرد که خواهد گفت ازین بحث روشن شد که حرف قافیه پنج ست وحرف پنجم
خروج وحرکات هم پنج ست ا ضد وب توجیه ج مجری ا حرکت مجهول که حرف اول روی مضاعف
را بوده ه حرکتی که حرف دوم روی مضاعف را بوده یا روی مفرد را بود در حال اتصال بمتحرکی
که بعد از روی آید وهمچنانکه هر چه زیادت از وصل باشد بعد از روی ومکرر شود آنرا ردیف خوانند هر چه زیادت
از ردف باشد پیش از روی ومکرر شود از قبیل صنعتها باشد واز قسم لزوم مالا یلزم وآنرا بقافیه تعلق نباشد واگر آن
مکرر لفظی باشد خواه یک کلمه مستقل چنانکه گوید کرد یاد وکرد شاد چون قافیه یاد وشاد باشد یا در حکم
که یکی بحسب وضع بود ودیگر از تحلیل حاصل آید چنانکه لفظ در در بین بیت ه زده عشق تو آتشم در جان
سوخت جانم بوصل کن درمان + یا زاید از یک کلمه چنانکه لفظ از یار در بین رباعی ه هر چند رسد
هر نفس از یار غمی + باید نشود رنجه دل از یار دمی + زانرو که چو نیک بنگری این غمها + از جانب اوست
اکثر از یار کمی + ان را حاجب خوانند چه حاجب در لغت بمعنی پرده دار ست وچون این لفظ پیش
از قافیه واقع شود گویا پرده دار او ست وگاهی حاجب در میان دو قافیه واقع شود چنانکه درین
رباعی میر معزی رباعی ای شاه زمین بر اسمان داری تخت + هست ست عدو تا تو کماندار سخت
+ حمله سبک آری گران داری بخت + پیری تو تبدیر جوان داری بخت + چه لفظ داری
درین هر چهار مصراع حاجب ست ویس وپیش آن قافیه وشعر یکه مشتمل باشد بر حاجب آن را
محجوب خوانند الا انکه تکرار حاجب واجب نبود دل از باب لزوم مالا یلزم باشد چه اگر رعایت کنند نوعی

فاصله گردد کالمبایین شود پس حکمش حکم ردیف شود بعضی اکابر در حاصل این جواب نوشته اند که مدار قافیه
بر استتمام کلمه ست و کلمه بدون ردیف تمام میشود پس ردیف شی مباین ست و همچنین خروج چه بواسطه
فصل میانش و میان روی حکم شی مباین دارد و بعده کلام مصنف علام را باین نهج مخدوش ساخته
که استتمام کلمه قافیه پیش از خروج صورت نه بندد همچو نون بلبلان و منخلان و دال حامل
و کریمند و میم اسیرم و فقیرم و تای مجبوبنست و مخزونست پس این حروف را ردیف شمردن و حروفیکه پیش از ینهاست از قافیه
داشتن نامناسب ست و گوهر هر را از حساب ردیف شمردن بهتر ست از انکه یکی را در حساب دارند و یکی را
ندارند اما آنکه یکی متصل روی ست و دیگر متصل نیست موجب این نمیشود این کلام بزرگ مذکور لیکن
نزد بنده مستهام بر مجمل کلام مصنف علام این اشتباه اصلا وارد نیست چه خلاصه اش اینست که باصطلاح
مصنف مدار قافیه و حروفش بر استتمام کلمه و شدت اتصال ست پس خارج بودن ردیف متعارف
از قید استتمام کلمه ظاهر اما خروج از قید شدت اتصال خارج ست از استتمام کلمه تا وصل و خروج را درین وصف
مساوی گویند و شدت اتصال منحصر ست در وصل پس وصل داخل قافیه باشد و چون میان خروج و روی وصل
فصل ست لامحاله خروج از روی کالشی المباین باشد پس داخل ردیف بود نه قافیه و کیف لا که معنی ردیف
حسب قرارداد مصنف هم بر وصافست یعنی حرفی یا کلماتیکه بعد روی موصول یا غیر موصول مکرر شود
نه بر وصل پس قول این معترض اما انکه یکی متصل روی ست و دیگر نیست موجب این نمیشود مداخلتی ست در
اصطلاح و هو باطل فان لکل احدان یصطلح ما شاء معذا اسیرم و فقیرم وصل ست نه خروج چنانکه معترض
آورده آری بحسب اصطلاح مشهور که ردیف لفظ منفصل مستقل را مانند و هر چه متصل شود بکلمه روی تنهیکه
بانضمام الیه کلمه واحده نماید آنرا در قافیه شمارند خروج از قافیه بود لیکن بمصنف علام هم انکارش نمی نماید
بل این قول را بسوی بعض منسوب میکند و غیر اولی میداند نیست منتهای کلام تا بید مصنف علام لیکن
میتوان گفت که ما را مناقشه در اصطلاح نیست بل در روحه آن که مصنف آنرا اولی میگوید و حاصلش انکه اگر
مراد از استتمام حقیقی ست پس استتمام کلمه روی حقیقتر چنانکه بدون خروج بود بدون وصل نیز باشد چه بعد
حذف شین کردمش کردم و بعد حذف میم کرد میماند و بهر تقدیر کلمه نام ست و اگر مراد استتمام عرفیست
پس عرفا همچنانکه کردم را کلمه واحد دانند کردمش را نیز کلمه واحد میشمارند و شدت اتصال را در بعضی اصلا
مداخلت نیست بالجمله حقیقه هر دو کالشی المباین و عرفا هر دو مانند جزو کلمه فلا فرق بینهما من حیث العلة

و در لغت تازی چون ردیف معتبر نبوده است باعتبار خروج ای برای اعتبار خروج در حال تحرک وصل

احتیاج افتاده اما در لغت پارسی بسبب اعتبار ردیف از اعتبار وصل متحرک و خروج استغنا حاصل ست

مثل یاد در قافیه این بیت ؎ کنون در هیچ جا ویرانه نیست + که در وی همچو من دیوانه نیست +
وگاهی مکتوب در قافیه معتبر بود نه در رفتن مثل نون در قافیه این بیت ؎ آه ازین کافر ان سنگین
دل + که بلای دلند و مسکین دل + **ور دلیف** در اصل خاص بود بزبان پارسی و شعر یکه مشتمل باشد
بر ردیف آنرا مردف بصیغه مفعول از ترد لیف خوانند و متاخرین شعرای عرب از پارسی گویان فرا
گرفته اند و بکار می دارند یعنی باستعمال مے آرند و از انست قول سکاکی ؎ حتام حتام یا قدری ایها
الزمن + بعیا و تنوعر صدری ایها الزمن + اما یهولک شئی غیر محدثه + ماذا استقدرت بعذرلی
ایها المزمن + چه قدری و صدری و غدری قافیه ست و ایها الزمن ردیف و این ردیف حروفی باشد یا کلمه
بعد از روی موصول یا غیر موصول مکرر شود در همه قوافی و اعتبار در روی تکرار الفاظ ست و معنی اعتبار
نیست چه اگر ردیف در همه قصیده بیک معنی بود یا بمعانی مختلف یا بعضی را معنی باشد و بعضی را نباشد
بسبب آنکه بعضی بانفراد لفظی باشد و بعضی جزوی باشد از لفظی و ابود قوله اگر ردیف در همه قصیده مکرر
شرطست و قوله روا بود جزای آنست مثلا اگر قافیه یاد و باد و شاد باشد در ردیف شاه و وقتی بمعنی ملک
آید و وقتی بمعنی شاه شطرنج و در میانه یک قافیه پادشاه آید و شاه درین لفظ جزوی از کلمه ست و بانفراد
هیچ معنی ندارد یعنی لفظ الشاه که جزو پادشاه ست هیچ معنی ندارد ورنه لفظ پادشاه مرکب ازان مشتمل بودی
بر معنی ملک و غیر آن اگرچه لفظ شاه بوضع دیگر معنی مطابقی آن ملک ست و وقوع این جمله در موضع ردیف
یکسان باشد بی تفاوتی و در ردیف مقدار را اعتباری نیست چه اگر تمامی مصراع مستمر قافیه و ردیف باشد
روا بود مثالش ؎ زر بهر بتان نثار کردم + سر بهر بتان نثار کردم + و چنانکه در کثرت اعتباری
نیست در قلت هم اعتباری نیست حتی که یکحرف هم بود چنانکه بیاید و چون معنی ردیف روشن شد
معلوم شد که انچه بعد از روی و وصل آید اگر یکحرف باشد مثل شین کردمش و اگر زیادت باشد چنانکه
در شعر سابق الذکر جمله از حساب ردیف باشد اگر گویند همین بیان لازم آید که وصل را هم اعتباری
داد باهم از حساب ردیف شمرد چه آنهم بعد روی بعینه مکرر شود و معنی کلمه بغیر آن تمام باشد گوییم
اگرچه حکم وصل در وجوب تکرار بعد از تمهید قافیه حکم ردیف ست اما بسبب آنکه بی حرف وصل
استتمام کلمه قافیه و انقطاعش آنجا که بوصل متصل بود صورت نمی بندد و در ردیف بخلاف اینست
چه کالمتنی المباین ست و وصل را بقافیه تعلق زیادت لازم ست بخلاف ردیف و بآن سبب
او را یعنی ردیف را حکمی مفرد نهادن واجب پس میان او و ردیف فرقی ظاهر شد اما
در خروج بخلاف این ست چه وقوع خروج بعد از وقوع وصل تواند بود و چون وصل میان او و روی

دلال بر آنکه ردیف چه از اسم ست و چه از فعل و چه از حرف و چه از کلمه

عروضی که در تمهید قواعد عروض و قوافی پارسی مانند خلیل ست در تازی در اثنای حروف قوافی
پارسی خروج نیاورده است و بعضی گفته اند چون حرف وصل متحرک شود و بساکن دیگر متصل گردد آن
ساکن خروج باشد و حرکت وصل نفاذ چنانکه گوئی زدمش و بستدمش دال رویست و میم وصل و شین خروج
و باشد که خروج بی حرکت وصل باو پیوندد چنانکه گوئی پسرش و خبرش جیم رار رویست و یا وصل و شین خروج و
این قول مشهور و متعارف ست و عدم ذکر یوسف عروضی خروج را مستلزم انتفای آن نیست چه بسا
چیزها در بدو الامر از نظر موجدین مخفی میماند همچنانکه بحر متدارک را خلیل نیاورده بل بعد او اخفش بران مطلع گردید
اما مقبول ست فکذلک الخروج و اینجا همین قدر بس ست و در ذکر ردیف زائد ازین گفته شود و بعضی حرف
دیگر را که بخروج پیوندد و همبرن قیاس کرده اتصال خروج بوصل گفته آمد زائد نام نهاده اند و مزید نیز گویند چنانکه
درین قافیه زده ست بسته ست دال رویست و هائیکه در حال حرکات همزه در تلفظ بدل او ست یعنی
آن هاکه وقت تحرک کشش همزه بدل شده وصل و میم خروج و تاز زائد و ازینجا لازم آمد که چون گویند گرزده میت و بسته میت
یا حرف دیگر که بیاماند زیادت شود بلکه دیگر احتیاج افتد چنانکه بعضی عروضیان آنرا نائره
نام نهاده اند یا زائد زیادت از یکحرف روا نباید داشت یعنی حرفیکه بعد از زائد مزید شود آنرا لقبی دیگر باید نهاد
یا باید گفت که گاهی زائد مشتمل بر دو حرف باشد تا اینحرف نیز دران مندرج باشد و شاید که ازین هم زائد
شود الی بعد زائد و نائره هم حرفی دیگر باشد مثل شین درین بیت ؎ آن دل که بدست تو سپردم شد و شد
ای جان بده اکنون که بسر رفت همش + را ردف یا قید ست و دال روی و سین صله وصل
و تا خروج و یا زائد و میم و شین معجمه نائره و تکرار این چهار واجب باشد و نائره در اصل بمعنی نافره
یعنی نفرت کننده و چون اینحرف در آخر شعر واقع شود گویا متنفر و کناره کش ست و وجه آنکه هر چه بعد
از روی و وصل آید جمله از حساب ردیف شمرند و همچنین حرف وصل را چون متحرک شود از حساب
ردیف شمرند باید دانست که این رای و اصطلاح مصنف ست و مناقشه در اصطلاح احدی نمیرسد
یعنی چون معنی ردیف آن گفته شود که مصنف در ما بعد آورده لامحاله خروج داخل ردیف بود
لیکن مشهور نزد جمهور آنست که ردیف کلمه منفصل مستقل باشد و هر چه باتصال یابد بکلمه دیگر نهجیکه مستقل
مستقل نشود و با منضم الیه کلمه واحده نماید آنرا داخل قافیه شمارند و برین تقدیر خروج و مزید و نائره
داخل قافیه باشد و قول بعض که در سابق مصنف علام منقول فرموده مقبول گردد و سیاتیک مزید
تفصیل و باید دانست که گاهی حرف مکتوب در قافیه محسوب نباشد مثل ها در قافیه این بیت ؎
چو مشکین طره ات را شانه کردند + بهر موئی دل دیوانه کردند + و گاهی غیر مکتوب محسوب بود

یا در صفت یعنی یای توصیفی چنانکه خوش سخنی بل در لفظ سخنی خوش یا در نسبت چنانکه در شهری یا یای ظرف
و ازین قبیل ست دهی و شیرازی و صفهانی دیگر باشد یعنی یای خطاب و توصیفی و نسبت حرف و صل دیگر نیست
ورای حروف ششگانه مذکور شبیه بیاکه در نکره آید مثلا گوئی سخنی از سخنها یا در تقدیر فعل یعنی فعل لم یقع نشده
مگر تقدیر پرش کنند چنانکه از مثال ظاهر شود چنانکه گوئی اگر گفتمی و کاشکی گفتمی و جواب دیدم که گفتی دیگر حاصل عبارت
من حیث التر کیب آنست که این حصر واجب نیست چه یاکه در خطاب باشد یا در فلان و فلان دیگر باشد
و شبیه بیا دیگر و این شبیه بیا دو حرف باشد مرکب از الف و یاکه آنرا یای مجهول نامند و تفصیلش در صدر کتاب
گذشت و یکی گرفته اند یعنی در وزن حکم یکی دارد اند مخفی نماند که یای توصیفی نیز یای مجهول است
پس آنرا هم در یای شبیه بیا داخل کردن مناسب بود و نیز برای دفع نقض حصر از جانب بعض مذکور
میتوان گفت که اینهمه داخل ست در حرف یاکه از حروف ششگانه مذکوره ست و عام ست از معروف
و مجهول و هر معنی که باشد از معانی مسطوره پس حصر بنسبت آنحروف باطل نمیشود و نیز الف ندا چنانکه گوئی
پسرا یعنی اے پسر و الف جمع مثل اسیران و فقیران ازین قبیل ست یعنی از قبیل وصل ست و خارج ست
از حروف ششگانه مذکور و همچنین کاف تصغیر چنانکه گوئی پسرک و در بعضی لغات بدل کاف تصغیر واو
بود مانند پسرو و درین بیت ؎ بر من نظری نمیکنی اے پسرو ۔ چشم خوش تو کرد آفرین یاد بر و ۔ و نون
مصدر چنانکه در لفظ گفتن و کردن هم ازین قبیل ست و خارج ست از حروف ششگانه و همچنین یاد
مثل شتربان و کاف فارسی مبدل از ها چون ملحق شود بیای مصدری و نسبت و الف و نون جمع و کاف
تصغیر مثل بندگی و خانگی و بندگان و بندک و همزه مبدل از ها مانند بنده ام و شرمنده ام و همزه مابینه
بیا بدل از ها مانند خامه من و جامه من و سین رابط مثل خدائیست گدائیست و نون و دال جمع مثل عالمند
و سالمند و بر جمله تحقیق در همو ضع یعنی در تعین حروف وصل آنست که هر حرف ساکن که جاری مجری این
حروف ششگانه یا جمله حروف مذکور باشد که بروی مطلق پیوندد تا کلمه بآن حرف تمام شود از قبیل و
بود و بدانکه قدما الف اطلاق بر سم عرب بکار داشته اند چنانکه گویند شود او گوید او دو و این مصرع مثلا
؎ آهو کوهی در دشت چگونه دود ۔ و از قبیل وصل شمرده و استعمال آن الف اصلا و مطلقا
خطاست چه عرب الف و او و یا را بر اشباع حرکات او اخر کلمات حادث شود و عجم را او اخر کلمات
متحرک نباشد پس آنجا حرکتی در افزودن و آنرا اشباع کردن تا حرفی حادث شود خروج باشد از
لغت لهذا متاخرین آنرا مطلقا ترک کرده اند و اما حرف وج درست تر آنست که در پارسی خروج نیست
از جهت آنکه وصل متحرک نیست و خروج پیدا نمیشود مگر از تحریک حرف وصل و باین سبب یوسف

گفته ایم در روی مقید باشد بی توجیه یعنی حرف روی و ماقبلش ہمہ ساکن بود چه قبل روی ردف باشد
که آن نیز ساکن بود و این جنس قافیه تازی واقع نباشد بسبب لازم آمدن اجتماع سواکن و اما اگر در متقاطع
نباشد اتصال این دو حرف روی مضاعف یا بعد یا بحرف ساکن بود یا بحرف متحرک اگر بحرف ساکن
بود چنانکه در لفظ راستی روی مطلق بود چه ہر دو حرف روی را متحرک شمرند بر وزن فاعلن و اگر اتصال شان
بحرف متحرک بود چنانکه گوئیم رہبت شوا گر یکی حرف وزیده شود اے حذف کرده آید تا بر وزن فاعلن شود
روے را یکی کلمت بیش نباشد و اگر ہر دو حرف مستوفی در نطق آرند و یکی را ہم حذف نکنند تا بر وزن مفتعلن
شود ہر دو حرف روی متحرک باشد و روی درین صورت یعنی در صورت اتصال بحرف متحرک لی
وصل باشد چه وصل متحرک نباشد و بر جا چون روی دو حرف متحرک باشد و متصل باشد بوصل مثل رائتے
اسم مجری با نحرکت لائق تر باشد که بوصل پیوسته باشد یعنی ہر حرکت حرف ثانی و حرکت اول را یعنے
حرکت حرف اول را ان اولی که با سمی دیگر خوانند و ہمچنین چون ہر دو حرف متحرک باشند یا یکی فقط متحرک
باشد چنانکه رہبت شود بر وزن مفتعلن یا بر وزن فاعلن باشد و کلمه شود ردیف بود و وصل کدام یک متصل نباشد
اسم مجری بران حرکتها لائق نباشد چه مجری عبارتست از حرکت ماقبل وصل و این حکمها که گفته آمد خاص ست
باین لغت فارسی و اما **وصل** حرفے زائد باشد که بعد از روی آید و تکرارش واجب بود و فرق میان روے
و وصل آنست که کلمه بدون روی ہمین باشد یا بمعنی دیگر خلاف جنس معنی آن مثل گرد و در دچه اگر دال
را از آخرش دور نمایند گرد و در با معنی ماند لیکن نه از جنس کلمات سابقه و بدون وصل با معنی ماند از جنس
معنی سابق مثل کارم و دارم و ار کلمه منفصل نبود اخترازست از ردیف که منفصل باشد خواه مشهور التکیب باشد
چنانکه نسیم درین بیت ؎ رفت انشوخ و خرامیست زہجران کارم + طاقتم طاق شد از خلق چه پنهان
دارم + خواه مشهور التکیب نباشد مانند ہا درین بیت ؎ اگر آرم بکف جامی ز زور چرخ چون لاله +
بود با خون دل در وی جگر پر کاله پر کاله + چه حرف ہا در آخر لاله و پر کاله زائدست برای اظہار فتحه لام و لهذا
در جمع حذف شود مثل لاله ها و پر کاله ها و این ہا اگرچه نیک بتلفظ در نمی آید و لهذا مختفی خوانندش لیکن در اخر بیت
ملفوظ شود و باز ای حرفے افتد و بعضی گفته اند وصل یکے ازین شش حرف باشد تا و یم و نون و یا
و دال و ہا چنانکه در سخنت و ہمچنین در کهتر و مهتر و سخم بمعنی سخنی گویند و دال قلمدان نیز مثل آنست و گفته
مے آید لفظ می آید را در تمثیل دخل نیست و مقصود ازان ہای گفته ست که درین جمله مستعمله واقع شده و ہای
جمع مانند غمها و ستمها و این حصر واجب نیست چه یا که در خطاب باشد مثلا گوئی تو درین سخنے
بیاے معروف انی تو درین سخن ہستی و مقصود از تمثیل یاے سخنی ست نه یاے گوئی کما لا یخفی

مخصوصه اما شهرا آن بود که قافیه مردف بود و ردف یکی از حروف مد بود و آن دو حرف که روی باشد
هر دو در کلمه اصلی باشند بسیاری از اهل فن حرف اول را از روی مضاعف ردف زائد نامند و ردف مد
را ردف اصلی و این شروط و حروف که مصنف علام در روی مضاعف آورده ایشان در ردف زائد بیان
کرده اند و حرف اول یا هر دو مجهول اگر حرکت باشند مراد از حرکت مجهول حرکت مختلسه ست مثل حرکت آی پارس
و کار و حرف اول ست از روی مضاعف و مثل حرکت سین و تای راست بوقت التصاقش بحرف متحرک
در مثل راست شود اما حرفهای که در روی مضاعف افتد باستقرا معلوم شده است که حرف اول یکی ازین هفت
حرف باشد خا و را و سین و شین و فا و نون و ژا که درین لفظها مجتمع اند **بخشش ترر** و حرف دوم یکی
ازین شش حرف باشد با و تا و جیم و دال و سین و کاف که درین لفظها مجتمعند **سلت بجد** و وقوع آن هر دو
در امثال این کلمات ست راست نیست چه الف و یا ردف ست و سین و تا درین هر دو روی مضاعف
ست و در باقی الفاظ نیز همچنین قیاس دوست بیست داشت که گوشت این لفظ باستقرا نظیری ندارد پس
مراد آنست که اگر نظیرش پیدا شود در روی آنچنان باشد و اگر کلمه دیگر را نظیر باشد همین معنی قیاس باید کرد
یافت و کوفت فریفت ساخت بخت دوخت کاشک بسکون شین و کاف این لفظ بعینه از نظر راقم
الحروف در کتب لغت نگذشته شاید مخفف کاشکی یا فرید کاش بوده باشد کوشک بضم اول و سکون ثالث
بنای بلند که در عربی آنرا قصر گویند کذا فی البرهان کاردک بسکون را و دال کرنک که بعربی آنرا اسکین گویند
مورد بضم اول و سکون ثانی مجهول و ثالث و دال ابجد نام درختیست که آنرا آس گویند کذا فی البرهان این لفظ
هم نظیرے ندارد در اندباک پارس یعنی فارس که شیر از و غیر آن باشد و یعنی یوزه و نام پسر پهلوین سام
بن نوح علیه السلام ست جاماسپ نام حکیم ست و جاماس مخفف آنست کذا فی البرهان کوفج باو او مجهول
جاعتیست از ساکنان کرمان اما صاحب فرهنگ جهانگیری و برهان بفتح فا ضبط کرده اند و از کلام مصنف
علام بسکون فا معلوم میشود و شاید هر دو لغت آمده باشد ژیغر بکسر ثیر اول ثانی کشیده و زای فارسی زده کتابیست
که بر درخت پیچد و بعربی عشقه گویند کذا فی البرهان اما با کاف دیده نشده شاید شل کاشک افتاده باشد
غیر و غیشر بکسر اول و یای مجهول و زای فارسی زده امر غیشیدن است که یعنی زا فو و چهار دست و پا شدن
باشد مانند طفلان و زیادت دال چنانکه مصنف آورده دیده نشد شاید که در بعض السنه زائد کرده باشند یا
یعنی دیگر باشد یا لفظی دیگر باشد که ناسخین آنرا تصحیف کرده اند کژ و کژر و کژر و کژر بوا و مجهول یعنی نشاط و اندوه
از لغات اضداد ست کذا فی اللغات اما دال را بر حال غیشر و قیاس باید فرمود و این دو حرف روی
مضاعف که ساکن بود چون در مقاطع شعر افتد آنرا در وزن بجای یک حرف شمرند چنانکه در اول کتاب

وعجب تر آنکه خود مولانای جامی میفرماید ﴿ من نه تنها خواهم آن خوبان شهر آشوب را ✤ کیست در شهر آنکه خواهان نیست روی خوب را ✤ و نیز در سلسلة الذهب فرموده ﴿ که فرد رفته در ته کار زیست ✤ آب آن غله کشته پالیز ✤ چه پای پالیز بحقیقت معروفست مگر آنکه بر قول عوام مجهول دارند و مثال حرفهای دیگر چنین حرف را در گرد و مرد و سین در دست و بست و کاف در بکر و فکر بدانکه اکثر اهل فن این حروف را در الفاظ عجم باستقرای خود منحصر در ده حرف گفته اند یعنی با و خا و را و زا و سین و شین و غین و فا و نون و ها مثل ابر و صبر و تخت و سخت و خورد و درد و برزم و رزم و دست و مست و وشت و کشت و نغز و مغز و گفت و سفت او پند و بند و چهر و مهر لیکن استقرای ایشان ناقص ست چه حروف دیگر نیز یافته میشود مثل تا در تیک و چتر و لام در کلک و لخ و تلخ و یا در کیک و پیک و کاف مثل چکس و نیم همچو چه اما در الفاظ عربیه حصر نیست لیکن تکرارش واجب بود مثل و عدد رعد و فکر و بکر و جیب و عیب و قول و نول و امثال آن و اما روی باشد که یکحرف بود و باشد که دو حرف بود اول را مفرد خوانند دوم را مضاعف و روی مفرد باشد که حرف مد بود مانند الف در جدا و را و یا در رهی و نهی و او در گلرسو و پهلو و شبیه بیاء در دعوی و معنی و شبیه بواو در نیکو و مینو مراد از شبیه بیاء و او یا و واو مجهول ست و باشد که غیر مد بود مانند دال در گرد و مرد و راء در گرد و سفر یا بجمله روی مفرد حرف اصلی آخر کلمه باشد مثل آن استعمالا یا ادعاء باشد مثالهای اول در کلام مصنف گذشت مثال ثانی را مزدور و رنجور و دال دانشمند و خداوند و الف دانا و بینا که بحقیقت حروف زائده اند نه اصلی لیکن چون مشهور التر کیب بوده اند از کثرت استعمال مثل حرف اصلی و جزو کلمه مینمایند و این بحقیقت از اتیهای خفی باشد که جائز داشته اند انوری گوید ﴿ کسی چه داند کاین کوزپشت مینا رنگ ✤ چگونه مولع آزار مردم دانا ست ✤ نه هیچ عقل بر اشکال دور او واقف ✤ نه هیچ دیده بر اسرار حکم او بینا ست ✤ و ثالث یعنی آنچه شاعر بادعای خود آخر کلمه قرار داده باشد اگرچه بحقیقت حرف اول یا متوسط کلمه باز ائد مشهور التر کیب یا کلمه مستقل بود قسم اول مثل دال در قافیه مصرع دوم این بیت کرت دل جانب عقبی کشیدست ✤ همان بهتر که از دنیا کشی دست ✤ قسم دوم مثل را در قافیه مصرع دوم این بیت ﴿ دلم شد غرق خون از یاد لعلت دیدهٔ تر هم ✤ جراحتهای هجرانرا بوصل خویش کن مرهم ✤ قسم سوم مانند نهم در قافیه مصرع دوم این بیت ﴿ بار قیبان بنیمت پیوسته و میرم زغم ✤ میرم و زین شهر تا کی چشم را برهم نهم ✤ قسم چهارم در قافیه بیت ثانی این قطعه ﴿ پای طلبم برده شکستی ✤ من در حق تو چه کردم آیا ✤ با پای مرا درست گردان ✤ یا سوی من شکسته بالا ✤ و روی مضاعف از حرفهای معدود و بشرطهای مخصوص یعنی چند حرف معین باشرائط

علم است که بعد آخر اصلی حرف دیگر نباشد مثل لام حاصل یا باشد مگر افاده

شکل ۱۲ فتوحیست ۱۲

تاسیس بود بغیر آن یافته نشود پس عدمش موجب انتفای دخیل بود و از حرکات رس و اشباع
که حرکت ماقبل تاسیس و حرکت دخیل باشد ساقط شود یعنی لازم نباشد و ردف در پارسی
هر حرف که اتفاق افتد شاید خواه حرف مد و خواه غیر آن خواه آنحرف صحیح بود یا واو و یای مجهول
یا داو و یا که قبلش فتحه بود و واجب بود که در همه قصیده یکحرف بود بعینه و ساکن بود و بسیاری از اهل فن ردف
را خاص کرده اند بحرف مد بواو و یا ساکن قبلش مفتوح که قبل روی بدون توسط متحرکی واقع شود
و حروف ساکن غیر مذکور را که قبل روی بیواسطه افتد قید نامند و تکرار قید را واجب دانند الا بضرورت تنگی
قافیه گاهی هر حرف متقارب نیز اکتفا نمایند و ازاین ست قول سعدی ؎ چه روم و چه شام و چه بر و چه
بحر + همه روستانید و شیراز شهر + و از همین قبیل ست قول فردوسی ؎ چه گفت آن خداوند تنزیل وحی +
خداوند امر و خداوند نهی + اما بدون قرب مخرج قبیحتر بود چنانکه صاحب گلشن راز گوید ؎ همه دانند
کانیکس در همه عمر + نکرده هیچ قصد گفتن شعر + و شمس در شعر منوچهری نیز دیده شد چنانچه میگوید ؎ نوروز
درآمدای منوچهر + بالاله رسرخ با گل حمری + و حرکت ماقبل او یعنی حذو یکحرکت بعینه بود پس کسیکه
این بیت گفته است ؎ هر وزیر و منتی و شاعر که او طوسی بود + چون نظام الملک و غزالی و فردوسی بود +
ازین دقیقه غافل ست اما اختلاف حرکت اشباع با غیر آن جائز ست مثل خواب و ناب مثال ردف حرف
علت الف در کار و بار و واو در دور و سور یعنی سر در و یا در تیر و شیر یای معروف و حرفیکه بواو معروف
ماند یعنی مشابه باشد چنانکه در گور و شور و حرفیکه بیا ماند ای بیای معروف مشابه باشد چنانکه در دیر و زیر یعنی ایم
مثال ردف حرف علت ست و ازین قبیل ست جمع میان یای مجهول و کلمات عربی که الف آن در فارسی
شهرت یافته انوری گوید ؎ تا ماه رویم از سن رخ در حجیب دارد + نی دیده صبر دارد نی دل شکیب دارد +
اما جمع میان واو معروف و مجهول و یای معروف و مجهول بعضی عروضیان و قافیه دانان مثل مولانا جامی
و شمس قیس منع کرده اند و نارو انوشته و بعضی اول را جائز و ثانی را ناجائز گفته مثل شایخ خرجیه اما
تحقیق انست که جائز ست نهایت کار اینست که نامستحسن باشد زیرا که در کلام بسیاری از قدما و متاخرین
بکثرت یافته میشود سنائی گوید ؎ با وجودش ازل پذیرا آمد + نیک آمد ولیک دیر آمد + و درین ابیات
ظهوری ؎ عشق آورده در ستیز مرا + کندی عقل کرد تیز مرا + خلوت خاص حسن و عشق نگر +
که برون کرده اند نیز مرا + خوش ظهوری نجام جوشیا + کرده در غور کے مویز مرا + و نیز اوراست ؎
از غمش شهر و کوی پر شور ست + میکند منع زاریم زور ست + چه قدر اب بناله نزدیکست + دل از عافیت
صد انقدر دور ست + و سنائی راست ؎ پیکر آب و گل ز شوق شعر + لعبت چشم و دل کنیزش کور +

مطلق وسعین نیست اما ظاهر آنست که هر دو بنای قوافی باشد یکی مونث غائب و دیگری مذکر مخاطب و
در نصورت کلام مصنف علام هیچ غباری ندارد و هیچ اختلاف لفظی و معنوی درین هر دو ظاهر نیست پس
ایطا باشد و هو مذهب الاکثرین کذا فی النهایه **ششم التضمین** و آن تعلق آخر بیت بود باول دیگر بیت یعنی
آخر بیت اول با اول بیت ثانی مثالش ✍ وهم وردوا بقار علی تمیم + وهم اصحاب یوم عکاظ انی شهدت
لهم مواطن صادقات + شهدن لهم بصدق الود منی + لیکن اگر شاعر التزام این عیب نماید عیب نماند مثالش در عزت
خلیل گوید ✍ یا ذا الذی فی الحب لامنی انا + والله لو حملت منه کما + حملت من حبه رحیم لما + لمت علی الحب
عذرنی وما + اطلب منی ذنبا لست ادری بما + احببت لا انسی بنیما + انا رباب القصر فی بعض انا + اطلب ومن قصرهم
ادرنی + شبه غزال بین بهام نما + اخطاه سهما ودلکما عیناه سهمان لکما + اراد قتلی بهما سکمی + ودور فارسی
خسرو گوید ✍ در حسن کسی نماند الا + خورشید که هر صبح برون آید تا + خدمت کند و پای تو بوسد اما
نائی تو بسوی او که تا بوسد پا + چنانکه در پیشتر گفته آمد در همین فصل واگر اول بیت ثانی محتاج بود باخر بیت اول
آنرا تعلق نماند کذا فی النهایه و این تضمین غیر آنست که در صنعتهای شعر افتد و آن یعنی تضمن که در صنعتهای شعر
افتد ایراد شاعر بود در اثنای شعر خود بیتی مشهور که بر همان وزن و قافیه بود از شعر دیگری بر سبیل استشهاد
یعنی استناد یا تمثیل و غیر آنست انچه واجب نمود ایراد آن از علم قافیه شعر تازی والله اعلم مخفی نماند که از القاب
عیوب سه لقب دیگر ست که آنرا مصنف علام نیاورده یکی اصراف که عبارتست از اختلاف مجری بحرکت
مخالف بعید مثل فتحه با ضمه و کسره و دوم اقعاد که عبارت ست از اختلاف عروض در بحر کامل مثل انتقال
از عروض سالم جانب عروض خذا و در یک قصیده و ذو دسکا که عبارتست از تغیر عروض بوزن غیر معتاد اگرچه
در غیر کامل باشد سوم تجرید و آن اختلاف ضرب ست بقصیده واحده بهر بحر که باشد و اهل فن اقعاد را از
عیوب قافیه از نیجهت شمرده اند که عروض صلاحیت قافیه بواسطه تصریع میدارد پس بدانکه همچنانکه نقصان عامت
را در تناسب قوافی عیب میشمارند زیادت رعایت را در تناسب فضیلت خوانند مثل التزام واو یا در
ردف و التزام دخیل بحرف واحد و این را اعنات و لزوم مالایلزم خوانند **فصل ششم در حروف**
**و حرکات قوافی نزدیک پارسی گویان و ذکر ردیف حرف تاسیس را**
در شعر پارسی اعتباری نیست یعنی جمع مؤسس و نامؤسس بی تکلف روا ست چنانچه حاصل و
بیدل را باهم قافیه سازند و کسانیکه اعتبار کرده اند ملاحظه شعر عرب کرده اند و ایشان دخیل را حائل
نامند چه میان دو حرف لازم التکرار واقع شده و حال ایشان همان ست که حال کسانیکه بر
اوزان خاص معرب شعر پارسی گفته اند و چون تاسیس ساقط شود دخیل هم ساقط شود زیرا که دخیل تابع

لفظ معرا باشد از نصب نامند پنجم ایطا و آن اعادت قافیه بود درین فن و در لغت پامال کنانیدن چیزی را باشد
گویند اوطاه فرسه بر نگخیت اسپ خود را بر دتا پامال گردد و چون ازین عیب نیز قافیه ذلیل و پامال میشود لهذا
باین نام مسمی کردند و گویند کانما خود است اوطاه موافق او شد و این قافیه هم موافق اول بعینه باشد و در لفظ اعاده
اشارتست بانیکه در مفهوم ایطا تکرار قافیه لفظا و معنی معتبرست و لهذا در ما بعد انچه تکرار لفظ و اختلاف معنی داشت
از ایطا خارج ساخته مثل لفظ عین مشترک اشتالش و همین ست راجح نزد جمهور از معنی ایطا لیکن نزد خلیل تکرار
لفظ قافیتا اختلاف معنی نیز داخل ایطاست الا با اختلاف اسم و فعل از ایطا خارج باشد مثل ذهب بمعنی زر و رفت
و چند انکه تکرار قافیه بیکدیگر نزد دیگر تو دمجش زیادت بود ای زائد بود مراد از نزدیکتر کمتر از هفت بیت ست پس اگر بعد
هفت بیت مکرر آرند مجش کمتر باشد زیرا که چون کمتر قصیده مشتمل بر هفت بیت باشد پس تکرار بعد هفت بیت
گویا اعاده اش در قصیده دیگرست و همچنین اگر تکرار در میان فن و مضمونی دیگر باشد مثل انکه اولا در تشبیب آورده
بود بعده در مدح اعاده نمود مضایقه ندارد کذا قاله السکاکی و ایراد لفظ مشترک مانند عین بمعنی مختلف ایطا نبود زیرا که
برای تحصیل تشابه اختلاف معنی کافیست و ازین قبیل ست لفظ العباس که علم و صفت باشد نزد ابن جنی لیکن
نزد ابو علی فارسی و را نهم ایطاست چه الف و لام در علم مشیریست بمعنی وصفی و همچنین اگر لفظ در اصل یکی بود
و بتصریف یا وجوه استعمال مختلف شود اختلافیکه اقتضای اختلاف لفظ یا معنی کند مثلا رجل و الرجل بکی
نکره و دیگر معرفه درین هر دو لفظ اگرچه اختلاف لفظی و معنوی فی نفسه واقع نشده است چه الف و لام تعریف
کلمه جداگانه ست و لهذا بعضے عروضیان داخل ایطا شمرده اند کذا فی المفتاح لیکن چون الف و لام از شدت
اتصال با رجل مثل کلمه واحده گردیده افاده معنی رجل معین می نخشد حکما از لفظ و معنی رجل مختلف ست و لهذا اسنوی
از ابن القطاع می آرد که مشهر آنست که در ان ایطا نباشد و لم تضرب و لم تضرب یکی مخاطبه مونث و دیگر غایبه
او یکبره اشباعی و غلام غلامی یکی بیای اطلاق و دیگر بیای اضافت بانفس خودای بسوی نفس خود یعنی
بیای متکلم که مضاف الیه بود و امثال این ایطا نبود اما در اول اسنوی گوید زیرا که یا در مونث مخاطبه بعض کلمه
ست چه اصلش تضربین بود و اما در ثانی بل در اول نیز بسبب انکه یکی از دو یا افاده معنی میکند نه دیگرے چه یای
اطلاق مفید معنی نباشد و قوله و امثال این یعنی هر چه اختلاف معنی و لفظ فی الجمله داشته باشد مثل اسم مخفضه و کنیت
مانند مالک و ابی مالک و مضمر و مکبر و مفرد و جمع اما بر جل و الرجل و لیضرب و تضرب و امثال این ایطا بود منجی نماند
که در نسخ کتاب لیضرب و تضرب اول بیای تحتانی و ثانی بتای فوقانی دیده شد و آن خالی از دغدغه نیست
چه حکم تخالف الرجل از رجل بسبب شدت اتصال افاده آن میکند که در یضرب و تضرب نیز ایطا نباشد چه اتصال
یا و تای یضرب و تضرب کمتر از اتصال الرجل نمی نماید و همچنین اختلاف معنی چه اختلاف دو معین کمتر از اختلاف

یعنی برگردانید او را و این عیب نیز شاعر را از تهاور روی بر سیکردانیدا انا اکفا البیت یعنی کلیمی بر خیمه پوشانند تا آنکه بر زمین رسانید پس گویا این عیب می پوشد بیت را تمامه و بعضی برانند که اکفا اختلاف حروف مدی بود و بشرط یکه قریب المخرج باشند ماخوذ از کفو بمعنی مثل و درین عیب نیز حرف قریب المخرج مثل دیگر است یا از کفا فاحش فلانا مائل کردم فلان را و درین عیب نیز قریب المخرج را مائل بحرف دیگر گفتند سنوی گوید اکفا مولدین را جائز نیست سوم **اجازت** ست و آن اختلاف حروف روی باشد بشرط آنکه در مخرج متقارب باشند مانند تا و طا با سین و صاد و این اختلاف نوعی ست از اکفا ظاهر این قول صحیح نیست چه در اکفا حسب تصریح مصنف علام عدم اعتبار قرب مخرج ست و در اجازت اعتبار قرب مخرج پس اندراج و نوعیت یکی از مخالفین نسبت دیگری چگونه صورت بندد مگر آنکه گویند بمعنی قوله بی اعتبار قرب مخرج است که قرب مخرج دران ضروری نیست باشد یا به دهند الموافق لما قاله ابن الحاجب الا کفا اختلاف الروی فان یکن بشبه بمخرج او بخط فهو قد سهلا یعنی اکفا عبارتست از اختلاف روی پس اگر متشابه و متقارب بود بمخرج یا بخط پس آن اختلاف سهل ست یعنی قبیح تر نیست بل کمتر ست در قبح بالجمله ازین کلام پیدا ست که اکفا مطلق اختلاف روی نیست و اختلاف متقارب المخرج نوعیست ازان اما صاحب مفتاح و خزرجیه و نهایه و دیگر عروضیان گویند اختلاف روی متقارب المخرج را اکفا گویند و متباعد المخرج را اجازت و اینمعنی برعکس اصطلاح مصنف ست و اجازت برای تجنب از تجاوز ست چه این عیب هم متجاوز الحد ست و برای مهمله نیز خواند انداز جواز بمعنی همسایگی و همزه افعال برای سلب ست یعنی سلب حق همسایه و نقض عهد و درین عیب هم سلب حق قافیه دیگر مجاوز ست چهارم **سناد** یعنی هر عیبیکه قبل روی باشد کذا قاله ابن جنی یا اختلاف حرف یا حرکت قبل روی یا بعد آن باشد قاله الزمانی ماخوذ ست از تساند القوم آمدند قوم فرقه فرقه بدون ریبس که ایشان هیئت اجتماعی مدنی دارد میر قتند یا از سناد بمعنی ناقه قویه صلبه و آن چند نوع بود ا جمع موسس نامؤسس مثل سالم و مسلم سوم مردف و نامردف مثل توصیه و تقصیه ج اختلاف ردف بواو و الف مثل طول و قال یا بیا و الف در حرف مدر مثل حال و قیل و اختلاف ردف بیای غیر مدکه نافلش مفتوح بود باید مثل ذیل و جیل ه اختلاف توجیه مانند قل و بل و هل مخفی نماند که نوع ششم سناد باقی ماند و آن اختلاف اشباع ست یعنی حرکت و خیل مثل عالم و عالم بکسر لام و فتح آن و سه قسم اول از سناد روا بود چهارم قبیح بود اما استعمال کنند بنادر و پنجم بسیار استعمال کنند و قبحش از قبح چهارم کمتر بود و بعضی اختلاف توجیه بضم و کسر روا دارند قیاس بر اختلاف ردف بواو و یا این عبارت در فصل سوم نیز همچنین گذشت در همه مواضع قبح این همه نوع اختلاف از دیگر انواع کمتر شمرند و شعر تمام و وافی اگر از مطلق سناد خالی باشد آنرا بانامند و اگر از سناد مستقبح

بواو و یا یا بواو و الف یا بالف و یا و تحقیقت راجع باشد یا اختلاف مجری یا بجملهٔ اختلاف مجری مستلزم اختلاف
وصل ست و بالعکس و اما اختلاف وصل بجمع یکی از حروف مد با ها و اختلاف بجمع های ساکن و متحرک و
اختلاف بوجود وصل و عدمش از اعتبار خارج بود چه مقتضی از الت اصل تشابه باشد و اما اختلاف خروج هم
نوع بود چه یا بجمع واو و یا بوو مثل فخطا بهو و کتابهی یا بجمع واو و الف مثل لم الطلبهو و لم الطلبها یا بجمع یا و الف مثل
لعتابهی و کتابها و هر سه راجع بود با اختلاف نفاذ که حرکت ماقبل خروج باشد و حکم اختلاف خروج بجمع وصل و عدمش
هم از اعتبار خارج بود و این عیبها متعلق بود بحروف و حرکات و اما عیبهائیکه بحروف و حرکات متعلق نبود
یا بسبب اعادهٔ قافیه بود و آن چنان بود که کلمه که بر قافیه مشتمل بود بلفظ و معنی مکرر شود و یا بسبب آن بود که قافیه
را از صیغه مستعمل تحریف کنند تا تشابه حاصل آید مثلا ابراهیم را ابرهیم کنند چون قافیه نعیم و کریم باشد مثالش
الکریم ابن الکریم ابن الکریم ابن الکریم ۵ یوسف بن یعقوب بن اسحق بن ابراهیم ۵ یا بلفظی را قافیه کنند
که معنی را بآن اختصاصی نبود مثلا اگر قافیه سجود و شهود باشد و ذکر باری تعالی در موضع قافیه افتد از اسمای
او تعالی ودود و ایراد کنند و ایراد این اسم را جز رعایت قافیه وجهی نبود چه مقصود آنجا ذکر او تعالیست هر اسمیکه باشد
و یا لفظی را قافیه کنند که جزوی منحنی باشد و جزو دیگر در اول دیگر بیت بود و این را تضمین نامند مثلا در شعری که
قافیه کرم و علم باشد لفظ لم از لم یفعل قافیه کنند و یفعل در اول بیت دیگر یا در میانه و قافیه علی الاحتمال سه صنف باشد
انچه البته نشاید که ایراد کنند یعنی هیچگونه روا نبود و اگر کسی ایراد کند آن را شاذ شمرند که دیگری بتبعیت و قیاس آن
روا نباشد و انچه ایراد آن قبیح بود اما استعمال آن شعر را از روی ضرورت اتفاق افتد و انچه استعمال آن
بسیار باشد اما مستحسن نبود و از عیوب مذکور بعضی را القاب مخصوص شناسند بعضی را نباشد و از القاب مشهور یکی
اقواست و آن اختلاف مجری باشد و البته روا نبود و بهر حرکتی که باشد کذا نقله ابن القطاع عن سیبویه و یونس و
ابی عمرو ابن العلاء ثم قال و اما المرفوع و المجرور فکثیر جدا کذا فی النهایه اما حامض اختلاف فتحه با غیر آن اصلا
جائز نمیدارد و بقیاس اختلاف الف روف با غیر آن و ابن جنی جائز میدارد مگر مستقبح میپندارد و
شارح خزرجیه گوید اقوا اختلاف مجری بضمه و کسره است و اما اختلافش بفتحه و کسره یا ضمه موسوم است
با صراف بعباد و سین و در مصنف علام چون اصراف در اخلست در اقوا لهذا بذکر آن جدا کانه نپرداخته
و اقوا ماخوذست از اقوی الحبل یعنی یک تاه رسن را گنده کرد از بعض دیگر و زیادت بعضی از حرکات
بر بعض در ضمه و کسره پیداست و بعضی گویند اقوا در اصل تمام شدن زاوست و چون این عیب غالبا سبب
آن میباشد که زاد شاعر که قافیه صحیح ست تمام شده این عیب را اقوا نام کردند دوم اکفاست
و آن اختلاف حروف روی باشد بی اعتبار قرب مخرج و هم البته روا نبود اکفا ماخوذست از اکفاه

مثل ذیل وطول ط جمع میان یائیکه ماقبلش مفتوح بود والف مثل ذیل وذال ی جمع میان
واو ویا ماقبل هر دو مفتوح مثل قول وذیل واختلافی دیگر ممکن بود وآن جمع باشد میان واو ویا
هر دو مانند عمود وعمید اما آنرا از عیوب نستمرند وبسیار بید غدغه مے آرند لیکن احسن همان ست که
مده از یک جنس باشد وکسانیکه واو ویا را که ماقبل ایشان مفتوح بود در حروف منتشر مذکور یک ایشان از این دو
نوع مذکور نوع آخر را اعتبار ساقط بود وآن همین نوع دوم بود که مذکور شد چه نزد ایشان حرف مذکور
از حروف قافیه نیست تا اختلافش بعیوب قافیه تعلق میگرفت وشش نوع دیگر که پیش ازان نوع
مذکور باشد وآن شش از چهار رم تا نهم بود داخل بود در جمع مردف ونامردف یعنی هر چه مده نباشد ردف
نبود واصناف عیوب متعلق بردف بعد حذف این هفت نوع سه نوع اول پیش نبود که ردف انها حروف
مده باهم مختلف بود وانچه راجع بود باحذ وهمین اقسام باشد بعینه چه اختلاف این حروف اقتضای
اختلاف خذ وکند وبرعکس یعنی اختلاف خذ ومقتضی اختلاف حروف مذکور باشد واما انچه راجع بود بارد
سه صنف بود یکی انچه ردی در وی مختلف باشد وآن دو نوع بود یکی آنکه دو حرف باشد قریب المخرج مثالش
ز زیادة المرء فی دنیاه نقصان ✣ وربحه مع ضیاع العمر احزام ✣ چه نون ومیم قریب المخرج رارد
ساخته ودیگر آنکه قرب مخرج در وی معتبر نباشد مثالش خلیلی لیس یدری ما اذا کان الرحل انی ✣ بملکة
والعاد یات ثدور ✣ فبیاه یشری رحله قال قائل ✣ لمن جمل رخو الملاط نجیب ✣ که را وبارا با وجود بعد
مخرج ردی ساخته وصنف دوم انچه سبب اختلاف توجیه بود وآنهم سه گونه بود چه اختلاف یا بضم وکسر بود
مثل عمر وقدر یا بضم وفتح مثل عمر وشعر یا بفتح وکسر مثل حجر وعمر وصنف سوم انچه سبب اختلاف مجری بود
وآنهم سه گونه بود بر قیاس گذشته ودر توجیه اختلاف بضم وکسر مثل زعم البوارح ان رحلتنا غدا ✣ وزعم
الغراب الاسود ✣ لا مرحبا بغد ولا اهلا به ✣ ان کان تفریق الاحبة فی غد ✣ یا اختلاف بضم وفتح مثالش
زیادة المرء فی دنیاه اجحاف ✣ وربحه مع ضیاع العمر ماخاف ✣ واختلاف بفتح وکسر مثل فقالو
وبالهی لیکن اگر شاعر التزام عیب تتبع عیب نماید چنانکه در ین قطعه اعرابی که در بیت اول وسوم کسره
روی ودر دوم وچهارم ضمه آنرا لازم گرفته انعم اولادا المجوس وقد عصوا ✣ وترک شیخا من
سراة تمیم ✣ فان یکن شیخی ربی فمیصا وجبة ✣ اصلی صلوة کلها واصوم ✣ وان دام هذا العیش یارب لم اقم
ترکت صلوة الخمس غیر ملوم ✣ اما تستحی یارب قد قمت قائما ✣ انا جیتک عریانا وانت کریم ✣ واما اجلاء
بوجود توجیه وعدمش یا بوجود مجری وعدمش نحبکه قافیه مطلق را بامقید هم آرند از اعتبار خارج بود چه اقتضای
ازالت تشابه کند اصلا ومطلقا واما انچه راجع بوصل بود هم برسه گونه باشد وآن اختلاف بود

تعریف بنابران ست که قافیه مقید را وصل و خروج نباشد یعنی ترجیل درین هر دو صورت تاسیس و دخیل و رس نیست بل انچه تاسیس و دخیل و رس مینماید بحقیقت از قبیل لزوم مالایلزم ست چه قافیه اول مطلق مجرد موصول و ثانی مردف مقید ست پس صادق نشاید بتعریف ان حروف مضایقه ندارد بل نشاید ج مقید مجرد موصول مخرج چنانکه لم یطلبها و لم یجبها یعنی حاجب نشد آنرا پس باروی مقید و ها وصل و الف خروج ست و منکران این نوع تکرار بار از لزوم مالایلزم شمرند و ها روی مطلق نهند و الف وصل و قافیه مطلق مجرد موصول غیر مخرج نهند و اگر بدل بایکی از حروف مد بود چنانکه در علاها و هدا ها بالای آن برآمد و هدایت او کرد قافیه مطلق مردف موصول شمرند چه الف اول ردف و ها روی مطلق و الف ثانی وصل ست و مقید مجرد موصول غیر مخرج و در نیصورت هم روی از حروف مد تواند بود و وصل های ساکن چنانکه گفته آمد مثالش صلوه فذکوه بسکون ها پس الف روی مقید و های تانیث وصل و منکران این قافیه را مقید مردف شمرند پس ها را روی مقید و الف را ردف گویند این ست انواع قوافی و الله اعلم

## فصل پنجم در عیوب

**قوافی نزد یک عرب** عیبهای که تعلق بقافیه دارد یا راجع ست با حال حروف و حرکات قافیه یا راجع نیست و صنف اول منقسم ست باقسام عدد حروف یعنی هر قدر که اعداد حروف قافیه ست هر یک از انها عیبی یا عیوب متعلق باشد اما انچه تعلق **بتاسیس** دارد یکی بیش نتواند بود چه تاسیس حرف واحد محض ست و آن جمع قافیه موسس و قافیه ناموسس باشد در یک بیت مثل سالم و مسلم و همین عیب بعینه اقتضای وجود و عدم رس کند چه وجود تاسیس مستلزم رس باشد و عدم تاسیس مقتضی انتفای رس بود و در تاسیس و رس غیر این اختلافی دیگر تصور نیفتد و اما انچه تعلق **بدخیل** دارد در اختلاف اشباع نبود و آن سه گونه تواند بود چه اختلاف یا بضم و کسر بود مثل کابل و بابل یا بضم و فتح بود مثل کابل و تابل یا بکسر و فتح مثل قابل و تابل و اما وجود و عدم دخیل و وجود و عدم اشباع راجع بود با جمع موسس و ناموسس یعنی جمع قافیه که دخیل و اشباع دارد با قافیه که این هر دو ندارد راجع ست بجمع قافیه موسس و ناموسس چه دخیل تابع تاسیس باشد پس فقدان دخیل موجب انتفای تاسیس بود و این جمع نزد عرب جائز نیست اما نزد عجم جائز دارند و اما انچه تعلق **بردف** دارد دو گونه تواند بود اول جمع مردف و نامردف مثل حال و حل **ب** جمع میان واو و الف هر دو مد مثل عمود و عماد **ج** جمع میان یا و الف هر دو مد مثل حمید و عماد **د** جمع میان واو یکه ماقبلش مفتوح بود و واو مد مثل قول و طول **ه** جمع میان واو یکه ماقبلش مفتوح بود و الف مثل قول و قال **و** جمع میان واو یکه ماقبلش مفتوح بود و یای مد مانند قول و قیل **ز** جمع میان یائیکه ماقبلش مفتوح بود و یای مد مثل ذیل و قیل **ح** جمع میان یائیکه ماقبلش مفتوح بود و واو

ل یعنی جمع موسس و ناموسس

مخرج یعنی مقید موسس موصول غیر مخرج و مقید موسس موصول مخرج و مقید مردف موصول غیر مخرج و مقید
مردف موصول مخرج و مقید مجرد موصول غیر مخرج و مقید مجرد موصول مخرج اما نزد یک کسانیکه وصل و
خروج بعد از روی ساکن جائز ندارند عدم وقوع این شش نوع مقید از جهت این علت و اما نزد یک کسانیکه
وصل را بعد از روی ساکن جائز دارند ازین شش دو نوع ممکن الوقوع نبود یعنی واقع نشود و آن ا مقید
مردف موصول غیر مخرج بود از جهت توالی سه حرف ساکن در روی یعنی ردف و روی و وصل ا ماسکون
ردف و روی مقید ظاهرست اما سکون وصل بسبب نبودن خروج بعد آن و وقوعش در آخر شعر که جز
ساکن نبود ب مقید مردف موصول مخرج از جهت توالی دو ساکن در غیر مقطع شعر و آن ردف و روی
که بر وصل متحرک سابق باشند و چهار نوع باقی ممکن بود باین تفصیل ا مقید موسس موصول مخرج چنانکه
لم تخا طبها و لم تراقبها پس الف اول تاسیس ست و طا و قاف دخیل و با روی مقید و ها وصل و الف آخر
خروج و کسانیکه انکار این نوع کنند و گویند وصل و خروج بعد روی مقید نباشد معهذا این قافیه نزد شان
هم جائزست پس تکرار الف اول و با از باب لزوم مالا یلزم شمرند یعنی گویند که این هر دو از حروف قافیه
نیستند آری تکرار آنها صنعتیست لطیف و با روی نهند و الف آخر وصل و قافیه مطلق مجرد موصول غیر
مخرج و اگر بدل با حرفی از حروف مد بود چنانکه در قاصیها و دانیها مطلق مردف شمرند بدل مطلق مردف
موصول چه یای مشناة تحتیه در ان ردف بود و با روی مطلق و الف وصل ب مقید موسس موصول
غیر مخرج و در یصورت چون روی و وصل ساکن باشند و اصل در کلام عرب آنست که چون دو ساکن
متوالی استعمال کنند ساکن اول از حروف مد بود و دو حرف مد متوالی نتواند بود پس لامحاله روی از
حرف مد بود و وصل های ساکن چنانکه در قاضیه و حامیه یعنی حکم کننده آن و حمایت کننده آن و اسکان تلفظ
این نوع هم مثل اول ظاهرست و کسانیکه انکار این نوع کنند تکرار الف از باب لزوم مالا یلزم شمرند و با روی
نهند و ها روی و قافیه مقید مردف گویند و بدانکه تجویز این دو نوع یعنی مقید موسس موصول مخرج و مقید
موسس موصول غیر مخرج اقتضای آن کند که تعریفیکه خلیل قافیه را کرده ست بران جمله که در صدر این فن
اے هر قولیکه در اول قافیه گفتیم تمامی حروف و حرکات قافیه را متناول نباشد چه دخیل و تاسیس و رس
درین دو صورت ازان تعریف خارج باشند زیرا که بحکم آن تعریف داخل شدن ساکن آخر ما ساکن
اول مع حرکت ما قبل اوست و بر بنمعنی صرف با و ها و الف از لم تخا طبها و حرکت ما قبل با داخل قافیه
باشد و طا که دخیل ست و الف که تاسیس و حرکت ما قبلش که رس باشد خارج بود و همچنین در قاضیه و حامیه ها
و حرکت ما قبلش و ها داخل باشد و الف تاسیس و حرکت ما قبلش و ضاد و میم دخیل خارج بود اما آن

تا به یار و که از بناهیت بمعنی نام آور و بزرگ شدن مشتق باشد یای اصلی وصل افتاده باشد و نشاید
که گویند که یار و لیست و با و خیل و الف تاسیس دال را و با بدو داشت که اعلامه مثلا در بن قافیه افتد چه خلاف
و خیل جایز است و بدانکه هر حرف یا هر حرکت که در همه قصیده مکرر شود و غیر حروف و حرکات مذکوره آنرا التقا
متعلق نباشد و از باب لزوم مالا یلزم بود مثل میم قمر و ثمر و حرکت ماقبلش بل التزام و خیل از حروف مذکوره
و التزام حرکت و خیل در صورت روی مطلق نیز از باب لزوم مالا یلزم بود لکن از قبیل صنعتها دانند اعمای سخن
باشد و نسبت آن بنظم و نثر یکسان بود **فصل چهارم در انواع قوافی نزدیک بنوع**

قافیه چنانکه گفتیم باعتبار حال روی دو نوع بود مطلق یا مقید و باعتبار ماقبل روی سه نوع موسس
یا مردف یا مجرد و باعتبار ما بعد روی سه نوع موصول مخرج انکه وصل و خروج هر دو دارد یا موصول تنها
یا غیر موصول و غیر مخرج اما احتمال مخرج تنها ساقط است چه خروج تابع وصل است که بدون آن مستعمل نشود پس
بحسب ترکیب بجده شود که از ضرب دو در سه در سه حادث شود یعنی از ضرب دو در سه شش حاصل شود
و از ضرب این شش در سه بجده حاصل گردد اما حاصل چون دو حال روی را در سه حالت قبلش ضرب دیم شش شد
و این شش را که در سه حالت بعدش ضرب دیم بجده شد اما بعضی ازین مرکبات ممکن الوقوع نبود و بعضی مختلف فیه
باشد و انچه متفق علیه بود نه نوع باشد ا مطلق موسس موصول مخرج چنانکه درین قافیه که صاحبها و کاتبها چه الف
اول درین هر دو تاسیس ست و حا و تا خیل و با روی مطلق و ها وصل و الف آخر خروج ب مطلق موسس
موصول غیر مخرج چنانکه صاحبا و کاتبا حروف اینهر دو مثل حروف هر دو مثال سابق ست غیر اینکه
خروج درین هر دو نیست ه مطلق مردف موصول مخرج چنانکه جمالها و خیالها چه الف اول ردف
و لام روی مطلق و ها وصل و الف ثانی خروج د مطلق مردف موصول غیر مخرج چنانکه جمالا و خیالا ه
مطلق مجرد موصول مخرج چنانکه ضربها و خطبها با روی مطلق و ها وصل و الف خروج و مطلق مجرد موصول غیر مخرج
چنانکه ضربا و خطبا و این شش نوع مطلقا ست ز مقید موسس چنانکه قاضی و حامی پس الف تاسیس و ضاد
و میم و خیل و یای مشناه تحتانی روی مقید ح مقید مردف چنانکه جمال و خیال چه الف و لام هر دو ردف
و لام روی مقید ست ط مقید مجرد چنانکه قمر و خطر پس کون راچه را روی مقید ست و پس و این سه نوع
مقیدات ست و سه نوع مطلق ممکن الوقوع نبود و آن موسس و مردف و مجرد باشد هر سه غیر موصول و غیر مخرج
یعنی مطلق موسس غیر موصول و غیر مخرج مطلق مردف غیر موصول و غیر مخرج مطلق مجرد غیر موصول و غیر مخرج انهمه
ممکن نبود و اجهت التزام حرکت حرف اخر از شعر که مقتضای قافیه مطلق ست معلوم ست که آخر شعر جز ساکن نباشد و شش نوع
مقید اگرچه ممکن ست اما واقع نبود و آن موسس و مردف و مجرد بود هر سه موصول غیر مخرج یا موصول

حرف مده وهای غیر اصلیه باشد و جمع میان قافیه موصول و غیر موصول مثل اسبابه ابواب و اختلاف حرف وصل
مثل عالمو وظالمه و اختلاف نفاذ مثل طالبهو وطالبهار روا نبود و حرف خروج جزیکی از حروف مدنتوانند
بود و اختلاف آن روا نبود و وصل و خروج نیز و یک جمع رجز روی مطلق را نباشد و نزد بعضی روی مقید
نیز موصول باشد چنانکه در مثال عالی گذشت از لفظ مخترقن و منتقن و اشتباه میان اخیر حرف قافیه ممکن نباشد
جز میان روی و ردف یا وصل اما میان روی و ردف چنانکه در نصیورستکه صلوة و زکوة در حرف الف
چه بوجهی الف اولی آن باشد که روی کنند از انجهت که های تانیث نشاید که روی باشد اطلاق ها بر تای
صلوة باعتبار آنست که در وقف بها بدل شود و قافیه محل وقف ست و بوجهی دیگر اولی آن باشد که
ردف کنند و ها را روی چه های وصل بعد از روی مقید نیاید یعنی اگر الف را روی قرار دهند و ها را وصل
لازم آید که های وصل بعد از روی مقید باشد و آن ناروا ست و لنعم ما قیل ؎ قلت لیلی نقد تقیدت
فی الحب بها والاسار فی الحب ذل فقال یاسین یرید علم القوافی لا تغالط ما للمقید وصل و در نصیورت
که علاه بصیغه ماضی از علا یعلو و بسکون ضمیر از جهت وقف و حجاه از حجا الرجل القوم کذا و کذا گمان کرد از
قوم را چنین و چنان بوجهی الف اولی آن باشد یعنی بیک وجه الف را بهر آن ست که ردف کنند
چه درین صورت ها ضمیر ست و شاید و میتوانند که های مذکور روی بود کما هو رای المصنف اما نشاید که ها وصل بود
از جهت سکون روی که وصل بعد روی ساکن نزد جمهور نباشد و بوجهی دیگر اولی آنکه الف مذکور را روی کنند
چه حرف اصلیست و های ضمیر وصل بود زیرا که در حکم تکرار ست تا از قبح خالی بود چه بالاتفاق امثال این قافیه
قبیح نباشد یعنی سبب قرار ندادن روی چیزی را که بذاته در حکم تکرار ست در نصیورت قبح لازم آید بخلاف صورت
اول که در ان های ضمیر را که بحقیقت مکرر بالذات ست روی قرار دادن مے افتد لیکن قباحت بودن
وصل بعد از روی مقید البته لازم مے آید مگر آنکه گویند نزد محققین وصل بعد از روی
مقید جائز ست اگرچه نزد جمهور جائز نباشد و اگر نه قسله و علمه قافیه کنند قبیح باشد چه های ضمیر که آنرا حرف
روی توان قرار داد بصیغه مکرست و احتمال دیگر گنجایش ندارد چنانکه در علاه و حجاه متحمل بود و اما اشتباه
میان روی و وصل هم در نصیورت ها یعنی در امثال زکوة و صلوة و حجاه و صلاه در حرف ها افتد چه بران تقدیر
که الف ردف کنند ها روی باشد بران تقدیر که الف روی کنند ها وصل باشد پس ها متحمل باشد میان
روی و وصل گفته اند های وصل حرهای ضمیر یا تانیث یا وقف نتواند یعنی های وصل را وصل نتوان گفت
وصل متحرک ازین جمله مذکوره از های ضمیر و تانیث و وقف جز های ضمیر نباشد مثل جمله و حملها و این حکم ها
وصل و حصرش در هر سه مذکور بیشتر بحکم اغلب تواند بود والا اگر کسے قافیه اسبابه و ابوابه کند و بعد از ان

واهل صناعت ذکر آن نکرده اند بآن سبب که در مقاطع سخنها تنوین مستعمل نباشد یعنی چون نون تنوین در
آخر شعر که مقام وقف ست بحرف علت بدل شود پس ذکر واو و یا والف یعنی از انست الا تنوین ترنم
ازان مستثنی ست مثل ؎ اقلی اللوم عاذل والعتابن + وقولی ان اصبت لقد اصابن + و هر چه
غیر این حرفهای مذکور باشد روا بود که روی باشد اگرچه از جنس حروف مسطوره بود اما معانی دیگر داشته باشد
وتفصیلش آنست که مصنف فرماید اما از الفات مانند الفی که بدل حرف اصلی بود چنانکه در عصا و رحی یعنی چوبدستی
و آسیا والف تانیث چنانکه در حبلی بود یعنی زن باردار والف زائد ملحق بآخر کلمه چنانکه در حباری باشد که از
حروف اصلیه نیست اگرچه در بعض کلمه داخل ست باعتبار وضع وحباری پرنده ایست واز یاهای اصلی چنانکه
در برمی از رمی یعنی تیر انداختن ومدی یعنی انچنان باشد ویای اضافت چنانکه در بنتی ویای نسبت
چنانکه در مکی باشد مخفی نماند که در روی بودن این یای اضافت ونسبت خدشه ایست ظاهر چه هر دو از حروف
معنویست مثل ضمائر والف ونون تثنیه وواو ونون جمع بل صرح به بعضهم ایضا وهمچنین واو اصلی چنانکه
در یغزو باشد بمعنی جهاد میکند وهای اصلی چنانکه در بلهة بفتحتین بمعنی احمق شدن وعمهة بفتحتین بمعنی سرگشتگی باشد
اصل همین ست که محقق علام فرموده لیکن صاحب مفتاح گوید بساست که حروف اصلیه از مدات مثل سری
یسر ودیسری وهای اصلی مثل اشه واعمه مثل حروف اشباعیه حرف وصل باشد نه روی واین در قصائد گنجایش
دارد وهای ضمیر چنانکه در بتیه وبیتها باشد واگرچه ساکن بود چنانکه در بتیه وسکاکی های ضمیر را حکم های تانیث
داده که روی نشاید وحق بجانبش معلوم میشود بدلالت ضابطه که در ما بعد مذکور خواهد شد هر چند بعضی ازین
از قبح خالی نبود شاید مراد ازین بعض یای نسبت واضافت وهای ضمیر باشد وضابطه آنست هر حرف که بیک معنی
در آخر کلمات مکرر شود مانند ضمائر ونون تثنیه یا جمع وغیر آن مثل یای نسبت اگر روی کنند از قبح خالی نبود
چه بوجهی تکرار قافیه لفظا ومعنی باشد وآن نشاید ودر امثال آن مقید از مطلق ومجرد از غیر مجرد قبیح تر باشد
یعنی تکرار مذکور در قافیه مقید از قافیه مطلق ومجرد از غیر مجرد قبیح بود وبهترین حرفیکه روی کنند حرف اصلی باشد
که از جنس حرف مد نبود واختلاف حرف روی و اختلاف مجری روا نبود مگر بقبح شدید وامثله اش در
فصل عیوب قوافی بیاید واختلاف توجیه روا داشته اند اما از قبحی خالی نبود وبعضی گفته اند اختلاف توجیه
بضم وکسر روا بود قیاس بر ردف وحدد وغیر آن روا نبود یعنی در غیر ضم وکسر نزد این بعض اختلاف توجیه
روا نبود واسنوی گوید نزد اخفش مطلقا عیب نیست ونزد کراع اختلاف ضمه بافتح جائز ست واختلاف
کسره با آنهر دو جائز نیست وصاحب مفتاح گوید بعضی بسبب کثرت ورودش عیب نمیشمارد اما اقرب
بالصواب آنست که آنرا هم عیب داند وحرف وصل جزئی از چهار حرف مذکور نتواند بود وان

بعضی اختلاف توجیه بضم وکسر آنست

امانز وابن قطاع وغیره حرف لین غیر مده هم داخل ردف ست مثل واو ویای قول وقیل بالفتح واختلاف ردف
ناپسندیده بود وجز بحسب اختلاف وآن اختلاف بواو ویا باشد بشرط انکه از حروف مد باشند ودر الصورت لامحاله
حذو مختلف باشد بضمت وکسرت چنانکه در قولوا وقیلوا ودر غیر این صورت اختلاف حذو هم ناپسندیده بود اسنوی گوید
مذهب جمهور انست که در واو ویای غیر مده نیز عیب نیست مثل غزونا ورمینا دعوت ولیث ودیل وقول ورؤی
هر حرف که باشد شاید ومیتواند الا چهار حرف که در یازده حالت نشاید وآن چهار حرف مدست وها یعنی سه
حرف مدست وچهارم ها که حروف وصلند وتفصیل حالتها نیست اما **الف** در پنج حالت نشاید که روی بود
الفی که از اشباع حرکت حادث شود چنانکه در لفظ الضربا وآنرا الف اطلاق خوانند ب الفی که از حرکت
بیان حرکت در آخر کلمه آید چنانکه در لفظ انا وجهلا یعنی تا معلوم شود که حرکت در آخر این کلمه ها فتحه بوده است
وجهل اسم فعل ست بمعنی بیاج الفیکه بدل تنوین بود در حال وقف چنانکه رایت سیدا الفیکه بدل نون
تاکید خفیفه باشد چنانکه در اضربا که بدل اضربن بود یعنی اصلش تنوین بود که آنرا بالف بدل کردند ه الف
تثنیه چنانکه در ضربا باشد نیست حالات پنجگانه الف اما یا در رد وحالت نشاید که روی بود ا یا نیکه از اشباع
حرکت حادث شود چنانکه در لفظ فحولی درین شعر + فقانبک من ذکری حبیب ومنزل + بسقط اللوی بین الدخول فحومل +
حومل بکسر میم نام مقامی ست وفا برای عطف ست وآنرا یای اطلاق خوانند ب یای تانیث چنانکه
در قومی باشد که صیغه واحد مونث امرست بمعنی برخیز اما واو در رد وحالت نشاید که روی بود ا واو یکه از
اشباع حرکت حادث شود چنانکه درین لفظ که فحولها همان لفظ حومل ست که در حالت رفع باین هیئت
شود ملفوظ وآنرا واو اطلاق خوانند بسبب تحرک وجریان آن ب واو جمع چنانکه در ضربوا باشد ولحق آنست
واو ضربتموا وانتموا ومنکموا واما ها در رد وحالت نشاید ا های سکته وآن هائیست که در آخر کلمه بحالت وقف
برای بیان حرکت وابقایش آرند چنانکه در مالیه وسلطانیه ه ب های تانیث خاصته که ساکن بود
چنانکه در حمزه وضاربه باشد واگر متحرک بود بعضی بکار داشته اند اما بغایت ناپسندیده باشد مثل
ه سقتنی حیا الحب زارت مقلتی وکاسی محیا من عن الحسن حلت + و تای تانیث در
امثال ضربت وخرجت بسکون تا روا داشته اند که روی کنند اما هم قبیح باشد بحبت لزوم الیطا واگر متحرک
کنند چنانکه در ضربتِ وخرجتَ باشباع حرکت تای تانیث قبحش کمتر بود بسبب تشابه آن بخبر وکلمه وحرف
متوسط وچون بسبب قبح عدم جواز مطلقا لازم نمی آید پس نقصانی در حصر حالات یازده گانه سابق المذکر
نمی افتد آری نبودن نون تنوین از انها البته رافع حصر مذکور بود لهذا مصنف علام ازان عذر نمیخواهد
ومیگوید وبدانکه **نون** نیز در یک حالت نشاید که روی باشد وآن نون تنوین باشد

فوشانید.
مرا شراب
محبت راحت
چشم من
وحال
انکه پیاله
شراب
من گویا
روی
کسیست
که بر دست
از حسن با
منه

پس را اشارت ست جانب رس و الف جانب اشباع و حا جانب صفیر و تا جانب توجیه و میم جانب مجری
و نون جانب نفاذ و قومی رس را اعتبار نکرده اند و قومی اشباع را در قافیه نشمرده و در انکه فتحت ما قبل واو و
یا را اگر نه از حروف مد باشند چون بجای روف افتد حذو خوانند یا نه خلاف ست یعنی کسانیکه آنحرف را روف
گویند حرکت مسطوره را حذو خوانند و کسانیکه نمیگویند میخوانند **فصل سوم در احکام اینحروف**
**و حرکات** هیچ شعر تقفی از روی خالی نتواند بود و شاید که از هیچ حرف باقی خالی بود مثل نزل و وصل که
لام درین هر دو روی ست دگر هیچ روی اگر متحرک بود قافیه را مطلق خوانند بسبب اطلاق و روانی و اگر
ساکن بود مقید خوانند چه سکون روی گویا قیدیست که از جریانش منع میکند و جمع تاسیس در ردف بهم ممکن
نباشد چه تاسیس میخواهد که قبل روی حرف متحرک باشد و ردف میخواهد که قبل روی
حرف ساکن باشد اما خلو از هر دو ممکن بود و آن قافیه را که از هر دو خالی بود مجرد خوانند
بسبب تجرد آن از هر دو مثل نزل و وصل پس قافیه یا مردوف بصیغه مفعول از ارداف بود یا موسس یا مجرد
و بیشتر حروف که در یک قافیه جمع شود پنج بود تاسیس و دخیل و روی و وصل و خروج چنانکه در حاطها
و امثال آن مجتمعند چه الف اول آن تاسیس ست و میم دخیل و لام روی و ها وصل و الف آخر خروج و بیشتر
حرکات که در یک قافیه جمع شود چهار بود رس و اشباع و مجری و نفاذ که در همین مثال جمعند پس فتحه رس
و کسره میم اشباع و حرکت لام مجری و فتح ها نفاذ و کمتر حروف که در یک قافیه افتد یکی بود و آن روی
تنها بود و کمتر حرکات یکی حرکت بود و آن توجیه بود چنانکه در مر افتد مثلا چون را روی بود پس فقط از حروف
قافیه است و فتحه میم که توجیه ست فقط از حرکات آن یا مجری چنانکه در مر و ا افتد چه را روی ست و واو
وصل و حرکت آ که مجری هماست فقط از حرکات قافیه بود و اعتبار هر یکی از تاسیس و ارداف و تجرید و
اطلاق و تقیید در همه قصیده در هر شعر که بر یک قافیه بود واجب باشد مگر الف تاسیس اگر بدل از همزه بود مانند آدم
و آخر یا در کلمه روی نباشد بل در کلمه دیگر بود مانند کما هما اعتبارش نرود خلیل واجب نباشد و آن انقطاع
کویند روی اگر ضمیر متصل بود حکم جزو کلمه دارد پس ارکت غلامک گویا کلمه واحدست لهذا اعتبار تاسیس در
مانند آن واجب بود آری ضمیر مجرور بحرف نچنانست پس اگر مررت الیاک را با معطیا قافیه سازند شاید همچنانکه
کما هما را با منعما و کما و تاسیس چنانکه گفتیم حرف الف نباشد و رس حرکت نتواند بود چه ما قبل الف همواره فتحه باشد
و دخیل هر حرفی که بود غیر حروف مد شاید خواه آنحرف از حروف علت باشد مانند واو و یای تفاعیل
و معایش یا نه و اشباع نیز مانند عموم دخیل اصناف حرکات تواند بود و اختلاف دخیل ناپسندیده نبود
و اختلاف اشباع ناپسندیده بود و لهذا از عیوب شمرند و ردف خرعلت نبود و به نزدیک بعضی اصلا اصناف حرف حروف مد نشاید

کرد فساد خود را با حرف صله است و ساکن سے باید و چون بر عادت بعضی از عرب متحرک کنند ذال ہی تولد کنند

اگرچہ وزن بسبب آن مختل گردد چہ رکن اخیر درینصورت متعلقن باشد کہ داخل اصول و فروع نیست آنرا

حرف تعدی خوانند و ہر دو را از حساب عیوب شعر شمرند کہ تعلق بقافیہ دارد یعنی این عیب در شعر از نقصان

قافیہ واقع شدہ و این شعر را ہم در مثال متعدی آرند ؎ جارِ نوُ رُوزنا دانتُ مرادہ + وورت بالدّے

اَرادِ زنادہ + باشباع یعنی آمد نوروز و مراد تو مراد آن ہستی و برآمدنش زنا دبرای امریکہ خواستہ بود زنا دچیست

کہ ازان آتشش برآید و فرق باشد میان خروج و تعدی چہ آن حرف یعنی خروج را ایراد واجب بود و این حرف

را یعنی تعدی را ایراد خطا بود از جہت آنکہ وزن مختل میشود **حرکات قافیہ** و اما حرکات کہ تعلق بقافیہ

دارد ہم شش ست **آرسل** و آن حرکت ماقبل الف تاسیس بود مثل حرکت جا و جیم حامل و ما و ہا حامل رسل در لغت بمعنی

ابتداء اول ست و اینحرکت نیز در ابتدای قافیہ باشد **ب اشباع** و آن حرکت دخیل بود مثل حرکت میم و ہای

حامل و جاہل اشباع در اصل سیر گردانیدنست و وجہ تسمیہ اش آنکہ چون بود دن دخیل در قافیہ لازم نیست پس

گویا اینحرکت او را سیر گردانیدہ یا قافیہ حشو خود را بدخیل پر کردہ و باز بحرکت دخیل سیر گردانیدہ بعض عروضیان

اشباع را بکسرہ دخیل مخصوص گردانیدہ اند **ج حذو** و آن حرکت ماقبل ردف بود مثل حرکت سین و نون

سار و انار و احد و بفتح حای مہملہ در اصل تقدیر بغل بانغل یا یاست یا بمعنی اقتدا و این حرکت را نیز تقدیر و اقتدا ے

حرف ردف حاصل ست **د توجیہ** و آن حرکت ماقبل روی ساکن بود مثل حرکت کاف شین در رق و شق

توجیہ را ازان جہت باین اسم نامیدہ اند کہ آنرا متوجہ میکنند بجانب روی و فرق در میان توجیہ و اشباع آنست کہ توجیہ عبارتست از

حرکت حرفیکہ قبل روی ساکن بود خواہ آنحرف دخیل باشد مثل میم کامل و عامل یا نباشد چنانکہ میم

قمر و زمر و اشباع عبارتست از حرکت دخیل کہ بعد تاسیس بود خواہ روی آن ساکن بود یا متحرک بود

پس در میان این ہر دو عموم من وجہ باشد و بعضی تخصیص کنند اشباع را بحرکت دخیلیکہ قافیہ اش موصول بود

یعنی بہ ہیچ روی آن متحرک بود مثل کاملی و عاملی و ازینجاست کہ ابن قتیبہ گوید حرکت دخیل را در قوافی

موصولہ اشباع خوانند و در قوافی مقیدہ توجیہ بر ین تقدیر اشباع و توجیہ بر یکدیگر اصلا صادق نیاید

**ہ مجری** بر وزن مسعی و آن حرکت روی متحرک بود مانند حرکت لام حملہا و علہا و چون حرف روی بسبب

اینحرکت جریان می پذیرد لہذا او را مجری نامیدند و اطلاق نیز گویند یا ازین جہت کہ محل جریان نفس

**و نفاذ** و آن حرکت ہای وصل متحرک بود مثل حرکت ہای حملہا و علہا نفاذ بدال ہمہ بمعنی جریان ست

و اینحرکت نیز سبب جریان وصل واقع شدہ و بعضی بدال مہملہ خوانندہ اند و آن بمعنی تمام شدن و فنا گردیدنست

و اینحرکت را نیز در تمامیت قافیہ مدخلیت ست و حرف اول این شش لقب در ین لفظ جمع ست کہ ارحت سین

لا دانیست
رس ہے
یعنی دل تب
کنہ فی الصحاح
والقاموس
یعنی ابتدا
کردن تا ما
افزودن سین
مرسوس بہ
یعنی ابتدا کرد
شدہ باو
افتد پیچنا کہ
در رسالہ
عمل
ہیچ
است
سر
وزنہ
است
ہای
را

چنانکه الف در حامل و جاهل و تاسیس یا خود ست از اساس یعنی بنیاد و الف مذکور تاسیس و بنیاد قافیه ست یا یعنی
که قبلش حرفی داخل قافیه نباشد و اما **دخیل** آن حرف متحرک بود که میان تاسیس و روی باشد مانند میم و
با در حامل و جاهل تکرار این بعینه در قافیه لازم نبود و وجه تسمیه اش ظاهر ست که میان تاسیس و روی داخل بود و اما
**ردف** حرفی از حروف مد باشد که میان او و روی هیچ حرف فاصل نبود مانند الف در سار و انار یعنی
سیر کردند نار و انار یعنی نفرت کردند اگر او یست و یعنی نقش در جامه بستند اگر یا یست و را دران ردفے
و او و وصلست و علی هذا القیاس در امثله مابعد و او او ل در سور و او نور و او بصیغهای ماضی مجهول موافق
لغتے که در مجهول قال و باع قول و بوع خوانند و یا در سیر و او نیز و او و او و یا چون ساکن باشند و ماقبل
ایشان متحرک مخالف یعنی مده نباشد چون قول و بیع بالفتح قومی آنرا ردف شمرند و ازین قوم ست ابن القطاع
و قومی نشمرند و **حروف متاخر** از روی اما **وصل** یا یکی از حروف مد باشد که بعد از روی متحرک آید
چنانکه الف در حملا و رحلا و واو در حملو و در رحلو یعنی برداشتند و کوچ کردند و یا در حملی و رحلی مضاف بیای متکلم و یا
حرف ها و آن یا ساکن بود چنانکه در حملُ و حملا مرفوع و مجرور بهای موقوف باشد و یا متحرک چنانکه حملیا و حملیو
و حملی که در تلفظ بعد های مضاف الیه که مضافش مرفوع یا مجرور بود و او و یا پیدا گردد و نه در کتابت اما در اینجا
برای افهام و امتیاز در کتابت نیز ظاهر کنند و اما **خروج** یکی از حروف مد بود که بعد از های وصل
متحرک باشد مانند الف در حملها و واو در حملهو و یا در حملی و حروف او اخر این شش لقب درین لفظ جمع ست
که لیسلف بج میگذرد بحبه دریا یا شمشیر پس یا از روی و سین از تاسیس و لام از دخیل و فا از ردف و لام از وصل و
جیم از خروج گرفته و وصل را صله نیز خوانند و بعضی دخیل را از حروف قافیه نشمرند بسبب عدم لزوم تکرار و حروف
قافیه مکرر باشد و بعضی دو حرف دیگر اثبات کنند که قافیه را باعتبار این دو حرف غالی و متعدی خوانند و
و آنحرف در غالی نون تنوینی ست که بقوافی مقیده لاحق شود و آن عبارتست از قوافی که حرف روی
آنها ساکن غیر مده باشد و در مثال غالی این بیت آورند **شعر** وقاتم الاعماق خاوی المخترق ٭
مشتبه الاعلام لماع الخفق ٭ یعنی بسیار بیابانهای مظلم الاطراف خالی از روندهٔ مشتبه العلامات
درخشنده سراب یعنی قطع کردم چنین بیابانها را بروایتی که نون ساکن در لفظ آورند بعد از قاف
که روی ست و ساکن ست در نصورت رکن اخیر بیت مذکور مستفعلان شود اما بروایت دیگر بسکون قاف
بدون نون آمده استناد نمیشود و باشد که تحریکش کنند اگرچه وزن بآن سبب مختل شود چه رکن اخیر درینحالت
مستفعلتن خواهد بود و آن داخل اصول و فروع ینست و اگر نون را حرف غلو خوانند از و فور زیادت
در وزن و در مثال متعدی این بیت آورند **شعر** لما رأیت اللّٰهَ حاطَ خطوهُ ٭ مهرگاه دیدم زمانه گرم

۱۲ منسوب بنابغه ذبیانی ۱۲ یعنی قاف را باجماع ساکن نمیتوان متحرک خواند ۱۲ منسوب بامرؤ القیس

از مجموعیکه مولف باشد از حرفی یا حروفیکه واجب باشد که در کلمات متشابه که در اواخر ابیات چنانکه در قصائد
و غزلها یا مصراعها چنانکه در مثنوی بود مکرر باشد بحسب اصطلاح مراد از حکم مکرر آن باشد که گاهی
حرف متقارب المخرج بجای آخر آید پس حرف بحسب اصطلاح این فن حکم مکرر دارد و از حرفیکه بمشابهت حشو افتد مثل
دخیل میان آنحروف اگرچه تکرارش لازم نیست از آنرو که تعلق بآنحرف که روی باشد یا بآنحرف که روی نیست و غیره بوده داشته باشد
حاصلش آنکه قافیه یا مولف باشد از حرف لازم التکرار حقیقة یا حکما و حرکتی که با و تعلق دارد یا از مجموع حروف
لازم التکرار و حرکات متعلقه بآنها احرف مقفوه یا عوامل نامیده شود و این تقریر بحقیقت اصلاح مذهب خلیل ستا ما
احسن در تعریفش آنست که گویند قافیه لفظ مکرر یا شعر و جزو یا بحسب ما یکرر در حکم آن در آخر منظوم حقیقة یا حکما
باشد از حروف و حرکات مفصل الدلیل و فهم معنی این تعریف بعد از معرفت حروف و حرکات قافیه صورت
بندد و معرفت حقیقی مرکب بی معرفت اجزای او میسر نشود و تحقیق فرق در میان مذهب عرب و مذهب
عجم در قافیه هم بعد ازان ممکن باشد و چون بمنفعت در علوم شعر عرب راست ابتدا به بیان مذهب عرب کنیم

درین فن قافیه و الله اعلم **فصل دوم در بیان حروف و حرکاتی که اجزای قافیه باشد**
**بر مذهب عرب** حروف قافیه نزد یک جمهور شش ست روی و سه حرف که بروی مقدم باشد و
آن تاسیس و دخیل و ردف ست و دو حرف که از روی متاخر باشد و آن وصل و خروج باشد اما حرف
**روی** حرفیست مکرر در همه قوافی که بنای قافیه بروی ست تقدیم روی در بیان با وجود تاخرش
از تاسیس و دخیل و ردف برای آنست که روی حرف اصلی قافیه است و لهذا قافیه بصرف روی بدون حروف
دیگر ممکن ست و بهمه حروف دیگر ممکن نباشد روی در لغت بمعنی آبیست که خوب سیراب کند و اینجا حرف نیز
در شعر آبداری و رونق می بخشد یا ماخوذ ست از رویت بمعنی فکر چه شاعر اولا فکر اینحرف در قصائد تعمل می نماید
کذا فی شرح الخزرجیه یا ماخوذ ست از رویت الحبل تافتم رسن را زیرا که تافتن رسن موجب جمع کردن اجزای آن باشد
و حرف روی نیز جامع ابیات بود یا ماخوذ ست از رویت المتاع علی البعیر بستم رو ار بمتاع محمول شتر و روا
رسنی باشد که بار شتر را بآن ببندند کذا قال العلامة التفتازانی فی شرح التلخیص و هر قصیده که بقافیه
منسوب باشد بحرف روی کنند مثلا قصیده را که ضرب و سبب قافیه باشد بائی خوانند و قصیده را
که حمل و رحل قافیه باشد لامی خوانند پس بادلام درین دو قافیه روی باشد قوله هر قصیده اشارت ست
بآنکه انتساب بقافیه در بعض قصائد نباشد مثل قصیده که هر دو مصراعش مشتمل بر یک قافیه باشد و توافی متخلفه دران
واقع شود چنانکه الفیه ابن مالک که در حرف عجم آن را مثنوی گویند و وجه عدم انتسابش بقافیه عدم تعین
قافیه آنست و حرف متقدم بروی اما تاسیس الفیه باشد که میان آن و روی حرفی متحرک بود

بمعنی بیانی شدن بی فصل و در تسمیه ظاهرست مثالش ﴿ بدو دادم اقمرت + ام زبور محتا الدبور +
ولفظ مسکوف مشتمل حروف اواخر این القابست سکاکی در مفتاح برای توافی خمسه بیخاه و هشت موضع از
اخاعیل اصول و فروع ذکر کرده من ست قلیر جمع ایمه و بدانکه در بین تعریف خلیل و قسمت نظر
و فکری و جیست چه باشد که تناول این تعاریف مشتمل شود بر انچه در قافیه معتبر نباشد یعنی تعریف صادق شود
بر چیزیکه از افراد قافیه نباشد پس این تعریف مانع نبود از دخول غیر معرف مثلا در بین بیت که گفته اند ﴿ قدر حیر الدین
الا لا تحیر تحقیق کامل گردد بین اخذا بعد نقصان پس کامل شد لفظ حیر در هر دو جا بصیغه معلوم ست و لازم و متعدی
هر دو آمده و لهذا مطاوع لنفسه واقع شده بموجب تعریف مذکور قافیه مجموع شش حرف از الف الکه بعد لات
تا را پنج حرکت باشد از فتحه لام الکه تا فتحه بای حیر و بموجب روایت سکاکی هفت حرف و پنج حرکت باشد از آخر
بیت و چنان ست چه درین موضع در قافیه حرف را و حرکت ما قبل او پیش معتبر نیست یعنی مصداق قافیه نزد
قوم پنج حرف و حرکت واحد نیست و تعریف بر غیر آن صادق ست نه بران پس تعریف مذکور جامع هم نیست
و همچنین در بین بیت که گفته اند ﴿ لا عار بالموت اذا الموت نزل + نیست ننگ بمرگ زیبا الکه مرگ نازل
شده قافیه بموجب تعریف مذکور مجموع پنج حرف از واو موت تا لام نزل و بموجب روایت سکاکی مجموع شش حرف
از میم موت تا آخر و چهار حرکت آخرین باشد از فتحه میم موت تا فتحه زای ل و قوله آخرین با حرف و حرکت به دو
متعلق ست یعنی پنج حرف آخر و چهار حرکت آخر باشد و درین بیت ﴿ یا تیمی فیها جزع + معیشش در بحر رجز
گذشت مجموع چهار حرف از الف فیها تا آخر و سه حرکت آخرین باشد یعنی فتحه ها و جیم و ذال و بر روایت سکاکی
پنج حرف و سه حرکت بود و چنان ست چه در هر یک ازین دو بیت یک حرف و یک حرکت آخرین پیش معتبر نیست
نظر در تعریف و اما قسمت مذکور اگر بطریق منع خلو کنند یعنی قافیه ازین اقسام خمسه در یک قصیده یا غزل خالی
نباشد خواه یک باشد یا زاید صحیح بود و اما اگر بطریق منع جمع کنند یعنی ازین اقسام که ام قسم با دیگری در قصیده
واحده یا غزلی واحد بهم نمی آید صحیح نبود چه اگر شعر مثلا بحر بسیط مجزو یا رجز باشد و رکن آخر و بتی فعلتن مخبول و در
یک بیت مفتعلن مطوی و در سوم مستفعلن سالم با مفاعلن مخبون باشد قافیه در یک قصیده هم متکاوس و آن
در مخبول و هم متراکب و آن در مطوی و هم متدارک و آن در سالم و مخبون باشد و اگر بحر کامل باشد رکن
آخر و تی متفعلن مخزول و دو تی متفاعلن سالم یا مستفعلن مضمر یا مفاعلن موقوص بود قافیه هم متراکب
و آن در صورت اول و هم متدارک باشد در هر سه صورت باقی و چون در منع جمع صحیح نباشد در انفصال
حقیقی هم صحیح نخواهد شد کما لا یخفی بعد ازین تقریر گوییم و گوییم اگر کسی خواهد که تعریف قافیه کند بوجهی که
تحقیق تر دیک تر بود و اعتراضی که مذکور شد بر وارد نشود بدین وجه باید گفت که قافیه عبارتست

این عبارت خالی از تکلف نیست که کسی بود که گوید که قافیه عبارتست از حرفی که بعد از ساکنی باشد و آن ساکن با حرکت ما قبل او مقصود است

این کلام محتاج بتحقیق است

تعریف اعتراض ۱۲

و اسنوی گوید اینمذهب اکثر کوفیانست و سهیلی و قومی از علمای عرب که نظری دقیق تر کرده اند در تعریف قافیه
گفته اند قافیه عبارتست از مجموع حرکات و حروفی که از حرف ساکن آخر بیت باشد
تا حرف ساکن که بر و مقدم بود با حرکتی که پیش از ساکن مقدم بود مثلا در صاحبا و کاتبا مجموع دو الف و دو
حرف که میان اینانست یعنی حا و با در صاحبا و تا و با در کاتبا و حرکت آن دو حرف و حرکت صاد با کاف
قوله با کاف باقی موصوله یعنی حرکت صاد در صاحبا و حرکت کاف در کاتبا این کلام صریحست در مذهبی که نزد خلیل
و تابعانش حرف ماقبل ساکن اول خارج از قافیه است و قطرب نیز چنین نقل کرده اما تبیان سکاکی و صاحب خزرجیه
معلوم میشود که آن حرف نیز داخل قافیه است چه عبارت سکاکی اینست هی عند الخلیل من آخر حرف فی البیت
الی اول ساکن یلیه مع المتحرک الذی قبل الساکن و عبارت صاحب خزرجیه اینست من المتحرک قبل
الساکنین الی انتهاء اگر در آخر بیت دو ساکن بود قافیه مجموع آن دو ساکن و حرکت ماقبل ایشان باشد
مانند دود و وقعود که قافیه دران واو و دال و ضمه ماقبل آنهاست بالجمله قافیه نزد خلیل از آخر تا حرکت یا متحرک
قبل ساکنین بود برابرست که درمیان ساکنین خبری واقع شود یا نه و برابرست که خبر و کلمه باشد مانند انفدار
یا کلمه نامه نحو معتدل یا یک کلمه و جزو کلمه دیگر مثل قلته بدم یا دو کلمه مثل قد نقلت دور نهایة الاراعب سوای این
مذهب چهار دیگر نیز آورده اول کلمه اخیر مع کلمه سابقه دوم دو حرف اخیر سوم رکن اخیر عروضی مثل فاعلن
و فعلن در طویل و بسیط چهارم مصراع ثانی بنا بر ین تعریف خلیل و تابعان او قوافی بیست که و اند پنج قسم اند
را حد و دکنید و هر یک را بقفی خوانند بر ین وجه که میان دو ساکن آخر خالی نبود از آنکه یا چهار متحرک بود یا سه متحرک و
یا یک متحرک یا هیچ متحرک نبود و هیچ قسم دیگر غیر ازین اقسام ممکن نباشد بمکان نوعی احتراز ست از امکان عقلی که میان دو ساکن
زائد از چهار نیز عقلا ممکن ست اما نه تمشیت و اول را متکاوس خوانند از تکاوس بمعنی انبوه گردن و وجه مناسبت بین المعنیین ظاهر ست
اسنوی گوید خود نیست از کاس البعیر اذا مشی علی مقدم قوائم مرکبه شتر بسه پا گویا این وزن چون بسبب اشتمال
بر چهار متحرک متوالی غیر معتاد ست مشابه شد بشتر یکه خلاف عادت رفتار کرد مثالش ـ ـ ـ ـ و ثانی را منبع خیر
طلب + و عجل منبع خیر توده + و سوم را متراکب از تراکب بمعنی درهم نشستن زیرا که سه متحرک باهم
ی نشینند مثالش ـ ـ ـ ـ امن تذکر جیران بذی سلم + و چهارم را متدارک از تدارک بمعنی دریافتن زیرا
درین قافیه غیر حرکت ثانی اول را دریافته ست بدون توسط ساکن مثالش ـ ـ ـ ـ قف علی الرسم
و البکین + بین اطلال المن و الدمن + و پنجم را متواتر از تواتی بمعنی درپی آمدن بتوقف یسیر گویند تواتر
الابل اذا جاءت منها واحد فاحد فقط تمام آخر دیگر او درین قافیه نیز ساکن ثانی بعد ساکن اول آمده اما
متحرکی فاصل نبوده مثالش ـ ـ ـ ـ بانت سعاد فقلبی الیوم متبول + و ششم را متراداف از ترادف

مثال یکحرف تا سه
دو حرف کلمه سبتی
برنده بیست
که در ان قبل
متحرک قبل
ساکن اول
نیز داخل قافیه
است ۱۲ منه
و است فوضه

من تذکر جیران
نبی سلم از خبت
و صاحبی من
مقله بوم ۱۲ منه
و است فوضه

سنه در اکثر نسخ
او من تذکر
سنه در بعض نسخ
حرف قبل

آن بیت بگرد و آن این بیت ست ✻ تحمل مجبرا فی فمالی جیرانٌ ✻ وبان رقادی لایعرج اذبانوا ✻ متی تلقنی اما منازل اهلها
فبصری وامانزلی فعمان ✻ یعنی محمل استبند همسایگان پس بیت ای من همسایگان ودور شد خواب من که رجوع نمیکند
از وقتیکه جدا شدند کی ملاقات خواهم کرد آنان را امامنازل اهل آنان پس بصری ست وامامنزل من پس عمان
ست بصری وعمان هر دو نام بلده است ضرب بیت اول بل همه قصیده مفاعیلن ست وضرب بیت ثانی فعولن
وبعد ازان باضمار ن گرد یعنی لفظ باضمان بجای عمان نهاد تا بروزن مفاعیلن شد اگر گوئی قبض در عروض این
بحر لازمست وعروض بیت اول ازین دو بیت سالم ست نه مقبوض گوئیم لزوم قبض در غیر مصرع باشد اما در
مصرع عروض تابع ضرب بود و بیت اول نیز مصرع ست چهارم انکه عادم ذوق را طریق تحصیل تمیز میان
نظم و شعر جز عروض نبود و این فائده تمام ست با انکه اعتقاد من آنست که اگر کسی را در مبدا فطرت ذوق نباشد
ممکن باشد که بملکه عروض او را اکتساب ذوقی حاصل شود و ایمعنی در خویشتن مشاهده کرده ام نازم بر انصاف
مصنف علام که با اینهمه فضائل وکمالات از بیان حال خود کذلک اجمالا از مراتب عالیه کمالیه انحطاطی دارد
مضایقه نفرمود اینست تمامی سخن در عروض والله اعلم والله ولی التوفیق **فن دوم در علم قافیه**
وآن ده فصل ست **فصل** اول در حد قافیه وآن در اصل بمعنی پس آینده و بقفا رونده است وماخوذ ست
از قفوت اثره یعنی در پی اثر قدمش نهادم پس قافیه را ازینجهت که آخر مورد وئی باشد قافیه نام نهاده اند یا
ازینجهت که شاعر پیروی او میکند وبنای نظم بران مینهد لیکن در بنصورت قافیه بمعنی مفعول باشد مثل
دافق وتامر ان برای نقل از صفت بسوی اسمیت یا انکه موصوفش حروف یا کلمه است واقسام آن یعنی اقسام
قافیه اسم قافیه باشد که ربمه قصیده یا بر تمامی یک بیت از قصیده اطلاق کنند مثل ✻ وقد علمته نظم القوافی
فلما قال قافیة سجالی ✻ وان بطریق حق ومجاز باشد زیرا قبیل اطلاق جزو بر کل مثل اطلاق کلمه توحید شهدان لا الٰه الا الله و
اشهدان محمدا رسول الله و باشد که کلمات متشابه را که در اواخر ابیات باشد قوافی خوانند و اینمذهب اخفش
ست دلیلش آنکه اگر کسی گوید ترا که قوافی یک قصیده بنویس لامحاله در جوابش مثلا کتاب واباب وجواب
وصواب واشال آن خواهی نوشت و بر اینمذهب وارد میشود که اگر قافیه متکاوس وترادف یک کلمه افتد لازم
آید که تعریف قافیه بران صادق نیاید وجواب اشبش آنکه تقسیم قافیه بسوی متکاوس وغیر آن موافق مذهب
خلیل ست نه حسب رای اخفش وآن از جهت اشتمال آن کلمات باشد بر قافیه پس اینهم از قبیل توسع ومجاز مذکور
بود لیکن نزد غیر اخفش که قافیه را حقیقة ردی یا ازآخر متحرک قبل ساکنین میگوید اما نزد اخفش قافیه حقیقة همان
کلمه متشابه ست که آخر نظم باشد و باشد که یکحرف را که اصل قافیه یعنی حرف اصلی قافیه باشد و آنرا حرف روی
خوانند چنانکه بعد ازین گفته شود قافیه خوانند و اینمذهب ابو علی قطرب و ابو العباس ثعلب ست کذا فی المفتاح

دوم آنکه شعرهای که بروزن غیر متداول باشد و تناسب آن از بداهت نظر دور صاحب ذوق از
ادراک وزن آن عاجز شود تا بمعرفت هنر و عیب آن چه رسد و صاحب صناعت را در حال ای فی الفور
بران وقوف افتد سوم آنکه تمیز میان اوزان متقارب در اکثر احوال بر اصحاب ذوق ملتبس باشد
پس ادراکش نتواند کرد و اگر ادراک کند از بیان آن عاجز باشد و بر عروضی چنین بودن فوراً امتیاز ننماید و جدا جدا
بیان کند مثال اوزان متقارب از بارسی این بیت است **بیت** عاقل از عیش تلخ خازم گردد + عاقل
باشد این هر آنکه عاقل گردد + اگر لام عاقل را تحریک نکنند و همزه اظهار کنند وزن ترانه باشد از هزج یعنی مفعولن فا
عیلن مفاعیلن رفع و اگر تحریک کنند با اظهار همزه وزن منسرح باشد یعنی مفتعلن فاعلات مفعولن رفع و اگر همزه در لفظ
نیارند با وجود حرکت لام وزن خفیف باشد یعنی فاعلاتن مفاعلن مفعولن و همین قیاس در مصراع دوم
و مثال دیگر از تازی این است **شعر** قد کاد قلبی ان یزل لسحره + فوقاه من کان القلوب بامره + یعنی تحقیق نزدیک بود
دلس که بلغزد بجادوی او پس نگاهداشت او را کسیکه دلها در حکم اوست ای خدا تعالی مصرع اول محتمل است
که از طویل باشد و اظلم بود بروزن فعلن مفاعیلن فعول مفاعلن و محتمل است که از کامل باشد بر وزن مستفعلن
مستفعلن متفاعلن چون بمصرع دوم آیند اگر وقاه مخفف گویند معلوم شود که کامل است بروزن متفاعلن مستفعلن
متفاعلن و اگر مشدد گویند معلوم شود که طویل است بروزن فعولن مفاعیلن فعول مفاعلن و یکی از افاضل عالم
که در علوم متبحر بود در اثنای بیان مسئله چند از عروض خواسته است که این بیت را تقطیع کند **شعر** من رای
یومنا ذیوم یکی التسیم + اذ رأی التف صیفه یقدمه + یعنی که دیده است روز جنبک من و روز نبی تمیم و قتیکه گرمای
آن روز پیچید پیش می آمد او را گفته است از منسرح ست در رکن اول که مستفعلن بود و بخبن مفاعلن شد و آن
بخرم فاعلن پس وزن بیت این است فاعلن فاعلات مفتعلن فاعلات مستفعلن و ازین غافل بود که آنجا
اسقاط میم روا نبود چه خرم در قند بود و این میم خرد ی از سبب ست و فاعلن بهیچ وجه از فروع مستفعلن در تازی
نتواند بود اگر اول بیت من رای بودی چنان بودی که او گفت یعنی از منسرح اما چون برین وجه ست
که منقول شد بغیر فا از بحر خفیف از وزن دوم ست یعنی فاعلاتن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فاعلن
و آن فاضل نیز بزرگتر از انست که امثال این معانی بر و پوشیده ماند الا آنکه اعتماد بر ذوق کرده و در صناعت
مهارت تمام نداشته سهوی چنین کرده و من یکی از ادبا را دیدم و آن عزالدین بهمنی بود کدانی الحاشیه
که قصیده در از بر اول وزن طویل که عروضش مفاعلن مقبوض و ضربش مفاعیلن سالم بود گفته بود و یک بیت
در میانه بر وزن سوم افتاده که عروضش مفاعلن و ضرب فعولن باشد خواستم که او را بر وقوف و اطلاع
دهم چون در صناعت بصیرتی نیندا شت ادراک نمیکرد تا بعد از مدتی که بذوق ادراک کرد اصلاح

این علم کو ینید ادراک وزن بذوق تواند بود و صاحب ذوق از عروض مستغنی باشد و عادتش را بوسیله
عروض از شعر خطا صدی بود ای تا بکدام حد یعنی قلیل بود پس عروض را فائده زیادت نباشد ای زائد نبود
ولهذا گفته اند در هر قدر زمانیکه عروضی عتبی منظوم مینماید صاحب ذوق و طبع سلیم قصیده میگوید نعم ما قال ابو دواس
ﷺ تناهض الناس للمعالی ✤ لما رأوا نحوها نهوضی ✤ تکلفوا المکرمات حتی ✤ تکلفوا النظم للعروض ✤ بل بعضهی
بهجو این فن پرداخته اند و از انست قول ابن حجاج بغدادی ﷺ مستفعلن فاعلن فعول ✤ هذا العمری هو الفضول
قد کان شعر الوری صحیحا ✤ من قبل ان یخلق الخلیل ✤ و بهاء الدین سبکی گوید ﷺ اذا کنت داقر سلیم فلا
یعلم عروض یوجع القلب فی کریب ✤ فکل امر، عانی العروض فانما ✤ تعرض للتقطیع و الشاق للضرب ✤
و عبد الله بن الیاس خطیب می آرد ان العروض لبحر ✤ تغوص فیه الخواطر ✤ و کل من عام فیه ✤ دارت علیه الدوائر
و بدانکه اکثر این مقدمات نا مسلم ست چه اگر مراد از ذوق امر طبعی ست که بغیر کتاب از بدو فطرت حاصل میشود
مقدمه اولی مسلم نیست چه گاهی ادراک وزن بغیر آن باشد مثل آنکه شخصی را ملکه ادراک وزن از ممارست
فن عروض حاصل شود و اگر مراد از ذوق عام ست اعم از طبعی و مماثل آن که ازین فن حاصل شود پس فائده اش
ظاهر و همچنین مقدمه ثانیه که صاحب ذوق از عروض مستغنی باشد نیز ممنوع ست چه او را نیز در امتیاز
اوزان متشابهه و منافات جائزه و ناجائزه و اقسام وزن حاجتی و افتقاری با این فن می افتد و همچنین مقدمه
ثالثه که عادم ذوق را فائده معتد به نیست مسلم نیست چنانکه دانستی که گاهی ملکه ادراک وزن از فن نیز حاصل میشود
و وجوش یعنی وجه نا مسلم بودنش از انچه درین فصل گفته شود روشن گردد و خلاصه اش همان ست که گفته شد و قول
ابو فراس مسلم ست لیکن انتفای فائده ازان لازم نمی آید و کلام بغدادی و غیره ظرفی بیش نیست و دعوی
فضول بغدادی محض فضول و نا مقبول و از اتفاقات تقدیر قدمش در قصیده بائیه که بر وزن مخلع بسیط یعنی
مستفعلن فاعلن فعولن گفته از جاده استقامت وزن بر کران افتاده چه میگوید ﷺ ایتک عندی
اهلی و حبیب ✤ من عنب اصفر مرتب ✤ چه رکن ثانی مصراع اول مفعولن بجای فاعلن اورده گوئیم فائده
این علم از چهار وجه ست اول انکه احاطه جمله اوزان و احصای آن و وجوه مناسبت و مخالفت اوزان با یکدیگر
و تصرفات پسندیده و ناپسندیده در انکه علم مشتمل بر انست از ذوق حاصل نتواند شد و از صناعت و فن وحی حاصل آید
و مثال آن چنان بود که بحاسه ذوق ادراک شیرینی که آنرا چشیده است ممکن باشد اما معرفت آنکه انواع
شیرینیها چند باشد و ترکیب آن چگونه کنند و اجزای آنها چیست و چه تغیرات در ان بکار برند و صلاح
و فساد هر یک از چه باشد بحاسه ذوق ممکن نباشد همچنین ست حال وزن نسبت صاحب ذوق
که او وزن مطبوعه خود را می شناسد و بر اصول و فروع ارکان و تغیرات آنها و اقسام و انواع وزن اطلاعی نمیدارد

ادراک وزن بذوق قد نمیشود یعنی کسیکه ادراک وزن بذوق میکند نمیشود

گوش شکافته از خرب بفتحتین یا از خراب پس اشارت ست بانکه خرابی درین تغیر بهر دو طرف رکن راه
یافته **و اعضب بضاد معجمه** گویند یکه سرون یعنی شاخ اندرونی او شکسته باشد و نیز گویند ای گویند که یک سرون او
شکسته باشد و از اینست عضباء نام ناقه گویند که شاخ اندرونش شکسته باشد **و اقصم** گویند یا گویند که سرون بیرونی او
که محکم باشد شکسته باشد و مرویست نیز گویند که دندان پیشین او از نیمه شکسته باشد **و اجم** آن گویند که سرون ندارد یعنی هردو کذائی لسانه
**و اعقص** سرون هم یا بر گوش پیچیده یعنی گویند که شاخهایش همه گرد پیچیده باشد یا بر گوش او پیچیده باشد **و اخرم** رسن در بینی کرده
مانود است از قول عرب خرمت البعیر بالمخرامة یعنی انداختم در بینی شتر خرامه را و آن بالکسر حلقه کوچک باشد از موی که
در دیوار بینی شتر اندازند تا زمامش بآن بندند و خلیل بیشتر ازین القاب بملاحظه احوال تغیرات از وقوع اعضا
خاصه در اوائل ارکان یا مصاریع یا اواخر آن یا عامتر ازان نهاده است که لقب هر علت که خاص باول
مصراعهاست از علتهای مقدم چهار پای یعنی از امراضیکه در سر و گوش و دندان و گردن و شاخ بود گرفته
و انچه خاص باواخرست از علتهای موخرای از بیماریهاکه در آخر اندران چار پایه افتد گرفته و انچه عام ست
از تغیرات آنرا از انچه خاص بموضعی نباشد از امراض چار پایه گرفته و همچنین **اعرج** لنگ یعنی همچنانکه معانی
القاب سابقه خالی از نقصان نیست الا ماشاء الله همچنین ست حال اعرج وغیره **و مدروس** کهنه و
ناپیدا **و مطموس** ناپدید و سترده **و ازل** ناقص سرین یقال لبت الدراهم تزل زلولا ای نقصت
فی الوزن ای گویند زلت الدراهم بمعنی اینکه ناقص شدند در مهادر وزن و الازل النحیف الورکین یعنی
ازل بمعنی کسیکه هر دو سرینش سبک باشد و **مجبوب** بریده و خصی کرده باشد یعنی مجبوب بمعنی هردو خصیه بریده
و خصی کرده است و همچنین **معاقبه** بر عقب یکدیگر آمدن باشد و **مراقبه** یکدیگر را نگاهداشتن و مانوذست
از رقیب و رقیب هر منزلی از منازل قمر منزلی باشد که چون از هر دو یکی طلوع کند دیگر غروب کند یعنی
منزلیست که چون طلوع کند جانب مشرق مقابلش منزل دیگر غروب کند بجانب مغرب پس گویا آنهر دو
حفاظت یکدیگر میکنند و جمله منازل بیست و هشت باشد و التفصیل فی فن الهیئة و النجوم و الله اعلم

**فصل هشتم در بیان فائده و منفعت علم عروض** بیان آنست یعنی که درین فصل مذکورست هرچند بصدد کتاب
لائق تر باشد همچنانکه دیگر اهل فن کرده اند چه اول میکه طالب این علم فائده اش نمیداند شروع دران نمیکند پس بیان
فائده علم نیز قبل از شروع آن می باید اما چون فحش قبل الاطلاع بر فن کما ینبغی بر مبتدی دشوار تواند بود
تا خیرش مصلحت نمود از انجهت در تناسب خللی تصور نفرمایند یعنی متصور نشود چه فائده هر چیزی که بوجهی
غرض و غایت آن چیزست همچنانکه بآن وجه اول فکر باشد باعتبار تصور و وجود ذهنی آخر عمل نیز باشد
باعتبار ترتیب وجود خارجی پس آوردنش در آخر کتاب نیز خالی از مصلحت و مناسبت نیست و منکر ان فائده

قاموس وکلام سکاکی در مفتاح معلوم میشود که صحیح سین مهمله یعنی قطع ست و شین معجمه تصحیف ست و اسنوی گوید بمهملة یعنی دور شدن نورست **ومقصور** کوتاه کرده شده ماخوذ از قصر الحصی یعنی کوتاه کردن چوبدستی و اسنوی گوید ماخوذست از قصر بمعنی منع **ومقطوع** بریده اندام **ومحذوف** یعنی از او بیفگنده باید دانست که محذوف بحقیقت صفت چیزیست که از لفظ دور شده نه صفت لفظیکه چیزی از و دور شده پس شاید مراد ازان محذوف منه باشد و لفظ منه را ازان حذف کرده باشند مثل حذف لفظ فیه از مشترک فیه اسنوی گوید محذوف را تشبیه داده اند بفرس محذوف یعنی اسپیکه دمش ناقص باشد **واحذ واابتر** دنبال بریده ظاهر از کلام مصنف علام آنست که احذ و ابتر هر دو بمعنی مذکورست حال آنکه معنی احذ فی الجمله تخالف بامعنی مذکور دارد چه احذ بمعنی خفیف الذنب ست جوهری گوید یعیر احذ و ناقة حذاء و هی التی خف ریش و نبها یعنی آنکه موی دمش کمتر باشد مگر آنگه گفته شود چون موی دم ناقه کمتر باشد گویا فی الجمله دمش را قطع کرده اند اسنوی گوید حد بجای مهمله و ذال معجمه بمعنی قطع ست و صاحب محکم بجیم و دال مهمله خوانده و آنهم بمعنی قطع ست **واصلم** هر دو گوش برکنده و بینی بریده از بیخ **ومشعث** پراگنده کرده **واثلم** رخنه شده یعنی کناره شکسته از آوندو شمشیر دوادی و اسنوی گوید نوست آن مثلوم یعنی دندان شکسته **واخرم** دیوار یعنی بریدم مراد از دیوار حجابیست که مابین منخرین باشد و جوهری گوید اخرم آنکه جانب بینی یا حجاب متوسط منخرینش بریده باشد **ومسبع** تمام و دراز کرده از تسبیع یا اسباغ بسین مهمله و عین معجمه بمعنی اتمام یا از اشباع بشین معجمه و عین مهمله بمعنی سیر شکم گردانیدن کسے و مشهور اول از اول ست **وذیال** دامن دراز کرده یا فروگذاشته از اذاله و ذیل از ذیل نیز همه بمعنی ست **مرفل** بزرگ کرده و دامن کشان کرده از ترفیل بمعنی تعظیم و جر ذیل **مشکول** چهار پا دست و بایسته بشکال و آن رسنی باشد که دست و پای چهار پایان بآن بندند درینصورت مشکول ماخوذست از شکال بمعنی مذکور یا ماخوذ ست ازان بمعنی بودن سه پای چهار پایه سپید و یک پا بلون دیگر یا بعکس یا ماخوذست از شکله بالضم بمعنی لون مختلط از سیاهی و سرخی **ومخبول** عقل یا اعضا تباه شده از خبل بمعنی افساد عقل یا عضو یا از خبول بمعنی دست و پا بریدن کذا فی الصحاح **ومعقول** شتر زانو بسته بعقال و آن بالکسر سنیکه بآن باز و و ساق شتر را بهم بندند تا گرختن و رفتن نتواند **ومنقوص** ناقص کرده **ومنقوف** خراشیده یا میوه از درخت چیده و قطع کرده **وموقوص** گردن شکسته **ومخزول** بریده از خزله بمعنی شکستگی پشت بعضی بحیم خوانده اند از خزل الثقب البعیر قطع کرد پالان کوهان شتر را و **اثرم** دندان بیفتاده از بیخ از ثرم بفتحتین و **اشتر** یلک چشم باز کرده از شتر بفتحتین انقلاب یلک از اعلی و اسفل و انشقاق آن و انشقاق لب زیرین **واخرب**

میشود و معانی دیگر عروض در صدر این کتاب گذشت و ضرب از انجهت باین اسم خوانده اند که از ان سبب
ضربها مختلف شود چه ضرب وصنف که بمعنی قسم ست یکی باشد و این علم را باین سبب عروض خوانند
که مشتملست بر معارضه کردن شعر با اصول و ارکان او و وجوه دیگرش در صدر کتاب گذشت **مجزو**
را معنی جزوی بیفکنند باشد مجزو در اصل مهموز اللام ست بقاعده مقروءه همزه اش را بالف و بدل کرده ادغام
کردند و ماخوذست از جزاه بمعنی جزو جزو کرد او را و قطع کرد اجزایش را و ظاهرست که در مجزو و جزو از آخر حرفی
افکنند تا مثمن و مسدس راجع شود بمسدس و مربع **و مشطور** را شطری یعنی نصفی بیفکنده ماخوذ از شطره
نصف کردند او را و چون مسدس را مثلث سازند نصفش می اندازند **و منهوک** از لاغری مکداخته
اشارتست بانکه ماخوذست از نهکته الحمی ناتوان و لاغر نمود او را تب و بعضی گویند ماخوذست از نهک الضرع
کشید هر چه در پستان بود از شیر انیست القاب ابیات اما القاب تغیرات ارکان **حذف** فرا شکستن
جامه باشد و بدو حذف موضع شکسته تا کوتاه شود یعنی حذف عبارت از مجموع شکستن و دو حذف ست پس حرف
با در قوله بدو حذف زائدست و چون در حذف عروضی اتصال ما قبل حرف محذوف بما بعدش ظاهرست
پس تناسب ظاهر و مخبون را از اینجا گرفته اند **و طی** در نوردیدن بود نامه یا جامه را یا منحنی داشتن و از انست
طوی الحدیث پوشیدن سخن را و چون طی عروضی حذف ساکن سبب ست که حرف چهارم رکن بود پس
پس وجه مناسبت میانش و میان معنی لغوی ظاهر **و قبض** فراهم گرفتن تقبیض بسط ست **و کف**
باز داشتن و دو حذف کرانه جامه گویند کف الثوب دو حذف حاشیه و کناره جامه را اسنوی گوید تشبیه
با جامه مکفوف که از دو حذف کناره کوتاه میشود و گویند ماخوذست از کف بمعنی دور شدن **و اضمار** باریک
میان و سبک کردن چار پایان یعنی لاغر کردن چار پایان تا چالاک شود **و عصب** پی سخت باشد
و تعصیب باریک میان کردن از گرسنگی و معصوب از اینجا یعنی از معنی ثانی گرفته اند و قریب آنست
انچه صاحب قاموس گوید معصوب بمعنی بسیار گرسنه بود یا از عصب بمعنی پیچیدن گرفته باشند یا عصب انشی
باز داشت او را از حرکت و نسبت او را **و موقوف** از وقف بمعنی ایستادن گرفته اند چه تسکینی که در
که در وقف عروضی باشد هم خالی از ایستادن زبان نیست **و مکشوف** را از کشف بمعنی دور کردن پرده
و حجاب چیزی گرفته اند گویند کشفت الشئ دور کردم پرده آن چیز را که چون حرفی از آخر مفعولات
بیفکنند مانند آنست که برهنه شده باشد کاف برای علت ست یعنی گرفتن مکشوف از کشف بمعنی مذکور
از اینجهت معلوم میشود که مکشوف بمعنی برهنه بر مکشوف عروض صادق ست ظاهرا این کلام دلالت بر بمعنی دارد
که این لفظ نشنیدن معجمه است لیکن از کلام علامه زمخشری در قسطاس و کشاف و کلام فیروزآبادی در

مجزو
مشطور
منهوک
خبن
طی
قبض
کف
اضمار
عصب
موقوف
مکشوف

اندرچه وزن منسرح مستفعلن مفعولات مستفعلن بود پس مستفعلن اول را از منسرح قطع کردند تا مقتضب مخبر پیدا شد
و بعضی گویند بآن سبب که وزن مرتجل ست لف و نشر غیر مرتب ست لیکن در نصورت لفظ پس بعضے بجائے
و بعضے آه مناسب مینماید و این قیس گوید مقتضب از خبب و سیم سریع باز بریده اند و هیچ بحر از خبب و سیم دیگری مستخرج
و منفک نیست الا ممین بحر **و مجتث** ازین برکنده باشد و گویند بآن سبب گفته اند که گوئی این بحر را از
خفیف باز کنده اند زیرا که وخفیف مس تفع لن متوسط میان دو فاعلاتن ست و مجتث متقدم بر هزج و
پس گویا آنرا از درمیان برکنده مقدم کردند و مراد تصور چنان ست که مقتضب و مجتث را باین نامها از بهر آن
خوانده اند که عرب جز مخبر و مستفعل نداشته اند گوئی بعض از اصل مخبر را باز بریده اند یعنی مخبر را از بعض اجزائے
اصل بریده اند که بعض اباقی داشته و بعض را انداخته و این وجه باعتبار اقتضاب ست یا آنرا یعنی مخبر را
ازین برکنده اند و این وجه باعتبار اجتثاث ست **متقارب** را از جهت تقارب اجزا و کوتاهی
ارکان متقارب گفته اند زیرا که چون هر رکن آن خماسی ست پس جزو اول هر رکن با جزو اول رکن دیگر
قریب واقع شده بخلاف ارکان سباعی یا از جهت تقارب اوتاد و اسبابش که میان هر دو وتدش فقط سببے
خفیف حائل ست یا از جهت تقارب اسبابش که میان هر دو سببش وتد فاصل ست و بس یا از جهت
تقارب اسبابش با وتد و اوتادش با سباب و الله اعلم بالصواب **وغریب** را از جهت قلت استعمال
باسم مذکور مسمے کرده اند چه غرابت بمعنی ندرت و قلت باشد اما آنچه در اکثر نسخ در بنجا قریب بقاف دیده شد
ظاهرا از تصرف ناسخین مے نماید چه وجه تسمیه قریب در ما قبل گذشت **و رمل اخیل** را ندن باسبابے
پیاپی که بر پهلوی او بجنبانند یعنی از هر دو پا یا از هر دو بازو این بحر را باین سبب باین نام خوانده اند که روانی او
بتکلف ست و این بحر را متدارک نیز خوانند از جهت تدارک و یافتن اوتادش اسباب را و اسبابش اوتاد را
چه بعد هر وتدے سبب ست و بعد هر سببے وتد **و بحر** را از جهت اشتمال او بر اوزان بسیار بحر خوانده اند چه معنی
بحر که دریاست اقتضای وسعت و تعمق کند پس همچنانکه دریا مشتمل بر مرجان و صدف و اقسام حیوان باشد همچنین
بحر عروضی حاوی انواع اوزان بود بهرامی وغیره و از عروضیان گفته اند **عروض** چوبے باشد که در میان
خیمه باشد **و ضرب** دو تنهای خیمه باشد و من این تفسیر در کتب لغت نیافته ام و راقم الحروف نیز اثرے
از معنی در معتبرات فن لغت ندیده آری در کلام اعلام این فن مثل علامه صفدی و صاحب نهایه
وغیرهما موجود و چنان پندارم که عروض را که معنی رکن آخر مصراع اول ست باین سبب باین اسم گفته اند
که معارض ضرب ست یعنی مقابل او و باین معنی که همچنانکه ضرب آخر مصراع ثانیست عروض نیز آخر مصراع
اول ست یا از بنجهت که عروض راه وسمت راه باشد و از آخر رکن مصرع اول نیز راه نوع وزن معلوم

مجتث

متقارب

غریب

بحر

عروض

وآن عبارتست از کلمتی که چون هموج بیکجانب مائل شود دران سنگها بسته بجانب دیگر معلق سازند برای

رمل تعادل **ورمل** رفتن بشتاب باشد واین اسم ازجهت روانی وزن نهاده اند خلیل گوید رمل در اصل بافتن

بوریا ومنتظم ساختن اجزای آنست وچون درین وزن اسباب باطراف اوتاد انتظام وانضمام دارند لهذا

باین نام مسمی کردند **وسریع** رابسبب سرعت اطلاع برمناسبت وزنش این نام نهاده اند خلیل گوید بسبب

سریع سرعت جریانش برزبان که بجهت اتصال اسباب باوتاد باشد باین نام موسوم کرده شد **وقریب**

قریب رابسبب قرب او بمضارع باین نام مسمی کرده اند زیراکه ماخوذست از ارکان مضارع بتقدیم وتاخیر چه وزن

مضارع مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن باشد ووزن قریب مفاعیلن مفاعیلن فاع لاتن وبعضی گفته اند از جهت

که در زمان قریب پیدا شده است گویند مولانای یوسف عروضی نیشابوری که در فارسی اولا ایجاد علم

عروض ساخته است بعید دوصد سال از خلیل احمد باختراع این بحر پرداخته وناقه منسرحه تیز رو باشد والسرح الرجل آن

منسرح باشد که مرد بر پشت افتد وپاها از هم باز نهد یعنی استلقا نماید وپاها را از همدیگر جدا کند ذکر این هر دو معنی توطیه

وتمهیدست برای دو وجه تسمیه منسرح ولهذا میگوید **منسرح** رااین نام بسبب روانی نهاده اند این وجه

خفیف بنظر معنی اول ست یا بسبب انکه دورکن اوکه بروزن مستفعلن ست ازیکدیگر رکن مفعولات جدا شده اند یعنی

بسبب فاصل آمدن رکن مفعولات درمیان آنها ازیکدیگر جدا شده اند واین وجه بنظر معنی ثانیست وبعضی گویند انسراح

بمعنی مفارقت ست واین بحر نیز ازامثال خود جداگانه واقع شده **وخفیف** رابسبب خفت وزن خفیف نام

کرده اند خلیل احمد گفته است که ازسائر سباعیات خفیفتر واقع شده زیراکه اسبابش بعقد مجموعی مفروقیش از طرفین متصل

واقع شده حاصلش آنست که اسنوی از خلیل آورده که ازکثرت اسباب در تلفظ سبک می نماید وآن قیس گوید

زیراکه اکثر اسمای طویل البناکه آوردن آنها در هیچ بحر ممکن نبود درین بحر متوان آورد **ومثل** ✍ اِنَّ عَبْدَ الرَّحْمٰنِ

قَالَ جَمِیْلًا ✍ وَابْنُ عَبْدِ الْحَمِیْدِ بَاتَ بِتَیْلًا ✍ درعربی بروزن فاعلاتن مس تفع لن فعلاتن فاعلاتن مفاعلن

فعلاتن **ومثل** ✍ خواجه عبدالرحمن ماد رکتابت ✍ همچو عبدالحمید وابن العمیدست ✍ درفارسی بروزن

مفتاح فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن فاعلاتن مفاعلن فاعلیان وچون ایراد خبری درسجری دشوار بود ودردیگر

آسان شاید که آنرا خفیف خوانند **ومضارع** رااز جهت مشابهت او بهزج نام کرده اند چه هردو مشتمل

مفاعیلن ست وهردو مسدس الاصل ودربناء مجزو باشد یا ازجهت مشابهت او بمقتضب چه هردو مشتمل

وتد مفروقیست یا بخفیف چه هردو مشتمل بر وتد مفروق ووتد مجموع ست قاله الخلیل کذا فی النهایة واقتضاب

بریدن ست در لغت واقتضاب سخن وشعر باضافت گفتن آن باشد بر سبیل ارتجال یعنی فی البدیهه

وبعضی گویند بحر مقتضب ازان جهت باین نام خوانده اند که گوئی بعضی از منسرح ست که باز بریده اند

بست وچهار حرف ست هیچ ترکیب نست بعضی از عروضیان برانند که وجه تسمیهٔ طویل آنست که اطول بحور ست باعتبار استعمال که گاهی مجرد و مشطور و مذموک نمیاشد بخلاف مدید که بغیر مجرد مستعمل نمیشود و بسیط اگرچه وافی نیز آید لیکن عروض وضربش مخبون یا مقطوع لزوما باشد وگفته اند وجه تسمیه بسیط آنست که اسباب در اوائل ارکانش انبساط یافته وحرکات در عروض وضرب خلیل در وحشی گوید زیرا که این بحر منبسط بوده است بر هر دو تمد طویل و در وجه مدید آورده که سباعیش حول خماسیش تمدد دارد و بعد ازان سه بحر اصل چنانکه دانستی در یک مصراع **بحر وافر و کامل** بیست و یک حرف ست و هر چند در حروف مساوی دیگر مسبعات ست از هزج و رمل وغیرهما اما بحرکت ازان مسبعات درین دو بحر زیادت ست زیرا که بیت این دو بحر سی حرکت دارد و بیت سباعیات دیگر مثل رجز و رمل بست و چهار بل در حرکات این دو بحر را بر بحور دائره اول هم زیاد تست زیرا که بیت دائره آنها مشتمل بر بست و شش حرکت باشد و نیز کامل در کثرت اعداد ضرب که نه عدد دارد از بحور دیگر امتیاز و کمالی دارد و وافر اجزای وافر از تمد بعد و تمد دارد پس از نسبت این دو بحر را بوفور و کمال موسوم کردند و دائره این هر دو را که متفقه ست پر متصل دائره مختلفه آوردند و

**هزج** آوازی را گویند که با ترنمی و سرودی باشد و این اسم از جهت نیکوئی بحر برو نهاده اند محمد بن قیس گوید اغلب اغانی عرب برین بحر بود و در هر رود و غنا از ترعید آواز و تحسین آن چاره نباشد و هزج لرزانیدن آواز و گردانیدن آن باشد و بعضی گویند هزج در اصل کلام متقارب را گویند و در آخر هر رکن شتر و سبب متقارب می باشد و **رجز** رنجی و مرضی را گویند که پای شتر را بدان گفته اند موضع نشستن باشد بر شتر از هودج خرد تر و این هر دو معنی لغوی ست و این اسم از جهت اضطراب اجزا که از کثرت حرکات اوتاد و بسبب تقارب حرکات بدون توسط سکونات خیزد و بسبب کوتاهی بیت برین بحر نهاده اند که در عرب بیشتر مشطور استعمال کنند هر دو جهت سهی ترتیب هر دو معنی لغوی و خلیل گفته ست که رجز ناقه را گویند که هر دو رانش بلرزد و این بحر نیز لغزش و اضطراب دارد و علامه گفته اند گوید رجز مرضیست که باعجاز و اواخر ششران میباشد پس این بحر را نیز بسبب کثرت وقوع علل مثل قطع و جزا و شطر و مهنک در آخرش باین اسم موسوم کردند و ابن قیس گوید غالبا این بحر در حالات حقیقت حروب و شرح مآثر و مفاخر اسلاف صفت رجولیت و فراست خویش بکار داشتندی و درین حالات آواز مضطرب و حرکات سریع تواند بود و رجز در اصل اضطراب و سرعت ست و اسنوی ازابن القطاع نقل میکند که ماخوذ ست از رجز البعیر لزید شتر وقت برخاستن از ضعف پس رجز گو گویا مرتعد و لرزان است از کوتاه بودن اباقش و از تهیلی می آرد جائز ست که ماخوذ بود از رجزت الحبل یعنی برابر کردم شتر را بجاده

مفاعلن و کلمه قد خرم ست معینش تحقیق تکرد مرا امروز از حدیث تو انچه نیستم دریابنده آن شمال یاد دت سه
حرف **شعر** اذا احذرت رجلی ذکرتک یا + بارکیما یجنبک الحذر را + از مدید مجزو بر وزن فعلاتن فاعلن فعلن
فاعلاتن فاعلن فعلن کلمه اذا خرمست معینش و قتیکه حذر بشود یا من یاد میکنم ترا ای بارمی تا بسر د آن یاد تو حذر را
و آن یعنی زیادت چهار حرف نادرست و بیتش این است **شعر** اشدد حیازیمک للموت فان الموت لاقیکا + ولا
تجزع مما ن الموت اذا حل بوادیکا + بالف اشباع در لاقیکا و وادیکا بحر هزج ست از وزن اول که عروض ضرب
دران سالم باشد و کلمه اشدد و خرم ست تقطیعش حیازیم مفاعیل کللموت مفاعیل فانلموت مفاعیلن تلاقیکا مفاعیلن
ولا تجزع مفاعیلن من الموت مفاعیل اذا حل مفاعیل بوادیکا مفاعیلن معینش ابه بند کمر بند بای خود را برای موت بر آ
موت ملاقات کننده تست و ترس از موت چون در آید در رود تو در بعض نسخ رسائل نادیکا بجای وادیکا دیده شد
و نادی مجلس ست و در پارسی هم بیک حرف قدما آورده اند یعنی در اول مصراع اول برنگونه که رودکی گوید **شعر**
جعد همچون نوزاب ببارد + گوئیا آن چنان شکستستی + میان کشن نازلک چو سایه موی + کوئی از یکدگر گسستستی +
بحر خفیف ست از وزن بفتم که عروض مشکول و ضرب ابتر باشد و میم خرم ست در اول بیت دوم و نقطیعش جعد همچو
فاعلاتن نوزدا مفاعلن بیاد فعلان گوئیا اا فاعلاتن چنانشکس مفاعلن تستی فعلن نانکشنا فاعلاتن ککچسا مفاعلن
یموی فعلان گوئیز یک فاعلاتن دگرکس مفاعلن تستی فعلن و بعضی در اول مصرع دوم هم گفته اند چنانکه مراد
گوید ۵ از خشم و گنج چه فریاد سود + که مرگ کند بر تن تو تاختن + بحر سریع ست از وزن دوم که عروض آن
مطوی موقوف و ضرب مطوی مکشوف بود و حرف که در اول مصراع دوم خرم ست تقطیعش از خشمو مفتعلن گنج چفر
مفتعلن یا دسود فاعلان مرگکند مفتعلن بر تنو مفتعلن تاختن فاعلن و متاخران استعمال خرم نمی کنند و الله اعلم

## فصل نهم در ذکر معانی بعض الفاظ و القاب مذکور بپارسی

**سبب** رسن باشد و
**وتد** میخ و این دو اسم از انجهت نهاده اند که عرب بیت شعر را بخانه تشبیه کرده اند چه بیت خانه باشد
از بیوتت یعنی شب گزاردن و مردم غالبا وقت شب ملازمت خانه مینمایند همچنین ملازمت بیت بحفظ غا
باشد نسبت بشتری که مساوی آن بود و خانه ایشان خیمه باشد یعنی بیشتر اعراب و ساکنان بوادی خیمه
پشمین ساخته زیرش بسر میبرند و خیمه برسن و میخ قائم شود پس ما به القوام بیت شعر را نیز سبب و وتد نام گذا
**وفاصله** در اصل جدا کننده باشد و اینجا یعنی متحرکات متوالی را بساکن از دیگر متحرکات جدا کند یعنی سه متحرک
متوالی و ساکن یا چهار متحرک متوالی و ساکن را از دیگر متحرکات ساکن جدا نماید و اما بحور **طویل و مدید و بسیط**
را باین سبب یعنی درازی و کشیدگی گویند و بسط بطریق لف و نشر مرتب یعنی طول یعنی درازی و مد یعنی کشیدگی
و بسط یعنی گستردگی نام کرده اند که تبازی بزرگتر از ترکیب اصول این بحور ثلثه که در دائره یک مصراع

سبب
وتد
فاصله
طویل و مدید و بسیط

مفاعیلن و گاهی مطوی بروزن فاعلاتن و هر سه با یکدیگر خلط میکنند و دور کن باقی مفاعیلن فعولاتن مفاعیلن فعولن

ست مثالش **بیت** فردا گه عرض بی لشکر و زن بی ✤ میان دو سر اهل انجمن بی ✤ همه کردآور د پیر و جوان را ✤ انچه من کرده بی زبرج بمن بی ✤ تقطیعش فردا گه عر بزبرج بمن بی لشکر و زن بی فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن ✤ میر یا هل مفاعیلن جمعی فعولن همه کرد ا مفاعیلن ورد پیر و مفاعیلن جوا را فعولن انچنگر فاعلاتن و سیر برج مفاعیلن بمعنی فعولن صدر بیت اول سالم ست و ابتدا در بیت اول و صدر بیت دوم مخبون و ابتدای بیت دوم مطوی و امثال این بسیارست و غرض از ایراد این سخن آنست تا دانند که اصول بحور را انچه گفتیم محصور ست و فروع و تغیرات یعنی فروع بحور و تغیرات آن محصور نیستند بل انچه از فروع ایراد کردیم موجود ست بحسب اغلب و دیگر تغیرات نیز هست و الله اعلم بالصواب

## فصل هشتم در تغیر بزیادت که تعلق بارکان ندارد

دیل بابیات دیگر از تغیرات که در شعر پیدا شود و ذکر تقسیم تغیرات یاد کردیم تغیر بزیادت را که آنرا خرم نخاوذی معجمتین خوانند و آن در اصل اندختن حلقه در منی شترست و وجه مناسبت ظاهرست در هیچ موضع مثال آن نیاورده ایم قوله تغیر بزیادت را مبدءست و قوله از تغیرات الخ بیان آنست و قوله در هیچ موضع مثال آن نیاورده ایم خبر آنست و آن بغایت کران فنا پسندیده باشد لهذا در صورتی قائل بآن شوند که وزن شعری بغیر آن درست نشود در بر کنی و بحری خاص نبود و ایراد آن بآن سبب باین موضع افگندیم و میان کردیم که تا بر بحور را وزان و توقف نباشد در ادراک آن چنانکه باید دست ندهد زیرا که مادامیکه وزن بر بحر معلوم نشود زیادت حرفی و کلمه و عدم زیادت آن متعین نگردد و خرم بشیر یک حرف که در اول بیت افزایند و کاهی در اول مصراع دوم فرایند چنانکه **شعر** بالله یا ظبیات القاع قلن لنا ✤ لیلای منکن ام لیلی من البشر ✤ باشباع از بحر بسیط بروزن مستفعلن فعلن مستفعلن فعلن مستفعلن فاعلن مستفعلن فعلن و همزه استفهام در اول مصرع دوم خرم ست مثالش تبازی امر و القیس گوید **شعر** و کأن تبیرا فی عرانین وبله ✤ کبیر اناس فی بجاد مزمل ✤ بحر طویل ست از وزن دوم که عروض و ضربش مقبوض باشد و اول بیت خرم ست تقطیعش کأن فعول تبیرن فی مفاعیلن عرانی فعولن وبلهی مفاعلن کبیر فعول اناسفی مفاعیلن بجاد ن فعولن مزملی مفاعلن معنیش گویا کوه تبیر در اول باران مرد بزرگ در چادر مخطط پیچیده است تبیر بروزن امیر کوهیست در اطراف مکه عرانین جمع عرنین بکسر عین بمعنی مراد در بیت اول چیزیست و وبل بالفتح جمع وابل بمعنی باران بزرگ قطره بجاد بالکسر کلیم مخطط مزمل چادر پیچیده و زیادت ازین هم ای اندازیکه خلل بمعنی آورده اند نشاید کلمه از چهار حرف یعنی دو حرف و سه حرف و چهار حرف نیز زائد بود مثال زیادت دو حرف **شعر** قد قاتلی الیوم من حدیثک ما لست محدثه ✤ باسکان از خفیف مخبون بروزن فاعلاتن مفاعلن فعلاتن

این بیت را در بعضی نسخ نیافتم لهذا بتقطیع نپرداختم ۱۲

مربع سالم شعر سجده کردت بتا ✤ آفتاب از فلک ✤ برچهار رکن تمام میشود و مثال مثمن مخبون و مسکن در بیشتر اجزان آورده اند مثال مخبون ✤ چو رخت نبود گل باغ ارم ✤ چو قدت نبود قد سرو چمن ✤ مثال مسکن ✤ هر دم پیشت دارم نداری ✤ گر غم تا کی زارم داری ✤ و همه مسکن را بهزج اخرب مکفوف و رمل مخبون مسکن هم تقطیع توان کرد اما از رمل ظاهرست که فاعلاتن بعد ضمن و تسکین فعلاتن بسکون عین می ماند و آن موازن مفعولن ست اما از هزج زیرا که مفاعیلن از خرب مفعول و از کف مفاعیل شود و از تسکین مفعولن گردد تخفی نماند که درین هر دو صورت عروض و ضرب فعلن بسکون عین خواهد بود پس ونیش فقط از هزج اخرب یا رمل مخبون مسکن منسبت و باقی وزنها اعنی مسدسات و مربعات مخبون و مسکن از طبع دور تر بود و اثبات بحرهای دایره متفقه و تفصیل بحور و اوزان تمامی آن تمام شد و معلوم شد که دریازده بحر که مستعمل عرب است جمله عروضها بیست و شش ست و جمله ضربها پنجاه ست و شصت و سه وزن آمده ست اما انچه عبد الله خرزجی می آرد که جمله عروضهای وچهار ست و جمله ضربها شصت و سه سببش آنست که او یک عروض را مثلا که در وافی واقع شد و هم در مجز و متعدد شمار کرده و همچنین ست حال ضرب و در بعض جا در اوزان معدوده اش نیز با معدوده مصنف علام کم و بیشی واقع شده و در رده بحر که مستعمل عجم ست بقول عروضیان چهل و چهار عروض و هشتاد و پنج ضرب ست و بر صد و نود و نه وزن شعر گفته اند والله اعلم و باید دانست که این بحرها مولفت از اصول مذکور ست و شاید که اصلهای دیگر غیر انچه گفته آمد تالیف کنند و ازان اصلیها بحرها مولف شود که در لغات دیگر سوای تازی و پارسی مستعمل باشد یا بروزگاری دیگر از زمانهای مستقبل مستعمل شود چنانکه بنا در دریغت پارسی رکن ثمانی یافته می شود و آن مولف از دو وتد و سببی بروزن مفاعلاتن باشد و شعری دیده ام از تکرار این رکن چهار بار که عین آن شعر یاد ندارم اما بدین منوال بوده شعر اگر بدانی که کی تو چونم ✤ مراد ازین غم رد اندازی ✤ تقطیعش اگر بدانی مفاعلاتن کیست چونم مفاعلاتن مراد ازین غم مفاعلاتن رد اندازی مفاعلاتن و از مستفعلن مخبون مرفل برین وزن باشد و از مفاعلن سوقوص مرفل همچنین چه ازین وقص که اضمار مخبن بود مفاعلن شود و از ترفیل مفاعلاتن گردد و نیز از بحری که او را مسن نیز بان پهلوی آن بحر میگویند آن را مسن بضم اول و فتح میم و سکون نون و او و امین نیز نوعی از خواندگی و گویندگی باشد که آن خاصه فارسیان ست و شعر آن بزبان پهلوی باشد شاعری گوید ✤ کمن او را مین و بیت پهلوی ✤ ز خمه رود و سماع خسروی ✤ و نیز نام دهی ست از مضافات و توابع جوسقان مشهور باورامه و چون انقسیم گویندگی را شخصی از خنیاگران آن ده وضع کرده بنابران باورامن شهرت یافت و شبیه ست بهزج مسدس سالم رکن اول هم ثمانی ست مولف از چهار سبب خفیف برین وزن که مفعولاتن و گاه سالم بکار میدارند و گاه مخبون بروزن

فاعلاتن مفاعیلن فعولن مفاعیل

معنیش ای محبوب من دریاب روح مرا و رحم کن بر دل پس بنشین نزد من و ازین قبیل ست آنچه حضرت
علی علیه السلام در حکایت صوت ناقوس فرموده انذا حقا حقا حقا حقا ✤ صدقا صدقا صدقا صدقا ✤ اما عجب
آنست که خلیل با وجود موجود بودن شعر آنحضرت بر نوزن چرا این بحر را ضبط نکرده بار خدایا مگر آنکه از بحر دیگر قرار داده
باشد یا این حکایت تردد او ثابت نبوده ماشد و عروضیان این کنهار مسکن مجموعست مقطوع خوانند و این بهم ست چیزی قطع
خبر در عروض و ضرب نیفتد و بهم موع یعنی سالم و مجموع و مقطوع خلط کنند مثال خلط مجموع مقطوع شعر یا لیل کصب بمنی عذره
اقیام الساعة موعده ✤ باشباع تقطیعش یالی فعلن لصصب فعلن بمنی فعلن عذ هو فعلن اقیا فعلن مس سا
فعلن عتمو فعلن عذ هو فعلن معنیش ای شب عاشق بکدام زمانست وعده ادا یا قیام قیامست ست موعد
آن و این بحر گاهی مجزو آید و از نست سالم العروض و الضرب مثالش شعر قف علی دار هم و ابکین بین اطلالها
و الدمن ✤ باسکان تقطیعش قف علی فاعلن دارهم و ابکین فاعلن بینا طا فاعلن لالها فاعلن و دمن فاعلن
معنیش توقف کن بر خانه شان و گریه کن در میان آثار خانها و آثار آدمیان الطلل بالتحریک انچه قائم باشد
از آثار خانه اطلال جمع الدمنة آثار الناس دمن جمع آن و از نست مذال الضرب مثالش ✤ هند داها
اقفرت ✤ ام زبور محتها الدهور ✤ باسکان ضرب فاعلان ست و باقی ارکان سالم معنیش اینست
خانه شان خالی یا سطور کتاب که محو کرده ست آنها را زمانها استنوی گوید زبور جمع زبر بالکسر بمعنی سطر ست
و از نست مرفل العروض و الضرب مثالش ✤ دار سعدی لشحر عمان ✤ قد کسا ها البلی الملوان ✤
باشباع عروض و ضرب فعلاتن مرفل ست باقی سالم معنیش خانه معشوقه سعدی در شحر عمانست که تحقیق پوشانیده
است او را کهنگی شب و روز شحر بالکسر و الفتح ساحل بحرست میان عمان و عدن و آن بندر مشهورست
و بعض مولدین بر بشطور مربع تیز اشعار گفته اند و از نست سالم الارکان مثالش ✤ این اهل الحمی
ان شوقی نما ✤ عین و لهاریهم ✤ و دمعها قد هما ✤ معنیش کجا هستند صاحبان چراگاه تحقیق شوق من تری
کرده است چشم عاشق شان آشکار تحقیق جاری گردیده و از نست مذال العروض و الضرب با الضرب
قطع مثالش ✤ غردی یا حمام ✤ لتطیب الهیام ✤ للذی قلبه ✤ بین تلک الخیام ✤ یقطع غردی
فاعلن یا حمام فاعلان لتطی فعل لهیام فاعلان للذی فاعلن قلبه هو فاعلن بین تل فاعلن کلخیام فاعلان باسکان
کن ای کبوتر تا طی کند شب دعشق بر آنکسیکه قلبش در میان این خیمه هاست اما بپارسی قدما به تکلف این بحر هم شعر آورده اند مذا
و معری هم عروض و هم ضرب تنها مذال و همه مجنون یا همه مسکن یا مختلط همه مذال و معری و مختلط اما سالم با
مجنون و مسکن خلط نکنند که از قیاس خارج بود مثال سالم شمن بلیت سخت سرگشته ام از غم هجر تو ✤ گر خطائی کنم در گذر
عفو کن ✤ بر بشت قافلن تام مشهود مثال سالم مسدس شعر رخ گل هم و رخ کشته ✤ الا جرم قصه گشته ✤ برش فاعلن تمام مشهود مثال

همانست **مربعات** ح عروض وضرب سالم برینگونه **شعر** عیان شد بنام ما ز رنگ رخانم ✤ برچهار
فعولن تمام میشود ح عروض مقصور یا محذوف وضرب مقصور برینگونه **شعر** توئی دل گذار ✤ منم دل سپار تقطیعش
تی دل فعولن گذار فعول منم دل فعولن سپار فعول **ی** عروض همان وضرب محذوف وحقیقت همانست
ونیز دیگ متاخران مسدسات مربعات متروکست قدما اثلم در صدر یا در ابتدا نیاورده اند چنانکه
رودکی گوید **بیت** بهارست هر روزه در روزنم ✤ منکر فراوان ومعروف کم ✤ تقطیعش بهارس فعولن
تهر روفعولن زدر رودفعولن زنم فعل منکر فعلن فراوان فعولن معرو فعولن فکم فعل این مثال اثلم الابتداست
روزنم فنون روز بارش یعنی بموسم بارش هر روزه بهارست زیرا که منکرات ولهو ولعب بسیار واقع میشود
وامر بالمعروف کمتر ودر بعض نسخ روزیم بجای شنا ستحانیه نیز دیده شد ویم بمعنی دریاست یعنی در روز سیم
دریا مثال اثلم الصدر والابتدا **بیت** رفتیم وبردیم داغ تو در دل ✤ صحرا الصحرا منزل بمنزل ✤ تقطیعش رفتی
فعلن ببردی فعولن مداغی فعولن تبردل فعولن صحرا فعلن بصحرا فعولن منزل فعلن بمنزل فعولن استعمال قبض
در فارسی روانیست بهیچ وجه لیکن متاخرین برنقوض واثلم ترتیب شعر گفته اند برینگونه **شعر** برو زهجرت چه
چاره سازم ✤ چو شمع دور از تو میگدازم ✤ بروزن مفعول فعلن چهار بار وبر اثلم وسالم ترتیب نیز گفته اند
برینگونه **بیت** اشوب جانی شوخ جهانی ✤ بی اعتقادی نامهربانی ✤ بروزن فعلن فعولن چهار بار بل
از قسم اول برشازده رکن هم آمده چنانچه جامی فرماید **ب** زهی جمال تو قبلهٔ جان ✤ حریم کوئی تو کعبهٔ دل
فان سجدنا الیک لنسجد ✤ وان سعینا الیک لنسعی ✤ وبعضی اثرم وسالم ترتیب برشازده رکن آورده اند
مثالش **ب** زلف ✤ معنبر برمه رویت ✤ تیره شب ست ودادی موسی ✤ جامهٔ صبرم درکف عشقت
دامن یوسف دست زلیخا ✤ بروزن فعل فعولن هشت بار وبعضی برهشت رکن مثالش **ب** ای سر
زلفت غالیه سای ✤ وی مه رویت غالیه بیز ✤ بروزن فعل فعولن فعل فعول **غریب** این بحر مستعمل
نیست مگر قلیل وشعر برین بسیار نیافته اند واصلش فاعلن هشت بار بود ومثالش **بیت** سالم ابتدای چنین باشد
**شعر** حاربوا قومهم ثم لم یرجعوا ✤ للصلاح الذی خیره راهن ✤ باشباع تقطیعش حاربوا فاعلن قومهم فاعلن
ثم لم فاعلن یرجعوا فاعلن للصلا فاعلن حللذی فاعلن خیره بو فاعلن راهنو فاعلن یعنیش جنگ کردند
ایشان قوم خود را پس باز نه ایستادند از بدی راجع نگردیدند جانب صلاحیکه خیرش ثابت ست وهم مجبول
ایراد کنند برینگونه **شعر** واقعت جمیع مواطنها ✤ فاسقت بعینه ساکنها ✤ بروزن فعلن هشت بار یعنیش واقع
جمیع مواطن آنرا پس افسوس کردم برغائب بودن ساکن آن مواطن وهمه بسکن نیز ایراد کنند برینگونه
**شعر** یا محبوبی ادرک روحی ✤ وارحم قلبی فاجلس عندی ✤ بروزن فعلن بسکون عین هشت بار

واحسن فعولن را یا فعولن مغنیش گفتم سخن راست برای هر کسیکه آمد مرا پس تحسین کردم قول ورای را و باشد که در ابتدا
هم بنا در استعمال کنند مثال ثلم در ابتدا **شعر** وعین لها حدرة بدرة * شقت بانیها من اخر * باسکان تقطیعش و عیز
لها حد فعولن بندد فعولن رسن فعل شقت فعلن با ای فعولن همامن فعولن از خر فعل معنیش و چشم را ی آن زن کشاده و
تمام مثل بدرست کشاده و متسع ست گوشهای آنهر دو از دیگر با مثال ثرم در ابتدا از مجز و مسدس **شعر**
وزوجک فی النادی * یعلم ما فی عندی * باشباع تقطیعش وزوج فعول کفنا فعولن دی مع یعل فعل همانی
فعولن غدی فعل صدر مقبوض و عروض ابتر و ابتدا اثرم و ضرب محذوف ست معنیش وزوج تو در مجلس میداند
انچه در فرد ا باشد و مولدین متاخرین هر مربع این بحر نیز اشعار گفته اند و از انهاست **نظم** شریف الاسلام *
سن المحتشم * علی خیر خل * فیع المقام * حمید السجایا * لطیف الکلام * باشباع تقطیع و معنیش محتاج بیان نیست
و اما در پارسی وافی و مجزو و مشطور آورده اند و گفته اند که او را دو عروض ست سالم و مقصور یا محذوف
و چهار ضرب مسبغ و سالم و مقصور و محذوف و برده وزن آمده ست چهار ضمن و سه مسدس و سه مربع **ثمنا**
ا عروض سالم و ضرب مسبغ بر بنگونه **بیت** ببالا نگار ا چو آزاده سروی * ولیکن بر خسار مانند گلنار *
تقطیعش ببالا فعولن نگارا فعولن چو آزا فعولن دسروی فعولن ولیکن فعولن برخسا فعولن رمانن فعولن
دگلنار فعولان و این ناپسندیده ست چه حرف آخر ضرب از دائره بیرون ست **ب** هر دو سالم مثالش
**ب** اگر سروبن در چمن جا بگیرد * عجب باشد ار سرو بالا بگیرد ج عروض مقصور یا محذوف ای فعولن
یا فعل و ضرب مقصور یعنی فعول مثال هر دو مقصور **ب** توئی کافریدی زریک قطره آب * گهرهای روشن
تر از آفتاب * عروض همان و ضرب محذوف و تحقیقت این هر دو وزن یکی ست و شاهنامه بر این وزن
گفته اند و این سه وزن را پارسی گویان راه اعشی خوانند از حیث آنکه ابیات اعشی بر این وزن ست که این
دو بیت ازان ست **نظم** وکاس شربت علی لذة * واخری تداویت منها بها * لکی یعلم الناس انی امرؤ
ایتیت المعیشة سن بابها * تقطیعش کاس فعولن شربت فعول علی لذ فعولن و تن فعل واخری فعولن تدا و
فعولن یمنها فعولن بها فعل لکی یع فعولن لمنا فعولن سانتم فعولن رون فعل ایتیل فعولن معیش فعول یمنا
فعولن بها فعل **مسدس سات** عروض ضرب سالم بر بنگونه **بیت** نگه کن بدان سرخ و رخ *
کزو زرد گشت این خانم * تقطیعش نگهکن فعولن بدا سر فعولن خدو رخ فعولن کزو زر فعولن و گشتی فعولن
رخانم فعولن **ج** عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور بر بنگونه **شعر** ازان خط مشکین یار * شدان
ماهش اندر محاق * محاق بالضم نقصان ماه ست که بعد از چهار دهم شروع شود تقطیعش از اخط فعولن
طمشکی فعولن نیار فعول شدا ما فعولن هشند فعولن محاق فعول **د** عروض همانی ضرب محذوف و تحقیقت

فعولن لذ یقید فعولن رود فعل عروض سالم است ضرب محذوف معنیش و روایت میکنم از شعر شعری مشکل که
فراموشی سپید بدر او یانش را که روشنش کرده اند و در بعض نسخ بجای آن دوی ابنی دیده شد و معنی ظاهر است شعر
خلیلی عرّ جا علی رسم دار ۞ خلت من سلیمی و من بیته ۞ باسکان تقطیعش خلیلی فعولن یعوجا فعولن علی رس
فعولن مدار ان فعولن خلتمن فعولن سلیمی فعولن و منی فعولن بر فع عروض سالم و ضرب ابتر معنیش ای ہر دو
دوست من بایستید بر نشان خانه خالی از معشوقه سلیمی و بیّنه جوهری گوید بیّنه نام زنیست و این چهار دوانست
۵ شعر امن دمنة اقفرت ۞ لسلمی بذات الغضا ۞ بتقطیعش امندم فعولن تفاق فعولن فرت فعل لسلمی فعولن
بذات ل فعولن غضا فعل ہر دو محذوفست معنیش ایا این نشانهای خانه خالی برای سلمی ست و زمین صاحب
غضاه و شعر تعفف و لا تبئس ۞ فما بیضة ۞ بیکا ۞ بتقطیعش تعفف نف فعولن و لا تب فعولن تبئس فعل فما بیض
فعولن ضیاتی فعولن کا فع عروض محذوف و ضرب ابتر ست معنیش عفیف شو و حزین مشو زیرا که انچه حکم کرده شده است
در تقدیر خواهد آمد ترا و این ہر دو مجزوند و بطریق زحاف در دیگر ارکان قبض روا بود مثالش شعر آفاد فحاد و
سادفزاد بذ و قاد و فذاد و عاد و فافضل ۞ باسکان آخر ارکان مقبوض ست مکرر ضرب سالم معنیش امیر گردید لشکر
پس جوانمردی کرد و سید شد پس زائد گردید بدان و کشید پس روان کرد و عود نمود پس بخشش نمود و انسوی
گوید افاد ای الجیش تامّر علیهم الذود بالذال المعجمة السوق الافضال اعطاء الفضل و هو العطیة و در عروضهای ضرب
سالم قبض و حذف روا بود مثال قبض همین بیت سابق الذکر ست مثال حذف شعر گشت فکانا
فأصبحوا ۞ و کان الا اله هو مسئاسا ۞ بتقطیعش کتیت فعول انا سن فعولن فاصبحو بتهم فعل و کان فعولن
الا اله فعول هو مسئاسا فعولن تا اسا فعولن معنیش جمع کردم مر ایشان را پس فنا کردم ایشان را بود خدا یمان است
و گاهی عروض مقصور و ضرب سالم نیز آید مثالش شعر فسمنا القصاص کان البقا ۞ ص عدلا و حقا علینا
بتقطیعش فسمنل فعولن قصاص فعول و کانت فعولن تقاص فعول صعدلن فعولن و حققن فعولن علینا فعولن
فعولن معنیش پس قصد کردیم قصاص را و هست قصاص انصاف و حق بر مسلمانان و غیر خلیل بجای القصاص
القصاص نیز روایت کرده در صورت مثال محذوف العروض خواهد بود و در صدر ظلم و شرم روا بود مثال
ظلم ۞ فلولا خداش اخذت حمالات سعد و لم اعطه ما علیها ۞ بتقطیعش فلولا فعلن خدا اخذت فعولن حمالا
فعول حمالات سعدن فعولن و لم اع فعولن طه ما فعولن علیها فعولن معنیش اگر نبودی خداش بگرفتم
شتران سعد را و نمیدادم او را انچه بر انها بود حمالات بالکسر جمع حمالة است و آن جمع حمل بمعنی شتر ست و در
بعض رسائل اخذ با لفظ بصیغه متکلم مع الغیر دیده شد مثال شرم شعر قلت سعادا لمن حاوی ۞ فاحسنت
فلولا احسنت رایا ۞ بتقطیعش قلت فعل سعدا دن فعولن لمنحا فعولن انی فعل فاحسن فعولن فلولن

ملاه سیفی بنا بسکم و وارث میسازم ۱۲

مثقارب

وزنست کذا ست پنج عروض مخبون مقصور یا مخبون محذوف و ضرب مخبون محذوف و هر دو عروض و ضرب مسکن روا بود برینگونه **بیت** تو آگهی صنما ✤ که من چه غم خوردم ✤ بتقطیعش تا آگهی مفاعلن صنا فعلن گنغم مفاعلن خوردم فعلن و جمله مسدس شناسا و مرجعات نزد یک متاخران مستعمل ست و تسکین در همه مواضع روا بود و در صدر و ابتدای این وزن خرم روا نبود چه سبب این بحر ترکیب مجموع بیست و خرم واقع نمیشود مگر در وتد مجموعی هر چند بران وزنست ازان جهت که از دو سبب خفیف یعنی مس لفت بعد از خبن زن وتدی باقی ماند و ست و از قدما بعضی بنا در بیتی آورده اند که صدر او اخرم ست و بعضی از متاخران وزنی دیگر آورده اند از مفاعل فاعلاتن چهار بار و آن خلط مشکول یعنی مفاعل با سالم میتوانند بود برینگونه **بیت** بدان ملک الملوکی که هر دو جهان بامرش ✤ شدند در هیچ چیزی بگفتن کاف و نونی بتقطیعش بدان ملک الملوکی فاعلاتن کهر دو ج مفاعل با مرش فاعلاتن شدند در مفاعل هیچ چیزی فاعلاتن بگفتن مفاعل کاف نونی فاعلاتن اینست اوزان دائره مشتبه **متقارب** این بحر در هر دو لغت مستعمل ست و اصلش در دائره فعولن هشت بار باشد و تازی دانی و مخزو بکار دارند و او را دو عروض سالم و محذوف و چهار ضرب ست سالم و مقصور و محذوف و ابتر بر شش وزن آمده ست چهار دائر و دو مخزو و تمامیش اینست **شعر** فَاَمَّا تَمِيْمٌ تَمِيْمُ بْنُ مُرٍّ ✤ فَاَلْفَاهُمُ الْقَوْمُ رُوْبِيْ نَيَامَا بتقطیعش فاما فعولن تمیم ن فعولن تمیم بن مر فعولن فالفاهم فعولن القوم روبی فعولن نیاما فعولن عروض و ضرب هر دو سالم ست معنیش پس اما تمیم که تمیم بن مر ست پس یافتند قوم ایشان را خفته ست خوابنده روبی بالفتح جمع رائب مثل ملکی جمع مالک علی ما قاله الاصمعی و نزد بعضی جمع روبان بست و گویند روبی بالضم مونث روبان ست و آن بمعنی شخصی بود کاز کثرت رواروی گرم و گران و ثقیل الاعضا شده مار الرائب نوش کرده ست شده باشد نیام جمع نائم خواب کننده **ب شعر** وَيَادِيْ اِلَى شَتْوَةٍ يَالَيَاتٍ ✤ وَشَعْثٍ مَرَاضِيْعَ مِثْلِ السَّعَالٰ ✤ بساکان تقطیعش ویادی فعولن الی شتوة فعولن یالیات فعولن وشعث فعولن مراضی فعولن عثل مثل فعولن سعال فعول عروض سالم ست و ضرب مقصور و این ضرب از ردف لازم بود معنیش و جای میگیرد سوی زنان منقطع الحیض و پریشان موی گرد آلوده و شیر دهنده مانند غول بیابانی یالیات مقلوب آلیات جمع آلیة ست بمعنی زنیکه بین ایاس رسد و حیضش منقطع گردد و صاحب نهایه بالیات بیای موحده بمعنی محتاجات تحلیله شعث بالضم جمع شعثا بالفتح بمعنی زنیکه موی سرش پراگنده گرد آلوده باشد و مراضیع جمع مرضع یا مرضعه بمعنی زن شیر دهنده سعال مخفف سعالی جمع سعلاة بالکسر بمعنی غول بیابانیست و این تخفیف برای آنست که در وقف گاهی یای آخر را می اندازند همچنانکه در القاضی القاض گویند ج **شعر** وَاَرْدِيْ مِنَ الشِّعْرِ شِعْرًا عَوِيْصًا ✤ يُسَمِّي الرُّوَاةُ الَّذِيْ قَدْ رَوَى بتقطیعش واردی فعولن من الشعر شعرا عویصا فعولن یسمی الرواة الذی قد روی فعولن

تمرد ا مفاعلن نگردزی فعلاتن نعوذ دل مفاعلن لهکر فعلن کسیز یا مفاعلن بدر اید فعلاتن ستبحن مفاعلن یا فعلن

۵ عروض مخبون محذوف مسکن ضرب مخبون محذوف متقطوع بر بنگونه **بیت** مراد لیست که دائم ستم کند بر من ✤
چه بودی ار بستم ازستمگر آمدی ✤ یعنی دلمن دائم بر من ستم میکند کاش معشوق من بر من ستم کردی تقطیعش مرا دلی
مفاعلن سکد ائم فعلاتن ستمکند مفاعلن من فعلن چه بودیر مفاعلن ستم ازر فعلاتن ستمگر امفاعلن مدی فعل **و**

عروض مخبون محذوف مدروس یا مطموس و ضرب مخبون محذوف مدروس بر بنگونه **بیت** دل پر آتش و حشمی
پر آب دارم ✤ ازان که بامن بدخو شدست جانان ✤ تقطیعش دلی پرا تش وحشمی فعلاتن پرابدا
مفاعلن رم فع ازاکبا مفاعلن ستبدخو فعلاتن شدستجا مفاعلن نان فاع واین مثال ضرب مخبون

محذوف مدروس حسب ای جمهور عروضیان ست ولا باس به اما بر ای مصنف که الف ونون ساکن
را در آخر حرف واحد بشمارد مثال ضرب مخبون محذوف مطموس ست قوله من بدخو شبر کیب توصیفی تا
بروزن فعلاتن درست شود پس معنی مصرع ثانی اینست زیرا که بامن بدخو مقابل شده است جانان
وبحتمل که معنی آن باشد زیرا که بدخو شده است جانان بامن اما در بحالت من بدخو بروزن مفعولن مسکن

فعلاتن خواهد بود واین تسکین اگرچه جائزست لیکن چون مصنف علام حال تسکین در ما بعد بیان می نماید
ازین قرینه معلوم می شود که اینجا مراد نداشته باشد ز عروض همان مخبون محذوف مدروس یا مطموس و ضرب
مخبون محذوف مطموس بروزن همانست وگفته اند که این هر دو وزن مسکن خوشتر آید بر بنگونه **ت** اگر
کشائی تاری زسنبل تر ✤ همیشه آید بوی صبا معطر ✤ بروزن مفاعلن مفعولن مفاعلن فع و خلط مسکن
وغیر مسکن نیز روا بود چنانکه درین بیت **ث** نماند تیری در ترکش قضا که فلک ✤ سوم بسر انگشت امتحان
نکشود ✤ وزن اول مفاعلن مفعولن مفاعلن فعلن و وزن ثانی مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان ست واین

رو وزن اخیر به نزدیک متاخران مهجور ست **مسدسات** ح عروض معری و ضرب مذال بر بنگونه **شعر**
دلم ببرده ای یار بی بها ✤ بها بیار و لبان را من سپار یعنی دلمن بدون ادای قیمت برده ای یار
بهایش که بوسه لبهای نست بیار و لبان خود را من تفویض کن تقطیعش دلمبر مفاعلن ده ای بیا فعلاتن
ربی بها مفاعلن بها بیا مفاعلن رلبا را فعلاتن بمنسپار مفاعلان **خ** بر دو معری و همان در نست **مربعات**

**د** عروض و ضرب هر دو مخبون بر بنگونه **بیت** بحق خوبی رویت ✤ کم از غمان بر هانی یعنی بحق خوبی روی تو
که مرا از غمها برهانی تقطیعش بحق خوبی رویت فعلاتن کمر غمان مفاعلن برهانی فعلاتن **یا** عروض
همان مخبون و ضرب مخبون مقصور بر بنگونه **بیت** منم زیار بحسرت ✤ منم ز عشق بجور تقطیعش منم زیار مفاعلن
بحسرت فعلاتن منم ز عشق مفاعلن قبجور فعلان **یب** عروض همان مخبون و ضرب مخبون محذوف همان

ل بر یا چه همزه ای رابحیث وصل انبرده یا ای صوت که نمود یا ی ملفوظ غیر مکتوب را انبرده که ساکن است حرکت داد مترجم

شنوی بسلمی و انیکه بمبری و مجمل که علت متکلم باشد یعنی اگر عاشق شنوی بر سلمی و انم که بمبری مثال بگفوت **شعر**
ما کان عطاؤ حسن ۔ الا عدة ضمار ۔ تقطیعش ما کان مس تفع ل طاؤ حسن فاعلات الا عدمس تفع ل تضمار را
فاعلاتن تعنیش نیست عطای آرزنان مکر وعده که وفا ندارد ضمار بالکسر وعده که امید وفا نیش نباشد مثال
مشکول **شعر** اولئک خیر قوم ۔ اذا ذکروا الخیار ۔ باشباع الاولک مفاعل خیر قومن فاعلاتن اذا ذکروا الخیار
فاعلاتن تعنیش ایشان بهترین قومند هرگاه مذکور شوند نیکان یعنی جائیکه نیکان مذکور شوند ایشان را
از همه بهتر می شمارند و میان آخر هر رکن و حرف دوم دیگر رکن خواه مس تفع لن اول باشد و فاع لاتن ثانی یا با
معاقبه باشد و در ضرب تشعیث روا بود مثالش **ب** لم لا یکن ما اقول ۔ ذا السدید عالما مقول ۔ باشباع
و سکون میم لم بضرورت شعریست که بشعر آید تقطیعش لملا یکن مس تفع لن ما اقوله فاعلاتن دس سی بدل
مس تفع لن ماموله مفعولن تعنیش چرا محفوظ نماند ارد انچه پیکویم این سید امید داشته شده اما بارسی اصلش
در دائره مس تفع لن فاعلاتن چهار بار بود و مثمن و مسدس و مربع استعمال کرده اند و گفته اند که اوزانیکه
عروض مخبون و مخبون مقصور یا محذوف و مخبون محذوف مسکن و مخبون محذوف مدروس یا مطموس از مثمن
و معرّی از مسدس و ضرب بست مخبون و مخبون مقصور و محذوف و ابتر و مخبون محذوف مقطوع و مخبون محذوف
مدروس و مخبون محذوف مطموس از مثمن و مذال و معرّی از مسدس و برنیزده وزن آمده است هفت از مثمن و دو
مسدس و چهار مربع و ارکان همه مخبون بکار دارند و تفصیل اینست **مثمنات** اعروض و ضرب هر دو
مخبون برینگونه **بیت** اگرچه حیله فروشی و گرچه چرب زبانی ۔ سپاس دار خدایم که تو بجمله مرانی ۔
تقطیعش اگرچ حی مفاعلن لفروشی فعلاتن و گرچر مفاعلن زبانی فعلاتن سپاسدا مفاعلن رخدایم فعلا
تو بجم مفاعلن لمرانی فعلاتن **ب** عروض مخبون مقصور یا مخبون محذوف و ضرب مخبون مقصور برینگونه **بیت**
زهر چیست ترا باسن ای گزیده نگار ۔ بجای نرم درشت و بجای وصل فراق ۔ تقطیعش زهر حی مفاعلن
ست ترا باسن فعلاتن منی گزی مفاعلن و نگار فعلان بجائر مفاعلن مدرشت و فعلاتن بجا ئوص مفاعلن لفراق
فعلان و عروض و ضرب مسکن مقصور که مشعث باشد نیز آید چنانکه درین بیت **ب** غلام نرگس مست تو
تاجدار اند ۔ خراب باده لعل تو هوشیار اند ۔ ج عروض همچنان مخبون مقصور یا مخبون محذوف و ضرب
مخبون محذوف و بحقیقت همان زبست که گذشت **د** عروض همچنان مخبون مقصور یا محذوف و ضرب ابتر
گفته اند و این سهوست مخبون محذوف مسکن می باید چه جنن در همه ارکان لازمست و بعد جنن از
بتر فعلن نمیشود و این وزن چهارم را استحقاق افراد از سوم نیست چه مسکن وزنی در حکم آن میباشد
**ثالثش بیت** تو مرد آن نه که روزی بغوذ بالله اگر ۔ کسی زپای درآید سری بجنبانی ۔ تقطیعش

معنیش ایا هست بر من رحمت یا در تمام هر دو اگر لهو کنم زحرج یعنی اگر لهو کنم ایا بر من حرجی هست و گاهی هر دو مخبون فقط بود **شعر** یقولون لا تبعد وانت امیتهم ✤ و هم یدفنونی و فی الارض نائم ✤ باشباع تقطیعش یقولون مفاعیل لا تبعد و مفتعلن و هم یدف مفاعیل و نائم مفتعلن و عجب است از بعضی اکابر که خلاف اهل فن ضرب این شعر را مطوی کسوف و وزنش افاعلن قرار داده معنیش میگویند هلاک نشوند بحالیکه دفن میکنند یعنی دفن کنندگان دعای عدم هلاک می نمایند بعد بکسر عین بمعنی هلاک باشد و از انست قوله تعالی کما بعدت ثمود و ابن قطاع گوید طی احسن است از خبن و فرار از مراقبه انکار میکند و خبن طی هر دو را معا جائز میدارد و این دو شعر را سند می گزارد **شعر** صرتک جاریتی و بکرتک فی تعب ✤ باشباع تقطیعش صرتک فعلات جاریتی مفتعلن کتک فعلات فی تعبی مفتعلن صد را بتدا هر دو مخبولست معنیش قطع کردی تو اجاریه گذاشت او را تعب و در بیشه صورت مکالمه خواهد بود و نزد بعضی معا قبه است بدلیل ثبوت خبن با طی چنانچه گذشت و بدلیل ثبوت طی هر دو مصرع مثالش **شعر** یا بالدار من احد ✤ الا النوی و الوتد باشباع تقطیعش بادا بر مفعولات مناحدن مفتعلن النوی مفعولات و الوتد و مفتعلن معنیش نیست در خانه کسی مگر خدق و میخ نوی بضم نون و سکون همزه خندقیکه گرد خیمه کنند تا آب باران جمع شود و در خیمه نرسد و بهارسی بتکلف امثله آورده اند بر بنگونه ✤ ترک خوبروی مرا گو چرا نه خوش منشی ✤ باشباع تقطیعش ترکخوب فاعلات رو مرا مفتعلن کو چران فاعلات خشمنشی مفتعلن یا مثال شمن منیت ✤ سرد کلعذارنی فصل نوبهارمنی ✤ من اگرچه ننگ توام عزو افتخارمنی ✤ بروزن فاعلات مفتعلن چهار بار و اگر عین مفتعلن را ساکن کنند فرقی درین وزن و بحر اثر نماند چنانکه درین شعر ✤ وقت را غنیمت دان آنقدر که بتوانی ✤ حاصل حیات ای جان یکدمست تا دانی و گاهی در حشو مطوی مسکن مسبغ باشد چنانکه درین شعر ✤ در فراق او مهری فرض کن که شبها را ✤ میتوان بروز آورد روزها را کسی چه کند که رکن دوم مصراع ثانی مفعولان بست و ضرب مذال و مهری و مسکن و اباید داشت یعنی مفتعلان و مفعولن بر قیاس دیگر اوزان **مجتث** این بحر در هیچ دولغت مستعمل نیست و بتازی اصلش در دائره مس تفع لن فاعلاتن فاعلاتن دو بار باشد و مخبون بکار دارند و یک عروض و یک ضرب هر دو سالم و اور ایک وزن باشد و بیتش اینست **شعر** البطن منها خمیص ✤ و الوجه مثل الهلال ✤ باشباع تقطیعش البطن من مس تفع لن خمیص فاعلاتن و الوجه بست مس تفع لن للهلالی فاعلاتن معنیش شکم از ان معشوقه خالی ست یعنی لاغر میانست و رخش مثل هلال ست یعنی در روشنی و دو ارکان خبن و کشف را دارند یکی ضرب که در می خبن نشاید مثال مجنون **شعر** و لو خلقت سبلی ✤ علمت ان ستموت باشباع تقطیعش و لو خلق مفاعلن سبلی فعلاتن علمت ان مفاعلن ستمو تو فعلاتن معنیش و اگر عاشق

**المجتث**

سه بار شد و دران یکی خبن و طی نیست دوم بار طی دارد

**مربعات** پنج عروض وضرب سالم برینگونه **بیت** آمد بهار رخرم ✤ وقت گل اندر آمد ✤ تقطیعش مفعول مفاعیل مفاعیلن ومتیک مفعول لندر امد فاع لاتن **دیگر** عروض سالم وضرب مقصور برینگونه **بیت** ای دلبر نگارین ✤ بامایکی بساز ✤ تقطیعش ای دلبر مفعول ری نگاری فاع لاتن بامای مفعول کی بساز فاعلان **سیم** عروض سالم وضرب مجنون وحکمش همانست **چهارم** عروض مقصور ورکن ای سوم موقوف وضرب مقصور برینگونه **بیت** ای یار دلربای یکی بار می بساز ✤ تقطیعش ای یار مفعول دلربای فاع لات یکی بار مفاعیل می بساز فاع لان **پنجم** عروض مانند شازدهم یعنی مقصور ورکن سیم موقوف اما ضرب محذوف واین دو ضرب شازدهم وهفدهم استحقاق انفراد از وزن چهاردهم وپانزدهم ندارد چه تفاوت با دو وزن مذکور بسکین وتحریک اوسط متحرکات بیش نیست زیرا که عروض وابتدا در وزن شازدهم وهفدهم فاع لات مفاعیل واقع شده واگر سیم مفاعیل را که اوسط متحرکاست ساکن کنند فاع لاتن مفعول شود وآن بعینه در وزن چهاردهم وپانزدهم بود واین پانزده وزن که بعد از وزن سوم آورده اند نزد بعضی متاخران متروکست منتهی نماند که جمله اوزان این بحر هفده است پس پانزده بعد از وزن سوم امکان ندارد ورنه هجده شود شاید لفظ بعد یا پانزده بجای چهارده از سهو قلم ناسخ واقع شده وتسکین اوسط سه متحرک متوالی همه جا جائز باشد وقد ما موفور واخرب هم آنچنانکه رودکی گوید **بیت** جوانی کست وچیره زبانی ✤ طبع گرفت نیز گرانی ✤ تقطیعش جوانیک مفاعیل سست چیر فاع لات زبانی فعولن طبعگ مفعول رفت نیز فاع لات گرانی فعولن **مقتضب** این بحر تازیان خاص ست وصلش در دائره مفعولات مستفعلن مستفعلن دو بار ست ومخبون بکار دارند واورا یک عروض ویک ضرب ست هردو مطوی برین وزن آید بیتش نیست **شعر** اعرضت قلاح لها ✤ عارضان کالبرد باشباع تقطیعش اعرضت فاع لات الاح لها مستفعلن عارضان فاعلات کالبردی مستفعلن معنیش اعراض کرد معشوقه پس ظاهر شد او را دو رخسار مانند ژاله شفاف وسپید ودر بعض نسخ بجای اعرضت ما قبلت دیده شد ومعنی واضح ست یعنی روا کرد انید ۱۲ ودر صدر وابتدا میان صدر فای مفعولات وواوش مراقبه ست یعنی حذف فا بجبون وواو بطی علی سبیل البتا ولی جائز ست پس هردوای ابتدا هر یک مخبون مطوی معا نشاید پس گاهی یکی مخبون فقط ودیگر فقط مطوی بود مثالش **شعر** اتانا بالبیان والنذر ✤ باشباع نذر بضمتین یعنی انذار مصدر سمع تقطیعش اتانا مفاعیل بششر نا مستفعلن بلبیان فاعلات ونذری مستفعلن معنیش آمد ما را بشارت دهنده ما بابیان وبیم کردن صدر مخبون ست وابتدا مطوی وگاهی هردو فقط مطوی بود مثالش **شعر** لم علی وحکما ✤ ان لهوت من حرج ✤ باشباع و مستفعلن شال بتن هم ازین قبیل بوده است تقطیعش بلعلی فاعلات وحکما مستفعلن ان لهوت فاعلات من حرجی

**شعر** در عبارات مختلف

**المقتضب**

مکشوف بر قیاس گذشته که هر جا جدا کرده اند مسدس سات و عروض و ضرب هر دو سالم مثالش

شعر باد بهار و باده شبگیری ✤ بوی بنفشه و سمن و خیری ✤ و آن بالفتح و کسر اکمل همیشه بهار بود و بعضی شب بو را گویند تقطیعش باد یب مفعول بار باد فاع لات شبگیری مفاعیلن بوئیب مفعول بنفشه و سمن و خیری فاع لات

سنو خیری مفاعیلن ۵ ر عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور بر بنگونه بیت از کار رفته هیچ میندیش

وز نامده هنوز مکن یاد ✤ تقطیعش از کار مفعول رفته هیچ فاع لات میندیش فعولان وز نام مفعول ده هنوز فاع

لات مکن یاد فعولان ح ر عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و حکمش همانست که گذشت ط

عروض و ضرب ازل بر بنگونه شعر مانند روی خوب نگار ✤ تا بد شب چارده ماه ✤ یعنی ماه شب چهاردهم

مانند روی خوب معشوق میتابد تقطیعش مانند مفعول رو ی خوب فاع لات نگار فعول تابد شب مفعول لی چهار

فاع لات د ماه فعول ی عروض همان ازل و ضرب مجبوب یعنی فعل و همان وزن گذشته است یا رسی

که بجای عروض ست نه ازان قبیل ست که رکنی که بجای ضربست پس معتمدست و ضربش مجبوب موقوف

یعنی فاع یعنی بمقتضای قیاس اصل رکن عروض و ضرب این نوع ازین بحر مفاعیلن می بایست لکن چون

معتمدست من حیث الوزن پس گویا مصرع اول بر مفاعیلن عروضی تمام نشده تا ابتدای مصرع ثانی باز از

مفاعیلن گرفته میشد بل انتظام مفاعیلن فاع لاتن سه بار از صدر تا ضرب بر نهج واحد ست پس عروض

که در اصل مفاعیلن بود از کف مفاعیل گردد و ضرب که در اصل فاع لاتن بود چون مجبوب موقوف شود فاع

ماند و بالجمله رکن عروض و ضرب سبب بتقیید واحد بنا شد بر بنگونه شعر تا کی بوم بانده و تیمار ✤ عشق آن

نامهربان تقطیعش تا کی ب مفعول و میاند فاع لات تیمار مفاعیل عشق آن ب فاع لات نامهربان مفاعیلن

فاع و این تمثیل موافق رای دیگر عروضیان ست نه مطابق رای مصنف علام که الف و نون ساکن را

در آخر بازای حرف واحد می شمارد آری اگر مجبوب مکشوف میفرمود مطابق رایش می افتاد و اگر همه اوساط

متحرکات از تای فاعلات و میم و فای مفاعیل مسکن کنند پاره بهتر شود یعنی اندکی از سابق بهتر کرد بر بنگونه

شعر سروسهی ببالا رخ سیب ✤ و سیم دندان لب نار دان ✤ یعنی کلنار تقطیعش سرو سی مفعول ه

ببالا فاع لاتن رخ سیب مفعول سیم دندا فاع لاتن لبنار مفعول دان فاع یب عروض همچنان که در روز

یازدهم گذشت و ضرب مجبوب مکشوف و وزن همانست که گذشت باید دانست که مضارع مسدس محذوف

فاع لاتن از سخن باشد لیکن اکثر فاع لاتن اخیر را حذف کنند و گاهی اول را محذوف می نمایند امثله اول

مصنف علام آورده و مثال ثانی انوری گوید ه کو آصف جم کو بیا به بین ✤ بر تخت سلیمان را ستین

پیشش بدل و یوودام و دد ✤ در هم زده صفهای حور عین ✤ بر وزن مفعول مفاعیل فاع لان یا فاعلن

این عبارت بر طریق تحقیق نقاوتست تقطیع عروض را بصورتی که مصنف بر آن رفته است که اوزان را بتقطیع تمیز دهد

مثلث مشطور است ی همین وزن و ضربش ازل هم مسکن شود بر بنیگونه **شعر** از ریر چنین گزیدم
یار ✤ تقطیعش از ریر اح مفاعیل نیگزیدم فاع لاتن یار فاع زیرا که چون حرف متوسط از تای فاع
لات و میم و فای مفاع ازل ساکن کرده شد مفاعیل فاع لات مفاع راجع بجانب مفاعیل فاع
لاتن فاع شود و آن وزن مثلث مذکور ست و بدانکه مضارع موقوف بر و یک متاخران متروک ست

**مضارع اخرب** عروضیان این نوع را هفت عروض سالم و مقصور یا محذوف و ابتر و مجبوب موقوف
یا مجبوب مکشوف از مثمن و سالم و مقصور و ازل از مسدس و یازده ضرب آورده اند سالم و مقصور و محذوف و
ابتر و مجبوب مکشوف از مثمن و سالم و مقصور و محذوف و ازل و مجبوب و مجبوب موقوف از مسدس و گفته اند
که بر هفده نوع آمده ست پنج مثمن و هفت مسدس و پنج مربع باین تفصیل **مثمنات** اعروض و ضرب هر دو
سالم بر بنیگونه **بیت** فریاد من ز عشق پریچهره سمنبر ✤ کز عشوه عمر برد و نیامد شبی ببر ✤ لفظ در زائد ست
و در بعضی نسخ بر در باضافت دیده شد یعنی نزد در دازه تقطیعش فریاد مفعول من ز عشق فاع لات پریچهر
مفاعیل سمنبر فاع لاتن کز عشوه مفعول عمر برد فاع لات نیامدش مفاعیل شبی ببر در فاع لاتن و چون
مسکن شود حرف متوسط میان تای فاع لات و میم و فای مفاعیل مفعول فاع لاتن چهار بار شود و این
ظاهر ست مثالش **ب** از تو وفا نیاید دانی که نیک دانم ✤ وز من جفا نخیزد دانم که نیک دانی ✤ ابیات
بهار خانه برین وزن خوش آید **عروض** مقصور یا محذوف و **ضرب** مقصور بر بنیگونه **شعر** یاران من چون ا
و رفیقان من جوان ✤ اندوه تو بکرد مرا ای نگار پیر ✤ تقطیعش یاران مفعول من جوان فاع لات رفیقان
مفاعیل من جوان فاع لان یا من جوانا فاعلن اندوه مفعول تو بکرد فاع لات مرا این مفاعیل کار پیر فاع لان
مثال هر دو مقصور **ب** دوش از درم در آمد سرمست و بقرار ✤ همچون مه دو هفته هر هفت کرده یار
ج عروض همان ضرب محذوف و حکمش همانست و عروض و ضرب ابتر گفته اند و سهو ست چه محذوف
مقصور ست زیرا که حذف و قصر در سبب افتد و اینجا در آخر رکن و سبب واقع شده بخلاف ابتر که عبارت از
حذف و قطع ست و قطع در وتد مجموعی باشد و اینجا نچنانست مثالش **بیت** دانی که از چه عمر گذارم
بازده ✤ زیرا که تو زانده من شاد مانی ✤ تقطیعش دانیک مفعول از چیر فاع لات گذارم سب مفاعیل اندوه
فعلن ز یراک مفعول تو زانده فاع لات همن شاد مفاعیل مانی فعلن **د** عروض مجبوب موقوف یا
مجبوب مکشوف و ضرب مجبوب مکشوف بر بنیگونه **بیت** گلنار زرد هیچ شه چینیان ✤ دیبای سبز دارد
رزین کمر ✤ تقطیعش گلنار مفعول زرد هیچ فاع لات شهی چین مفاعیل یان فاع دیبای مفعول سبز دارد فاع
لات و زر ریک مفاعیل مرفع و بایستی که ضرب مجبوب موقوف را وزنی دیگر کردندی از مجبوب

و مجبوب مسکن و ازل و ازل مسکن گفته اند برده وزن آمده است سه متمن و دو مسدس و سه مربع و دو مثلث
و تفصیل اینست **متمنات** ا عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور بر بنگونه **بیت** نگار آفتاب
روی و شراب آفتاب بخت ✤ دولت گسل از نگار رو دهن گسل از شراب ✤ تقطیعش نگارا ف مفاعیل
تا بروی فاعلات شرابا ف مفاعیل تاب بخت فاع لان و بتگس مفاعیل از نگار فاع لات دهگس
مفاعیل از شراب فاعلان **ب** عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و حکمش همانست
که هر دو یک وزنست **ج** هر دو ابتر گفته اند یعنی فعلن و سهوست چه ابتر محذوف مقطوع باشد و این محذو
مقصورست از انجهت که فاع لاتن متحمل و تدمفروقیست نه مجموعی که دران قطع افتد مثالش **بیت** تو گوئی
مرا گر از چه چنین مستمندی ✤ از یراکه بیخ لهو ز جانم بکندی ✤ تقطیعش تگویم مفاعیل را کانج فاع لات چنی
ست مفاعیل مندی فعلن از یراک مفاعیل بخلیهو فاع لات ز جانم مفاعیل کندی فعلن **مسدسات**
۲ عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور بر بنگونه **بیت** بماندم ز عاشقیت چنین زار ✤ کنون بر من ای
نگار بخشای ✤ تقطیعش بمندم ز مفاعیل عاشقیت فاع لات چنی زار فعولان کنون بر من مفاعیل ی نگار
فاع لات بخشای فعولان ۵ عروض همان ای مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و حکمش همانست
که باسابق اتحاد دارد **مربعات** و عروض و ضرب هر دو سالم بر بنگونه **بیت** چه کردم بتا بگوئی
که بر من چنین بگینی ✤ تقطیعش چکردم ت مفاعیل تا بگوئی فاع لاتن کبر بخ مفاعیل ی بگینی فاع لاتن ز عروض مقصو
یا محذوف و ضرب مقصور بر بنگونه **بیت** نه منی که عشق یار ✤ من دست بر گشاد ✤ تقطیعش بنینکه
مفاعیل عشق یار فاع لان بمندست مفاعیل بر گشاد فاع لان ح عروض همان مقصور یا محذوف
و ضرب محذوف **مثلثات** ط این وزن را عروض نباشد و ضرب مجبوب آید یعنی فعل ظاهر این
کلام مشعر بر آنست که مصنف علام اینجا در مثلث مذهبی را اختیار کرده است که صاحبش قائل بوجود ضرب
تنها بوده است و قد سبق تفصیله و ازین نوع مثلث شعر در ازمثل قصیده و غزل نگفته اند چهار چهار را مسمطات
گفته اند ازان سه بر یک قافیه و چهارم را قافیه دیگر و مطربان بعضی آنرا پاریی بار بدنام مطرب خسرو پرویز
خوانند و بعضی جادو راه خوانند جادو معروف و راه یعنی نغمه و مقام و پرده و اصول و خوانندگی باشد
کذا فی البرهان مثالش **شعر** دل از یار سنگدل بگسل ✤ تقطیعش دلزیار مفاعیل سنگدل لب فاعلات گسل
فعل و اگر مسکن کنند چنین شود **شعر** بنامردمی چرا کوشی ✤ تقطیعش بنامرد مفاعیل می چرا گو فاع
لاتن شی فع زیرا که چون از سه حرف متحرک که اول آنها تای فاعلات و بعد آن دو حرف فعل ست حرف
اوسط ساکن شد وزن مفاعیل فاع لات فعل راجع بجانب مفاعیل فاع لاتن فع گردید و این وزن

هر دو رخ را آراسته چون بهشت ✤ تقطیعش چشمامد فاعلاتن دلخواهمن مس تفع لن بامداد فاعلاتن ورخ
فاعلاتن آراسته مس تفع لن چو بهشت فاعلان هر دو تصورست مثال وزن پنجم بیت وقت رحمت نام
ترا ای نگار ✤ چند داری مارا بدین زاری ✤ تقطیعش وقت رحمت فاعلاتن نامد ترا مس تفع لن
ای نگار فاعلان چند داری فاعلاتن مارا بدی مس تفع لن زاری فعلن ضرب بشعث محذوف مثال
وزن بشطور ای مربع بیت تا کی ایدل اندوه خوری ✤ تو بشادی او نتری ✤ تقطیعش تاکیدل فاعلاتن اندوخوری
مس تفع لن تو بشادی فاعلاتن او لاتری مس تفع لن همه سالمند مضارع این بحر هم مثل هر دو
بحر سابق در هر دو لغت مستعمل ست وتبازی اصلش در دائره مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن دو بار باشد و در
بنا مجوز آید و او را یک عروض و یک ضرب بود هر دو سالم بر یک وزن آید و بیتش اینست شعر دعانی
سُعادٌ ثُوَدِّاعِی هَوَی سُعادٍ ✤ باشباع تقطیعش دعانیا مفاعیل لاسعادی فاعلاتن دواعیه مفاعیل وا
سعادی فاعلاتن معنیش خواند مرا جانب محبوبه سعاد اسباب عشق معشوقه سعاد وصدر وابتدا که در شعر
مذکور یکفوفند مقبوض هم روا بود مثالش شعر لقد رأیت الرجال ✤ فما أری مثل زید باشباع تقطیعش لقدرأی
مفاعلن تر رجال فاعلات فما أرا مفاعلن بشل زیدی فاعلاتن معنیش البته تحقیق دیده ام مردان را پس نمی بینم
مثل زید را یعنی کسی مماثل او نمی بینم و میان یا و نون مفاعیلن مراقبه باشد یعنی حذف یکی ازین هر دو
واثبات دیگری لازم بود مثال حذف یا همین بیت ست و مثال حذف نون همانست که در متن گذ
دو در عروض کف نیز روا بود همچنانکه در شعر ثانیست و مفاعیلن شاید که بجزم اخرب یا اشتر شود مثال اخرب
شعر اِنَّ تَدُنْ مِنْهُ شِبْرًا ✤ تَقْتَرِبْ مِنْهُ بَاعًا ✤ تقطیعش اِنتدن منهُ شبرن فاع لاتن تقترب منهُ باعا فاع لاتن معنیش اگر نزدیک شوی تو ازان قدر یک وجب نزدیک گردد ترا ازجانب خود یا بسبب یک
شدن تو بقدر یک باع و باع عبارت ست مقدار امتداد هر دو دست و این شعر گویا ترجمه این حدیث قدسی ست من
تقرب الی شبرا تقربت الیه ذراعا مثال اشتر شعر سَوْفَ أُحْدِی لِسَلْمَی ✤ ثَنَاءً عَلَی ثَنَاءٍ ✤ باشباع
تقطیعش سوف اه فاعلن و یا سلمی فاع لاتن ثنا الع مفاعیل لاثنائی فاع لاتن معنیش هدیه خواهم فرستاد
برای سلمی ستایش بر ستایش و اما بپارسی اصلش در دائره مفاعیلن فاع لاتن چهار بار بود و همه ارکان
مکفوف بکار دارند یعنی مفاعیل فاع لات و مکفوف یا موقوف بود بدون اخرم یا اخرب که کف و خرم هر دو
در ان جمع باشد و هر یکی را ازین هر دو نوعی شمرند و هر دو را هفت عروض و یازده ضرب آورده
اند و گفته اند بر بست و هفت وزن مستعمل ست مضارع مکفوف عروضیان این نوع را چهار
عروض مقصور و محذوف و ابتر و سالم و هشت ضرب آورده اند مقصور و محذوف و ابتر و سالم و مجبوب

مضارع

بیت ۷ بایدی در اینست که
وای و هوی
بیت ۸ بیت ۹ بیت ۱۰ بیت ۱۱ بیت ۱۲ بیت ۱۳ بیت ۱۴ بیت ۱۵ بیت ۱۶ بیت ۱۷ بیت ۱۸ بیت ۱۹ بیت ۲۰ بیت ۲۱ بیت ۲۲ بیت ۲۳ بیت ۲۴ بیت ۲۵ بیت ۲۶ بیت ۲۷ بیت ۲۸ بیت ۲۹ بیت ۳۰ بیت ۳۱ بیت ۳۲ بیت ۳۳ بیت ۳۴ بیت ۳۵ بیت ۳۶ بیت ۳۷ بیت ۳۸ بیت ۳۹ بیت ۴۰ بیت ۴۱ بیت ۴۲ بیت ۴۳ بیت ۴۴ بیت ۴۵ بیت ۴۶ بیت ۴۷ بیت ۴۸ بیت ۴۹ بیت ۵۰ بیت ۵۱ بیت ۵۲ بیت ۵۳ بیت ۵۴ بیت ۵۵ بیت ۵۶ بیت ۵۷ بیت ۵۸ بیت ۵۹ بیت ۶۰ بیت ۶۱ بیت ۶۲ بیت ۶۳ بیت ۶۴ بیت ۶۵ بیت ۶۶ بیت ۶۷ بیت ۶۸ بیت ۶۹ بیت ۷۰ بیت ۷۱ بیت ۷۲ بیت ۷۳ بیت ۷۴ بیت ۷۵ بیت ۷۶ بیت ۷۷ بیت ۷۸ بیت ۷۹ بیت ۸۰ بیت ۸۱ بیت ۸۲ بیت ۸۳ بیت ۸۴ بیت ۸۵ بیت ۸۶ بیت ۸۷ بیت ۸۸ بیت ۸۹ بیت ۹۰ بیت ۹۱ بیت ۹۲ بیت ۹۳ بیت ۹۴ بیت ۹۵ بیت ۹۶ بیت ۹۷ بیت ۹۸ بیت ۹۹ بیت ۱۰۰ بیت ۱۰۱ بیت ۱۰۲ بیت ۱۰۳ بیت ۱۰۴ بیت ۱۰۵ بیت ۱۰۶ بیت ۱۰۷ بیت ۱۰۸ بیت ۱۰۹ بیت ۱۱۰ بیت ۱۱۱ بیت ۱۱۲ بیت ۱۱۳ بیت ۱۱۴ بیت ۱۱۵ بیت ۱۱۶ بیت ۱۱۷ بیت ۱۱۸ بیت ۱۱۹ بیت ۱۲۰ بیت ۱۲۱ بیت ۱۲۲ بیت ۱۲۳ بیت ۱۲۴ بیت ۱۲۵ بیت ۱۲۶ بیت ۱۲۷ بیت ۱۲۸ بیت ۱۲۹ بیت ۱۳۰ بیت ۱۳۱ بیت ۱۳۲ بیت ۱۳۳ بیت ۱۳۴ بیت ۱۳۵ بیت ۱۳۶ بیت ۱۳۷ بیت ۱۳۸ بیت ۱۳۹ بیت ۱۴۰ بیت ۱۴۱ بیت ۱۴۲ بیت ۱۴۳ بیت ۱۴۴ بیت ۱۴۵ بیت ۱۴۶ بیت ۱۴۷ بیت ۱۴۸ بیت ۱۴۹ بیت ۱۵۰ بیت ۱۵۱ بیت ۱۵۲ بیت ۱۵۳ بیت ۱۵۴ بیت ۱۵۵ بیت ۱۵۶ بیت ۱۵۷ بیت ۱۵۸ بیت ۱۵۹ بیت ۱۶۰ بیت ۱۶۱ بیت ۱۶۲ بیت ۱۶۳ بیت ۱۶۴ بیت ۱۶۵ بیت ۱۶۶ بیت ۱۶۷ بیت ۱۶۸ بیت ۱۶۹ بیت ۱۷۰ بیت ۱۷۱ بیت ۱۷۲ بیت ۱۷۳ بیت ۱۷۴ بیت ۱۷۵ بیت ۱۷۶ بیت ۱۷۷ بیت ۱۷۸ بیت ۱۷۹ بیت ۱۸۰ بیت ۱۸۱ بیت ۱۸۲ بیت ۱۸۳ بیت ۱۸۴ بیت ۱۸۵ بیت ۱۸۶ بیت ۱۸۷ بیت ۱۸۸ بیت ۱۸۹ بیت ۱۹۰ بیت ۱۹۱ بیت ۱۹۲ بیت ۱۹۳ بیت ۱۹۴ بیت ۱۹۵ بیت ۱۹۶ بیت ۱۹۷ بیت ۱۹۸ بیت ۱۹۹ بیت ۲۰۰ بیت ۲۰۱ بیت ۲۰۲ بیت ۲۰۳ بیت ۲۰۴ بیت ۲۰۵ بیت ۲۰۶ بیت ۲۰۷ بیت ۲۰۸ بیت ۲۰۹ بیت ۲۱۰ بیت ۲۱۱ بیت ۲۱۲ بیت ۲۱۳ بیت ۲۱۴ بیت ۲۱۵ بیت ۲۱۶ بیت ۲۱۷ بیت ۲۱۸ بیت ۲۱۹ بیت ۲۲۰ بیت ۲۲۱ بیت ۲۲۲ بیت ۲۲۳ بیت ۲۲۴ بیت ۲۲۵ بیت ۲۲۶ بیت ۲۲۷ بیت ۲۲۸ بیت ۲۲۹ بیت ۲۳۰ بیت ۲۳۱ بیت ۲۳۲ بیت ۲۳۳ بیت ۲۳۴ بیت ۲۳۵ بیت ۲۳۶ بیت ۲۳۷ بیت ۲۳۸ بیت ۲۳۹ بیت ۲۴۰ بیت ۲۴۱ بیت ۲۴۲ بیت ۲۴۳ بیت ۲۴۴ بیت ۲۴۵ بیت ۲۴۶ بیت ۲۴۷ بیت ۲۴۸ بیت ۲۴۹ بیت ۲۵۰ بیت ۲۵۱ بیت ۲۵۲ بیت ۲۵۳ بیت ۲۵۴ بیت ۲۵۵ بیت ۲۵۶ بیت ۲۵۷ بیت ۲۵۸ بیت ۲۵۹ بیت ۲۶۰ بیت ۲۶۱ بیت ۲۶۲ بیت ۲۶۳ بیت ۲۶۴ بیت ۲۶۵ بیت ۲۶۶ بیت ۲۶۷ بیت ۲۶۸ بیت ۲۶۹ بیت ۲۷۰ بیت ۲۷۱ بیت ۲۷۲ بیت ۲۷۳ بیت ۲۷۴ بیت ۲۷۵ بیت ۲۷۶ بیت ۲۷۷ بیت ۲۷۸ بیت ۲۷۹ بیت ۲۸۰ بیت ۲۸۱ بیت ۲۸۲ بیت ۲۸۳ بیت ۲۸۴ بیت ۲۸۵ بیت ۲۸۶ بیت ۲۸۷ بیت ۲۸۸ بیت ۲۸۹ بیت ۲۹۰ بیت ۲۹۱ بیت ۲۹۲ بیت ۲۹۳ بیت ۲۹۴ بیت ۲۹۵ بیت ۲۹۶ بیت ۲۹۷ بیت ۲۹۸ بیت ۲۹۹ بیت ۳۰۰ بیت ۳۰۱ بیت ۳۰۲ بیت ۳۰۳ بیت ۳۰۴ بیت ۳۰۵ بیت ۳۰۶ بیت ۳۰۷ بیت ۳۰۸ بیت ۳۰۹ بیت ۳۱۰ بیت ۳۱۱ بیت ۳۱۲ بیت ۳۱۳ بیت ۳۱۴ بیت ۳۱۵ بیت ۳۱۶ بیت ۳۱۷ بیت ۳۱۸ بیت ۳۱۹ بیت ۳۲۰ بیت ۳۲۱ بیت ۳۲۲ بیت ۳۲۳ بیت ۳۲۴ بیت ۳۲۵ بیت ۳۲۶ بیت ۳۲۷ بیت ۳۲۸ بیت ۳۲۹ بیت ۳۳۰ بیت ۳۳۱ بیت ۳۳۲ بیت ۳۳۳ بیت ۳۳۴ بیت ۳۳۵ بیت ۳۳۶ بیت ۳۳۷ بیت ۳۳۸ بیت ۳۳۹ بیت ۳۴۰ بیت ۳۴۱ بیت ۳۴۲ بیت ۳۴۳ بیت ۳۴۴ بیت ۳۴۵ بیت ۳۴۶ بیت ۳۴۷ بیت ۳۴۸ بیت ۳۴۹ بیت ۳۵۰ بیت ۳۵۱ بیت ۳۵۲ بیت ۳۵۳ بیت ۳۵۴ بیت ۳۵۵ بیت ۳۵۶ بیت ۳۵۷ بیت ۳۵۸ بیت ۳۵۹ بیت ۳۶۰ بیت ۳۶۱ بیت ۳۶۲ بیت ۳۶۳ بیت ۳۶۴ بیت ۳۶۵ بیت ۳۶۶ بیت ۳۶۷ بیت ۳۶۸ بیت ۳۶۹ بیت ۳۷۰ بیت ۳۷۱ بیت ۳۷۲ بیت ۳۷۳ بیت ۳۷۴ بیت ۳۷۵ بیت ۳۷۶ بیت ۳۷۷ بیت ۳۷۸ بیت ۳۷۹ بیت ۳۸۰ بیت ۳۸۱ بیت ۳۸۲ بیت ۳۸۳ بیت ۳۸۴ بیت ۳۸۵ بیت ۳۸۶ بیت ۳۸۷ بیت ۳۸۸ بیت ۳۸۹ بیت ۳۹۰ بیت ۳۹۱ بیت ۳۹۲ بیت ۳۹۳ بیت ۳۹۴ بیت ۳۹۵ بیت ۳۹۶ بیت ۳۹۷ بیت ۳۹۸ بیت ۳۹۹ بیت ۴۰۰ بیت ۴۰۱ بیت ۴۰۲ بیت ۴۰۳ بیت ۴۰۴ بیت ۴۰۵ بیت ۴۰۶ بیت ۴۰۷ بیت ۴۰۸ بیت ۴۰۹ بیت ۴۱۰ بیت ۴۱۱ بیت ۴۱۲ بیت ۴۱۳ بیت ۴۱۴ بیت ۴۱۵ بیت ۴۱۶ بیت ۴۱۷ بیت ۴۱۸ بیت ۴۱۹ بیت ۴۲۰ بیت ۴۲۱ بیت ۴۲۲ بیت ۴۲۳ بیت ۴۲۴ بیت ۴۲۵ بیت ۴۲۶ بیت ۴۲۷ بیت ۴۲۸ بیت ۴۲۹ بیت ۴۳۰ بیت ۴۳۱ بیت ۴۳۲ بیت ۴۳۳ بیت ۴۳۴ بیت ۴۳۵ بیت ۴۳۶ بیت ۴۳۷ بیت ۴۳۸ بیت ۴۳۹ بیت ۴۴۰ بیت ۴۴۱ بیت ۴۴۲ بیت ۴۴۳ بیت ۴۴۴ بیت ۴۴۵ بیت ۴۴۶ بیت ۴۴۷ بیت ۴۴۸ بیت ۴۴۹ بیت ۴۵۰ بیت ۴۵۱ بیت ۴۵۲ بیت ۴۵۳ بیت ۴۵۴ بیت ۴۵۵ بیت ۴۵۶ بیت ۴۵۷ بیت ۴۵۸ بیت ۴۵۹ بیت ۴۶۰ بیت ۴۶۱ بیت ۴۶۲ بیت ۴۶۳ بیت ۴۶۴ بیت ۴۶۵ بیت ۴۶۶ بیت ۴۶۷ بیت ۴۶۸ بیت ۴۶۹ بیت ۴۷۰ بیت ۴۷۱ بیت ۴۷۲ بیت ۴۷۳ بیت ۴۷۴ بیت ۴۷۵ بیت ۴۷۶ بیت ۴۷۷ بیت ۴۷۸ بیت ۴۷۹ بیت ۴۸۰ بیت ۴۸۱ بیت ۴۸۲ بیت ۴۸۳ بیت ۴۸۴ بیت ۴۸۵ بیت ۴۸۶ بیت ۴۸۷ بیت ۴۸۸ بیت ۴۸۹ بیت ۴۹۰ بیت ۴۹۱ بیت ۴۹۲ بیت ۴۹۳ بیت ۴۹۴ بیت ۴۹۵ بیت ۴۹۶ بیت ۴۹۷ بیت ۴۹۸ بیت ۴۹۹ بیت ۵۰۰ بیت ۵۰۱ بیت ۵۰۲ بیت ۵۰۳ بیت ۵۰۴ بیت ۵۰۵ بیت ۵۰۶ بیت ۵۰۷ بیت ۵۰۸ بیت ۵۰۹ بیت ۵۱۰ بیت ۵۱۱ بیت ۵۱۲ بیت ۵۱۳ بیت ۵۱۴ بیت ۵۱۵ بیت ۵۱۶ بیت ۵۱۷ بیت ۵۱۸ بیت ۵۱۹ بیت ۵۲۰ بیت ۵۲۱ بیت ۵۲۲ بیت ۵۲۳ بیت ۵۲۴ بیت ۵۲۵ بیت ۵۲۶ بیت ۵۲۷ بیت ۵۲۸ بیت ۵۲۹ بیت ۵۳۰ بیت ۵۳۱ بیت ۵۳۲ بیت ۵۳۳ بیت ۵۳۴ بیت ۵۳۵ بیت ۵۳۶ بیت ۵۳۷ بیت ۵۳۸ بیت ۵۳۹ بیت ۵۴۰ بیت ۵۴۱ بیت ۵۴۲ بیت ۵۴۳ بیت ۵۴۴ بیت ۵۴۵ بیت ۵۴۶ بیت ۵۴۷ بیت ۵۴۸ بیت ۵۴۹ بیت ۵۵۰ بیت ۵۵۱ بیت ۵۵۲ بیت ۵۵۳ بیت ۵۵۴ بیت ۵۵۵ بیت ۵۵۶ بیت ۵۵۷ بیت ۵۵۸ بیت ۵۵۹ بیت ۵۶۰ بیت ۵۶۱ بیت ۵۶۲ بیت ۵۶۳ بیت ۵۶۴ بیت ۵۶۵ بیت ۵۶۶ بیت ۵۶۷ بیت ۵۶۸ بیت ۵۶۹ بیت ۵۷۰ بیت ۵۷۱ بیت ۵۷۲ بیت ۵۷۳ بیت ۵۷۴ بیت ۵۷۵ بیت ۵۷۶ بیت ۵۷۷ بیت ۵۷۸ بیت ۵۷۹ بیت ۵۸۰ بیت ۵۸۱ بیت ۵۸۲ بیت ۵۸۳ بیت ۵۸۴ بیت ۵۸۵ بیت ۵۸۶ بیت ۵۸۷ بیت ۵۸۸ بیت ۵۸۹ بیت ۵۹۰ بیت ۵۹۱ بیت ۵۹۲ بیت ۵۹۳ بیت ۵۹۴ بیت ۵۹۵ بیت ۵۹۶ بیت ۵۹۷ بیت ۵۹۸ بیت ۵۹۹ بیت ۶۰۰ بیت ۶۰۱ بیت ۶۰۲ بیت ۶۰۳ بیت ۶۰۴ بیت ۶۰۵ بیت ۶۰۶ بیت ۶۰۷ بیت ۶۰۸ بیت ۶۰۹ بیت ۶۱۰ بیت ۶۱۱ بیت ۶۱۲ بیت ۶۱۳ بیت ۶۱۴ بیت ۶۱۵ بیت ۶۱۶ بیت ۶۱۷ بیت ۶۱۸ بیت ۶۱۹ بیت ۶۲۰ بیت ۶۲۱ بیت ۶۲۲ بیت ۶۲۳ بیت ۶۲۴ بیت ۶۲۵ بیت ۶۲۶ بیت ۶۲۷ بیت ۶۲۸ بیت ۶۲۹ بیت ۶۳۰ بیت ۶۳۱ بیت ۶۳۲ بیت ۶۳۳ بیت ۶۳۴ بیت ۶۳۵ بیت ۶۳۶ بیت ۶۳۷ بیت ۶۳۸ بیت ۶۳۹ بیت ۶۴۰ بیت ۶۴۱ بیت ۶۴۲ بیت ۶۴۳ بیت ۶۴۴ بیت ۶۴۵ بیت ۶۴۶ بیت ۶۴۷ بیت ۶۴۸ بیت ۶۴۹ بیت ۶۵۰ بیت ۶۵۱ بیت ۶۵۲ بیت ۶۵۳ بیت ۶۵۴ بیت ۶۵۵ بیت ۶۵۶ بیت ۶۵۷ بیت ۶۵۸ بیت ۶۵۹ بیت ۶۶۰ بیت ۶۶۱ بیت ۶۶۲ بیت ۶۶۳ بیت ۶۶۴ بیت ۶۶۵ بیت ۶۶۶ بیت ۶۶۷ بیت ۶۶۸ بیت ۶۶۹ بیت ۶۷۰ بیت ۶۷۱ بیت ۶۷۲ بیت ۶۷۳ بیت ۶۷۴ بیت ۶۷۵ بیت ۶۷۶ بیت ۶۷۷ بیت ۶۷۸ بیت ۶۷۹ بیت ۶۸۰ بیت ۶۸۱ بیت ۶۸۲ بیت ۶۸۳ بیت ۶۸۴ بیت ۶۸۵ بیت ۶۸۶ بیت ۶۸۷ بیت ۶۸۸ بیت ۶۸۹ بیت ۶۹۰ بیت ۶۹۱ بیت ۶۹۲ بیت ۶۹۳ بیت ۶۹۴ بیت ۶۹۵ بیت ۶۹۶ بیت ۶۹۷ بیت ۶۹۸ بیت ۶۹۹ بیت ۷۰۰ بیت ۷۰۱ بیت ۷۰۲ بیت ۷۰۳ بیت ۷۰۴ بیت ۷۰۵ بیت ۷۰۶ بیت ۷۰۷ بیت ۷۰۸ بیت ۷۰۹ بیت ۷۱۰ بیت ۷۱۱ بیت ۷۱۲ بیت ۷۱۳ بیت ۷۱۴ بیت ۷۱۵ بیت ۷۱۶ بیت ۷۱۷ بیت ۷۱۸ بیت ۷۱۹ بیت ۷۲۰ بیت ۷۲۱ بیت ۷۲۲ بیت ۷۲۳ بیت ۷۲۴ بیت ۷۲۵ بیت ۷۲۶ بیت ۷۲۷ بیت ۷۲۸ بیت ۷۲۹ بیت ۷۳۰ بیت ۷۳۱ بیت ۷۳۲ بیت ۷۳۳ بیت ۷۳۴ بیت ۷۳۵ بیت ۷۳۶ بیت ۷۳۷ بیت ۷۳۸ بیت ۷۳۹ بیت ۷۴۰ بیت ۷۴۱ بیت ۷۴۲ بیت ۷۴۳ بیت ۷۴۴ بیت ۷۴۵ بیت ۷۴۶ بیت ۷۴۷ بیت ۷۴۸ بیت ۷۴۹ بیت ۷۵۰ بیت ۷۵۱ بیت ۷۵۲ بیت ۷۵۳ بیت ۷۵۴ بیت ۷۵۵ بیت ۷۵۶ بیت ۷۵۷ بیت ۷۵۸ بیت ۷۵۹ بیت ۷۶۰ بیت ۷۶۱ بیت ۷۶۲ بیت ۷۶۳ بیت ۷۶۴ بیت ۷۶۵ بیت ۷۶۶ بیت ۷۶۷ بیت ۷۶۸ بیت ۷۶۹ بیت ۷۷۰ بیت ۷۷۱ بیت ۷۷۲ بیت ۷۷۳ بیت ۷۷۴ بیت ۷۷۵ بیت ۷۷۶ بیت ۷۷۷ بیت ۷۷۸ بیت ۷۷۹ بیت ۷۸۰ بیت ۷۸۱ بیت ۷۸۲ بیت ۷۸۳ بیت ۷۸۴ بیت ۷۸۵ بیت ۷۸۶ بیت ۷۸۷ بیت ۷۸۸ بیت ۷۸۹ بیت ۷۹۰ بیت ۷۹۱ بیت ۷۹۲ بیت ۷۹۳ بیت ۷۹۴ بیت ۷۹۵ بیت ۷۹۶ بیت ۷۹۷ بیت ۷۹۸ بیت ۷۹۹ بیت ۸۰۰ بیت ۸۰۱ بیت ۸۰۲ بیت ۸۰۳ بیت ۸۰۴ بیت ۸۰۵ بیت ۸۰۶ بیت ۸۰۷ بیت ۸۰۸ بیت ۸۰۹ بیت ۸۱۰ بیت ۸۱۱ بیت ۸۱۲ بیت ۸۱۳ بیت ۸۱۴ بیت ۸۱۵ بیت ۸۱۶ بیت ۸۱۷ بیت ۸۱۸ بیت ۸۱۹ بیت ۸۲۰ بیت ۸۲۱ بیت ۸۲۲ بیت ۸۲۳ بیت ۸۲۴ بیت ۸۲۵ بیت ۸۲۶ بیت ۸۲۷ بیت ۸۲۸ بیت ۸۲۹ بیت ۸۳۰ بیت ۸۳۱ بیت ۸۳۲ بیت ۸۳۳ بیت ۸۳۴ بیت ۸۳۵ بیت ۸۳۶ بیت ۸۳۷ بیت ۸۳۸ بیت ۸۳۹ بیت ۸۴۰ بیت ۸۴۱ بیت ۸۴۲ بیت ۸۴۳ بیت ۸۴۴ بیت ۸۴۵ بیت ۸۴۶ بیت ۸۴۷ بیت ۸۴۸ بیت ۸۴۹ بیت ۸۵۰ بیت ۸۵۱ بیت ۸۵۲ بیت ۸۵۳ بیت ۸۵۴ بیت ۸۵۵ بیت ۸۵۶ بیت ۸۵۷ بیت ۸۵۸ بیت ۸۵۹ بیت ۸۶۰ بیت ۸۶۱ بیت ۸۶۲ بیت ۸۶۳ بیت ۸۶۴ بیت ۸۶۵ بیت ۸۶۶ بیت ۸۶۷ بیت ۸۶۸ بیت ۸۶۹ بیت ۸۷۰ بیت ۸۷۱ بیت ۸۷۲ بیت ۸۷۳ بیت ۸۷۴ بیت ۸۷۵ بیت ۸۷۶ بیت ۸۷۷ بیت ۸۷۸ بیت ۸۷۹ بیت ۸۸۰ بیت ۸۸۱ بیت ۸۸۲ بیت ۸۸۳ بیت ۸۸۴ بیت ۸۸۵ بیت ۸۸۶ بیت ۸۸۷ بیت ۸۸۸ بیت ۸۸۹ بیت ۸۹۰ بیت ۸۹۱ بیت ۸۹۲ بیت ۸۹۳ بیت ۸۹۴ بیت ۸۹۵ بیت ۸۹۶ بیت ۸۹۷ بیت ۸۹۸ بیت ۸۹۹ بیت ۹۰۰ بیت ۹۰۱ بیت ۹۰۲ بیت ۹۰۳ بیت ۹۰۴ بیت ۹۰۵ بیت ۹۰۶ بیت ۹۰۷ بیت ۹۰۸ بیت ۹۰۹ بیت ۹۱۰ بیت ۹۱۱ بیت ۹۱۲ بیت ۹۱۳ بیت ۹۱۴ بیت ۹۱۵ بیت ۹۱۶ بیت ۹۱۷ بیت ۹۱۸ بیت ۹۱۹ بیت ۹۲۰ بیت ۹۲۱ بیت ۹۲۲ بیت ۹۲۳ بیت ۹۲۴ بیت ۹۲۵ بیت ۹۲۶ بیت ۹۲۷ بیت ۹۲۸ بیت ۹۲۹ بیت ۹۳۰ بیت ۹۳۱ بیت ۹۳۲ بیت ۹۳۳ بیت ۹۳۴ بیت ۹۳۵ بیت ۹۳۶ بیت ۹۳۷ بیت ۹۳۸ بیت ۹۳۹ بیت ۹۴۰ بیت ۹۴۱ بیت ۹۴۲ بیت ۹۴۳ بیت ۹۴۴ بیت ۹۴۵ بیت ۹۴۶ بیت ۹۴۷ بیت ۹۴۸ بیت ۹۴۹ بیت ۹۵۰ بیت ۹۵۱ بیت ۹۵۲ بیت ۹۵۳ بیت ۹۵۴ بیت ۹۵۵ بیت ۹۵۶ بیت ۹۵۷ بیت ۹۵۸ بیت ۹۵۹ بیت ۹۶۰ بیت ۹۶۱ بیت ۹۶۲ بیت ۹۶۳ بیت ۹۶۴ بیت ۹۶۵ بیت ۹۶۶ بیت ۹۶۷ بیت ۹۶۸ بیت ۹۶۹ بیت ۹۷۰ بیت ۹۷۱ بیت ۹۷۲ بیت ۹۷۳ بیت ۹۷۴ بیت ۹۷۵ بیت ۹۷۶ بیت ۹۷۷ بیت ۹۷۸ بیت ۹۷۹ بیت ۹۸۰ بیت ۹۸۱ بیت ۹۸۲ بیت ۹۸۳ بیت ۹۸۴ بیت ۹۸۵ بیت ۹۸۶ بیت ۹۸۷ بیت ۹۸۸ بیت ۹۸۹ بیت ۹۹۰ بیت ۹۹۱ بیت ۹۹۲ بیت ۹۹۳ بیت ۹۹۴ بیت ۹۹۵ بیت ۹۹۶ بیت ۹۹۷ بیت ۹۹۸ بیت ۹۹۹ بیت ۱۰۰۰

چنانکه در این بیت ۸ تمام تر قدر ایها از ین بعض و قوع صوری یا بها از ین کنند الفتاح للسکاکی نمود هست فیوضه

دوم یعنی وزن دوم ست چه مخبون و مشعث بسبب بودن اختلاف الا بیکحرکت حکم واحد دارند مثالش

**بیت** من اگر دل بتن پیوشم یار ی ✤ رخ چون زعفران بچه پوشانم ✤ تقطیعش منگر دل فعلاتن بتن بپو
مفاعلن بشماری مفعولن زخچو زع فعلاتن فرا بچه مفاعلن پوشانم مفعولن و عروض همان مخبون یا
مشعث و ضرب مخبون مقصور یعنی فعلان برینگونه **بیت** چکنم چون مرا نخواهد یارم ✤ بکه نالم ازین حکایت و
حال ✤ تقطیعش چکنمچو فعلاتن مرانخا مفاعلن هدیارم مفعولن بکنالم فعلاتن ازیحکا مفاعلن بیت حال فعلان

۵ عروض مقصور یا محذوف و ضرب هم مخبون مقصور برینگونه **بیت** چکنم صابری چو صبر نماند ✤ تنم از رنج
صابر بگداخت تقطیعش چکنمصا فعلاتن برچصبر مفاعلن ر نماند فعلان تنمرران فعلاتن حصابری مفاعلن بگداخت
فعلان بکسر عین و یا عروض مذکور ضرب مشعث مقصور یعنی فعلان بسکون عین هم مستعمل باشد و بایستی که بحجت آن در
دیگر آورده ندی مگر نیاورده اند و عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و جنبد همه مراد ست
و حکمش همانست که حکم وزن پنجم ست ز عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب اتبر گفته اند و آن سهوست زیرا که عین
درینجا لازمست و بعد جنبذ رتبر فعلن بسکون عین نمیتواند مل مشعث مجنبذ و نست برینگونه **بیت** چه کنه کردم ای نگا
بگو ✤ که زمن وز رو شب گریزانی ✤ تقطیعش چگنه کرفعلاتن دمی نگا مفاعلن ربگو فعلن که زمن ر و فعلاتن
رشبگری مفاعلن زانی فعلن و این جمله اوزان مجزو این بحرست **مربع ح** هر دو مخبونست برینگونه **بیت**
چکنی باکسی جفا ✤ که بود از تو مبتلا ✤ تقطیعش چکنیبا فعلاتن کسیجفا مفاعلن کبود از فعلاتن بتبتلا مفاعلن و تحقیقت
این جمله هشت پنج و رنست بحیث اتحاد وزن سوم با دوم و ششم و پنجم با چهارم و صدر و ابتدا سالم روابو
و تسکین اوسط متحرکات فعلاتن هم جائز بود و تا راجع شود بمفعولن و عروضیان بر ارکان سالم بتکلف امثله
آورده اند مثال وزن اول از سدسات برینگونه **بیت** چند گویم باسن بکن بدنگارا ✤ تا عشقت
پیدا نکرد و نهانم ✤ تقطیعش چند گویم فاعلاتن باسنمکن بس تفع لن بدنگارا فاعلاتن تا عشقت فاعلاتن پیدا نکر
مس تفع لن د و نهانم فاعلاتن همه سالمند مثال وزن دوم **بیت** دلربا یا شد پاک پیدا ازم ✤ نزد
هر کس زین دیده غمازم ✤ تقطیعش دلربایا فاعلاتن شد پاک پی بس تفع لن دارازم مفعولن نزد هر کس
فاعلاتن زیدیدی بس تفع لن غمازم مفعولن عروض و ضرب مشعث ست و باقی سالم مثال وزن سیم
**بیت** روسے یارم مرا لاله را کی پسندد ✤ لاله چون او کی بود در بهار ✤ تقطیعش رویارم فاعلاتن
مرالارا مس تفع لن کی پسندد فاعلاتن لاچو او فاعلاتن کیبود بهار مس تفع لن در بهار فاعلان ضرب تقصو
ست باقی سالم و این وزن سوم باعتبار حقیقت ست یعنی باعتبار پنج وزن که اوزان مشتمله مرا جع
بآنها ساخته شد و قس علیه الاوزان الاخر مثال وزن چهارم **بیت** پیشم آمد دلخواه من بامداد ✤

مثال شکل ۵ حرمتک اسماً بعد وصالها + فاصبحت مکتئبا حزینا تقطیعش حرمتک فعلات اسمار
بعد مس تقع لن وصالها فعلات یا فاصبح فاعلاتن تمکنا مفاعل نجر ینیا فاعلاتن صدر مشکول ست و در
عروض وحشو ثانی معاقبه طرفین ست یعنیش منع کرد ترا معشوقه اسما بعد وصال خود پس شدی رنجیده و غمگین
و بعضی در بین شعر حرمتک اصبا و معلب بجای حرمتک بجای معلقه نقل کرده اند ازصرم بمعنی قطع و میان حرف آخر رکن اول و حرف
دوم رکن دوم معاقبه باشد یعنی در میان نون فاعلاتن سین مس تقع لن بل در نون من تقع لن و الف فاعلاتن یا فاعلن که بعد آن باشد
و همچنین در نون فاعلاتن و الف فاعلاتن که بعد آن بود کذا فی المفتاح وغیره در ضرب بیت اول تشعیث
روا بود مثالش ۵ اِنَّ قَوْمِی حجاجة کِرَامٌ + مُتَقَادِمٌ مُجَدِّهِم اَخیارٌ + باشباع تقطیعش انقومی فاعلاتن
حجاج مفاعل تکرامن فاعلاتن متقادم فعلات منجدهم مس تقع لن اخیار و مفعولن معنیش تحقیق قوم من
سرداران کرامند قدیمست بزرگی شان اخیارند حجاجة جمع حجج بمعنی سیدست و اخیار جمع خیر بالتشدید
بمعنی بسیار نیک و در عروض اگر بیت مصرع بود تشعیث هم لازم آید مثالش ۵ و مَنِیَّةٍ عَنَّ رَاهِبٌ
رَهْبَتِیشٍ + صَوَّرُوهَا فِی جَانِبِ الْمِحْرَابِ + باشباع تقطیعش و منیتعن فاعلاتن راهبن مفاعلن رهبتیش
مفعولن صوروها فاعلاتن فی جانبل مس تقع لن محرابی مفعولن معنیش تصویریست نزد زاهد عالم نصاری
که کشیده اند آنرا جانب محراب باید دانست که بعض مولدین مجزوین مجزو را مجنون نیز استعمال کرده اند مثالش
از بهاز هیر ۵ اِنَّ شَکْلَی اَقْلَقَ بُخْلُکُمْ + مُهْجَتِی اَحْبَبَ عُذْرُکُمْ + بَوْرَ اَتْهُمْ مُعْلِمٌ + فِی فُؤَادِی لَسْرِکُمْ + هر یک
بروزن فاعلاتن مفاعلن معنیش اگر شکایت کند دل مفارقت شما را تمهید کند محبت عذر شما را اگر سیده
جای خود را در دل من البته مسرور میکرد شما را و اما بپارسی اصلش در دائره فاعلاتن مس تقع لن چهار
بار بود و مخبون بکار دارند و عروضیان گویند آن را چهار عروض مخبون ۱ و مخبون ۲ یا مشعث مجزو
و مقصور یا محذوف مجزو و مخبون منهوک و هفت ضرب ست مخبون ۱ و مخبون ۲ مجزو و مشعث ۳ مجزو و
مخبون ۴ مقصور مجزو و محذوف ۵ و ابتر ۶ و مخبون منهوک ۷ و بر هشت وزن مستعمل ست یکی مثمن و
مسدس و یکی مربع باین تفصیل ۱ عروض و ضرب هر دو مخبون مثمن بر نگونه بیت
منم انکس که تا بفرق همیسوزم از قدم + ز غم عشق آنصنم که نه بینی چنین دگر + تقطیعش منم انکس فعلاتن
کتا بفرق مفاعلن قهمیسو فعلاتن زم قدم مفاعلن ز غمعشق فعلاتن قا انصنم مفاعلن
که نبینی فعلاتن چنین دگر مفاعلن مسدسات هر دو مخبون بر نگونه بیت تن تو در دمند
بود و دل من + صفا ریخ هر که بیشتر آمد + تقطیعش تتتو در فعلاتن دمند بو مفاعلن و دلمن فعلاتن صفا ریخ
فعلاتن هر که بیشتر امد فعلاتن ۲ عروض مخبون یا مشعث و ضرب مشعث و این بحقیقت هم است که ضرب

مابین درمس تقع لن نافیا و د فاعلاتن لا و علت فاعلاتن علویتین مس تقع علن بس سخالی
فاعلاتن عروض و ضرب هر دو سالم ست معنیش فرود آمدند اهل سمن درمیان موضع درنی
و بادولی فرود آمدند ساکنان عالیه و قریه سخال درنی بالضم و بفتح دال تیر و سخال بالکسر اسمای
مواضع ست عالیه قریهایست درعوالی مدینه و ما فوق سجد تا زمین تهامه تا ماورای مکه شعر
لیت شعری هل نحم اهلی الیتهم ✤ او یحولن من دحون ذاک الردی ✤ تقطیعش لیت شعری فاعلاتن
هل نحم مس تقع لن اهلی الیتهم فاعلاتن او یحولن فاعلاتن مندونداس تقع لن کرر دا فاعلن عروض
سالم و ضرب محذوف معنیش کاش دانستمی یا بازخواهم آمد ایشان آیا حائل خواهد شد تغیر آن حالها
یعنی یابد ولن دیدارشان خواهم مرد قوله تنهیم صیغه مضارع متکلم بنون خفیفه است و یحولن نیز
مضارع غائب بنون خفیفه است و هل ثانی تاکید اول ست ج شعر ان قدرنا یوما علی عامر ✤
نتصف منه او ندعه و لکم ✤ باشباع های منه و ندعه تقطیعش انقدرنا فاعلاتن یومنعلی مس تقع لن
عامرن فاعلن نتصف من فاعلاتن هوا و ندعه مس تقع لن هو لکم فاعلن عروض و ضرب هر دو محذوف
معنیش اگر قدرت یابیم روزی بر عامر انتقام بگیریم ازو یا بگذاریم او را بخاطر شما و این هر سه فعلیست و شعر
لیت شعری ما ذا تری ✤ ام عمیر فی امرنا ✤ تقطیعش لیت شعری فاعلاتن ما ذاتری مس تقع لن ام عمیرن
فاعلاتن فی امرنا مس تقع لن عروض و ضرب هر دو سالم اند معنیش کاش دانستمی چه رای میزند ام
عمیر در کار ما شعر کل خطب ان لم تکونوا غضبتم کثیر باشباع تقطیعش کلل خطبن فاعلاتن ان لم تکونو
مس تقع لن غضبتم فاعلاتن کثیر فعولن عروض و ضرب محبون متصور ست معنیش هر کار دشوار اگر غضب نکنید
آسانست و این هر دو مجزو ست و بطریق زحاف رمهء ارکان سالم بل در فاعلن محذوف نیز جنبن روا بود
مثالش ✤ و فؤادی کعهدهء سلیمی ✤ بهوی لم یحل لم یتغیر ✤ تقطیعش و فوادی فعلاتن کعهدهی مفاعلن
سلیمی فعلاتن بهو لم فعلاتن یحلو لم مفاعلن تغیر فعلاتن معنیش دل من مانند عهد خودش برای معشوقه سلیمی
بعشق او بزرگ دیدار زود و متغیر نشده مثال جنبن در فاعلن ✤ بنیها هن بالاراک معا ✤ اذاتی راکب علی حملیه
معنیش باسکان تقطیعش بنیهاهن فاعلاتن بلارامفاعلن کبعن فعلن اذاتی را فاعلاتن کنبعلی مفاعلن حملیه فعلن
درمیان این سخن که ازنان در موضع اراک مجتمع بودند ناگاه آمد سواری بر شتر خود و در رکن اول بل رمهء ارکان
سوای ضرب کما قال السکاکی وغیره کف و شکل روا بود مثال کف ✤ یا عمیر ما نظهر من هوا ک ✤ او نحن شیکثر حین
بیدو ✤ تقطیعش یا عمیر فاعلات ما نظهر مستفعل من هوا ک فاعلات او نحن فاعلات شیکثر مستفعل حین بیدو فاعلاتن
معنیش ای عمیر انچه ظاهر میکنی از عشق خود یا پوشیده میداری بسیار میگردد وقتیکه ظاهر می شود آثار او

۱ در شعر دا وجود عروض مفتوح یعنی سنی نویسند چه امتیاز این آن و مضموم از وزن حاصل ست منه

فرق میان بحر با بدیگر مصراعهای قصیده ظاهر گردد پس آنجا که ارکان اصلیه بمزاحفات مخصوصه یک
بحر یافته شود بحر ممتاز و متعین گردد و بعضی عروضیان برین اوزان از سالم مستفعلن و مخبون آن و مطوی
مفعولات و مطوی موقوف آن اشاله آورده اند و حاجت ذکر مطوی بودن مفعولات نیست چه طی اصل است
درین بحر و لهذا در ما سبق گفته ایم که ارکان مطوی مستعمل ست مثال وزن اول که عروضش مطوی موقوف
یا مکشوف و ضرب مطوی موقوف بود از سالم **بیت** هر بار من بگناه بی جرم بگرفت راه ✤ آن حاسد عیب
خواه و آن دشمن زشت کوی ✤ تقطیعش هر بار من مستفعلن بگناه فاعلات بی جرم بگ مستفعلن رفت راه فاعلان
ا حاسدی مستفعلن عیب خواه فاعلات و آن دشمنی مستفعلن زشت کوی فاعلان و از مخبون **شعر** مرا از ان روی
لعل مزان دو زلف سیاه ✤ زروزگه شب کنی در شب گهی باز روز ✤ تقطیعش مرا از مفاعلن روی لعل
فاعلات و زا دزلف مفاعلن فی سیاه فاعلان زروزگه مفاعلن شبکنی و فاعلات در شبگهی مفاعلن باز روز
فاعلان و از نوع مخبون اگر هر دو مستفعلن مخبون باشد نهایت ناخوش بود چنانکه گذشت اما اگر دوم مطوی
بود مقبول باشد بر نیگونه **بیت** مرا از لعل و در تو نسبت نصیبی ✤ مرا از چرخ سیاه بست گزندی ✤ تقطیعش
مرا از لع مفاعلن لو در یت فاعلات نسبت نصی مفتعلن بی رغ مرا از چرخ مفاعلن غی سیاه فاعلات بست گزن
مفتعلن دی رغ مثال وزن پنجم که عروضش معری و ضربش مذال باشد از سالم **بیت** برین چرا کرده دراز
این بان بگذار تا دارم این زبان در دهان تقطیعش بر منجر ا مستفعلن کردیم فاعلات را زین زبان مستفعلان
بگذار تا مستفعلن دارم این فاعلات با در دهان مستفعلان باید دانست که وزن پنجم اگرچه عروضش مطوی
و ضربش مطوی مذال بوده است لیکن چون همین وزن را اینجا از سالم قرار داده است پس لا محاله
عروضش سالم معری و ضربش مذال غیر مطوی مراد خواهد بود اگر گوئی در مثال عروض هم مذال ست
نه معری گوئیم چون سالم و مذال تر در مصنف رحمه واحد ست پس مضایقه ندارد و از رکن اول مخبون
**بیت** ز مهر خوبی تا ربرای وفا ✤ ترا گزیدم بتاز خلق جهان ✤ یعنی ای بت از همه جهان ترا بسبب
خوبی تو اختیار کرده ام نه بخیال آنکه با من وفا خواهی کرد تقطیعش ز مهر خو مفاعلن بینا زرب فاعلات
را لو فا مفتعلن ترا گزی مفاعلن دم بتاز فاعلات خلق جهان مفتعلان و باقی اوزان از سالم و مخبون
برین قیاس **تخفیف** این بحر در هر دو لغت مستعمل ست و تبازی اصلش در دائره فاعلاتن مس تفعلن
فاعلاتن دو بار ست و اورا سه عروض سالم و محذوف و مخبون و چهار ضرب ست سالم و محذوف
و مقصور مخبون و مخبون و پنج وزن آمده ست سه از وافی و دو از مجزو باین تفصیل **شعر**
حل اهلی ما بین دُرنی فبادُ ✤ لی دحلت عُلویّة بارتحال ✤ با شباع تقطیعش حل اهلی فاعلا

تخفیف

مکشوف و بحقیقت همان ست ج عروض اصلم مقصور یا اصلم محذوف و ضرب اصلم مقصور برینگونه بیت
من ز فروغ رخ چو ماه تو هر شب ✤ باز نمایم نشان ز شعله خورشید ✤ تقطیعش منم ز فرو مفتعلن غیر هیچ
فاعلات ماهر مفتعلن شب فع باز نما مفتعلن بمنیشاز فاعلات شعله خر مفتعلن شید فاع و عروض همان
اصلم مقصور یا محذوف و ضرب اصلم محذوف و بحقیقت همانست که گذشت مسدس سات ه عرض
مطوی معری و ضرب مذال برینگونه بیت یار من آن سرو قد نموی میان ✤ سیم بر و مشک زلف ماه جبین
جمال ✤ تقطیعش یار منا مفتعلن سرو قدنو فاعلات موی میا مفتعلن سیم بر و مفتعلن بمشک زلف فاعلات ماه جبین جمال
مفتعلان و عروض و ضرب هر دو مطوی معری و حکمش همانست ز عروض مطوی یا مقطوع و ضرب اعرج
برینگونه بیت چون ز تو باشد عنایت ای مهتر ✤ هیچ ترسم ز حاسد و بدخواه ✤ چون ز تو باشد مفتعلن سبعنای
فاعلات یتمهتر مفعولن هیچ ترسم مفتعلن سم ز حاس فاعلات دو بدخاه مفعولان ح عروض همان مطوی
یا مقطوع و ضرب مقطوع و حکمش همانست که گذشت و بعضی از قدما این عروض مطوی یا مقطوع را ضرب
مخبون مکموس که بروزن فعول باشد استعمال کرده اند ط عروض احذ مقصور یا احذ محذوف و ضرب
احذ مقصور برینگونه بیت ای بدو رخ چون گل بهار ✤ چون تو ندیدم یکی نگار ✤ تقطیعش ایبدرخ مفتعلن
چو گلیب فاعلات ها رفاع چو تندی مفتعلن دمیکین فاعلات گار فاع و بر همثال هر دو احذ مقصورست ی
عروض همان و ضرب احذ محذوف و حکمش همانست کما سبق هر لبجات یا عروض مطوی موقوف
یا مکشوف یعنی فاعلان یا فاعلن و ضرب مطوی موقوف برینگونه بیت چون ز تو رخم فزود ✤ صابری
از من مخواه ✤ تقطیعش چو زتن مفتعلن جمفزود فاعلان صابر یز مفتعلن منمخاه فاعلان بیت عروض همان
مطوی موقوف یا مکشوف و ضرب مطوی مکشوف و حکمش همان با تحاد دست با وزن سابق و این جمله
دوازده وزن بحقیقت پنج وزنست زیرا که وزن دوم[1] و یازدهم[2] و دوازدهم[3] راجع باول ست و هفتم[4]
راجع به پنجم و هشتم[5] راجع بششم و دهم[6] و نهم[7] بچهارم و سوم ست و این رجوع محض باعتبار اوزان مختلفه
قطع نظر از اختلاف مثمن و مسدس و مربع کما لا یخفی فتامل و تسکین اوسط مفتعلن همه جا روا بود و چون در
ضرب سوم یعنی وزن سوم و چهارم یا دهم همه مفتعلن را مسکن کنند بهزج نیز بتوان خواند مثلا مفعولن
فاعلات مفعولن فع را که مسکن مفتعلن فاعلات مفتعلن فع ست چنین تقطیع توان کرد مفعولن فاعلن
مفاعیلن فع چه فاعلن بجای فاعلا و مفاعیلن بجای تمفعولن گردد و این وزن ترانه است
کما عرفت و باقی برین قیاس مثلا مسکن وزن سوم مفعولن فاعلات مفعولن فاع می شود و آنرا
مفعولن فاعلن مفاعیلن فاع توان ساخت و هر جا که چنین افتد که از زحاف بر بحر دیگر نیز خواند

انس ✤ باشباع تقطیعش بلبد دیا مستفعلن ر انسو فعولن یعنی ایا هست باهل دیار انس و آن نسبکی سین و مد مخبر
بصیغه اسم فاعل خوانده اند یعنی ظاهرست و وزنی دیگر یافته اند که خلیل نیاورده است و آن وافیست
عروض سالم و ضرب مقطوع مثال وزن مقطوع الضرب که در مفتاح و غیر آن از کتب فن مذکورست
اینست **بیت** ذاک و بغداد عرا الوحوش بصلت اخذ رحب لبانه مجفر ✤ باسکان تقطیعش ذاکو بغ مستفعلن
اذ عرا لوفا علات خوشبصل مفتعلن تلخذ درج مستفعلن بنلبان فاعلات هو مجفر مفعولن معنیش بنگیس حالیکه
وحشیان را یاد آمده شد وحشیان انگشاده رحسار فراخست سینهٔ او و واسع ست لیکن مخفی نماند
که درین بیت عروض مطویست نه سالم چنانکه تحقق علام میفرماید و شاید مصنف علام را شاملی دیگر سالم
العروض مقطوع الضرب هم بهم رسیده باشد اما دیگر عروضیان بر مقطوع الضرب و مطوی العروض تصریح
کرده اند و اما بپارسی اصلش در دائرهٔ مستفعلن مفعولات چهار بار باشد و دانی و مجفر و مشطور یعنی مثمن
و مسدس و مربع بکار دارند و همه ارکان مطوی مستعمل ست و عروضیان گویند اورا سه عروض مطوی
موقوف یا مکشوف و اصلم مقصور یا اصلم محذوف و مطوی معری یا مقطوع و هشت ضربست مطوی موقوف
و مطوی مکشوف و اصلم مقصور و اصلم محذوف و مذال و اعرج و مطوی معری و مقطوع اگر گوئی ضرب این بحر
احذ مقصور و احذ محذوف نیز میباشد پس جمله ده باشد نه هشت گویم چون حاصل احذ مقصور و اصلم
مقصور فاع و همچنین حاصل احذ محذوف و اصلم محذوف فع میباشد لهذا باعتبار مآل و محاذ فقط قطع
نظر از علت تغیر ازین چهار بر دوازده اند و بر دوازده وزن آمده است چهار مثمن و شش
مسدس و دو مربع بدین تفصیل **مثمنات** اعروض مطوی موقوف یا مطوی مکشوف و ضرب
مطوی موقوف بر نگونه **بیت** ترک من آن خوبروی سیمبر و مهرجوی ✤ قامتش ازاده
سرو روی چو ماه تمام بتقطیعش ترکمنا مفتعلن خوبروی فاعلات سیمبر و مفتعلن مهرجوی فاعلان
قامتشا مفتعلن زاده سرو فاعلات روی چو ماه مفتعلن بتمام فاعلان و در بعض نسخ مصراع اولی چنین دیده شد
ع یار من آن سرو قد سوی میان سیمبر خورین صورت مثال عروض مطوی مکشوف خواهد بود و چون این وزن
چهار خانه شود مسمط یا غیر مسمط رکن دوم هر دو مصراع هم مطوی مکشوف یا موقوف بکار دارند بر قیاس
عروض و ضرب چهار خانه آنکه منقسم شود بچهار قسم که یک قسم ازینها با دیگر هم قافیه بود پس اگر سه ازان
یک قافیه دارند و چهارم قافیه دیگر که با بیت دیگر مانند آن هم قافیه ست آنرا مسمط گویند و تشبیلش از این
بحر در اول کتاب گذشت و مثال غیر مسمط **بیت** ای شه دلدل سوار شاه سلام علیک ✤
حیدر باذو الفقار شاه سلام علیک **ب** عروض همان مطوی موقوف یا مکشوف و ضرب مطوی

را ضرب بکشوف و بقیش انیست ج شعر و بلام سعد سعدی تقطیعش و بلام سع ستفعلن و لسعدی مفعولن یعنی
خرانیست ام سعد را که نامش سعدست سعدی بالضم مثل بشری و بلام سعد اصلش و بل لام سعدست بعد تخفیف
کردند و سعدی منصوبست باعنی مقدر و اسنوی بجای سعدی سعد را نقل کرده و گفته منصوبست باذکر دنخوان
سکاکی گوید این وزن را بر منهوک مقطوع رجز محمول بنی نامید همچنانکه مشطور سریع را بر مشطور رجز حمل نکرده اند خانچه گذشت
لیکن علتش غیر سابق الذکرست چه اینجا ساقط الحرکه بودن تای مفعولات بسبب نبودنش در آخر مسلم نیست
بل از انجهت که مفعولات را ملحق کرده اند بمفعولان و در حکمش اعتبار کرده اند و بطریق زحاف در همه ارکان غیر ضربها
جنبن و طی و جبل بکار دارند الا در رکن عروض غیر انکه اگر جبل کشتکاف برای علت ست با تای مفعولات
پنج متحرک متوالی شود و نشاید یعنی اگر مستفعلن عروضی مخبول شود و بفعلتن که شتمل بر چهار حرکت ست منقول
شود و بانضمام تای متحرک مفعولات حشوی پنج متحرک متوالی میرسد و آن در شعر نیاید اسنوی گوید طی در هیچ
رکن حسن ست و جبل قبیح ست و جنبن صالح یا قبیح بود و ابن بری گوید جنبن در مستفعلن صالح و در مفعولات قبیح
مثال منهوک مجنون بیت مَنَازِلُ عَفَاهُنَّ نَدًى الْأَرَاكِ ✤ كُلُّ وَابِلٍ مُسْبِلٍ هَطِلٍ ✤ باسکان تقطیعش مناز لن مفا علن
عفاهن مفاعیل ندلارا مفاعلن کللوا مفاعلن بلنسب مفاعیل لنهطلی مفتعلن معنیش این منزلهاست که محو
کرده است آنهارا در موضع ذی الاراک هر باران بزرگ قطره شدید متتابع اراک بالفتح درختی ست معروف
که سواکش متعارف ست ذی الاراک جائیکه دران اراک بود وابل باران بزرگ قطره مسبل بارنده
هطل مثل کتف باران متتابع بزرگ قطره مثال مطوی بیت اِنْ يَسْمُرَا ارَى عَشِيرَتِهِ ✤ قَدْ جَدَّ بُوا دُونَهُ وَقَدْ نَفَرُوا
تقطیعش ان یسمی مفتعلن بنا راع فا عملات شیر تهو مفتعلن قد جد بو مفتعلن دونهو فا عملات قد نفرو مفتعلن
معنیش تحقیق مرد بسمیر معانیه کنایند اقارب خود را از قحط زده بغیر خود و استکاف و ننگ عار کرده ازو
یعنی چون ازو دور افتادند و احسانش را ننگ دانستند در تکلیف قحط مبتلا شدند و اسنوی رای از رویت بجای
ارای از اراءت و جد بو بجای مهلة و کسر دال یعنی تعطفوا در تحوالنقل کرده یعنی بتحقیق سمیر دیدا قارب خود را که رم
دل شدند بنبرداو و استکبار کردند از حکم کردن بر تو تحمل که معنی آن باشد که سمیر دید قوم خود را که گوشت شدند و
بر کران افتادند و احتمال دارد که آری بتکلم باشد مثال مخبول بیت وَبَلْدَةٍ مُتَشَابِهَةٍ سَمَّتْهُ ✤ قِطَعُ رَجُلٍ عَلَى جَمَلِهِ
بالاسکان تقطیعش و بلدن فعلتن متشاب فعلات سمتهو مستفعلن قطعهو فعلتن رجلن فعلات لاجمله مفتعلن معنیش
بسیار زمینهاکه راهش شبیه بست طی کرد آنهارا مرد بر شتر خود و در ضربهای منهوک جنبن بکار دارند
مثال منهوک مجنون موقوف مصرعه یا منزلا بسولاف ✤ باسکان تقطیعش یا منزلن مستفعلن بسولاف
فعولن و سولاف نام قریه ایست در خوزستان مثال منهوک مخبون مکشوف بیت هَلْ بِالدِّيَارِ بَقِيَّةٌ

موقوف بدون خرم یا اخرب و هر دو را دو عروض سالم و مقصور یا محذوف و چهار ضرب آورده اند مقصور
و محذوف و سالم و مسبغ و گفته اند در تشبیش وزن آن مدیده است و مکفوف را دو وزن آورده اند یک عروض مقصور
یا محذوف و دو ضرب ضرب وزن اول مقصور و ضرب وزن دوم محذوف و بحقیقت هر دو یکیست کما مر
مثالش اینست **بیت** فغان زان سرو رعنا قد سیمین تا بدار ✤ فرو هشته ز یاقوت آبدار ✤ تقطیعش فغاز اس مفاعیل زرفشن
مفاعیل تا بدا فاعلان فرو هشت مفاعیل ز یاقوت مفاعیل آبدار فاعلان و اخرب اچهار وزن آورده اند
دو عروض سالم و مقصور یا محذوف و چهار ضرب مسبغ و سالم و مقصور و محذوف اعروض سالم و ضرب
مسبغ و این پسندیده نیست چه از دائره زیاد تست مثالش **بیت** شمشیر برنده کف دهنده ✤ خود هیچ
جز این بود محال است ✤ تقطیعش شمشیر مفعول بر برند مفعول کف دهنده فاع لاتن ضد هیچ مفعول جز این مفعول
و دو محال است فاعلیان **ب** هر دو سالم مثالش **بیت** باران که زمین پاک شسته دارد ✤ چون کز
دل من غم همی نشوید ✤ یعنی باران با وجودیکه زمین را از خس و خاشاک پاک میکند چرا دل مرا از غم پاک نمی شوید
پس کاف زائدست تقطیعش باراک مفعول زمیپاک مفاعیل شستد ارد فاع لاتن چو کز مفعول لنعمه مفاعیل
مینشوید فاع لاتن **ج** عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور برینگونه **بیت** با مردم ناسازگار طبع
بیچاره شود مرد سازگار ✤ تقطیعش با مرد مفعول مناسازم مفاعیل گار طبع فاعلان بیچاره مفعول شود مرد مفاعیل
سازگار فاعلان و عروض همانست مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و بحقیقت همه سه وزن مش ست
زیرا که وزن سوم و چهارم متحد بود و حکم تسکین اوسط همانست که گفته آمد یعنی جائزست پس مفعول مفاعیل
از تسکین مفعولن مفعول شود و این بحر نزدیک متاخران هم متروک ست مصنف شرح این بحر در هر دو لغت کرده
و بتازی اصلش دائره مستفعلن مفعولات مستفعلن دو بار باشد و در بناد انی و مهنوک آید یعنی مسدس
و مثنی و او را یک عروض سالم بود و سه ضرب مطوی و موقوف و مکشوف و هر سه وزن آید یکی وافی غیر نام
و بیتش اینست **اشعر** ان ابن زید لا زال مشتغلا ✤ للخیر یغشی فی مصیره العرفا ✤ تقطیعش انتبیری مستفعلن
و نلازال مفعولات مستعملن مستفعلن للخیر یغ مستفعلن شی فی مصیر مفعولات للعرفا مفتعلن عروض سالم و ضرب مطوی
عرف بالضم بمعنی احسانست یا بمعنی امر بالمعروف قال الله تعالی وامر بالعرف و بضمتین که آنجا بمعنی لغتی باشد
در ان مثل عسر و عسر کما هو القیاس عند البعض بالضرورت شعریست یغشش محقق پسر زید همیشه استعمال میکند
خیر را فاش میکند در شهر خود احسان و نکوئی یا امر بالمعروف را و دو مهنوک یکی را ضرب موقوف و بیتش اینست
**ب** شعر صبرا یا عبد الدار ✤ یا عبد الدار ✤ تقطیعش صبرن بی مستفعلن عبد دا ر مفعولان یغشش صبر کنید ای پسران
عبد الدار و آن نام شخصی ست از اسمای جاهلیت مثل عبد الکعبه و این ضرب را ردف لازم ست و دیگر

ضرب مطوی مکشوف و بحقیقت همان وزن اول است و علتش پار بگذشت ۰ ح عروض مطوی مکشوف و ضرب
مخبون مکشوف بر بنگونه بیت ماهر خا بر همه روئی زمین ✤ جز تو مرا یار دگر نسزد ✤ تقطیعش ماهر خا مفتعلن بر
همر و مفتعلن ای زمی فاعلن جز تمر ا مفتعلن یار دگر مفتعلن نسزد فعلن ۷ عروض همان مطوی مکشوف و ضرب
اصلم گفته اند و این سهو است چه اینجا علی لازم است و ازان فاعلات شود پس اگر آنرا اصلم کنند و وتد را بیفگنند
بوزن فعل و تد مفروق ماند نه فعلن آری اگر از آخر کن سالم و وتد بیفگنند فعلن حاصل شود و آن در اینجا ممکن نیست
و بحقیقت مخبول مکشوف مسکن است چه از کشف مفعولا وا زحیل معلا بحرکت عین ماند و از تسکین بر وزن فعلن بسکون
عین شود مثالش بیت پسته تو هست شفائی دلم ✤ زانکه شد او خسته باد است ✤ تقطیعش پسته تو هست مفتعلن
هست شفا مفتعلن ای دلم فاعلن زانکه شد و خسته با مفتعلن باد است فعلن و این وزن مسکن و وزن سیم است
یعنی ضربش که فعلن بسکون عین ست مسکن ضرب و وزن سیم ست که فعلن بحرکت عین باشد یعنی بیت
اینست لب تو دهان تو موجب شفائی دلمن ست از نجهت که دلمن زخمی چشم تست یعنی چون دلم زخمی تیر نگاه تست
مرهمش نیز از لب و دهان تو می باید ۰ عروض و ضرب هر دو مخبول مکشوف بر بنگونه بیت قبلهٔ من روی چو ماه تو شد
قبلهٔ ازین به نبود در جهان ✤ تقطیعش قبلهٔ من مفتعلن روی چو ماه تو شد مفتعلن به نبود در جهان مفتعلن
در جهان فاعلن و عروض همان مخبول مکشوف ضرب اصلم و سخن در وهمانست که گفته آمد ای مسکن مخبول مکشوف
ست ۰ عروض اصلم مقصور یا اصلم محذوف یعنی فاع یا فع و ضرب اصلم مقصور بر بنگونه بیت سنگدل آن یار نی ازرم
یکشبم از خود نکند شاد ✤ تقطیعش سنگدل آن یار نی مفتعلن ازرم فاع یکشبم مفتعلن خود نکند مفتعلن شاد فعلن
ح عروض همان اصلم مقصور یا محذوف و ضرب اصلم محذوف و بحقیقت همان وزنست ط اشطور و ضرب
موقوف و عروض نیز همانست بر بنگونه مصرعه در سر من جز هوس جانان نیست ✤ تقطیعش
در سر من مفتعلن جز هوسی مفتعلن جانان مفعولان ی هم شطور و ضرب مکشوف بر بنگونه مستعر
یار دگر آن بت من باز آمد ✤ تقطیعش یار دگر مفتعلن آن بت من مفتعلن باز آمد مفعولن و بر دیگ متاخران مستعمل و زن
اول ست و دوم از سالم مثال بر بنگونه گوید بیت دلخواه من بر من ستمگاره شد ✤ بی هیچ جرمی مر مرا
کرد خوار ✤ تقطیعش دلخواه من مستفعلن بر من ستمگاره شد فاعلن بی هیچ جر مستفعلن مر مرا مستفعلن کرد خوار
فاعلان و از مخبون بر بنگونه بیت چرا نه مردمی کنی بارهی ✤ چرا هی کنی دلش را بدرد ✤ تقطیعش چرا نه مردمی فاعلن
کنی بارهی فاعلن چرا هی مفاعلن کنی دلش مفاعلن را بدرد فاعلان و معنی رهی در ما سبق گذشت
و دیگر بار اهمه یعنی دیگر همه اوزانش را مثال آورده اند لیکن ناخوش و متکلف باشد و بیت این بحر بنا بر
گویان خاص ست و دایرهٔ او دایرهٔ مفاعیلن مفاعیلن فاع لاتن دو بار ست و در بنا مکفوف کار دارد

مفعولن خاص بود مگر در عروض وضرب مسدس وانباشد وجنبن وطی حسن ست واختلافست درینک
کدام ازین هر دو احسن ست وخبل قبیح بود کذا فی النهایة مثال مخبون شعر اردمن الامور ما ینبغی ٭
وما لطیفة دما کستقیم ٭ باسکان تقطیعش اردمنل مفاعلن امور ما مفاعلن ینبغی فاعلن و ما لطی مفاعلن قهو و ما
مفاعلن ستقیم فاعلان عروض مطوی مکشوف ست وضرب مطوی موقوف معنیش اراده کن از امور چیزی
راکه سزاوار باشد وانچه طاقتش داری وانچه مستقیم بود مثال مطوی شعر قال لها وهو بها عالم ٭ وبک امثال
طریف قلیل ٭ باسکان تقطیعش قاللها مفتعلن وهو بها مفتعلن عالمن فاعلن وبکمام مفتعلن ما لطرفی یفتعلن قلیل
فاعلان عروض وضرب همانست معنیش گفت بآن معشوقه حالیکه این قبائل اورا سد است رحمت باد بر تو
امثال امر عجیب یا امثال مال جدید یا امثال مرد طریف کمتر ست هائی وهوساکن ست ووبخ کلمهٔ
رحمت ست وطریف لبطای مهملهٔ عجیب یا مال جدید ونام شخصی ست مثال مخبول شعر وبلد قطعه
عامر ٭ وجمل بحره فی الطریق ٭ باسکان تقطیعش وبلدن فعلتن قطعهو فعلتن عامرن فاعلن وجملن فعلتن
بحرهو فعلتن فططریق فاعلان معنیش بسیار بلدها ای زمین ها طی کرد وعامر وبسیار شتران را رنج کرد در راه
ودر مهای مشطور مخبون رواد ارند مثال جنبن در مفعولان مشطور ٭ لا بد منه فاخذرن وارقین ٭
باسکان یا و نون تقطیعش لابدومن ستفعلن هو فاخذر ستفعلن نو قین فعولان اخذرن امر جمع مونث ست
از اخذار وجنین ارقین مثل ارجنین از رقی کرمی معنیش ضرور ست ازان پس فرود آئید وبالا روید ای
زنان مثال جنبن در مفعولن مشطور ٭ یا رب ان خطئات او نسیت ٭ باسکان تقطیعش یاربیان
ستفعلن اخطاتا و مستفعلن نسیتو فعولن معنیش ای پروردگار من اگر خطا کردم یا فراموش نمودم بیامرز وجوا
جنبن وطی وخبل باجواز سلامت رکن مکافه ست واما بیاسی ارکان همه مطوی بکار دارند وبر
سالم ومخبون شعر نیامده است الا انچه عروضیان بتکلف برای مثال گفته اند از جهت تشبه بعرب و
گفته اند وراسه عروض ست مطوی موقوف یا مکشوف ومخبول مکشوف واصلم مقصور یا اصلم محذوف وهشت
ضرب مطوی موقوف ومطوی مکشوف ومخبون مکشوف ومخبول مکشوف واصلم مقصور واصلم محذوف
وموقوف ومکشوف اگر گوئی ضرب اصلم نیز باشد چنانکه در وزن چهارم موجود گوئیم آن نزد مصنف
علام فرع مخبول مکشوف ست که مسکن گردیده پس داخل ست دران نه چیزی دیگر ست وبرده وزن
آورده اند باین تفصیل اعروض مطوی موقوف یا مکشوف وضرب مطوی موقوف بر نیکونه بلیت چون
نرنم دست بقتراک تو ٭ جز تو کسی نیست مراد ستگیر ٭ تقطیعش چو ترنم مفتعلن دست بقفت مفتعلن را لکتو
فاعلن جز تنکسی مفتعلن نیسیر امفتعلن دستگیر فاعلان ب اعروض همان مطوی موقوف یا مکشوف و

ل
در بعضی از نسخ
اشتباه عجیب بوزن
مفعولن افتاده

من فاعلن
بالف ولام
دالف افتاده

مستفعلن یاعی فعلن عروض همچنان ست مطوی مکشوف و ضرب اصلم معنیش گفت معشوقه حالیکه قصد
نکرده شده بود بقول فحش بازمان تحقیق رسانیدی آن فحش را بگوشهای من یعنی هنوز کسی قصد بدگوئی
نکرده بود که گفت بازمان ازبدگوئی استنوی گوید اسماعی بفتح همزه و کسر آن هر دو مروی شده است
و شعر النشر مسک وا کوجوه دنانیر و اطراف الاکف عنم باسکان تقطیعش انشر مس مستفعلن کنولوجو مستفعلن
هذا فعلن نیز نواط مستفعلن اغلاکف مستفعلن فعنم فعلن عروض و ضرب هر دو مخبول مکشوف ست
معنیش ریح طیبه معاشیق مثل بوی مشک ست و رویهای شان در حسن مانند دنانیر و انگشتان شان
مانند شاخهای درخت خروب شامی ست که خیلی نازک باشد و محلی آن سرخ برده می آرد عنم بعین مهمله و نون
درخفیت که شاخهایش سرخ بود برین تقدیر تشبیه انگشتان معنی باعتبار حمرتش مناسب می نماید و
گویند عنم نیز نام درخت حجاز یست که ثمره اش سرخ باشد و سر انگشتان حنا زده معاشیق را بآن تشبیه دهند
پس تحمیل که مراد از اطراف الاکف سرهای انگشتان و از عنم ثمره اش باشد یعنی سرهای انگشتان شان مانند
ثمره عنم سرخ ست و این چهار و قسیست و بعضی بیت دانی عروض مخبول مکشوف و ضرب اصلم نیز روایت کرده اند
و آن این ست ۵ یا ایها الرای علی عمر + قد قلت فیه غیر ما تعلم + باسکان تقطیعش یا ایهر مستفعلن
زار یعلی مستفعلن عمر فعلن قد قلتفی مستفعلن بغیر ما مستفعلن بتعلم فعلن معنیش ای عتاب کننده بر عمر تحقیق تفتی
در حق آن چیزیکه نمیدانی آنرا و چون مصنف علام تابع خلیل ست و نزدش ضرب اصلم سکون مزاحف مخبول
مکشوف ست پس اصلم داخل ست آن لهذا جداگانه نشمرده آری اخفش و زجاج این هر دو را جداگانه شمرند
فتامل ۵ شعر یفضحن فی حافاته بالانواک + باسکان تقطیعش نفضحفی مستفعلن حافاتهی مستفعلن بالانواک مفعولان
عروض و ضرب یکی ست تفسیرش گذشت و این موقوفست معنیش میریزند نانها بکنارهای فرج پیشانیها
و در بعض نسخ حافاتها دیده شد یعنی باطراف خودها یا رودها و در بعض روایات نور عن زاء معجمتین آمده
از اوزغت الناقه قطعت بولها دفعات ۵ شعر یاصاحبی رحلی اقلا عذلی تقطیعش یاصاحبی مستفعلن رحلیاقل
مستفعلن لا عذلی مفعولن همچنانست یعنی عروض و ضرب هر دو یکیست و آن مکشوف ست و معنیش
ای هر دو یاران پالان من ای همراهان سواری من کم کنید ملامت مرا و هر دو وزن از مشطور ست سکاکی
گوید این شعر را بر مشطور رجز مقطوع العروض الضرب محمول نمیسازند که مستلزم اسقاط یک حرف و یک حرکت
باشد بخلاف مشطور سریع که در آن اسقاط حرفی باشد و بس چه حرکت تای مفعولات آن و رغیر از دائره که آن
مفروض محض ست صورت ندارد پس حرکتش گویا فی نفسه ساقط ست و بطریق زحاف دیگر ارکان سوای
عروض و ضرب مخبوف و مطوی مخبول و دارند مگر ضبن و طی و جبل و رهر مستفعلن رو ابود و ضبن در مفعولان و

وزن هشتاد و هم هست و اگر مصراع مثمن بود نه سبب کم شود و سه سبب باقی ماند و آن وزن هفده هم هست و چون
رکن آخر مسدس محذوف اخذ و رکن آخر مربع محذوف نیز بنا شد لهذا احتمال کمی پنج سبب و هفت و هشت
سبب و را و زان این بحر واقع نشد و فرق میان اوزان مشترک که از این سه بحر توان خواند یعنی مشترک
در بحر هزج و رمل در مصراعهای دیگر در قصیده ظاهر شود یعنی چون رکنی در کدام مصراع یافته شود که مختص بیکی از این بحور
ثلثه بود در بحر مذکور امتیاز حاصل گردد و همچنین بحور سه گانه قیاس در دیگر مواضع بحور مشترک الوزن نیز کرده
شود و مناخران را وزنی خوش ست که بر لیل تقطیع توان کرد چون یک رکن مشکول میگیرند و یکی سالم تا بتبی از
فعلات فاعلاتن بود چهار بار مثالش انیست بیت بچمن برای روزی سیه بهار بشکن ✻ سر غمزه بچینان
صف روزگار بشکن تقطیعش بچمن فعلات رای روزی فاعلاتن سیه بهار بشکن فاعلاتن سر غمز
فعلات ئی بچینا فاعلاتن صف روز فعلات گار بشکن فاعلاتن و ازین قبیل ست شعر مشهور نظیری ✻ تو
نجوشتین چه کردی که بما کنی نظیری ✻ بخدا که واجب آمد ز تو احتراز کردن ✻ انیست بحور دائره مجتلبه و اوزان

بسیط

آن سریع این بحر هم مثل بحور سابقه در هر دو بیت مستعمل ست و اصلش دائره مستفعلن مستفعلن مفعولات دو بار ست
دو انی غیر تام و مستطور بکار دارند از آنرو در ساتنازی دو عروض مطوی مکشوف با مخبول مکشوف و موقوف با مکشوف
و شش ضرب ست مطوی موقوف و مطوی مکشوف و اصلم و مخبول مکشوف و موقوف و مکشوف و بر شش وزن
آورده اگرچه از ضرب شش در دو دوازده استعمال ممکن بود و ابیاتش انیست **الشعر**
از آن سلمی الایری شاملها الرآون فی شام و لافی عراق ✻ باسکان تقطیعش از مانسل مستفعلن مالایری
مستفعلن شاملهر فاعلن را و دنفی مستفعلن شام نو لا مستفعلن فی عراق فاعلان عروض مطوی مکشوف ست و
ضرب مطوی موقوف بمعنیش ز ماههای معشوقه سلمی نمی بیند آنها را در حسن و خوبی بینندگان در شام و عراق
و بتخصیص شام و عراق شهرت هر دو در خوبی مرهت ست ب **شعر** باج الهوی رسم بذات الغضا ✻
مخلوقن مستمجم محول ✻ باشباع تقطیعش باجلهوا مستفعلن رسمبذ ذات مستفعلن بلغضا فاعلن مخلوقن مستفعلن
مستمجم مستفعلن محولو فاعلن عروض و ضرب مطوی مکشوف ست معنیش مر با نگیخت عشق را نشان خانها
که در موضع ذات الغضاست آن نشان کهنه و ساکت و یا ریک تو ده گردیده سال گذشته با نقلب اللوا
غضا بالفتح نام درختیست و ذات الغضا جائیکه در ان غضا باشد مخلوق بکسر لام ثانی کهنه مستمجم ساکت و
و گم گردنده یعنی ریک تو ده محول بکسر و ا و صاحب حول یعنی انگه بر و یک سال گذشته باشد گذرانی
الصماح و تردد یعنی محول معنی چیزیکه بر و احوال گذشته باشد ج شعر قالت و لم تقصد لقیل الخنا
مهلا فداء لمغت اسماعی ✻ قالتو لم مستفعلن بقصد لقی مستفعلن لخنا فاعلن مهلنفدء مستفعلن لمغتاس

**بیت** اگر ایدون که همی دانش ورزی ✤ زهمه خلق نکونامی یابی ✤ تقطیعش اگر ایدو فعلاتن کهید افعلاتن
نشورزی مفعولن زهمه خلق فعلاتن نکونا فعلاتن می یابی مفعولن و این وزن را استحقاق آن نیست که منفرد
گیرند چه سکون وزن گذشته است زیرا که مفعولن بسکون العین فعلاتن ست **عیب** عروض مخبون مقصور یا
مخبون محذوف و ضرب مخبون مقصور بر بنگونه **بیت** دلم از عشق تو شد خسته و ریش ✤ تو مکن جور برین عاشق
خویش تقطیعش دلمز عش فعلاتن قتشد خس فعلاتن تأریش فعلان تمکنجو فعلاتن ربربعا فعلاتن شقخویش فعلان
**نتیجه** عروض همان فعلان یا فعلن و ضرب مخبون محذوف و بحقیقت همان ست کما عرفت مرا را ید عروض
همان فعلان یا فعلن و ضرب مخبون محذوف بسکون و عروضیان این ضرب را ابتر گویند بسهو زیرا که ضمن در اینجا
لازم ست و در ابتر قطع و حذف باشد و آن در مخبون گنجایش ندارد تا فعلن بسکون عین شود آری در وزن
ابتر و مخبون محذوف سکون واجب ست لیکن علت غیر آنست چه از ابتر اصل رکن فاعل بسکون لام شود و از مخبون
محذوف بسکون فعلا و هر دو راجع بفعلن گردد و این وزن هم استحقاق انفراد ندارد چه سکون وزن اول ست
**مربعات** یه عروض مخبون سعری یا مسبغ و ضرب مخبون مسبغ بر بنگونه **بیت** سخن من که رساند ✤ برآن ماه
دلارام ✤ تقطیعش سخنمین فعلاتن که رساند فعلاتن برا ما فعلاتن بدلارام فعلیان **یو** هر دو معری و حکمش
همانست که حکم مسبغ ست کما مر غیر مرة **مثنی** نیز بر بنگونه **بیت** ره شادیم به بستی ✤ قوله شادیم بسکون یای
شناه تحتانی و میم اما میم در مصرع ثانی معتبر ست و عند التقطیع حرکت یابد تقطیعش ره شادی فعلاتن مبستی فعلاتن
و بحقیقت [illegible]

متحد الوزن نیست آری در نوع مخبون ممکن الاتحاد ست زیرا که چون در فعلاتن تسکین اوسط جائز دارند راجع

وزن شانزدهم ست واگر مصراع ثمنی بود در سبب یکم شود دو سبب باقی ماند و آن وزن هفدهم ست و چون
رکن آخر مسدس محذوف اخذ و رکن آخر مربع محذوف نیز بنیاشد لهذا احتمال یکی پنج سبب و هفت و هشت
سبب و را و زان این بحر واقع نشد و فرق میان او زان مشترک که ازین سه بحر توان خواند یعنی هزج
در خرور مل در مصراعهای دیگر در قصیده ظاهر شود یعنی چون رکنی در کدام مصراع یافته شود که مختص بکی ازین بحور
ثلثه بود در بخالت امتیاز حاصل گردد و همه بین بحور سه گانه قیاس در دیگر مواضع بحور مشترک الوزن این وجه کرد
شود و مشاخران راه وزنی خوش ست که بر لل تقطیع توان کرد چون یک رکن مشکول میگیرند و یکی سالم تا بتبی از
فعلات فاعلاتن بود چهار بار مثالش اینست بیت بچمن برای روزی سه بهار بشکن ✤ سر غمزه بچنان
صف روزگار بشکن تقطیعش بچمن ب فعلات رای روزی فاعلاتن سه بهار بشکن فاعلاتن سر غمز
فعلات ئی بچنا فاعلاتن صف روز فعلات کار بشکن فاعلاتن و ازین قبیل ست شعر مشهور نظیری ✤ تو
بخویشتن چه کردی که بما کنی نظیری ✤ بجز اکه واجب آمد ز تو احتراز کردن ✤ اینست بحور دائره مجتلبه و اوزان
آن سریع این بحر هم مثل بحور سابقه در هر دو بیت مستعمل ست و اصلش دائره مستفعلن مستفعلن مفعولات دو بار ست
و دانی غیر تام و مشطور بکار دارند و از در بیاتازی دو عروض مطوی مکشوف یا مخبول مکشوف و موقوف یا مکشوف
و شش ضرب ست مطوی موقوف و مطوی مکشوف و اصلم و مخبول مکشوف و موقوف و مکشوف و بر شش وزن
آمده اگرچه از ضرب شش در دو دوازده استعمال ممکن بود و ابیاتش اینست الشعر
از مان مسلمی لایری مثلها الرّاؤن فی شام ولا فی عراق ✤ باسکان تقطیعش از مان مستفعلن مالایری
مستفعلن مثلها فاعلن راؤن فی مستفعلن شام ولا مستفعلن فی عراق فاعلان عروض مطوی مکشوف ست و
ضرب مطوی موقوف بمعنیش زمانهای معشوقه مسلمی نمی بینند آنهارا در حسن و خوبی بینندگان در شام و عراق
وجه تخصیص شام و عراق شهرت هر دو در خوبی رعیت ست ب شعر باج الهوی رسم بذات الغضا ✤
مخلوق بمستعجم محول ✤ باسکان تقطیعش باجلهوا مستفعلن رسمبذ مستفعلن بلغضا فاعلن مخلوقن مستفعلن
مستعجم مستفعلن محولو فاعلن عروض و ضرب مطوی مکشوف ست یعنیش مرا نگیخت عشق رانشان خانها
که در موضع ذات الغضاست و آن نشان کهنه و ساکت و یا ریک تودهٔ گردیده سال گذشته بانقلاب الاحوال
غضا بالفتح نام درختیست و ذات الغضا جائیکه دران غضا باشد مخلوق بکسر لام ثانی کهنه مستعجم ساکت و
و محول گردیده یعنی ریک تودهٔ محول بکسر واو صاحب حول یعنی آنکه بر و یک سال گذشته باشد گذانی
الصحاح و تردد یعنی محول یعنی چیزیکه بر و احوال گذشته باشد شرح شعر قالت و لم تقصد لقیل الخنا
مهلا فقد ابلغت اسماعی ✤ قالتو لم مستفعلن یقصد لقی مستفعلن للخنا فاعلن مهلنفقد مستفعلن ابلغتاس

**بیت** اگر امد ون که همی دانش ورزی ✻ زهمه خلق نکونامی یابی + تقطیعش اگر مد و فعلاتن کهمد افعلاتن
نشورزی مفعولن زهمهل فعلاتن نکونا فعلاتن می یابی مفعولن و این وزن را استحقاق آن نیست که منفرد
گیرند چه مسکن وزن گذشته است زیرا که مفعولن مسکن العین فعلاتن ست **عروض** محبون مقصور یا
محبون محذوف و ضرب محبون مقصور بر بنگونه **بیت** دلم از عشق تو شد خسته و ریش + تو مکن جور برین عاشق
خویش تقطیعش دلمرعش فعلاتن قشدخس فعلاتن تاریش فعلان تمکنجو فعلاتن ربربعا فعلاتن شقشخیش فعلان
**نتیجه** عروض همان فعلان یا فعلن و ضرب محبون محذوف و بحقیقت همان ست که عرفت مرا ایدر عروض
همان فعلان یا فعلن و ضرب محبون محذوف مسکن و عروضیان این ضرب را ابتر گویند بسهو زیرا که ضمن در اینجا
لازم ست و در ابتر قطع و حذف باشد و آن در محبون گنجایش ندارد تا فعلن بسکون عین شود آری وزن
ابتر و محبون محذوف مسکن واحد ست لیکن علت غیر آنست چه ابتر اصل رکن فاعل بسکون لام شود و از محبون
محذوف مسکن فعلا و هر دو راجع بفعلن گردد و این وزن هم استحقاق انفراد ندارد چه مسکن وزن اول ست

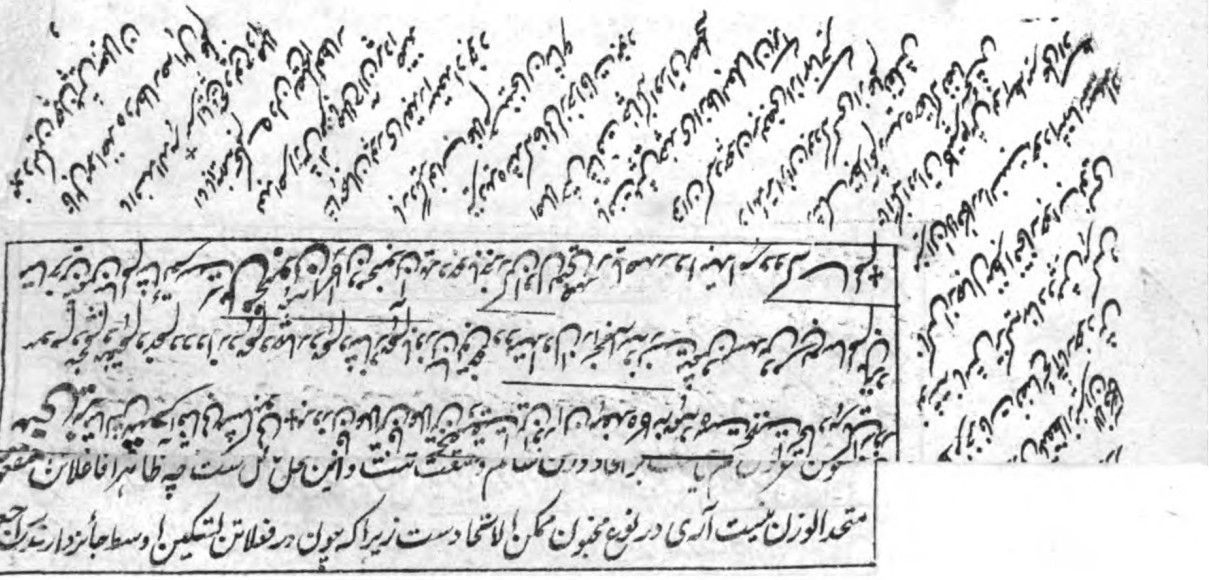
**مربعات** به عروض محبون سعری یا مسبغ و ضرب محبون مسبغ بر بنگونه **بیت** سخن من که رساند + بر آن ماه
دلارام ✻ تقطیعش سخنمین فعلاتن که رساند فعلاتن برا با ما فعلاتن هدلارام فعلیان **یعنی** هر دو سعری و حکمش
همانست که حکم مسبغ ست کما مر غیر مرة **مثنی** نیز بر بنگونه **بیت** ره شادیم به بستی + قوله شادیم بسکون یای
شناه تحتانی و میم اما میم در مصرع ثانی معتبر ست و عند التقطیع حرکت یابد تقطیعش ره شادی فعلاتن مبستی فعلاتن
و بحقیقت این وزن از مسوغات عالم بشرت [illegible] زیرا که بعد از اسقاط وزن اول [illegible]

متحد الوزن نیست آری در نوع محبون ممکن الاتحاد ست زیرا که چون در فعلاتن لتسکین اوسط جائز دارند راجع

فعلان یا فعلن و ضرب مخبون محذوف مسکن و عروضیان این ضرب را ابتری خوانند و خطاست زیرا که ضرب
در اینجا ابتر است و ابتر محذوف مقطوع بود پس ضرب دران کنجایش ندارد آری مخبون محذوف مسکن و ابتر
در تلفظ متحد مذکر اول بغیر نقل فعلن بود و ثانی از فاعل بسکون لام منقول شود مثالش شعر نکشم جور کسی
کز وفا دور بود ✤ ندهم دل بکسی کو نکند دلداری ✤ تقطیعش نکشم جو فعلاتن کسی کز فعلاتن زوفا دور بود فعلاتن
فعلن ندهم دل فعلاتن بکسی کو فعلاتن نکند دل فعلاتن داری فعلن و گاهی هر دو مخبون محذوف مسکن باشد
مثالش بیت عاشق از طعنهٔ اغیار چه پروا دارد ✤ آتش از سرزنش خار چه پروا دارد ✤ مگر اینجا صدر و ابتدا
سالم است و اگر ضرب مخبون مقصور مسکن باشد یعنی فعلان بسکون عین حلمش همین تواند بود یعنی آنچه حکم مخبون
محذوف مسکن بست که زیادت یک ساکن غیر وزن نیست و این وزن هم باستحقاق انفراد از وزن
چهارم ندارد چه تفاوت با وزن گذشته خبر بسبب قافیه و تسکین یا تحریک نیست تا من حیث الوزن گویند اینجا
کلام در اینست زیادت حرکت موجب اختلاف نیست و عروض همان مخبون مقصور یا مخبون محذوف و ضرب
محذوف مقطوع مخبون مثالش بیت اگر امین شودی جانمن ازو در فراق ✤ بمهر جور من از عشق نو خموش شودی
تقطیعش اگر امین فعلاتن نمنشز در فعلاتن و فراق فعلان بمهر جو فعلاتن رمنشز عش فعلاتن قتخموشنو فعلان
دمی فعل و ضرب محذوف اعرج مخبون که فعول بود همین حکم دارد یعنی حکم محذوف مقطوع مخبون که فعل است زیرا که
تفاوت آن بریں بقدر یک ساکن بست پس عروض محذوف مقطوع مخبون یا محذوف اعرج مخبون و ضرب محذوف و
اعرج مخبون همینگونه بیت مده بنیز بتو دل شمنی تا زیده ✤ چو کی را بکشی بیگنهی ای ستمگار ✤ شمن بت پرست او در
بعضی رسائل بشری بجای شمنی دیده شد تقطیعش مده بنی فعلاتن ز بتو دل فعلاتن شمنی تا فعلاتن زیده فعلن چو کیرا
فعلاتن بکشی بی فعلاتن گنهی ای فعلاتن ستمگار فعول اگر عروض همان محذوف مقطوع مخبون یا محذوف اعرج مخبون باشد
با ضرب مخبون محذوف مقطوع همچنین بود ای وزن سابق بود چه فعل و فعول حکم واحد دارند عروض
محذوف مکفوس یا محذوف احذای قاع یا رفع و ضرب محذوف مکفوس همینگونه بیت دهن کوچک چون تنگ
دل عاشق ✤ نه که چون حقه اگنده ستمروارید ✤ تقطیعش دهنیکو فعلاتن چکچو تن فعلاتن گدلیعا فعلاتن شش رفع
نکچو حق فعلاتن تنکا اگن فعلاتن دستمروا فعلاتن رید قاع و اگر عروض همان قاع یا رفع بود با ضرب محذوف احذ
همچنین باشد که وزن سابق ست مسدس سالم عروض مخبون مسبغ یا مخبون مسمری یعنی فعلیان و

مهلا فقد ابلغت اسماعی ✤ قالوا تم مستفعلن یقصد لقی مستفعلن للخنا فاعلن مهلا فقد مستفعلن ابلغتا

شاید جواز او این وجود سالم اگرچه جواز ابود دلیل ست بران که ارکان سداسی ارکان اصلی نیست در دائره
و فروع سباعیند یعنی بیشتر ارکان سداسی باشد و آن فعلاتن بود و چون یک رکن سباعی یافته شد یعنی
فاعلاتن و از سباعی بزحاف خبن سداسی توان ساخت بالعکس پس معلوم شد که اصل سداسی در دائره
سباعی ست و عروضیان گفته اند این بحر را مجنون را پنج عروض مجنون یا مشعث و مجنون مقصور یا
مجنون محذوف و محذوف مقطوع مجنون یا محذوف اعرج مجنون و محذوف بطموس یا محذوف اخذ و مجنون
مسبغ یا معری و ده ضرب ست مجنون و مشعث و مجنون مقصور و مجنون محذوف و مجنون محذوف مسکن
و محذوف مقطوع مجنون و محذوف اعرج مجنون و محذوف بطموس و محذوف اخذ و مجنون مسبغ و بر هر هفده
وزن آمده ست هشت مثمن و شش سدیس و دو مربع و یکی مثنی اگرچه باحتمالات عقلیه در هر چهار پنجاه میشد
باین تفصیل **مثمنات** اعروض و ضرب هر دو مجنون شالش **شعر** چکنم هرچه کنم با تو نمیداد چو سود دم بحر
حیله ندارم که ز عشقت بگریزم ✤ بر هشت فعلاتن تمام میشود پس این مثال همه ارکان مجنون ست **امثال**
صدر سالم و باقی مجنون سعدی راست **بیت** گفته بودم چو بیائی غم دل با تو بگویم ✤ چه بگویم که غم از دل
برود چون تو بیائی ✤ و مخفی نماند که اگر همه ارکان این بحر مجنون باشد به بحر کامل مقطوع شبیه گردد چه رکنش بعد
قطع متفاعلن بسکون لام ماند و بفعلاتن منقول شود آوری از رمل بهتر بود نسبت کامل از جهت عدم نقل
دران نه درین و بعضی از فصحای عجم این وزن را به شازده رکن بنا کرده اند مثل خواجه عصمت الله بخاری که مطلع



متحد الوزن نیست آوری در نوع مجنون ممکن الاتحاد ست زیرا که چون در فعلاتن ساکن اوسط جائز دارند در اجزاء

بمفعولن مانند شعشعت گردد و از دو شعشعت چنین باشد مثالش شعر چند باشم هم بدینسان بیچاره + کشته شادی زین دل من آواره + تقطیعش چند باشم فاعلاتن هم بدینسا فاعلاتن بیچاره مفعولن کشته شادی فاعلاتن زین دلمن فاعلاتن آواره مفعولن **یا** عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور **یب** عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و هر دو یکی ست مثالش شعر صابری تا کی کنم در عشق تو + راز پنهانی کنون پیدا کنم + و در بعض نسخ بجای در عشق تو بادر وعشق دیده شد تقطیعش صابری تا فاعلاتن کی کنمدر فاعلاتن عشق تو فاعلن راز پنها فاعلاتن نی کنون پیدا کنم فاعلاتن فاعلن **ج** اگر عروض و ضرب فعول و فعل و فاع و فع کنند از مدید تقطیع توان کرد زیرا که فاعلاتن فاعلاتن فعول بروزن فاعلاتن فاعلن فاعلان و فاعلاتن فاعلاتن فعل بروزن فاعلاتن فاعلن فاعلن و فاعلاتن فاعلاتن فاع بروزن فاعلاتن فاعلن فعلان و فاعلاتن فاعلاتن فع بروزن فاعلاتن فاعلن فعلن میشود و اینهمه از مدید ست اما مخفی نماند که فعلان اگرچه بسکن فعلان مجنون مقصور فاعلاتن ست لیکن قوعش در مدید از کلام مصنف هم ثابت نشده آری بو قوعش ای مجنون مقصور در رمل تصریح ساخته و از انجمله مستعمل از مسدسات بنزدیک متاخران چهارم و پنجم ست **مربعات** پنج عروض سالم و ضرب بسبع **ید** هر دو سالم و هر دو یک وزنست مثالش **بیت** خوبرویا دلبرا یا چون که با چاکر ستیزی + مرا دارچاکر ذات قابل ست بر چهار فاعلاتن تمام میشود **یه** عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور **یو** عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و هر دو یک وزنست لهذا بر یک مثال اکتفا کرده مثالش شعر هر که بدخواهد ترا از مردمی هست او بری تقطیعش هر کبد خا فاعلاتن بدترا از فاعلاتن مردمی هس فاعلاتن تو بری فاعلن مخفی نماند که درین مثال عروض سالم و ضرب محذوف ست نه عروض مقصور یا محذوف و ضرب محذوف چنانکه مصنف علام فرموده پس شاید در یمثال تصرف ناسخین واقع شده و اگر در مثال مذکور چنین گویند **بیت** هر که بدخواهد ترا مردمیست او بری + مطابق ممثل له کردد اگر کوئی عروضش بدترا بر وزن فاعلن محذوف ست و کلمه از در ابتدای مصرع ثانی خرم ست که در وزن اعتبار ندارد گوئیم خرم در فارسی بر دو حرف نیامده معهذا مصنف علام در فصل مشتهم می آرد در هیچ موضع مثالش نیاوردیم و این او ذان نمیه متمنند و حال ایشان همچنان ست که در رمج گفته شد و اگر رکن آخر فعول یا فعل یا فاع یا فع کنند بیت را مصرع نتوان گفت زیرا که رکن دوم چنان واقع نمی شود تا قافیه متصور شود و تصریع بران مترتب گردد و معقد شود که عروضش بدیدا نیست

مهلا خذا ما بلغت اسماعی + قالوا لم تستفعلن یقصد لقی مستفعلن للخبا فاعلن مهلا نقد مستفعلن ابلغتا

بحقیقت همان وزنست مثال عروض مقصور **بیت** گفتم خاک درم بهرچه میداری بچشم ✣ گریه چشم
جراحت کرد درمان میکنم ✣ مثال سرد و محذوف **بیت** زود به کردم من بصبر داغ خویش را ✣ اول
شب میکشد مفلس چراغ خویش را ✣ عروض مخبون و محذوف اعرج مخبون یا محذوف مقطوع مخبون و ضرب محذوف اعرج مخبون **بیت**
تا کی از هجران نگارا چند باشم بدرد ✣ سنگ و آهن نیستم من چند باشم صبور ✣ یعنی تا کجا از صدائی آلود دردناک
باشم و آنچه در بعض نسخ بدرد معنی بعد واقع شده از تصرف ناسخین ست که بقصد تقفیه صبور ساخته اند اما باعتبار
معنی لفظ هجران معنی از لهنت تقطیعش تا کنیر هج فاعلاتن آ نگارا فاعلاتن چند باشم فاعلاتن بدرد فعول سنگ
آهن فاعلاتن نیستم من فاعلاتن چند باشم فاعلاتن صبور فعول ۵ عروض همان و ضرب محذوف مقطوع مخبون
بدینگونه **بیت** با تو خوبی کرد خواهم گر تو خوبی کنی ✣ ور تو زشتی کرد خواهی با تو زشتی کنم تقطیعش با تو خوبی فاعلاتن
کرد خاهم فاعلاتن گر تخوبی فاعلاتن کنی فعلن تر زشتی فاعلاتن کرد خاهی فاعلاتن با تر شتی فاعلاتن کنم فعل و قوله کرد خواهم
دکرد خواهی قلب خواهم کرد و خواهی کرد دست ۵ عروض محذوف مطموس یا محذوف اخذ و ضرب محذوف
مطموس مثالش **بیت** کار خویش از چاکر خود دارچه داری راز ✣ کار خویش از راز داری از سخن چین دار
تقطیعش کار خیشز فاعلاتن چاکر خذ فاعلاتن از چداری فاعلاتن راز فاع کار خیشز فاعلاتن راز داری
فاعلاتن از سخن چی فاعلاتن دار فاع عروض و ضرب محذوف مطموس دیائی امکان سالم قوله راز داری
ای اگر مخفی داری یعنی کار خود از چه سبب از چاکر خود مخفی میداری اگر خواهی که مخفی کنی باری از سخن چین مخفی
دار ز عروض همان یعنی محذوف مطموس یا محذوف اخذ و ضرب محذوف اخذ مثالش **بیت** مرد دانا
راز دانا یار باید خوب ✣ گر تو دانائی ترا هم یار دانا به ✣ یعنی مرد دانا راز دانا را خوب دانا یاری باید تقطیعش مرد دانا فاعلاتن
راز دانا فاعلاتن یار باید فاعلاتن خوب فاع گر تو دانا فاعلاتن ئی ترا هم فاعلاتن یار دانا فاعلاتن بر فع و این
چهار وزن اخیر به تردیک متاخران مهجورست **مسدس سالم ح** عروض سالم و ضرب مسبغ
مثالش **شعر** ای نگار اگر تو نیکو ترنه بینم ✣ عاجز اندر صورت صورت نگاران ✣ ای نگارا فاعلاتن گر تنیکو فاعلاتن
ترنبینم فاعلاتن عاجزندر فاعلاتن صورتصو فاعلاتن رتنگاران فاعلیان **ط** عروض و ضرب هر دو سالم و همان ست که
وزن اول مسدس سالمست و جویش بار باند کورشدی عروض سالم با شعث و ضرب بشعث مثالش **بیت**
چند باشد نیک خواهت جفت اندر ✣ چند باشد دوستدارت بازاری ✣ ای خوار زود لیل تقطیعش چند
باشد فاعلاتن نیکخاهت جفت اندر فاعلاتن چند باشد فاعلاتن دوستدارت فاعلاتن بازاری
مفعولن قوله عروض سالم با شعث بر اتحاد وزن سالم با شعث ست و این محل تامل ست چه ظاهرا فاعلاتن با مفعولن
متحد الوزن نیست آری در نوع مخبون ممکن بلا تحاد ست زیرا که چون در فعلاتن تسکین اوسط جائز دارند راجع

معیشش تحقیق سعد شجاعی ست مشتاق وصابر طلب کننده اجر بمصیبکه او را میرسد وسیان نون رکن اول و
دوم والف که بقای رکن دوم وسوم محیط باشد یعنی بعد آن واقع شود معاقبه باشد وارکان باین سبب صدر
یا عجز یا طرفین یا بری شوند چنانکه گفته آمده است یعنی بسبب معاقبه چه دران حذف ساکن بسبب وابقای آن
هر دو رو اباشد وگاهی جنن وتصریع جمع شود ومثالش **بیت** اَصْبَحْتُ کِسْرَی وَاَسَی قَیْصَرٌ + مُغْلَقَمَنْ دُونِهِ بَابٌ
حَدِیْدٌ + تقطیعش صبحتکس فاعلاتن راواسی فاعلاتن قیصرن فاعلن مغلقمن فاعلاتن ودونه بافاعلاتن بحدید فعلان
عروض محذوف وضرب مخبون مقصورست وباقی ارکان سالم معیشش صبح کزار دپادشاه فارس وشام
کزار دپادشاه روم حالیکه مسدود ماند تر وهریک دروازه موضع صدید وگاهی جنن باتسبیغ بهم آید مثالش
شعر وضحات فارسیات + واعجم عربیات + باسکان تقطیعش واضحاتن فاعلاتن فارسی یافاعلاتن تنوادمن
فاعلاتن عربیات فعلیان عروض محذوف وضرب مخبون مسبغ معیشش شتران سپید فارسی وکندم کون عربی
واما بپارسی این بحر شمن باشد دو نوع آید سالم ومخبون وبعضی عروضیان هریک را بحری دیگر شمرند وهریکی را
ومجزوء ومشطور ومنهوک یعنی مثمن ومسدس ومربع ومثنی آورده اند وجمله را هشت عروض وچهارده ضرب آورده اند
وگفته اند بسی وچهار وزنست یعنی هفده سالم وهفده مخبون **رمل سالم** عروضیان این نوع را پنج
عروض سالم ومقصور یا محذوف ومجزوف اعرج مخبون یا محذوف مقطوع مخبون ومحذوف مطموس یا محذوف
احذ وشعث ونه ضرب آورده اند سالم ومقصور ومحذوف ومحذوف اعرج مخبون ومحذوف مقطوع مخبون ومحذوف
مطموس ومحذوف احذ ومسبغ وشعث اگر گوئی سالم پنج عروض ونه ضرب دارد ومخبون را پنج عروض ده ضرب
ست چنانکه بیاید ومجموع این هر دو هشت عروض چهارده ضرب نمیشود چنانکه مصنف فرموده گوئیم
بعد حذف مکررات هر دو قسم قدر مذکور باقی می ماند فتعرف وگفته اند هفده وزنست هفت مثمن پنج
مسدس وچهار مربع ویکی مثنی **مثمنات** اعروض وضرب هر دو سالم مثالش **بیت** چند کریم چند نالم
چند باشم جفت اندوه + نیست گوئی ماه روئی مرمرا زین غم رهائی + قوله جفت اندوه یعنی ملازم اندوه چه اندوه
محذوف آنست قوله ماروئی بیای نسبت بحذف حرف ندا ودر بعض نسخ ماهر ویا دیده شد ومعنی ظاهر
تقطیعش چند کریم فاعلاتن چند نالم فاعلاتن چند باشم فاعلاتن جفت اندوه فاعلاتن نیستگوئی فاعلاتن
ماهروئی فاعلاتن مرمرا زی فاعلاتن غم رهائی فاعلاتن **ب** عروض مقصور یا محذوف وضرب مقصور مثالش
**بیت** مرمرا از جان وول چیزی گرامی ترنبود + دل بدادم روز وصلت جان وهم روز فراق + تقطیعش
مرمرا از فاعلاتن جان ودل چی فاعلاتن زی گرامی فاعلاتن ترنبود فاعلان دل بدادم فاعلاتن روز وصلت
فاعلاتن جان وهم روز فاعلاتن زی فراق فاعلان **ج** عروض همان یعنی مقصور یا محذوف وضرب محذوف

فاعلاتن تجزارس فاعلاتن مبنعسفان فاعلیان عروض سالم وضرب سبغ ست معینش ای دورفیقان من
بایستید وخبرگیرید آثار خانه معشوقه راکه درعسفان ست ودربعض نسخ بجای رسمار بعا یعنی منزل ومکان
نیز دیده شد عسفان بالضم موضعیست بقرب صلاده مرحله از مکه معظمه جانب مدینه ۵ شعر مُتَفِرات دارَسات ۵ مثل آیات
الزَّبور ۵ باشباع بر چهار فاعلاتن تمام میشود هردو سالم ست زبور بالضم جمع زبر بالکسر یعنی کتاب وزبور
بالفتح نیز یعنی کتاب ست ونام کتاب داود علیه السلام معینش این خانها خالی وکهنه مثل نشانهای
نقوش کتابها یا کتابست در دلالت بر کاتب یعنی همچنانکه نقوش کتاب بر کاتب دلالت میکند مکانات
خالی بر ساکنانش دلالت دارد ولطف لفظ آیات الزبور مخفی نیست ۵ شعر بالِمَا قَرَتْ بِهِ الْعُیْنَانِ
مِنْ هٰذَا الثَّمَنِ ۵ بسکون تقطیعش بالما قر فاعلاتن بتهنعی فاعلاتن نامنها فاعلاتن ذاالثمن فاعلن عروض سالم
وضرب محذوف ست معینش چیست برای چیزی که خنک شد بآن هردو چشم ازین معشوق قیمت ودربعض
نسخ الثمن معرف باللام دیده شد واصل کلام اینست ما الثمن لما قرت به العینان من هذا واین هردو مجرورست
زجاج مر بعضش را وزن رابع یعنی هردو محذوف از اشعار عرب نیز آورده مثالش ۵ شعر بالِیَعْفُرٍ لَا تَنْوَاءُ
لَیْسَ فَرَاحِیْنَ وَنِی ۵ چنانکه در مدیگذشت وبهرامی امثالش را از مدید شطور میگوید یا خلیل در هردو جا
نیاورده واما زحافش در ارکان فاعلاتن وفاعلن وفاعلان وفاعلیان خبن وکف وشکل در هر فاعلاتن
روا بود مگر انچه در ضرب افتد دران کف وشکل روا نبود اسنوی در نهایة الراغب گوید در عروض سالم
خبن وکف وشکل روا بود ودر عروض محذوف کف وشکل روا نبود مگر خبن جایز ست وخبن در ان حسن ست وکف صالح وشکل قبیح
ست مثال خبن بیت ۵ اِذَا رَایَةٌ مُحَدِّثَةٌ نَهَضْ اَلصَّلْتُ اِلَیْهَا فَحْوَاهَا ۵ تقطیعش واذا رایة فاعلاتن محدثة
رفعت فعلن نهضصلت فعلاتن تالیها فعلاتن فحواها فعلاتن عروض مخبون محذوفست وباقی مخبون معینش و
هرگاه نیزه بزرگی بلند کرده میشود بر میخیزد مرد صلت بجانبش پس در میگیرد آن را صلت نام مردیست ومرد
چالاک کارگزار ودرین شعر بجای رایه مجدرایه بجد وغایه بجد تغییر نقل کرده اند ومعنی ظاهرست مثال کف بیت
لَیْسَ کُلُّ مَنْ رَامَ حَاجَةً ۵ ثُمَّ جَدَّ فِی طَلَبِهَا قَضَاهَا ۵ تقطیعش لیس کل فاعلات من رام فاعلات حاجتن
فاعلن ثم جد فاعلات فی طلب فاعلات ها قضاها فاعلاتن عروض محذوفست ضرب سالم وباقی ارکان
مکفوف معینش نیست هر کسی که خواهد حاجتی را پس کوشش کند در طلبش تمام کند وبرسد آنرا یعنی ترتب علت
غائی بر هر فعل لازم نیست طلاب بالکسر مصدر مفاعله است بمعنی طلب مثال شکل ۵ شعر اِنَّ سُعْدَنَ الْبَطَلَ
مُمَارِسٌ ۵ صَابِرٌ مُحْتَسِبٌ لِمَا اَصَابَهُ ۵ باسکان تقطیعش ان سعدن فاعلاتن لبطلنم فعلات مارسن فاعلن
صابرمح فاعلاتن لمتسبل فعلات ما اصابه فاعلاتن حشو مشکول ست وعروض محذوف وباقی سالم

مستفعلن فاع می تواند پس حاجت باین تطویل لاطائل نیست و تدبیق رمل و این بحر هم مثل رجز
و هزج بتازی هم بپارسی مستعمل ست و اصلش تبازی در دایره فاعلاتن شش بار باشد و در بنا وافی غیر تام
و مجزو بکار دارند و اوراد و عروض محذوف و سالم و چهار ضرب لو و سالم و مقصور و محذوف و مسبغ و بر
شش وزن آید سه وافی و سه مجزو و بقیه اش اینست اشعر أبلغ النعمان عنی مألکا ✤ أنه قد طال
حبسی وانتظاری ✤ تقطیعش ابلغن نع فاعلاتن مانعن فی فاعلاتن مألکن فاعلن انه قد فاعلاتن طال حبسی فاعلاتن
وانتظاری فاعلاتن عروض محذوف و ضرب سالم ست یعنی عروضیان این بیت را مثال مقصور الضرب آورده اند و انتظار بدون
زیادت یای متکلم نقل کرده اند یعنی بر سان انمان را از جانب من رسالتیدن انچه یعنی که تحقیق را راست شد
حبس و انتظار من مالک بضم لام مصدر ست یعنی ابلاغ و اگر عروض سالم کنند خلیل از انتم خوانده بحبست انتم
جمله ارکان او مستعمل نیست سکاکی گوید و انچه ابو الطیب متنبی در این بیت سالم آورده شعر انما یدرک
بعض الحمد من عاش بحا ✤ هطل الدمعة تواب وعقاب ✤ قول مستحدث و بعید ست یعنی مخالف قول قدماست پس اعتبار را نشاید
راقم الحروف گوید سالم بودن عروض درین شعر بحسب تقریع ست که در ان عروض را تابع ضرب می نمایند اگرچه
فی نفسها استحقاق آن نداشته باشد همچنانکه عروض مقبوض طویل را عند التصریع سالم می نمایند فالاباس بالقبول
المتنبی ولا اعتبار علیه ✤ شعر مثل سحق البرد عفی بعدک ✤ القطر معناه وتاویب الشمال ✤ بالاسکان تقطیعش
مثل سحق فاعلاتن برد عفا فاعلاتن بعدک کل فاعلن قطر معنا فاعلاتن هو وتاوی فاعلاتن یب شمال فاعلاتن
عروض محذوف و ضرب مقصور ست و بعضی عروضیان این شعر را مثال ضرب سالم آورده اند معینش مثل
کهنه چادر نا بود کرد بعد تو باران مترل او را و گردش باد شمال تمام روز یعنی این دو چیز ای باران و باد
شمال نشانش را بر باد ساخته سحق بالفتح یعنی تسحق یعنی کهنه فرسوده صفت برد ست که بر د تقدم یافته و بجایش
مضاف گردیده عفی ماضی معروف از تعفیه است یعنی نابود کردن و قطر باران و معنی منزل آبادان و تاویب
بود و گردش باد بهمه روز و شمال بالفتح باد شمال ✤ شعر قالت الخنساء لما جئتها ✤ شاب راسی بعد ما
دب اشتهب ✤ بالاسکان تقطیعش قالتلخن فاعلاتن ساء لما فاعلاتن جئتها فاعلن شاب راسی فاعلاتن بعد ما
دب اشتهب فاعلاتن عروض محذوف و ضرب دو محذوف ست معینش گفت خنسا هرگاه آمدش که سپید شد سرش بعد
اینکس غالب شد سپیدی موی آن بر سیاهی شاعر میگوید هرگاه نزد خنسا رسیدم خنسا این قول گفت
و مراد از هذا ذات حاکی ست و در بعض نسخ چنین یافته شد شاب لونی راس هذا و معینش ظاهر و لیکن ست
الا شتهاب غالب آمدن سپیدی بر سیاهی خنسا نام زنی و نام شاعره ایست صاحب دیوان و این
هر سه دلالت دارد شعر یا حبذا ارضا بها و انجز ارضا بعسفان ✤ بالاسکان تقطیعش یا حبذا فاعلاتن ارضا بها

آنست کسی بر حقیقت عیب نتواند کرد بخوف آنکه مانشود که تو رک بنجا بتش از بنج برنکنی تقطیعش نست و کسی مفتعلن
بر سر مفتعلن بشاخود مفاعلن دی بیت تو مفتعلن تا رکنج مفتعلن بی بیت او مفتعلن زبنجین مفاعلن برنکنی مفتعلن
چون رکن سیم مصراع اول مجبون آورده تظیرش از مصراع دوم هم بجهت تناسب مجبون آورده و
در باقی قصیده هیچ رکن مجبون نیست و اینچنین اختلاف بسیار نشاید که استعمال کنند اما در صورت عدم تناسب
عیب زائد شمرند مثل این بیت درد مرا چاره بکن که من بدرد تو خوشم + کر بکشی ور بکشی ز حکم تو سر نکشم +
بروزن مفتعلن مفتعلن مفاعلن مفاعلن مفتعلن مفتعلن مفاعلن مفتعلن اگر باظهار واو تو در مصرع اول خوانده شود
و بعضی از متاخران مجبون و مطوی با یکدیگر تالیف کنند و بیتی از مفاعلن مفتعلن چهار بار یا بر عکس یعنی مفتعلن
مفاعلن چهار بار بکار دارند و خوش باشد مثال اول شعر زنیکوان لطف و کرم سزاتر از جور و ستم + مدار
ازین پیش بیم دل مرا ماه رخا + تقطیعش زنیکوا مفاعلن لطف کرم مفتعلن سزاتر مفاعلن جور ستم مفتعلن مدار زی
مفاعلن پیش بیم مفتعلن دلی مرا مفاعلن ماه رخا مفتعلن مثال ثانی بیت ای ز تو کوه غم بر دل بتلای من +
نیست مرا دخاطرت جز غم و جز بلای من + بروزن مفتعلن مفاعلن چهار بار عروض و ضرب مقطوع شعر سرو
نکو میت که او نیست بدین رعنائی ماه نخوانمت که او نیست بدین زیبائی + بروزن مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفعولن

مسبغ العروض و الضرب اشعار گفته اند کما سبق بر در جز نشین سالم ذال العروض و الضرب گویند
و مثال این وزن چنین باشد بیت ای دولت تو سود ما وی خشم تو مار ازیان + سودت همیشه با بها لیکن زیانت بیکران

وباقی اشلهٔ مخبون مسدس وغیره برین قیاس مثال مسدس مخبون **بیت** کنون که گردد از بهار خوش هوا
قرون شود بهر دل اندرون هوا ✤ وعلی هذا القیاس **رجز مطوی** همه ارکان مطوی بود عروضیان آنرا
هر بیتی از سالم مثمن وغیر آن بیتی همه ارکان مطوی گویند و مرفل را هم مثالی بیاورند و این وزن مطوی از
وزن مخبون خوشتر بود و مثالش از مثمن **بیت** تا سفری شد بت من جان و دلم شد سفری ✤ روز و شب
از فرقت او پیشهٔ من نوحه گری ✤ یعنی از وقتیکه سفر کننده شد معشوق من جان و دل من نیز سفر کننده شد
تقطیعش بهشت مفتعلن تمام میشود و مثالش از **مسدس بیت** ای صنم از عشق تو بیمار شدم ✤ تو نکنی هیچ
بکارم نظری ✤ تقطیعش بر شش مفتعلن تمام میشود و مسدس مطوی عروض و ضرب مقطوع شعر این دل من
نیست بدر دار زانی ✤ بار دگر تا نکند نادانی ✤ بروزن مفتعلن مفتعلن مفعولن دو بار عروض و ضرب احذ نیز شعر
تاب و توان نیست کنون در من ✤ کن نظر لطف و کرم بر من ✤ بروزن مفتعلن مفتعلن فعلن دو بار عروض و ضرب
مرفوع نیز **بیت** قطرهٔ فیض تو گهر میشود ✤ خاک ز تاثیر تو زر میشود ✤ بروزن مفتعلن مفتعلن فاعلن دو بار
و این هر دو را از سریع نیز تقطیع توان کرد و گاهی سالم و مطوی هم آید عروض و ضرب مذال مثالش **بیت**
هر چند بر من زحمت قیامت ست ✤ عاشق شدن جز تو بپرغرامت ست ✤ بروزن مستفعلن مفتعلن
مفاعلان مثالش از سریع **شعر** ای لب تو مرهم من ✤ وی غم تو همدم من ✤ بر چهار مفتعلن تمام میشود
و تسکین اوسط از سه متحرک مفتعلن در همه جا روا دارند پس منقول مفعولن گردد و آنگاه که تسکین کنند میان
ضرب باعرج که مفعولانست و ضرب مطوی مذال مسکن که مفتعلان بسکون عین ست و میان ضرب مقطوع
که مفعولن بود و ضرب مطوی مسکن که مفتعلن بسکون عین ست فرق نماند و در عدد ضرب خبط و
اختلاط و عدم امتیاز لازم آید یعنی باعتبار اتحاد وزن هر دو را واحد دانند و بحقیقت مختلف بود و انجام
ابیات از اسباب متوالی بر خیزد زیرا که چون همه ارکان مطوی مسکن شود همه ارکان مفعولن گردد پس همه
بیت از اسباب باشد و بس لامانه بران ترتیب که در هزج گذشت که از حذف یکیک سبب تا بقای سبب
وزنی ازو ازان این بحر بنمود ارشود زیرا که عروض و ضرب این بحر چنان واقع نشده که تحمل همه ازان محذوف
الاسباب کند و متاخران بر مثمن مطوی این بحر شعر گفته اند و باشد که در میان ارکان بیتی مطوی رکنی مخبون
الا شعشهانی غالب آمدن سپیدی بر سیاهی حسنا نام زنی و نام شاعر لیست صاحب دیوان و این
بر سه وجه است و شعر یا خیلی از بحور و اینجا از شما بعضان ✤ باسکان تقطیعش یا خیلی فاعلاتن

لطفی بکن ای جانمن بر عاشقی + دل خسته‌وار رفته بیماری + ضرب مفعولن مقطوع ست و باقی ارکان سالم
و هر دو مقطوع نیز آید مثالش **بیت** عاشق شدم بر دلبری عیاری + شکر لبی سیمین بری خونخواری +
و گاهی هر دو مقطوع مخبون آید مثالش **بیت** ای نازنین از کوی ما گذر کن + وی سه‌چمین بر روی ما نظر کن
و هر دو مرفل نیز آید **بیت** ای العبتی کز لعبتان مختار گشتی + بازار خوبی قفته بازار گشتی + **مربعات**
ط عروض سالم یا مذال و ضرب مرفل مثالش رودکی گوید **بیت** ای دل به تیر آتش پری + یا زیر چنگال
عقابی + ضرب مستفعلاتن مرفل ست و باقی سالم یعنی ای دل با آتش تیر عشق پرواز میکنی یا زیر چنگال عقاب
عشق آمده که تو ترا می برد مثال هر دو مرفل **بیت** بی تو مرا زنده نه بینید + من ذره‌ام تو آفتابی + و مخفی نماند
که مرفل فرع مستفعلن در عربی و فارسی در سابق مذکور نیست پس می بایست که این فرع نیز در فروع سابقه می آمد
عروض همچنانست سالم یا مذال و ضرب مذال یا عروض همچنان سالم یا مذال و ضرب سالم و هر سه وزن را هم یازده هم یک حکم دارد و مثال
**بیت** ای دلبر آزاده خو + تا کی عتاب و جنگ تو + چهار مستفعلن تمام میشود **بیت** عروض سالم یا اعرج و ضرب اعرج بر بنگونه **بیت** یار خورده
باده خشم تو + گوئی چرا شد مخمور + مفعولن اعرجست و باقی سالم **بیت** عروض سالم یا مقطوع و ضرب مقطوع بر بنگونه
**بیت** گر یار دیگر داری + زان آیدم دشواری + عروض و ضرب مفعولن مقطوع ست و باقی سالم

مسبغ العروض و الضرب اشعار گفته اند کما سبق بر وزن شش سالم مذال العروض و الضرب گویند
و مثال این وزن چنین باشد **بیت** ای دولت تو سود و ای خشم تو زیان + سودت همیشه با ما بی لیکن زیانت با یگان

تقطیعش ای دولتی مستفعلن تو سود ما مستفعلن وی خشم تو مستفعلن بار ازیا مستفعلن سودت همی مستفعلن شهبا بها مستفعلن
لیکن زیا مستفعلن بنت را نگا مستفعلن وچون حسب تحقیق مصنف الف ونون در حکم ساکن و احدست این شعر را مثال
عروض وضرب سالم توان شمرد و دیگر عروضیان چون آزاد و حرف می شمارند مثال مذال توان دانست
لهذا مصنف علام بعد بهر دو بر یکمثال اکتفا ساخته ومثال هر دو سالم بالاتفاق اینست **بیت** بازان بلای
عاشقان اینک بصحرا میرود ✤ دیوانه باز آید همی آن کو تماشا میرود ✤ وسمط چهار خانه برین وزن مثمن سالم
یاذال خوش آید مثالش در مقدمه گذشت ✤ عروض سالم وضرب اعرج برینگونه **بیت** آگه شوم از بوی
خوش بی آنکه کس گوید مرا ✤ گر بگذرد دلخواه من پیش درم شبگیر ان ✤ شبگیر با کاف فارسی بروزن تکبیر یعنی
صبح وسحرگاه باشد کذا فی البرهان وصاحب بهار گوید شبگیر وقت سحر پیش از صبح وحشی **بیت** خروسان نالهٔ شبگیر
برد از غم ما بی همران بانگ بگذارد ✤ ومرغی که وقت سحر آواز خرین کند و در اصطلاح اهل سفر کوچ کردن آخر شب محسن تاثیر
**بیت** بیخود انی که دم از زلف گرهگیر زدند ✤ شب در آغوش فنا بود که شبگیر زدند ✤ پس شبگیران رونده صبح
یا کوچ کننده آخر شب بود یعنی اگر صبحگاهی یا آخر شب معشوق من از دروازه ام گذران شود از بوی خوش او آگاه میشوم
ضرب مفعولان ست و باقی ارکان سالم اما مخفی نماند که این مثال موافق مذهب مصنف که الف ونون غنه را حرف
واحد میشمارد نمی افتد چه شبگیران تردش بروزن مفعولن مقطوع بود نه بروزن مفعولان اعرج آری برخوردار
موازن آنست پس این مثال مطابق رای دیگر عروضیان آورده ولا مضایقه ✤ عروض مقطوع یا اعرج وضرب
همچنان یعنی مقطوع یا اعرج برینگونه **بیت** تا کی کنی ما با ستم بر عاشق بیچاره ✤ روزی بود کز خور تو کردد ذره آواره
بسکون های بیچاره و آواره عروض وضرب مفعولن مقطوع ست و باقی ارکان سالم باید دانست که حسب
عادت ضرب اعرج را از مقطوع جدا گانه بایست شمرد و اگر گوئی مراد از همچنان فقط اعرج ست و اشارت
بضرب وزن سابق گوئیم تمثیلش بمقطوع از نمیزاد انکار دارد و متاخران برین دو وزن سوم وچهارم شعر گم گویند
**مسدس سات** عروض سالم یاذال وضرب مذال مثالش **بیت** تا کی مرا گوئی که از من باش دور ✤
گردور باشم از تو کی باشم صبور ✤ عروض وضرب مستفعلان ست و باقی ارکان سالم ✤ عروض همان سالم
یاذال وضرب سالم بحقیقت همان وزنست چه از زیادت یک ساکن در آخر وزن مختلف نمیگردد مثالش

الا ای شهاب غالب آمدن سپیدی بر سیاهی چنانم زنی و نامرشاعره ایست صاحب دیوان و این
سر سه و نیست و شعر یا چنینی از بحار و آبحر ار سما بسفان ✤ بامکان تقطیعش یا خلیلی فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

مراد از ۵ مصرع اول بیت اخیر ست که مصنف بآن مثال آورده است و مراد از ۶ مصرع دوم بیت اخیر ست که مصنف بآن مثال آورده است و مراد از ۷ مصرع سوم بیت اخیر ست که مصنف بآن مثال آورده است

امید نباشد نیکی او بر دو خیر در رکن آخر مشطور مقطوع یعنی مفعولن و مجنون مقطوع یعنی فعولن بسیار آمده است مثال
مقطوع مصرعه یا صاحبی ترحلی اوقلا عذلی ✤ بروزن مستفعلن مستفعلن مفعولن و گاهی مجنون نیز آید مثالش
ع لا تعذلون اسی ابن احتکم ✤ بروزن مستفعلن مفاعلن مفاعلن یعنی نمیدانید مرا که پسر خواهر شما ام و خلیل ازا
یعنی مشطور را در عدد نیاورده یعنی او را از شعر شمرده چه شعر نزد ش مرادف بیت بود که دو مصراع مساوی در عروض
و ضرب داشته باشد و اینجا بر مثلث صادق نیست آری بر مثنی صادق ست و لهذا قائل آن شده
کذا فی المفتاح مگر اخفش مثنی را شعر نمیگوید بالجمله مثلث نزد خلیل و مثنی نزد اخفش و موصد نزد همه سوای زجاج شعر
نیست بل داخل ست در سجع و متاخرین بر عروض و ضرب مذال نیز اشعار گفته اند و از انست قول علامه
سیوطی در عقود الجمان شعر و هذه ارجوزة تسمی عقود الجمان ✤ ضمنتها علم المعانی و البیان ✤ بالاسکان
بروزن مفاعلن مستفعلن مستفعلان مستفعلن مستفعلان و اما بارسی اصل این بحر در دائره مستفعلن شش
بار باشد و سه نوع بود سالم و مجنون و مطوی و از هر یک وافی و مجزو و مشطور و منهوک یعنی مثمن و مسدس و مربع
و مثنی آورده اند و جه تفصیل آنست تا با مجزو و مشطور و منهوک عرب ملتبس نشود در مشطور عرب که مثلث باشد هم گفته
اند و شالش باید و مجنون را که نوع دوم ست کمتر اعتبار کنند و سالم و مطوی هر یک اجمالا عروض ده ضرب
آورده اند در سی وزن نهاده که پانزده سالم و پانزده مطوی بود و با مجنون هم اگرچه در اعتبار کمتر باشد جمله بیح
عروض دوازده ضرب باشد و بر چهل و چهار وزن باشد **رجز سالم** عروضیان گفته اند این نوع را دو
عروض سالم یا ذال و مقطوع یا اعرج و پنج ضرب ست یعنی سالم و مذال و اعرج و مقطوع و مرفل و بر پانزده وزن
آید و مقتضای قیاس پنجاه بود چه از ضرب عدد عروض که دو باشد در پنج که عدد ضرب ست ده حاصل میشود پس
اینرا در هر یک از مثمن و مسدس و مربع و مثلث و مثنی فرض کنند پنجاه شود لیکن در استعمال پانزده یافته شد چهار
مثمن و چهار مسدس و پنج مربع و یکی مثلث و یکی مثنی باین تفصیل **مثمنات** اعروض سالم یا ذال و ضرب
ذال مثالش بیت آخر نجبانان میرسی اندر طلب مردانه باش ✤ ترک تعلق پیشه کن در خویش هم بیگانه باش
**ب** عروض هیچنان سالم یا ذال و ضرب سالم و هر دو بحقیقت یک وزن ست چه از زیادت یک ساکن در عروض بر ضرب
یا بالعکس وزن مختلف نمیشود و حکم مذال در این وزن همانست که حکم مسبغ در هزج مثمن گفته شد یعنی همچنانکه تسبیغ در
آخر مثمن هزج جائز نیست کما عرفت ادا له در آخر رجز مثمن هم جائز نباشد تا زیادت بر بیت دائره لازم نیاید
چه این وزن در درازی و تمامی مساوی اوست لیکن متاخرین همچنانکه بر هزج مثمن سالم
مسبغ العروض و الضرب اشعار گفته اند کما سبق بر رجز مثمن سالم مذال العروض و الضرب نیز گویند
و مثال این وزن چنین باشد **بیت** ای دولت تو سود دماوی خشم تو مار ازیان ✤ سود ست همیشه با بهالیکن زیانت بیگمان

و عروض و ضربش یکیست و حشو ندارد یعنی مگر اینقدر فرقست که حشو ندارد بخلاف مشطور معنیش کاش بودمی در آن ایام جوان و این مقوله ورقه بن نوفل پسر عم خدیجه کبری ام المومنین بست و او در زمان جاهلیت نصرانی شده بود و در زبان عبرانی کتابت انجیل می نمود در کتب حدیث مذکورست چون آنحضرت صلی الله علیه وسلم در غار حرا جبرئیل علیه السلام را مشاهده کرد حضرت خدیجه آنحضرت صلی الله علیه وسلم را نزد ابن نوفل مذکور که دران زمان از غایت پیری نابینا شده بود برد و گفتند بشنو ای ابن عم از برادرزاده خود یعنی از آنحضرت صلی الله علیه وسلم ورقه پرسید ای برادرزاده من چه می بینی آنحضرت صلی الله علیه وسلم آنچه دیده بود بیان فرمود گفت این ناموس اکبرست که بر موسی علیه السلام نازل شده بود و در اینحالت گفت یالیتنی فیها جذع یعنی دران زمان که قوم ترا اخراج کنند کاش جوان بودمی اعانت می نمودم و در سیرت شامیه این قول را جانب دریدنسوب ساخته چه او هرگاه در غزوه حنین مالک بن عوف قائد المشرکین را اشارت بمطابقت رای خود نمود و او مراقبت نساخت گفت یالیتنی فیها جذع ✤ اخب فیها واضع ✤ اقود وطفاء الزمع ✤ کامهنا شاة صدع ✤ ای کاش درین واقعه جوان می بودم سبید و یدم دران و تیز می رفتم می کشیدم اسپ ماده بسیار موی پرشیم دابر دراگو یا آهوی قاطع بیابان بودی و این مقوله مخالف مقوله ورقه ست و عبد الصمد ابن المعذل رخری گفته است و هر بیتی ازان رکنی برینگونه ست قالت حبل ✤ ماذا الحبل ✤ هذا الرجل ✤ حین احتفل ✤ اهدی الفصل ✤ هر یک بروزن مستفعلن حبل نام زنیست معنیش گفت مسماة حبل چه خجالت ست امیر دوقتیکه محفل ساخت هدیه نمود پیاز را و نیز مسلم خاسر در مدح موسی الهادی گفته ست موسی المطر ✤ غیث بکر ✤ یحیی البشر ✤ یعنی موسی بارانست که بصبح ظاهر شد زنده میکند بشر را و حکم این اشعار حکم شعر هائیست که بزیادت از ارکان مستعمل گفته اند بتکلف یعنی چون این وزن پنج رکن دارد پس گویا مربع ست که مردم بتکلف پنج یادت یکرکن بران شعر گفته اند و بطریق خاف در همه رکنها جذ و طی و حبل را و ابو دمکر اول صالح و دوم حسن و سوم قبیح باشد کذا فی نهایة الراغب و حاصل این هر سه با جواز سلامت سکا نفه باشد مثال جذ من شعر فظالما و ظالما و ظالما ✤ سقی بکت خالد و الطعما ✤ هر شش مفاعلن تمام میشود و معنیش گذشت مثال طی شعر ما ولدت والدة من ولد ✤ اکرم من عبد مناف جدا ✤ هر شش مفتعلن تمام میشود و معنیش نزائیده است مادری پسر گرانمایه از عبد مناف از روی حسب مثال حبل بیت

و ثقل منع خیر طلب ✤ و طلب منع خیر توده ✤ هر شش فعلن تمام میشود و معنیش در ما سبق گذشت و در ضرب بقطع جذ بیش رو ابو د یعنی هر زحاف که در حشو عارض شود در همه عروض ها و ضرب این بحر می آید مگر در ضرب بقطع غیر جذ و ابتر باشد مثالش شعر لا خیر فیمن گف عشره ✤ ان کان لا یعبی الیوم خیر ✤ ما شاع و خفیف یا شناه تحتیه یا بکان آ و تشدید یا تحتیه و اضافت یوم ضرب بعبی ان بقطع مجبوب و باقی ارکان سالم معنیش نیست خوبی در سیکه یاد داشت از مابدی حی درایا یاد داشت شده از

دارنقالات عبیدیه
اشعار یکرکنی
بیت عبیدیه
اشعار یکرکنی
بیت عبیدیه
مصنف
مصنف
اشعار یکرکنی
نقل عوده
اشعار نادری
آورده
اشعار یکرکنی
نام مصنف
با این قدر
برای
بیت عبیدیه
یا دی الابصار
موری محمد نظر علی
سلمه ۱۲

مفعولن عروض سالم وضرب مقطوع ست واین هردو وافی ست معینش دل از معشوقه در استراحت ست
وسالم ودل من در شدت بلا اغرشده ست از عشق وگاهی عروض مقطوع مخبون وضرب مقطوع مثالش
**بیت** ولیلة لیس انها بانیس ✤ الا لیعافیر ولا العیس ✤ بروزن مفاعلن مفتعلن فعولن مستفعلن مفتعلن
مفعولن معینش لیلة ست که آنها را انیسی نیست مگر آهوان نر وشتران سپید وسرخ یعافیر جمع یعفور ست
یعنی آهوی نر یا بقر وحش عیس شتران سپید که بسرخی زند ج **شعر** قد بکرت قلبی شرل ✤ من ام عمرو محضر
باسکان تقطیعش قد با جعل مستفعلن بکرت بن لن ستفعلن بنا معم مستفعلن محضر و مستفعلن واین مخبر وست عروض
وضرب سالم معینش تحقیق وریحان آورد دل مرا مکانی ازام عمرو که خالیست **شعر** ما باج اخبانا ✤
وتبجوا قد شجا ✤ تقطیعش ما باج اخ مستفعلن بنا نتو شج مستفعلن و قد شجا مستفعلن واین مشطور ست وعروضش
ضربش باشد وصدرش ابتدایش یعنی همین مصراع اول ومصراع ثانی ست معینش کدام چیز در ریحان آورد اندوه
راوحاجتی راکه محزون کرد ودر مشطور ابن حاجب هفت مذهب نقل کرده اول آنست که مصنف آورد
بدلیل آنکه در اشعار عرب عروض وضرب از همدیگر منفک نمیباشد ودر مشطور عروض غیر ضرب نمیتواند بسبب فرو
بودن ارکان پس لامحاله عروض وضرب واحد بود واین را قول المزج نامند دوم آنکه امتیست که عروض
زیراکه شعر را از ضرب که محل قافیه در وی ست گزیری نباشد بخلاف عروض واین مختار ابن قطاع ست مذهب
سوم آنکه او را عروض ست ضرب زیرا که عروض سابق ست ضرب وانرا بمشابهت عروض اعتبار کنند وچون در مشطور مشابهت
یافته نمیشود پس ضرب هم در آن نیست مذهب چهارم آنکه عروض وضرب منهوک ست که از هر یک وثلث ساقط شده پس جزو اول عروض باشد
وثانی ضرب وثالث مثل ترفیل واذ الله زائد بود بر ضرب مذهب پنجم آنکه او را عروض مجزو وضرب منهوک ست
پس عروض جزو ثانی بود که از بعد آن جزوی افتاده وضرب جزو ثالث باشد که از بعد آن دو جزو دور کرده
شده واین قطاع گویند زیراکه عروض را نصف بیت باشد ومشطور نصف صحیح ندارد پس استحقاق تکمیل دارد مثل آنکه
اگر کسی نصف طلاق دهد کامل واقع میشود ودر ضرب تغیر بسیار شود بخلاف عروض ولهذا عدد ضروب شصت وسه
شد وعدد عروض سی وسه مذهب ششم آنکه عروض منهوک ست وضرب مجزو زیراکه نظر بجانب ضرب سبب
بودنش محل قافیه دری تمامتر ست از نظر بجانب عروض مذهب هفتم آنکه او را عروض وضرب هردو نیست
واین رای حشو وزجاج وغیرهماست ومیگویند هرچه ازین جنس وارد شده ست ومردم آزاد وبیت قرار
میدهند بحقیقت یک بیت مصرع ست مگر این استدلال در صورتیست که مشطور غیر ازدو فرد واقع نشود و
اگر فردی واقع شود چنانکه مرویست این استدلال ناتمام ست بل باطل گردد **شعر** لیتنی فیها جذع ✤
باسکان تقطیعش یا لیتنی مستفعلن فیها جذع مستفعلن واین منهوک ست مانند مشطور در معنی که صدر او ابتدا

هم از اوزان این بحر تا انکه پنج سبب باشد و هفت دور شود پس مصراع مذکور بحذف یک سبب مصرعه
ای دلبر دل شد خوش جان هم شد زو خوش ✤ ماند بروزن مفعولن مفعولن مفعولن فعلن و آن مسکن مفعول
مفاعیل مفاعیل فعولن باشد و موزونش ع صد سال باسید سلامی و پیامی ✤ و بحذف دو سبب مصرعه
ای دلبر دل شد خوش جان هم شد زو ✤ بروزن مفعولن مفعولن مفعولن فع و آن مسکن مفعول مفاعیل
مفاعیل فعل بود و موزونش ع با اینهمه در راه تو گر خاک شوم ✤ وین هر دو در دشمن افتد و بحذف سه سبب ع
ای دلبر دل شد خوش جان هم شد ✤ بروزن مفعولن مفعولن مفعولن و آن مسکن مفعول مفاعیل مفاعیلن بود
و موزونش مصرعه تا کی بود ای کودک سنگین دل ✤ و بحذف چهار سبب ع ای دلبر دل شد خوش جان
هم ع بروزن مفعولن مفعولن فعلن و آن مسکن مفعول مفاعیل فعولن بود و موزونش مصرعه کس نیست
جگر خوارتر از من ✤ و بحذف پنج سبب ع ای دلبر دل شد خوش جان ✤ بروزن مفعولن مفعولن فع
و آن مسکن مفعول مفاعیل فعل بود و موزونش مصرعه با تو نتوان گفت سخن ✤ و این هر سه در سدس
افتد و بحذف شش سبب مصرعه ای دلبر دل شد خوش ✤ بروزن مفعولن مفعولن و آن مسکن مفعول
مفاعیلن بود و موزونش ع اکنون که چنین زارم ✤ و بحذف هفت سبب و آن مصراعی بود از مربع این
بحر بر نیگونه مصرعه ای دلبر دل شد ✤ بروزن مفعولن فعلن و آن مسکن مفعول فعولن بود و موزونش
ع ای یار گرامی ✤ و این دو در مربع واقع شود پس این اوزان بسبب حذف اسباب و هم بسبب تسکین متحرکات
ست چنانکه گذشت پس هشت وزن از اوزان دوازده سببی تا پنج سببی حاصل آید بر این ترتیب که فضل یکی
بر دیگری بیک سبب خفیف باشد کما عرفت رجز و این بحر هم مثل هزج وغیره در هر دو لغت مستعمل ست باید دانست
که بحر رجز خاص ست از رجز چه رجز را بحر دونگاه ارکانش کمتر باشد یا از آنکه گرچه از بحر رجز بنا شده نیز اطلاق میکنند کذا فی مفتاح
الراغب و اصلش تازیان را در دایره مستفعلن شش بار بود و در بنا وافی و مجزو و مشطور و منهوک بکار دارند و او
را یک عروض سالم و دو ضرب باشد سالم و مقطوع و قافیه مقطوع نزد خلیل و اخفش مردوف بد باشد و جوابش هزج
وزن آید و وافی را یکی مجزو دیگی مشطور و یکی منهوک یعنی مسدس و مربع و مثلث و مثنی و بقیه اش نیست اشعر
دارا سلمی ذیلمی جاره ✤ قفر تری ایاتها مثل الزبر ✤ باسکان زبر مضمتین. جمع زبور بمعنی کتاب بست تقطیعش
دارن لسل مستفعلن با ذیلمی مستفعلن با جارهن مستفعلن قفر تری مستفعلن ایاتها مستفعلن مثل زبر مستفعلن عروض
و ضرب هر دو سالم ست و مبنیش این خانه سلمی ست و قتیکه سلمی همسایه اش بود خالیست اکنون یعنی نشانهای
و اصل کتابها دال بر کاتب ب شعر القلب منها مشتری سالم ✤ و القلب بنی جاره مجهود ✤
باشد تقطیعش القلب بن مستفعلن با مشتری مستفعلن منها من مستفعلن و القلب بن مستفعلن بنی جاره بن مستفعلن مجهود

کودکی بود خیلی شوخ و طناز همه تن لطیف و سراپا ناز رودکی فریفته ناز و شیفته اندازش گردید و مشاهده حرکاتش مینمود که آن فتنه روزگار گردگاهها را درون گواند اخت اتفاقا گردگامی از انها بیرون گو افتاده جانب گو غلطان گردید کودک در نشاط آمده گفت غلطان غلطان همی رود تا سر گور رودکی را این قول نور دلش نهایت مطبوع خاطر افتاد تا آنکه وزنش را از بحر هزج برآورده مفعولن فاعلن مفاعیل فعل قرار داد و سه مصراع دیگر با او منضم ساخته بجذب القلوب سامعین پرداخت و رفته رفته این وزن آنقدر مطبوع خاطر ذکوروانات شد که باستماعش بسیاری از زنان دوشیزه دامن حجاب چاک کرده از خانها بیرون شتافتند لهذا امثش ترانه یافتند یعنی منسوب بسوی ترچه چیزی ترنسبت باین موثر باشد و بعضی برانند که چون موجب اخر عشق کودک تر و تازه بوده است برای اکتساب جانش ترانه نام نهادند

نوع چهارم ازین بحر اخرم ست مسدسات اخرم اشتر سالم العروض و الضرب مثالش بیت

خورسندم از رخت بدیداری ✤ خوشنودم از لبت بگفتاری ✤ بر وزن مفعولن فاعلن مفاعیلن و بار

اخرم اشتر مقصور العروض و الضرب شعر صد بار مپرس اگر کشی زار ✤ برخیزم تا کشی دگر بار ✤ بر وزن مفعولن

فاعلن فعولان دو بار اخرم اشتر محذوف بیت از لعلت خط سبز سر زد ✤ در جانم آتشی دگر زد ✤

بر وزن مفعولن فاعلن فعولن دو بار نوع پنجم اشتر مثمنات اشتر سالم العروض و الضرب مثالش

شعر شب فتاده میگفت زیر پای دیواری ✤ خواب اگر نمی آید مرگ را چه شد باری ✤ بر وزن فاعلن مفاعیلان

فاعلن مفاعیلن فاعلن مفاعیلن فاعلن مفاعیلن حشو مصرع اول مسبغ ست و آن در پارسی روا باشد اشتر

مسبغ العروض و الضرب مثالش بیت ترک چشم مخمورت مست ناتوانیهاست ✤ غمزه بانگاه او کرده مبتلاهاست

بر وزن فاعلن مفاعیلن فاعلن مفاعیلان دو بار و این وزن از زمل مکفوف مشعث مسبغ نیز میتواند بر وزن

فاعلات مفعولن فاعلات مفعولان اگر گوئی مصنف علام چرا این دو نوع را ازین بحر نیاورده و بحر را در سه وزن

سابق منحصر کرده گوئیم اخرم اشتر تر در مصنف اخرب مقبوض ست و اشتر تر در متاخرین شیوع یافته تا زمان

محقق شائع نبوده باشد معهذا این هر دو وزن مثل انواع ثلثه مذکوره انضباط و انقسام ندارند که مثمن و مسدس

و مربع آن همه مستعمل باشد و این بحر را خاصیتی ست و آن آنست که در روی از دوازده سبب خفیف مصراع

اقتد بر بیگونه ✤ ای دلبر دل شد خوش جان هم شد زو خوشتر ✤ چه همه ارکانش از اسباب ترکیب یافته

و این وزن اول مثمن ست که رکن آخر سالم ست و آن مفعول مفاعیل مفاعیلن بود که بعد شش

او سط ساکن ست کانه و تحنیق راجع بجهار مفعولن شود و آن وزن مصراع مذکور ست تقطیعش اینست بر مفعولن دلشدنش

مفعولن جانهم شد مفعولن زو خشتر مفعولن و اگر یک سبب علی التوالی از وسط افتد و زنی دیگر شود

---

لا دلشکن و تحنیق وزن مذکور نزد محقق کویا همان وزن است ۱۲

فعل ✤ خواهی شنوی آگاه ز حال دل ریش ✤ بین چهرهٔ من غرقه بخون ناب جگر ✤ مفعول مفاعیل مفاعیل فعول ✤ مفعول مفاعیل مفاعیل فعل ✤ باید دانست که بعض اهل فن اوزان مذکور را در یک دائره ضبط نموده اند چنانکه مولانای جامی وغیره بان اقتفا فرموده و بعضی در دو دائره و بعضی در دو شجره ضبط کرده یکی را شجره اخرم و دیگر را اخرب نامند و صور شجرتین نیز مختلف کشند ابن قیس در رصائق می آرد خواجه امام حسن قطان که یکی از ائمهٔ خراسان بوده است مختصری درین علم ساخته است و اوزان دو بیتی را در دو شجره نهاده اما بهر تقدیر این تقسیمها بیش از رضایت طبع نیست ضابطه تر انست که مصنف علام فرموده و آسان تر و بطبع نزدیک تر انکه در شرحش گفته شد

**فائده** ازین اوزان هرچه اسباب و اوتاد آن متعادل بود خفیف و مطبوع تر باشد و هرچه اسباب آن زائد ثقیل و نامطبوع تر و بهمین سبب اوزان اخرب سبکتر و مطبوع تر از اوزان اخرم ست و ثقیل ترین اوزان اخرب مفعول مفاعیلن مفعولن فع ست از بهر انکه مشتمل ست بر شش سبب متوالی و ثقیل ترین اوزان اخرم بل دو بیتی مطلقا مفعولن مفعولن مفعولن فع ست بهمه اش از اسباب ترکیب یافته و سبکترین اوزان اخرب بل دو بیتی مطلقا مفعول مفاعلن مفاعیل فعل باشد کما لایخفی علی الطبع السلیم و سبکترین اوزان اخرم مفعولن فاعلن مفاعیل فعول ست چه مشتمل بر چهار سبب و چهار وتد ست **فائده** اکثر عروضیان بر انند که وزن اخرب را با اخرم جمع نشاید کرد لیکن بسیاری از شعرا باک نداشته اند بل بعضی سبکتر وزن اخرب را با ثقیل ترین جمیع اوزان اخرم جمع کرده اند و از انست قول شاعر **بیت** گفتم که دهان نداری ای مسکینک ✤ گفتا دارم گفتم کو گفت اینک ✤ که بر وزن مفعول مفاعلن مفاعیلن فع ✤ مفعولن مفعولن مفعولن فع ✤ آورده **فائده** در رباعی لازم ست که مصرع اول و دوم و چهارم هم قافیه باشد پس فعل بجای مفعول و مفعول بجای فع نشاید اما فاع بجای فعل یا فعل بجای فاع هر دو متواتر انست و فع و فعل اگرچه یکی متواتر دیگر ست ادراک ست بهم می شاید لیکن در مصرع سوم اگر التزام قافیه نکنند فاع بجای فع یعنی قافیه و فعل بجای مفعول توان آورد **فائده** رنچه گویند رباعی بست و چهار وزن دارد بمعنی ست که کدامی از مصاریعش ازین اوزان خالی نیست اما اوزان مجموع رباعی باعتبار اتحاد اوزان مصاریع و اختلاف آنها بسیار ست و راقم الحروف چند هزار و چند وزن استخراج کرده و وجه ضبط آنها در رساله جداگانه آورده و این اوزان نه احتمالات مخمنه عقلیه ست بل ازان قبیل ست که بران شعر توان گفت

**فائده اول** کسیکه بایجاد رباعی پرداخته و بتسرکامل عیارش را در بوته میزان الطبع گداخته استاد رودکیست که اولا قصائد غرا در پارسی هم او گفته و در رمعانی آبدار و سلک اشعار سفته رتبه شعر فارسی را از نثری به پایه رسانیده و نظم پارسی را بانواع شعر منقسم گردانیده گویند رودکی در روزی از بخارا بسمرقند میرفت چون بحسن ابادغربین تفرج کنان برسر کودکانی چند گذشت که گردگان میباختند و دل تماشائیان را در گرو حیرت می انداختند و ایشان

فعل بجای مفعول و مفاعلن بجای مفاعیلن اوزان اخرب

فعل بجای مفعول و فاع بجای مفاعیلن اوزان اخرم

مفعولن مفعول فعول ۸ مفعولن مفعولن مفعول فعل ۹ مفعولن مفعول مفاعیل فعول ۱۰ مفعولن مفعول مفاعیل
فعل ۱۱ مفعولن فاعلن مفاعیل فعول ۱۲ مفعولن فاعلن مفاعیل فعل ۱۳ مفعول مفاعیلن مفعول فعول ۱۴
مفعول مفاعیلن مفعول فعل ۱۵ مفعول مفاعیل مفاعیل فعول ۱۶ مفعول مفاعیل مفاعیل فعل ۱۷ مفعول مفاعلن
مفاعیل فعول ۱۸ مفعول مفاعلن مفاعیل فعل ۱۹ مفعول مفاعیلن مفعولن فاع ۲۰ مفعول مفاعیلن مفعولن
فع ۲۱ مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع ۲۲ مفعول مفاعیل مفاعیلن فع ۲۳ مفعول مفاعلن مفاعیلن فاع
۲۴ مفعول مفاعلن مفاعیلن فع پس اوزان رباعی بحسب تحقیق مصنف از ضرب اول و کفوف مخنق دوم
دوازده باشد و همین قدر از غیر مخنق مذکور و چون مصنف علام وزن رباعی را از ضرب بکفوف مخنق منتزع ساخته
پس حاجت استثنای عشر اخرم باقی نمانده آری اخرب بعد تخنیق خرب ثانی مشابه اخرم بود در لفظ لهذا جمهور اهل
فن دوازده وزن رباعی را از اخرب و دوازده وزن را از اخرم قرار داده اند اما مسلک مصنف علام خیلی دقیق
واللطف واقع شده و مولانای جامی شش رباعی برای ضبط این اوزان آورده که هر مصراع بر وزن نسبت
از اوزان بسطوره و آن رباعیها اینست **رباعی** میخواهم تا ریزم ای طرفه نگار ✤ هر ساعت در پای تو
جان بهر نثار ✤ مفعولن مفعولن مفعول فعول ✤ مفعولن مفعول مفاعیل فعول ✤ کی بارم بی لعلت از دیده
گهر ✤ کی باشد نخطهٔ مرا پیش تو بار ✤ مفعولن مفعولن مفعول فعل ✤ مفعولن فاعلن مفاعیل فعول ✤
**رباعی دوم** در گلشن اشک افشان میگشتم دوش ✤ از گل آمد بوی تو رفتیم از هوش ✤ مفعولن مفعولن مفعولن
فاع ✤ مفعولن مفعول مفاعیلن فاع ✤ چون گفتم با کل نه حمالت سختی ✤ مرغان کردند سوی من یکیک گوش
مفعولن مفعول مفاعیل فعل ✤ مفعولن فاعلن مفاعیلن فاع ✤ **رباعی سوم** گاهی دارد زلفت در هم
مارا ✤ گاهی بخشد لعل تو مرهم مارا ✤ مفعولن مفعولن مفعولن فع ✤ مفعولن مفعول مفاعیلن فع ✤ من
دانستم چو رُست خط کز رخت ✤ کافر شود ز رخ تو از غم مارا ✤ مفعولن فاعلن مفاعیل فعل ✤ مفعولن فاعلن
مفاعیلن فع ✤ **رباعی چهارم** چون قد تو بحر امدای سیم اندام ✤ صد دل شده خاک ره شود در هر گام ✤
مفعول مفاعیلن مفعولن فاع ✤ مفعول مفاعلن مفاعیلن فاع ✤ از جعد تو کرد آرد یک شمه شمال ✤ از
عاشق شوریده ربا ید آرام ✤ مفعول مفاعیلن مفعول فعول ✤ مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع **رباعی پنجم**
بر خاک رت سرد م رخ می سایم ✤ زان روشنی بصر همی افزایم ✤ مفعول مفاعیلن مفعولن فع ✤
مفعول مفاعلن مفاعیلن فع ✤ باشد که رود رای از گوهر اشک ✤ محنت کدهٔ خویش می آرایم ✤
مفعول مفاعلن مفاعیل فعول ✤ مفعول مفاعیل مفاعیلن فع **رباعی ششم** بیمار تو ام جانان
عالم بنگر ✤ چون بهر تو جان دهم نخواهم بگذر ✤ مفعول مفاعیلن مفعول فعل ✤ مفعول مفاعلن مفاعیل

**بیت** مرا غم تو اید وست ز خانمان برآورد ✤ مرا فراقت ای ماه زجان فغان برآورد ✤ بروزن مفاعلن مفاعیل مفاعلن فعولان بل همه ارکان مقبوض نیز آید ثالش **بیت** چه کرده ام بجای تو ✤ که نسیم سزای تو ✤ نه از هوای نیکوان ✤ پری شدم برای تو ✤ که بر بهشت مفاعلن تمام میشود و این وزن رجز مخبون و کامل موقوص هم می تواند اما در ترانه خلط مقبوض و مکفوف بیکدیگر روا بود و میان یا دو نون مفاعیلن مراقبه بود یعنی لازم ست که مقبوض بود یا مکفوف اما ظاهر آنست که اینجا مراقبه باشد چنانکه سکاکی آورده نه مراقبه زیرا که مفاعیلن سالم نیز مستعمل است و این در مراقبه نمیتواند نه در مراقبه بگمان که گویند مفاعیلن تبدیل مصنف از تخنیق حاصل شود دلیل در همه مواضع تسکین اوسط از سه متحرک روا بود و خلطش با تحریک ای خلط مسکن الاوسط و متحرک الاوسط هم روا بود و بدین سبب ای تسکین و خلط رکن دوم ترانه مقبوض مخنق و غیر مخنق و ای فاعلن و مفاعلن و مکفوف مخنق و غیر مخنق یعنی مفعول و مفاعیل شاید پس در صورت تخنیق اول مفعولن و ثانی فاعلن یا مفعول گردد و چون کلام در نوع اخرب ست از تخنیق و عدمش در ثانی اشارت بتعیین رکن اول هم ثابت شد پس از ترکیب اول و ثانی چهار وجه حاصل گردد ۱ مفعولن فاعلن ۲ مفعولن مفعول ۳ مفعول مفاعلن ۴ مفعول مفاعیل و رکن سوم مکفوف مخنق و غیر مخنق هر دو شاید بران تقدیر که رکن دوم مکفوف باشد چنانکه در وجه دوم و چهارم ست پس از انضمام مکفوف مخنق و غیر مخنق سوم با هر یک از وجه دوم و چهارم دو رکنی چهار ترکیب سه رکنی حاصل شود ۱ مفعولن مفعولن مفعول ۲ مفعول مفاعیلن مفعول ۳ مفعولن مفعول مفاعیل ۴ مفعول مفاعیل مفاعیل اما بران تقدیر که رکن دوم مقبوض باشد چنانکه در وجه اول و سوم دو رکنی تخنیق رکن سوم صورت نه بندد زیرا که ماقبل مخنق حرف متحرک باید تا حرف اول مخنق ساکن شده بان پیوندد و اگر ماقبل رکن سوم مقبوض بود مثل مفاعلن و فاعلن حرف ماقبل رکن سوم ساکن خواهد بود نه متحرک پس تخنیق صورت نگیرد دلیل در نیخالت رکن سوم فقط مکفوف باشد و از انضمامش با مقبوض مخنق و غیر مخنق دو ترکیب دیگر سه رکنی پیدا شود ۱ مفعولن فاعلن مفاعیل ۲ مفعول مفاعلن مفاعیل و این جمله شش وجه شد و رکن چهارم از ل مخنق و غیر مخنق و محبوب مخنق و غیر مخنق شاید یعنی فاع و فعول و فع و فعل پس از دواج و انضمام این شش وجه سابق الذکر با چهار وجه رکن چهارم که حالا مذکور شد بست و چهار وجه حاصل آید که آنرا اوزان ترانه خوانند و چون از تخنیق ازل و محبوب با هر شش وجه سابق الوصف حرف اول سبک یا ثقیل پیوندد مفعول و مفاعیل در دوازده صورت راجع بمفعولن و مفاعیلن گردد و از عدم تخنیق آنهم در رکن دوازده وجه بحال خود ماند و تفصیل اوزان از نسبت ۱ مفعولن مفعولن فاع ۲ مفعولن مفعولن فع ۳ مفعولن مفعول مفاعیلن فاع ۴ مفعولن مفعول مفاعیلن فع ۵ مفعولن فاعلن مفاعیلن فاع ۶ مفعولن فاعلن مفاعیلن فع ۷ مفعولن

کما سبق و سیاتی و اینهمه چهار یک وزنست بر وزن یک مصراع ترانه پس بحقیقت اوزان مربعات
چهارند و ما نخیر ازین وزنها یعنی وزنهای مربعات مانند یک مصراع مثمن ست متاخران استعمال
کمتر کنند و قدما بران شعر بسیار گفته اند و ایشان یعنی قدما هر مصراعی را قافیه می آورده اند و آن را بیتی
می سمرده یعنی در آخر هر مصراع مثمن از مصاریع چهارگانه قافیه آورده اند و یک مصراع را بیت مربع کرده اند مانند رجز
مشطور چهار رکنی که یک بیت مربع اش یک مصراع مثمن باشد یا بیتهای معقد از اشعار
تازیان که آنرا منتصفی میعن نباشد و بیانش در ما قبل گذشت و بدین سبب یعنی بسبب انکه قدما هر
مصراع را بیتی قرار داده اند ترانه را قدما چهار بیت میگرفته اند و آنرا چهار بیتی یا ای نسبت خوانده اند
و بتازی رباعی یعنی منسوب بچهار بیت و در هر چهار قافیه آوردن لازم می شمرده اند زیرا که نزد شان هر دو
چهار رکنی بیتی بود از ابیات چهارگانه و ابیات باهم اگر متفق بود اما غیر یک متاخران چون مربعات
این وزن را اغلب استعمال نیست این وزن هم متروکست و هر بیتی را ازین ابیات مربع مصراعی می شمرند
و رباعی را دو بیتی میخوانند و مصراع سوم را خصی بر وزن وصی خوانند چه آن در اصل بمعنی حصیه دور کرده
باشند و چون این هم بسبب نبودن قافیه گویا عضو آخرش بریده ست لهذا آن را خصی نامند و قافیه شرط نمی دانند
و ازین کلام شرط نبودن قافیه هم لازم نمی آید چه عدم شرط لا چیزی مستلزم شرط اعدم آن نمیباشد و اول عام ازثانی دانند
و فرخی بر وزن رباعی قصیده گفته که دران چند جا التزام قافیه در هر چهار مصرع نموده و بدانکه رکن دوم
از شمنات ین نوع که چهار خانه نبود و از سدسات و مربعاتی که دو نیمه نشود روا بود که بتبوض استعمال
کنند و باشد که خوشتر آید و در غیر ترانه چون مقبوض آورند در همه قصیده همچنان بود یعنی رکن ثانی همه جا
مقبوض باشد مثالش از مسدس عروض و ضرب سالم **بیت** روئی بطراوت قمرداری ✤ چشمی ز تراره
شوخ تر داری ✤ بر وزن مفعول مفاعلن مفاعیلن دو بار در هر دو مصرع **شعر** هر غم که بر آسمان حشر کرده
است ✤ غوغا بدر دل من آورده ست ✤ بر وزن مفعول مفاعلن مفاعیلان دو بار در هر دو مقصور **بیت** چند
تو شاه و ما گدائیم ✤ دامن مفشان که ما بلائیم ✤ بر وزن مفعول مفاعلن فعولان دو بار در هر دو محذوف **بیت**
شب آمد و وقت یار آمد ✤ یارب چکنم دگر شب آمد ✤ بر وزن مفعول مفاعلن فعولن دو بار و اگر در
اوزان او سط را از سه متحرک ساکن کنند مفعول مفاعلن را مجموع مفعولن فاعلن گردد و گاهی اول مقبوض و
ثانی سالم یا مکفوف بود مثال سالم **بیت** شور یار حق غافل دلا بجهل و نادانی ✤ بگوش تا دم آخر
نباشدت پشیمانی ✤ بر وزن مفاعلن مفاعیلن چهار بار در هر دو مصرع **شعر** هر طرف که می بینی زجوز فتنه برپاست
بیا بکوی او بنشین بهشت جاودان اینجاست ✤ عروض و ضرب مفاعیلان و باقی بدستور سابق

الکنون که چنین ارم ✤ برسمن نامی حرمت ✤ تقطیعش الکنوک مفعول چنی زارم مفاعیلن برمن نه مفعول کنی زار کمت
مفاعیلن و این مانند یک مصراع مثمن ست که رکن سیم مخنق آرند یعنی اگر مصراعی از مثمن قرار دهند و قائل تخنیق
جزو سوم شوند با این وزن متحد شود سپس هر دو تصور و رکن ابتدا در این وزن اخرب نشاید و بر بنیگونه نبود بیت
من بتو چنین زارم ✤ تو از دو همی خندی ✤ تقطیعش من بیت مفعول چنی زار فعولان تا زدو رمفاعیل همیخندی فعولان
صحیح عروض سالم و ضرب محذوف بر بنیگونه بیت چندین چکنی تنبل ✤ ما را چه فرمبی ✤ تنبل بضم اول و ثالث
مکروحیله تقطیعش چندیچ مفعول کنی تنبل مفاعیلن ما را چ مفعول فرمبی فعولن و این هر دو وزن همچنانست
که در اول گفته شد که مانند یک مصراع مثمن سست لیطابق هر دو مجدوف بر بنیگونه بیت ای یار گرامی ✤ آخر تو کجائی
تقطیعش ای یار مفعول گرامی فعولن ا آخر تو مفعول کجائی فعولن و این در حکم یک مصراع سست زیرا که بر کدام
وزن از اوزان ثمنات مسطوره نیست و کوتاه ترین وزنهای هزج ست چه بست حرف و دوازده حرف
دارد بخلاف اوزان دیگر الف جائیکه عروض پدید نبود یعنی بیت معقد بود و تمامیت عروض موقوف
بر مصراع ثانی باشد لفظا یا معنی همچنانکه در امثله واضح گردد و ضرب ازل بر بنیگونه شعر یکبار چنین جاهل
وخون خواره مباش ✤ تقطیعش یکبار مفعول چنی جاه مفاعیل بخوخوار مفاعیل مباش فعول و آین تقطیع
واضح شد که لام جاهل در مصراع ثانی معتبر ست و ما قبلش در عروض اعتبار دارد پس موقوف بودن عروض
بر مصراع ثانی ظاهر ست و همین ست معنی ناپدید بودن عروض کا عروض همان ناپدید ست و ضرب
محبوب بیت دانی که دل از تو نشود سیر مرا ✤ تقطیعش دانیک مفعول دل ز تو نشود مفاعیل سپر سیر مفاعیل مرا
فعل و ازین تقطیع توقف عروض بر مصراع ثانی لفظا معلوم شد الف عروض همچنان ناپدید و ضرب
فاع یعنی مخنق ازل و ما قبلش سالم بر بنیگونه بیت مشتاب بر فتن صنما تختی باش تقطیعش مشتاب تفعول
بر فتنص مفاعیل نا تختی مفاعیلن باش فاع و ازین تقطیع نیز موقوف بودن عروض بر مصراع ثانی ظاهر شد
صحیح عروض همچنان ناپدید و ضرب فع مخنق محبوب بر بنیگونه بیت دانی که دلم سیر ز تو کی گردد ✤ تقطیعش
دانیک مفعول دلم سیر مفاعیلن ز تو کی گردد فع اگر گوئی عروض درین مثال ناپدید نیست چه این
جزوی از کلمه که بعضش در مصراع ثانی معتبر باشد ما خود نیست گوئیم آری لیکن مراد از توقف لفظ عروض
بر مصراع ثانی عام ست که حقیقة باشد یا حکما و اینجا توقف حکمی ست زیرا که متعلق عروض در مصرع ثانی
مذکور ست که بغیر آن افاده معنی نمیکند چه مادامیکه لفظ ز تو با سیر منضم نشود مفهوم سیری متحقق نگردد همچنانکه اگر
مضاف الیه در ابتدا بود نیز معقد باشد چه مضاف بدون مضاف الیه افاده معنی نکند پس گویا هر دو
یک لفظ ست مثالش خود مصنف آورده بیت تا کی بوم بانده تیمار ✤ عشق آن بت نامهربان ✤

و شک نیست که ظاهر اما به الفرق بینهما همین سلامت لکن عدم آنست شالش بیت ترسنده
ازانم که اگر دیر آید ۞ زین جان پراز درد برآید فریاد ۞ تقطیعش ترسنده مفعول ازانمک مفاعیل اگر دیر آمد عیلن
یدفغ ریجان مفعول پزدرد مفاعیل برامد فرمفاعیلن یا دل فاع عروضش مخنق محبوب ضرب مخنق این جا حقیقت
یکی است وزن نزانست که آنرا تبازی رباعی خوانند و بپارسی دوبیتی گویند و آن چهار چهارم پنجم و ششم
و هفتم است اما اتحاد ششم و هفتم با چهارم و پنجم از شرح فوا این سهو است بوضوح پیوست اما اتحاد چهارم و
پنجم از آنجهت که اختلاف فیما بینهما فقط باعتبار اختلاف یک ساکن دو ساکن در آخرست و چون محقق علام
هر دو را یک وزن بمیشمارد پس این هر دو هم یک بیت مسدس سالم ح عروض سالم یا سبغ ای
مفاعیلان و ضرب سبغ ط هر دو سالم بر بینگونه بیت تا کی بودای کودک سنگین دل ۞ جور تو برین عاشق
بی سامان ۞ تقطیعش تاکی مفعول و دیکود مفاعیل سنگی دل مفاعیلن جور یت مفعول بر یعاش مفاعیل قبیلما
مفاعیلن یا قبیلما مان مفاعیلان برین مثال عروض سالم ست و ضرب نزد جمهور سبغ و نزد مصنف هم سالم
و سبغ چه او الف نون عنه را بجای حرف و احد می شمارد و ازینجهت بعد این دو وزن بر یک مثال
انگاشته و مثال هر دو سالم نزد جمهور بیت ای برده ز شاهان سبق شاهی ۞ با تو همه در راه هواخواهی
تقطیعش ای برده مفعول ز شاهان مفاعیل سبق شاهی مفاعیلن با تو همه مفعول در راه مفاعیل هواخواهی مفاعیلن
ی عروض بمقصور یا محذوف و ضرب بمقصور مثالش بیت دلدار سن آن ترک پریزاد ۞ کس نیست بخوبی بجهان یار
تقطیعش دلدار مفعول مناترک مفاعیل پریزاد فعولان کس نیس مفعول بخوبیب مفاعیل جهایار فعولان
یا عروض همان و ضرب محذوف مثالش بیت تا باز گرفتی نظر از سن ۞ کس نیست جگرخوار تر از سن ۞
تقطیعش تا باز مفعول گرفتی نظر از سن فعولن کس نیس مفعول جگرخوار مفاعیل تر از سن فعولن و حکمش همان
که با وزن سابق اتحاد دارد و لهذا بر مثال سابق انگاشته بیت عروض ازل یا مجبوب یعنی فعول یا فعل
و ضرب ازل یم عروض همچنان و ضرب مجبوب مثالش بیت با تو نتوان گفت سخن ۞ زیرا که تو ئی شاه
تبان ۞ تقطیعش با تون مفعول تو انگفت مفاعیل سخن فعل زیرا که تو ئی شاه مفاعیل تبا فعل یدعروض
فاع یا فع و ضرب فاع یه عروض همچنان و ضرب فع و ما قبل عروض و ضرب این هر دو وزن سالم بود و این هم
مثل ششم و هفتم سهوست و بحقیقت ضربهای گذشته است اما مسکن زیرا که چون او عروض ازل یا مجبوب تسکین
و تحنیق کنند این هر دو وزن اخیر حاصل شود پس وزن چهاردهم و پانزدهم جداگانه از دوازدهم و سیزدهم نیست
مثالش بیت دل سوخته از زلفت مشک ۞ خجلت زده از رویت مه ۞ تقطیعش دلسوخ مفعول تا از زلفت
مفاعیلن مشک فاع خجلت زده مفعول از رویت مفاعیلن مه فع هر بعات یو هر دو سالم بر بینگونه بیت

مفعول کشتم یاری مفاعیلن الا یار مفعول سنم الا آری مفاعیلن گر گشت مفعول شو مباری مفاعیلن و پای مفعول
تا ولی تر مفاعیلن و در بیضورت رکن ثانی مسبغ نیز آید مثالش **بیت** هوشم به نگاهی بر دجانانه چنین باید مه یک
جرعه خرابم کرد پیمانه چنین باید مه بر وزن مفعول مفاعیلان مفعول مفاعیلن و بارب عروض مقصور یا محذوف وضرب
مقصور مثالش **بیت** صد سال با مید سلامی و پیامی مه چون بمکتفان بر در بام تو توان بود مه هر چند عروض مقصور
و محذوف در حکم وزن واحد ست لیکن درین مثال محذوف ست و مثال هر دو مقصور **بیت** تا چند مراد عرعر
و بندد توان گفت مه چیزی که بجای نرسد چند توان گفت تقطیعش صد سال مفعول با حمید مفاعیل سلامی
مفاعیل پیامی فعولن چو معت مفعول کفاهر و مفاعیل ر با بیت مفاعیل تو ابو د فعولان ح عروض همان وضرب
محذوف و همانست که وزن گذشته است زیرا که قصر و حذف در ضرب هم من حیث الوزن در حکم واحد ست
آری باعتبار قافیه در انها فرق ست و مثال هر دو محذوف اینست **بیت** آسوده دلا حال دل زار چه دانی
خونخواری عشاق دل افگار چه دانی ی عروض ان یا محبوب یعنی فعول یا فعل چه ازل محذوف و مقصور ست
و محبوب محذوف مرتین و ضرب ازل ه عروض همان و ضرب محبوب مثالش **بیت** با اینهمه در راه تو گر خاک شویم مه
شایسته نباشیم قدمهای ترا مه یعنی با وجود اینهمه فضل که داریم اگر خود را در راه تو خاک گردانیم سزاوار افتادن
زیر پای تو نباشیم تقطیعش با اینه مفعول مدر راه مفاعیل تو گر خاک مفاعیل شویم فعول شایست مفعول نباشیم
مفاعیل قدمهای مفاعیل ترا فعل اختلاف ازل و محبوب در ضرب اگرچه ظاهر ادو ذیست لیکن چون بمصنف
علام زیادت ساکن را در آخر باعث اختلاف وزن نمیداند برای هر دو هر یک مثال انگاشته و عروض فاع
یا فع یعنی متحقق ازل یا متحقق محبوب و ضرب فاع ز عروض همچنان یعنی فاع یا فع و ضرب فع و شرط کرده اند که ماقبل
عروض و ضرب درین دو وزن ششم و هفتم سالم بود و این شرط بل شرط و بلش نیز سهوست چه این دو وزن همانست
که چهارم و پنجم ست الا آنکه سه متحرک آخرین ساکن الاوسط ست ای سه متحرک که در آخر واقع شده ازان اوسط
ساکن گردیده ه عروض و ضرب متحقق شده یعنی رکن ماقبل عروض و ضرب درین هر دو سالم الاصل نیست زیرا که
بوزن چهارم و پنجم در مفاعیل فعول و مفاعیل فعل که در آخر مصراع واقع می شود سه متحرک یعنی لام
مفاعیل و دو متحرک فعول و فعل بهم آیند و سابقا معلوم شده است که تسکین اوسط آنها جائز ست پس بعد تسکین
اگر از تحقیق حرف اول فعول و فعل را ما قبلش منضم نمایند مفاعیلن فاع و مفاعیلن فع شود و این هر دو
وزن پیدا گردد پس این هر دو وزن بتحقیقت فرع وزن چهارم و پنجم ست و داخل ست دران هر دو سالم
بودن رکن مسطور دران شرط نیست آری گاهی رایج بسالم شود و گاهی نه مگر بار خدایا چنان گویند که مراد از
سالم درین هر دو باعتبار صورت ست نه سالم الاصل و این قدر تغیر برای اختلاف وزن کافیست

و برعکس هم گفته اند یعنی صدر اخرب و ابتدا موفور همچنانکه در مثال مذکور مصراع ثانی را بر اول مقدم
نمایند **مدرج اخرب** و این نوع هم متمن آید و مسدس و مربع نیز و صدر و ابتدا هر دو اخرب آرند مانی
مکفوف پس اخرب بودنش محض نظر صدر و ابتدا است مگر بطریق ندرت یا در ای صدر و ابتدا غیر مکفوف هم باشد
**ثم** مستطلع علیه و گفته اند آنرا پنج عروض یعنی سالم و مقصور یا محذوف و ازل یا مجبوب و مسبغ و
مخنق ازل یا مجبوب و هشت ضرب ست ای سالم و مقصور و محذوف و ازل و مجبوب و مسبغ و مخنق ازل
و مخنق مجبوب بر بست سه وزن آمده ست اگرچه باحتمال عقلی از ضرب پنج در هشت چهل میشد هفت متمن و
هشت مسدس و هشت مربع و بحقیقت من حیث الوزن قطع نظر از قافیه آنرا سه عروض و سه ضرب ست
چه سالم و مسبغ یک حکم دارد و همچنین مقصور و محذوف و علی هذا القیاس ازل و مجبوب و مخنق ازل و مخنق مجبوب هر چهار راجع
بیک قسم است کما سیاتی و باعتبار تحقیق من حیث القافیه اگر خواهند این عدد ضرب را مضاعف گیرند یعنی
شش چه در نصورت سالم از مسبغ جدا شود و مقصور از محذوف و ازل از مجبوب اما مخنق و غیر مخنق بهتحد
بود کما لا یخفی علی الخبیر المتقن البصیر و برده وزن ست سه متمن و سه مسدس و چهار مربع زیرا که از هفت وزن
متمن سوم راجع بدوم و پنجم بچهارم ست و ششم و هفتم بحقیقت همان چهارم و پنجم ست پس همگی سه وزن باقی ماند
و از هشت مسدس دوم مندرج در اول و چهارم در سوم و ششم در پنجم ست و هفتم و هشتم بحقیقت همان
پنجم و ششم ست پس همگی سه وزن بحقیقت باشد و از هشت مربع چهار وزن اخیر در یک وزن اندراج دارد
چهارم با دوم متحد ست پس همه اش چهار وزن بود و بتفصیل نسبت و سه وزن بطور مجموع ست **اعروض**
ضرب **ہمہ** و سالم **برنیکونہ** ست ای کودک جادو وش و ای فتنه آهرمن **مشکوک** و زیبا رخ سنگین دل
و سیمین تن **مہ** آهرمن خالق شر مقابل یزدان خالق خیر و این مضمون مطابق اعتقاد مجوس ست و در فرهنگها
فارسی بمعنی رهنمای بدیها و شیطان نوشته اند و در بعض نسخ بجای آهرمن دهرمن دیده شد تقطیعش ای کو د
مفعول کجا و دو د مفاعیل شای فتن مفاعیل آآ هرمن مفاعیلن شکگرل مفعول زبیا رمفاعیل خنگلید مفاعیل
سیمین مفاعیلن و چون در همین قصیده متمن یک صدر و ابتدایش اخرب و عروض و ضرب سالم و باقی مکفوف بود
رکن سیم مخنق کنند برین وزن شود مفعول مفاعیلن چهار بار زیرا که چون از رکن سوم سیم مفاعیل ساکن شده
تا خر رکن دوم منضم شد دوم مثل سالم مفاعیلن و سوم فاعیل بروزن مفعول گردید و شعر مذکور را نیز برین وزن
تقطیع توان کرد برنیکونه ای کود مفعول کجا و دوش مفاعیلن و لفتین مفعول آآ هرمن مفاعیلن شکگرل مفعول زبیا رخ مفاعیلن
سنگلی دل مفعول سیمین مفاعیلن مگر مقصود مصنف همانست که سابق مذکور شد و سمط چهار خانه برین وزن متمن مخنق خوش
آید مثالش **بیت** گفتی بگلستم باری آن یار صنم آری ✻ گر گشته شوم باری در پای تو اولتر ✻ تقطیعش گفتیب

یک وزن باشد و مربع را دو وزن پس هزج سالم را چهار وزن بیش نباشد یکی از ان هزج مثمن سالم دوم مسدس
یا محذوف سوم مربع سالم چهارم مربع مقصور الضرب یا محذوف و دو مربع متاخران شعر کمتر گفته اند خاصه وزن اخیر یعنی مقصور الضرب یا محذوف
و درین نوع سالم هیچ زحاف دیگر سوای قصر و حذف در عروض و ضرب روا نبود **هزج مکفوف** درین نوع هیچ
وانی و مجبوب و مشطور یعنی مثمن و مسدس و مربع آید و همه ارکان سوای عروض و ضرب که حالش مذکور خواهد شد مکفوف
آورند مگر جائیکه یاد آورده شود و آنرا یعنی مکفوف را یک عروض مقصور یا محذوف و دو ضرب مقصور و محذوف
آورده اند و بر شش وزن شمرده اند دو مثمن و دو مسدس و دو مربع عروض همه مقصور یا محذوف و ضربها یکی
مقصور و دیگر محذوف و بحقیقت چون ضرب مقصور و محذوف من حیث الوزن حکم واحد دارد اگرچه من
حیث القافیه مختلف بود پس هر سه را همه سه وزن باشد چنانکه گفتیم مثال مثمن **شعر** بهار آمد و مقبول بر افگند
حوالی ✤ نسیم سمن آورده من باد شمالی ✤ تقطیعش بهارام مفاعیل و مقبول مفاعیل بر افگند مفاعیل حوالی
فعولن نسیم سمن آورده من باد شمالی فعولن بعینه بهار آمد و مقبول را بر حوالی باغ بر افگند
و مقبول بمعنی صیقل کرده شده و مراد ازان منور و تابان ست چه از آمدن بهار هر چیز بکمال خود میرسد و در
بعض نسخ مقصول بتقدیم قاف دیده شد یعنی شاخهای زائد بریده شده و مشهور در بیمعنی تحصیل ست و فاعل
در مصرع ثانی باد شمال یا نسیم سمن مفعول است یعنی باد شمال مطلق هوای خاص نسیم را بکیفیت سمن ساخته
آورد عروض و ضرب در مثال هر دو محذوف ست اما مثال هر دو مقصور اینست **شعر** ترا العل شکر ریز مرا چشم
گهربار ✤ ترا خنده بود خوی مرا گریه بود کار ✤ وگاهی یک رکن مکفوف و یک رکن محذوف آید مثالش
**بیت** برخ ماه تمامی بقد سرو روانی ✤ بلب راحت روحی بچشم آفت جانی ✤ بر وزن مفاعیل فعولن مفاعیل فعولن
مثال مسدس **شعر** نگر تا غم هجرانت چه کرد ست ✤ برین عاشق بیچاره پر درد ✤ تقطیعش نگر تا غ مفاعیل
مهجرانت مفاعیل چه کرد ست فعولان بریعاش مفاعیل قبچار مفاعیل پر درد فعولان این مثال هر دو مقصور ست مثال
**مربع شعر** بدستان دل من برده ✤ یکی ترک پریزاد ✤ دستان بالفتح مکر و حیله تقطیعش بدستاد مفاعیل لمنبر
مفاعیل یکی ترک پریزاد فعولان و تسکین اوسط روا بود در همه این اوزان مکفوف یعنی تسکین اوسط میان
لام مفاعیل اول و میم و فای مفاعیل دوم تا راجح شود بمفاعیلن مفعول و متاخران برین وزنها از هزج مکفوف
شعر کم گویند و متقدمان در یک بیت در صدر و ابتدا موفور و اخرب بسیار جمع کرده اند بدینگونه رودکی گوید
**بیت** دل ازاد کن ازدردتن آزاد کن از رنج ✤ جام آور رود آور نرد آور و شطرنج ✤ تقطیعش دلازاد
مفاعیل کن ازدرد مفاعیل تنازاد مفاعیل کن از رنج فعولان جاما و مفعول رر رود آو مفاعیل رنرد او مفاعیل
رشطرنج فعولان صدر موفور ست و ابتدا اخرب پس قوله در صدر و ابتدا موفور و اخرب لف و نشر مرتب ست

مقصور الضرب

یا محذوف الضرب

یا محذوف

یا محذوف

یا محذوف

سالم باعتبار اکثر ارکانست وزن اول مسدس اعروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور باید دانست که بودن
یک حرف یا دو حرف ساکن در آخر عروض یک حرف ساکن مثلا در آخر ضرب مغیر وزن نیست لهذا مصنف
علامم عروض محذوف و مقصور را یک وزن شمرده اگر گوئی وزن ضرب مقصور را چرا از وزن محذوف جداگانه
قرار داده گوئیم وزن آنجا هم واحدست لیکن باعتبار بعد و باعتبار اختلاف قافیه درابیات قصاید
وغزل سوای مطلع فقط درضروب باشد برینگونه **بیت** هلا زیار خابر خیز و پیش آر ۞ مئی باد و رخت همرنگ
وهم بوی ۞ یعنی آگاه باش ای زیار خ برخیز و پیش آر شراب همرنگ دبو باد و رخسار خود تقطیعش هلا زیا مفاعیلن
رخابر خی مفاعیلن ز پیشار فعولان مئی باد و مفاعیلن رخت همرن مفاعیلن کهبوی فعولان عروض و ضرب هر دو مقصور
ست وزن دوم اعروض هم مقصورست یا محذوف و مثل اول و ضرب محذوف برینگونه **بیت** وغ روی او چون نور خورشید ۞
نسیم زلف او چون بوی عنبر ۞ عروض مقصور و ضرب محذوفست و ارکان دیگر سالم و اگر مصرع ثانی را بر
اول مقدم سازند مثال عروض محذوف و ضرب مقصور شود و اما مثال هر دو محذوف اینست **شعر** صبا بار لف یار من
چه کردی ۞ زدی بر هم قرار من چه کردی ۞ وگاهی هر دو سالم نیز آید مثالش **شعر** گجائی ای غزال
مشکبوئی من ۞ چرا هرگز نمی آئی بسوی من ۞ وزن اول **مربع** را عروض و ضرب سالم برینگونه **بیت**
بیاران می که پنداری ۞ روان یاقوت تابستی ۞ و یا چون برکشیده تیغ پیش آفتابستی یاقوت روان شراب
لعلی باشد و ناب نبون بمعنی خالص از صفات یاقوت ست و در بعض نسخ تابستی تابای متناة فوقانیه این شعر مقدمست تمامیت مصرع
دیده شد یعنی مثل یاقوت تابی در روشنی دارد در نصورت الیطا در قافیه خواهد شد لیکن چون الیطای حطی نسبت
باکی ندارد وزن دوم را برای مربع عروض و ضرب هر دو مقصور آورده اند و مثال برینگونه گفته اند **بیت**
بماند ستم غریوان ۞ من از بیداد هجران ۞ تقطیعش اینست بمند ستم مفاعیلن غریوان فعولان منز بیدا مفاعیلن
دهجران فعولان و این محذوفست بتحقیق مصنف چه نون غنه چون مخلوط التلفظ با الف ست هر دو را حکم حرف
واحدست بخلاف حروف دیگر مثل کار و بود و دید و قیاس گذشته از اعتبار ضرب مقصور جداگانه از ضرب
محذوف مسدس چنان اقتضا میکند که اینجا نیز دو وزن آید سوای سالم یکی را عروض مقصور یا محذوف و
ضرب بمقصور و دیگر را عروض همان و ضرب محذوف و الاهر دو ضرب مسدس نیز یکی گیرند یعنی اگر ضرب مقصور و محذوف
را من حیث الوزن متحد شمارند هر دو ضرب مسدس نیز واحد شمرده شود و حقیقت آنست که در لغت پارسی
میان این دو وزن از ضرب مقصور و محذوف مبانیست الا از جهت قافیه نباشد یعنی میان هر دو وزن
مذکور مبانیت نباشد الا از جهت قافیه چه بزیادت یک ساکن اختلاف وزن نباشد بخلاف قافیه که
مختلف شود و چون چنین باشد یعنی مقصور و محذوف را واحد دانند هر یکی را از بحر مثمن و مسدس

۱۲ اول بیان ضرب مقصور و محذوف است و اعاده ضرب مقصور و محذوف را از عروض مقصور و محذوف قیاس باید کرد ۱۲

۱۵ یعنی در این عبارت تنقیح لفظست و حاصل ترکیب با وجود این شرح بر امم این کلام نرسیده عبادت مصنف چنین باید داده میان این دو وزن مناسبت نبود الا از جهت قافیه نباشد پس قطع نظر از رکاکت الفاظ مدعای مصنف

۱۲ محمد مظفر عفی عنه

۱۲ عین الالف اولی الابصار

اما آخرم تنها نیاید مگر قلیل کما مستفت علیه و بعضی هر نوعی را ازین انواع ثلثه بحری دیگر شمرده اند و گفته اند جمله
انواع رایج عروض و شصت ضرب بست و بیست و چهار وزن آمده است اگرچه باعتبار احتمال عقل از ضرب پنج در
چهل میشد از انجمله پنج وزن سالم و شش وزن نوع مکفوف و بیست و سه وزن نوع اخرب مستعمل ست ازین جمله
سی و چهار باشد هزج سالم مراد از سالم درینجا سوای عروض و ضرب ست اگرچه آنهردو هم سالم بود بقرینه قوله
سه عروض و سه ضرب آورده اند پس مراحف و معلل بوزن عروض و ضرب منافی سلامت مسطوره نباشد کما
توهم فی بادی الرای عروضیان این نوع را سه عروض و سه ضرب آورده اند هر یک سالم و مقصور و محذوف و پنج
وزن شمرده اند ازانجمله یکی وافی یعنی ثمن دو و مجزو یعنی مسدس دو و مشطور یعنی مربع و بتفسیر وافی و مجزو و مشطور
درینجا آنست که وافی و مجزو و مشطور هزج و رتازی مسدس و مربع و مثنی میشد و این هر سه در پارسی ثمن و مسبع
و مربع باشد پس برای رفع اشتباه یکدیگر بتفسیر یکی از هفت و بیست ثمن است بیت ترا دنیا همی گوید که دل در من
مبند ای به ✻ تو خود می بینی از بینوشی ازین گویای ناگویا ✻ بتقطیعش ظاهر ست که عروض و ضرب هر دو بیت هم سالم
سالمست اما مراد از گفتن دنیا زبان حال ست باعتبار تغیرات و فنای مال و اولاد و مرغوبات دنا گویا
بودنش بزبان مقال ظاهر ست بارسی ازین در از تربیت نباشد همه مشتمل ست بر پنجاه و شش حرف
اگرچه همه سباعیات مثمن باد مساوی معمولی لیکن کدامی زانه بتر از ان نباشد و در آخر این وزن که ارکانش سالم
بود مسبغ نشاید که از دائره بیرون شود و زیادت حرف بر حروف ارکان دائره لازم می آید و این در جائی
ثابت نشده است بعضی چون در آخر مصراع دو حرف بینند که آنرا یکحرف شمرند مانند الف و نون پندارند که
مسبغ ست این قول جواب سوال مقدر ست تقریرش آنکه در بعضی امثال آخر ثمن و افی هزج سالم مسبغ
می آید و حاصل جواب آنست که آنجا مسبغ نیست بل دو حرف مثل الف و نون غنه قائم مقام حرف واحد ست
که از جای دو حرف پنداشته اند و خطا بود چه امثال آن دو ساکن در میان بیت بجای یک حرف افتد چنانکه
گفته ایم پس در آخر هم هر دو بجای یکحرف توان داشت اگر گوئی او اسط ابیات محل اشباع و امتداد نمیباشد
لهذا ایجاد دو حرف را حرف واحد شمرند بخلاف او اخر پس مانع عمل کردن بر تسبیغ در نیمقام چیست گوئیم آری آخر
محل تسبیغ ست لیکن مانع خروج از دائره است بخلاف مجزو و مشطور هزج نیست مرام کلام مصنف علام اما
این توجیه در نون غنه امکان دارد لیکن متاخرین ساکن زائد غیر غنه هم آورند و آن بحر تسبیغ نمی تواند
شدنش ازینست **شعر** بیا تا گل برافشانیم و می در ساغر اندازیم ✻ فلک را سقف بشکافیم و طرح دیگر اندازیم
عروض و ضرب هر دو مسبغ ست و گاهی هر دو مقصور نیز آید مثالش **شعر** من آن مدهوش عشقم که از جوشش
خبر نیست ✻ مرا تا شد دل از کف دگر پروای سر نیست ✻ و رکن دوم محذوف ست پس دهوشش تحت

۴ و صاحب ترکیب بیت مصنف علام است و بعضی از شارحین بجهل مرکب بر او اعتراض کرده اند و گفته اند که بیت مسبغ نیست زیرا که در آخر بیت دو حرف یکی نون و دیگر الف بجای یک حرف ست یعنی ثمن و این بیت مسبغ ست

بوجود مشطور در ضرب مربع اغلب آنست که مقصور باشد و نیز محذوف و مقطوع نظر علی ایهم ۱۲

اسفاعیلن کذا کلمی مفاعیلن شعاریه مفاعیلن صدر اخرم ست ۰ ضرب مقبوض و باقی سالم معنیش ادا کردند
چیزیرا که عاریت گرفته بودند همچنین زندگانی عاریت ست مثال اشعر شعر فی الذین قد ماتوا ۰ وفیما قد تموا
عبره ۰ باسکان تقطیعش فلاندی فاعلن لقد ماتو مفاعیلن و فیما قد مفاعیلن و موعبره مفاعیلن صدر اخرست و
باقی سالم معنیش در کسانیکه تحقیق مردند و در انچه پیش فرستادند از اعمال عبرت ست صاحبان بصیرت را
مثال اخرب شعر لوکان ابو موسی ۰ امیر اما ارتضیناه ۰ باشباع تقطیعش لوکان مفعول ابو موسی مفاعیلن
امیر نمر مفاعیلن ارتضیناهو مفاعیلن صدر اخرست و سائر ارکان سالم معنیش اگر باشد ابو موسی امیر ما
نیستم باو تمسک متقدمین این بحر را غیر مجزو نیاورده اند لیکن بعضی متاخرین مولدین به تبعیت عجم مسدس
مراحف نیز آرند و بر وزن مفعولن مفاعلن فعولن مستحسن پندارند گویند اول کسیکه بر ین وزن منظوم
ساخته بهاء زهیر است و از کلام اوست قطعه بانت لعبت بی شمول ۰ ما الطف هذه الشمائل ۰ تشکو
بهجره دلال ۰ باسکان یعنی ای کسیکه لعب کرده است با شراب لطیف چه لطیف
این خصلتهاست که صاحبدار تو داری مانند شاخ که با نسیم می جنبد و بسیاری از شعرا با قتفا ایش پرداخته
بر ین وزن و قافیه اشعار گفته اند و در رسعانی آبدار سفته بل بعض مولدین به اقتفای آثار عجم پرداخته بر مشطرین
این بحر نیز رباعیات گفته اند و از انست قول حاتم بن احمد اهدل رباعی لاطاقة لی بذا الجفا والهجر ۰ یا من حلو
وجمعوا فی صدری ۰ النوم جفا المجفون لما غبتم عنی ۰ وبقیت حائرا فی امری ۰ یعنی نیست طاقت مرا باین
جفا و فراق ای کسانیکه فرود آمده اند و خیمه زده اند در سینه من خواب ظلم کرده است بر پلک ها از وقتیکه
غائب شده اید از من و باقی ماندم حیران در کار خویش تقطیعش لاطاق مفعول تلیبذل مفاعلن جفا و لهجر مفاعیلن
ری فع یا منحل مفعولن لو وحی فاعلن یمو فیصدر مفاعیلن نی فع انوم مفعول خفجفو مفاعلن نلما عب مفاعیلن تم
فع قلبی و مفعول بقبتیحا مفاعلن ئرن فی ام مفاعیلن ری فع و عجب است از صاحب منهج البیان که تقطیعش چنین
فرموده لاطاق مفعول تلی فعل بذ لجفا مفاعلن و لهجری مفعولن یا منحل مفعولن لو وحی فاعلن یمو فعل فی صدر
مفعولن انتوم مفعول حفل فعل خفو نلم مفاعلن ما غبتم مفعولن عن نیو مفعول بقیت حا مفاعلن برن فعل
فی امری مفعولن حال انکه این وزن رباعی نیست کما لایخفی و اما بپارسی اصلش در دائره مفاعیلن هشت
بار بود و دو نوع بود سالم و مکفوف مکفوف هم دو نوع بود موفور و آن چنانچه گذشت رکنست که سلامت
بود از خرم جائز و اخرب که عبارتست از اخرم مکفوف و مکفوف موفور را مکفوف تنها خوانند یعنی رکنی را که
وران کف واقع شده باشد و خرم ان بی وجود جوازنکرده باشند مثل مفاعیل که صدر را فقط مکفوف خوانند بدون قید
موفور نه انکه مکفوف را مقید بقید تنها کنند کما یتوهم پس جمله سه نوع بود سالم و مکفوف و مکفوف اخرب

مولانای جامی فرماید بعضی از متاخران شعرای عجم بر کامل شمن شعر گفته اند و خالی از غدو بی نیست که
جلال الدین سلمان فرماید شعر بعضو بر قد دلکشش اگر ای صبا گذری کنی ✣ بهوای جان حزین من
دل خسته را خبری کنی ✣ اما بعد زمان ایشان این وزن بسیار شایع شده خصوص در مغرب زمان و به
سالم و مزاحف اشعار گفته اند و مطبوع بود مثال سالم شعر ز خدنگهای جفا تو چه قدر خوشم که هنوز از ان ✣ ز دلم
نکرده یکی گذر ز قضای آن دگری رسد ✣ مثال مضمر شعر صنما خیالت را چه شد که بماند ارد الفتی ✣ بحلم
زد اغت کز و فا لبرم گذارد منتی ✣ بگر کن سالم و یگر کن مضمر ست و بعضی عروضیان او را در کامل اشمن الاصل
قرار داده اند لیست بحرهای دایره متولفه بهزج این بحر نزد یک عرب و عجم مستعمل است و اصلش
ما زیانه در دایره مفاعیلن شش بار ست و در بنا نخورد بکار دارند و او را یعنی مخرد را یک عروض ست
سالم و دو ضرب باشد یعنی سالم و محذوف هر دو وزن آید و این یعنی باعتبار استعمال شایع ست و بهمین است
اشعر عفا من آل لیلی لسهب ✣ فالاملاح فالنمر ✣ باشباع تقطیعش عفا سن الم نزل للیلیس مفاعیلن
بفلا املا مفاعیلن فلنمر و مفاعیلن عروض و ضرب هر دو سالم ست و بای سهب در مصراع اول ست و سهب و املاح و
نمر بالفتح و لفظ آخر نعین بمعجمه نامهای مواضع ست و فا هر دو اخیر برای عطف ست معنیش و رشد از آل لیلی این
سه مواضع که نام آنها سهب و املاح و نمر ست ب شعر و ما ظهری لباغی لیم ✣ با نظر الذلول ✣ باشباع
تقطیعش و ما ظهری مفاعیلن لیلغضی مفاعیلن بنظهر و مفاعیلن ذلولی فعولن عروض سالم و ضرب مخبون ست و سیم
نیم جزو مصراع ثانیست معنیش و نیست پشت من برای طالب ظلم پشت نم و مقادای ظالم پشت مرا ز ظلم
خم متوان کرد و حرف با در قوله با نظهر زائد ست کما هو القیاس بعد حرف النفی و دیگر ارکان بطریق خارف
مقبوض و مکفوف بکار دارند و خلط کنند و عروض هم مکفوف و مقبوض استعمال کنند و این قلیل و غیر شایع ست و
سکاکی گوید عروض مکفوف هم باشد نه مقبوض مگر انخش جائز داشته و هر روایتی از قلیل هم آمده و میان با
و نون مقابله باشد مثال مقبوض شعر فقلت لا تحف شیئا ✣ فما علیک من باس ✣ باشباع تقطیعش فقلت لا
مفاعلن تحف شیئا مفاعیلن فما علی مفاعلن کمن باسی مفاعیلن صدر و ابتدا مقبوض ست عروض و ضرب
سالم معنیش پس گفتم خوف مکن چیزی را پس نیست بر تو باکی مثال مکفوف شعر فمذان یزدوان ✣ و ذا بین
کتب یرمی تقطیعش فماذان مفاعیل یزدوان مفاعیل و ذا منک مفاعیل بین یرمی مفاعیلن ضرب
سالم و سایر ارکان مکفوف معنیش پس این هر دو دفع میکنند و آن از قرب تیر می زند و صدر اخرم و اخر
و اخرب بکار دارند مثال اخرم شعر اد و اما استعاره ✣ کذاک لعبش عاریه ✣ با سکان اشباع با ی
استعاره عاریت بتشدید یا کذا فی المغرب و دیوان الادب تقطیعش اد دو مس مفعولن تعاره مو

برادر خود بسوی معالی بغیر خوف یعنی اگر برادر تو ترا جانب علو هدایت کند کار بند شو معالی جمع معلاة بمعنی رفعت و شرف است و بعضی سائل معالی نسابون دیده شد و معنی ظاهر است و اکثری از مولدین بر فعل و افاله یاء در روانی جائز داشته اند مثال مرفل عمدة المعاصرین والا باسید علی و فاگوید شعر ذو ابجاه یحیی چاه رفاحی جوارک + لاتسکن فی قبضته الاسواء جارک + عروض ضرب مستفعلاتن مضمر مرفل ست و باقی مضمر یعنی صاحب جاه حمایت میکند همسایه خود را پس تو ای آنکه حمایت کن همسایه خود را مگذار در قبضه بدان همسایه خود را مثال مذال شهاب الاسلام احمد بن زین العابدین گوید ست طابت خلائق الکرام + لانها طینتها طاب الشمیم من النسیم + باسکان ضرب متفاعلان صدر و ابتدا و حشو ثانی مضمر و باقی سالم خلائق جمع خلیقة بمعنی صدیقه یعنی پاکیزه اند محبوبات کرام تو زیرا که از بوی خوش آنها مطیب شده است باد نسیم و الا بپارسی برین بحر بتکلف گفته اند و بر قیاس

دیگر شعرهای ایشان روانی بر عروض سالم و ضرب هم سالم یا مقطوع یا اخذ یا اخذ مضمر و عروض مقطوع و ضرب هم مقطوع یا اخذ یا اخذ مضمر و عروض اخذ و ضرب هم اخذ یا اخذ مضمر و هر دو اخذ مضمر و در مجزو بر عروض سالم و ضرب مرفل یا مذال یا سالم و عروض مثال و ضرب مرفل یا مذال و هر دو مرفل و عروض سالم و ضرب مقطوع و هر دو اخذ یا هر دو اخذ مضمر یا عروض اخذ و ضرب اخذ مضمر مثالها آورده اند از ما فهما مضمر بهتر باشد و اگر در همه ارکان شعر راجع بسوی جزو گردد چنانکه استعمال کنند در همه قصیده یکسان باید مثال هر دو سالم از روانی شعر نکنم بیار کسان طمع که خطا بود + نه روا بود که چنین کنم نه روا بود + تقطیع و بیان نیست و مثال هر دو مقطوع شعر چکنم که جز بمراد خود نرود دل + چکنم که جز بتو دل همی نگراید + مراد از مراد معشوقست تقطیش چکنم بمتفاعلن بمراد خد متفاعلن نرود دل فعلاتن چکنم بمتفاعلن بتو دل همی متفاعلن نگراید فعلاتن مثال هر دو مرفل از مجرد شعر به همه جهان تو یکی نه بینی + چو نگار من بسفید کاری + یعنی در تمام جهان مانند معشوق من در نیکوکاری و جوانمردی مماثل نه بینی تقطیعش بهمه جهان متفاعلن تکی نبینی متفاعلاتن چو نگار من متفاعلن بسفید کاری متفاعلاتن مثال هر دو سالم شعر نه روا بود که جفا کنی + بکسی که با تو وفا کند + بر وزن متفاعلن چهار بار مثال هر دو اخذ شعر نه نکو بود که کنی + تو بهیچ روی بدی + تقطیعش تنکو بود متفاعلن کنی فعلن بهیچ روی متفاعلن بدی فعلن مثال مراحف از روانی بیت روزی بود که عشق تو بسر آیدی + یا آن دولت بهر من بر آیدی یعنی کاش روزی بوقوع آید که در آن روز عشق تو تمام شود یعنی خیالش از سر من بدر رود یا آن دولت بجهت من حاصل گردد تقطیعش روزی بود مستفعلن کعشق تو مفاعلن بسر آیدی متفاعلن یا آن دولت مستفعلن بهر من مفاعلن بر آیدی متفاعلن کن اول مضمر دوم موقوص سوم سالم است از هر دو مصراع و همه قصیده همچنین باید یعنی بترتیب مذکور که اول مضمر دوم موقوص سوم سالم بود و ایراد دیگر مثالها تطویل بفاید و اقتضا نمیکند

نیزه و تیر خود و حفظ آبرو میکنند و در بعض رسائل جزیمه بجیم و زای معجمه و در بعضی بجای معجمه نیز دیده شده
در نصورت هر یک ازین هر دو نام شخصی خواهد بود مثال خزل ﴿ مُثِیرَةٌ قَسْطَلَ الْهَیْجَا وَغَفْتُ ۔ اَسْهُمَا
اِنْ سُئِلْتُ لَمْ تُجِبْ ۔ باشباع همه ارکانش مخزول ست یعنی مفعلن صدا بالفتح آوازیکه از کوه و امثال آن گردد
ارسم بضم سین جمع رسم یعنی این نثر لیست که گنگ شده ست صدای آن که جواب نمیدهد و نابود شده اند علامات
آن نثر اگر پرسیده شوند جواب نمیدهند یعنی همچنان خراب و بی نشان شده است که اگر تفحص کنند نیز معلوم
نمیشود مثال ضرب مقطوع مضمر ازوانی ﴿ وَاِذَا اُفْتُقِرْتُ اِلَی الذَّخَائِرِ لَمْ تَجِدْ ۔ ذُخْرًا یَکُونُ کَصَالِحِ الْاَعْمَالِ
باشباع ابتدا مضمر ست ضرب مقطوع مضمر یعنی مفعولن باقی ارکان سالم یعنی وهرگاه محتاج شوی بسوی
ذخیرها نخواهی یافت کدام ذخیره که باشد مثل اعمال نیک مثال ضرب مذکور از مجزو ﴿ وَاَنَّ الْجَلِیسَ وَ
رَبَّ النَّکِیحَةِ ۔ فَارِغٌ مَشْغُولُ ۔ باشباع و کاف ساکن مکه در مصراع اول داخل ست و کاف متحرکش در مصراع ثانی و همه ارکانش
سالم ست مگر ضرب مقطوع مضمر ست یعنی و ابو الجلیس فتحه پروردگار مکه فارغ ست قلیبا نشغوله لیست قلبا یا بالعکس مثال ضرب مضمر مرفل
﴿ وَغَدَرْتَنِی وَنَعَتُّ ۔ انک لابن ضاوی الصیف تامر ۔ بسکون آخر و نون ساکن انک در مصراع اول معتبر
و نون متحرکش در مصراع ثانی و همه ارکانش سالم ست الا ضرب که مضمر مرفل ست یعنی مستفعلاتن میفعلن
غدر و خلاف و فا کردی و پنداشتم که تحقیق تو شیر فروش در کرمان و تمر فروش مستی یعنی از بازاریان و اراذل
و در بعضی رسائل بجای غدرتنی غررتنی از غرور بمعنی فریب دادی دیده شد مثال ضرب مضمر مذال ﴿
وَاِذَا عُتِبْتُ اَوِ اتَّبَاسَتْ ۔ حَمِدَتْ رَبَّ الْعَالَمِینَ ۔ باسکان ضرب مضمر مذال یعنی مستفعلان ست و باقی
سالم و تای ثانی اتباست در مصراع ثانی ست یعنی وهرگاه دیج میکنم شتران را یا محتاج مخزون میشوم ستایش
میکنم پروردگار عالمیان را و در بعض رسائل اعتبطت بغین معجمه از غبطه بمعنی حسن و مسرت حال ضبط
کرده اند یعنی هرگاه تو انگری شوم یا محتاج شکر خدا میکنم مثال ضرب موقوص مرفل ﴿ وَلَقَدْ شَهِدْتُ
وَفَاتَهُمْ ۔ وَلَقِیتُهُمْ اِلَی الْمَقَابِرِ ۔ باسکان ضرب مفاعلاتن ست و باقی سالم یعنی البته تحقیق حاضر شدم
بوفات شان و دراوردم ایشان را در قبرها مثال مخزول مرفل ﴿ صَفَحُوا عَنِ ابْنِکَ اِنَّ فِی اِبْنَکَ
فَنَدَهْ ۔ حِینَ تَکْلَمُ ۔ باسکان نون و کاف انیک ثانی در مصراع ثانیست و ضرب مفتعلاتن و باقی سالم یعنی اعراض کردند
آنها از پسر تو زیرا که در پسر تو حدتیست وقت کلام که سخن تیز و سخت میکند مثال ضرب موقوص مذال ﴿
کُتِبَ الشَّقَاءُ عَلَیْهَا ۔ فَهَالَهُ سَیَرَّانُ ۔ باسکان ضرب مفاعلانست و باقی ارکان سالم یعنی نوشته شد
بدبختی بران هر دو پس آنهر دو آن بدبختی را آسان دانند گانند مثال مخزول مذال ﴿ وَاَجَبْتُ اَخَاکَ
اَوْ دَعَاکَ ۔ مُعَالِیًا غَیْرَ مُخَافٍ ۔ باسکان ضرب مفتعلان ست و باقی ارکان سالم یعنی و قبول کن دعوت

عروض سالم وضرب مذال ست الحدث بالتحريك والتحريك بين وليست همواره درحاليست

كه رياح مختلفه دران مي وزد ح شعر واذا افتقرت فلاتكن ٭ متخشعا وتجمل ٭ باشباع تقطيعش واذ

فتقر متفاعلن تفلاتكن متفاعلن متخشعن شعن متفاعلن وتجمل متفاعلن هردو ساكنند معينش وهرگاه محتاج شوي

پس اظهار خشوع وتكلف دران مكن وتجمل وخوبي ظاهر كن يا صبر جميل پيه كداخته است چنانكه

جوهري در صحاح مي آرد زني دختر خود را گفت تجملي كلي اشحم المذاب پس مراد اينجا اينست كه

خواهش وحرص را وغن در ينحالت مكن وبرشحم كداختن اكتفا كن واينهنيي برتقديريست كه تجمل بجيم باشد واگر

بجاي مهمله بود معينش باز كه هرگاه محتاج شوي جزع ومزع مكن وصبر وتحمل كن وبعضي متخشع از خشع بجيم خوانده

اند يعني شديد الحرص بر اكل طعام ومعني ظاهريست ط شعر واذا تهم ذكرها لاسامة اة اكثروا الحسنات ٭

باشباع تقطيعش واذا تهموتفاعلن ذكرلاسامتفاعلن لاتكثرل ستفاعلن حسناتي فعلاتن عروض سالم

وضرب مقطوع ست معينش وهرگاه ايشان باد ميكنند بدي را اكثر ذكر نكنيد ها ميمانند يعني ذكر خير اكثر بر زبان

شان جاريست وديگر بدكتر واين چهار وزن مخبر وست پس همگي شد وبا وزن ششم واني كه مذكور شد

ده گرديد ودر قول حسان بن ثابت وزن يازدهم بطور شد ونهم ركني آمده وآن اينست ح

لمن الصبي بجانب البطحاء ملقى غير ذي مهد ٭ باشباع تقطيعش لمنصبي متفاعلن بيجانبل متفاعلن

بطحائل ستفعلن قن غيرذي مستفعلن مهدي فعلن ركن پنجم احذ مضمرست ودور كن حشوي مضمر ومخبري

اين را المحذوف الصدر گفته وبطريق زحاف در ديگر اركان وضربهاي مقطوع ومرفل ومذال مضمر

موقوص ومخزول بكار دارند يعني در همه ديگر اركان سالم اضمار ووقص وخزل استعمال نمايند

در ضرب مقطوع واني مجبر وضرب مرفل ومذال نيز اضمار ووقص وخزل آرند از كلام مصنف علام

معلوم ميشود كه در ضرب مقطوع وقص وخزل هم مي آيد واز كلام ديگر اهل فن معلوم ميشود كه دران اضمار باشد

وبس ومثال نيز يافته نميشود واستنوي گويد اضمار حس ست ووقص صالح اگر قليل بود وخزل قبيح مثال اضمار ح

اني امرؤ من خير عبس منصبا ٭ شطري واني سائري بالمنصل ٭ باشباع همه اركانش مضمرست يعني مستفعلن

مفصل بضم اول وثالث شمشير معينش من مردي ام از بهترين قبيله عبس از روي مرتبه پس حمايت ميكنند

نصف مرا اين قبيله وحامي ام نصف باقي خود را بشمشير پس تقدير كلام اينست فتحمي هذه القبيلة بنصفي

واحمي انا نصفي الآخر بسيفي واز كلام بعض اديا معلوم ميشود كه تخصيص باعتبار آنست كه يكي از ابوين

شاعر از ين قبيله خواهد بود نه ديگري مثال وقص ح بذبت عن حرميه بسيفه ٭ ورمحه وبذلك

وتكرمي ٭ همه اركانش موقوص ست اي مفاعلن معينش دفع ميكند عار را از حريم خود بشمشير

محمد نظر علی

خانها در موضع رامه و عاقل که مندرس شده است تغییر کرده است علامات آنها را باران و شعر
لمن الدیار عفا مر البعیها ✤ هطل الحش و بارح ترب تقطیعش لمندو یا متفاعلن عفامر امتفاعلن بعیها فعلن
هطلن الحش متفاعلن شو بارحن متفاعلن ترب بو فعلن عروض و ضرب هر دو احذ ست الهطل بکسر طا مثل کتف باران
متوالی متفرق بزرگ قطره الحش باران با رعد غلیظ الصوت و البارح ریح گرم و الترب مثل کتف ریح
بردارنده تراب معینش کرست خانها که دور کرده است منازل آنها را باران متوالی بزرگ قطره
باران شدید و ریح خاک بردارنده و در بعض نسائل بجای بارح بارق نیز دیده شد و معنی ظاهرست و در بعض
نسخ مصراع اول چنین دیده شد دمن عفت و محی معالمها ای آثار خانها نابود شده و محو کردنشان آنها را
دمن بروزن عنب جمع دمنه بالکسر بمعنی اثر خانه است ✤ شعر ولانت اشجج من اسامتراد ✤ و دعیت ترال
کنج فی الدعر ✤ باشباع تقطیعش ولانت اش متفاعلن حمین اسلمتفاعلن متاذ فعلن و دعیت نزا متفاعلن
لوی احذ متفاعلن فی عری فعلن عروض احذ و ضرب اخذ معنی ست اسامه بالضم اسد لج بروزن مدام ست
بمعنی جنگ و خصومت کن الدعر بضم ذال معجمه و سکون عین مهمله خوف معینش و هر آینه تو شجاع تر هستی از شیر
وقتیکه خوانده شود آن شیر باین قول که نازل شو و جنگ کن در محل خوف و این هیچ وزن وافی
و غیر اخفش و خلیل و زن ششم هم آورده اند و آن اینست ✤ و اذا مررت علی الدیار فقل لها ✤
جادت معالم ربعک الدیم ✤ باشباع تقطیعش و اذا مررت متفاعلن لتعلد و یا متفاعلن فقل لها متفاعلن
جادت معا متفاعلن لم لعکد متفاعلن دیمو فعلن عروض سالم ست و ضرب اخذ جود بالفتح بسیار باریدن
باران و دیم بروزن قیم جمع دیمه باران نرم دائم که دران رعد و برق نباشد معینش و هرگاه بگذری
هر خانها پس نگو آن معشوقه را بسیار بخند بر نشانهای خانهای تو بارانهای همیشه بارنده و شعر ولقد
سبقتهم الی ✤ قلم ترعه و انت آخر ✤ باسکان آخر تقطیعش ولقد سبق متفاعلن تهموالی متفاعلن الی قلم ترع
متفاعلن هوانت آخر متفاعلاتن عروض سالم و ضرب مرفل ست یای ساکن الی در مصرع اول معتبرست
و یای متحرکش در ثانی سبقتهم باشباع میم لم ترعه از روع بالفتح ترسیدن و احذ بفتح خا بمعنی دیگر از جماعت ای
تنها و منفرد و بکسر خا متاخر و کمتر در قریه معینش و هر آینه تحقیق سبقت بردی بر انها و در آمدن جانب من
پس خوف نکردی از سبقت مذکور و حالانکه تو مرد تنها هستی آیا باک نداری یا آنکه تو مرد دون همتی نمیرسی
از من و در بعض نسائل فن بجای قلم ترعه فلم ترعت یعنی بکسر لام و سکون میم لضرورت شعری آمد
برین تقدیر معنی آنست پس چرا کشیدی گمان را شعر حدث تکون مقامه ✤ ابدا اختلف
الریاح ✤ باسکان تقطیعش حدثن یکو متفاعلن بمقامهو متفاعلن ابد بنج متفاعلن تلفریاح متفاعلن

سالم و معصوب شاید پس بشکلین او وسط همه جا جائز است پس در مفاعلتن چون لام را از سه متحرک ساکن کنند
مفاعیلن معصوب شود اما در بحر باید که نظام همه جا محفوظ بود یعنی کسی که در یک بیت مثلاً معصوب است در
همه ابیات قصیده و غزل همان رکن معصوب باید آورد تا او دشکلف جمع نشود یکی استعمال بحر ز بان دیگر دوم
اختلاف اوزان و اگر همه جا حرف متوسط را از سه متحرک مسکن کنند بحر هزج شود اگرچه آنرا او زمعصوب می
توان گفت لیکن چون وافر مختصات عربست و هزج در پارسی کثیر الاستعمال لهذا آن را از هزج قرار
دهند و بعضی متاخران بر مثمن سالم این بحر اشعار گفته اند مولانا جامی فرماید مثمن و افر سدس او بقبول طبع
اقرب می نماید ✤ چه شد صنما که سوی کنجی نیم تمنای نگری ✤ ز راه جفا نمیگذری طریق وفا نمی سپری ✤
کامل ۶ از بحر نازیاست و اصلش در دائره متفاعلن شش بار باشد و در بنا او را دو عروض سالم و احذ
و شش ضرب بهست سالم و مقطوع و احذ مضمر و احذ مرفل مذال و بر نه وزن آمده است اگرچه عقلاً از ضرب دو
در شش دوازده وزن میشود پنج وافی و چهار مجزو و ابیاتش مینهست اشعر و اذا صحوت فما اقصر عن ندی ✤
و کما علمت شمائلی و تکرمی ✤ تقطیعش و اذا صحو متفاعلن تفا اقص متفاعلن صر عن ندن متفاعلن و کما علمت متفاعلن
شمائلی و تکرمی متفاعلن عروض و ضرب هر دو سالم ست الصحو در شدن سکر و مستی السندی بالتحتین
بخشش معینش و هر گاه از مستی بهوش می آیم پس کوتاهی نمیکنم از بخشش و چنانکه دانستی خصلتهای من و کرم من
بر همان نهج باقیست قوله کما علمت خبر مقدم شمائلی و تکرمی ست یعنی شمائلی و تکرمی کما علمتها باقیة علی حالها
ب شعر و اذا دعوتک عمهن فانه ✤ نسب یزیدک عندهن خبالا ✤ تقطیعش و اذا دعو متفاعلن نکم مهن متفاعلن
نفا نهنو متفاعلن نسبن یزی متفاعلن کعندهن متفاعلن بخبالا فعلاتن عروض سالم و ضرب مقطوع ست خبال بفتح خا
معجمه و باء موحده نقصان و هلاک معینش و هر گاه خوانند ترا آنزنان عم خود پس این نسبی ست که زائد میکند ترا
نزدشان نقصان و هلاک زیرا که چون ترا عم خود گفتند پیر دانستند یعنی کار آمد نیستی یا اینکه زن بر عم خود حرام میباشد
پس ترا قبول نخواهند کرد و این تقدیر یست که لفظ عمهن بالضافت عم جانب لفظ هن باشد و بعضی بر انند که عم صیغه امر
ست از التعمیه بمعنی نابینا کردن هن مفعول است پس معنی آنست هر گاه بخوانند ترا آنزنان نابینا کن آنها را یعنی نزدشان مرا
نپسند ترا زیرا که این خواندن شان نسبتی ست که زائد خواهد کرد ترا نزدشان نقصان یعنی موجب خرابی تو خواهد
بود ج شعر لمن الدیار بربا سین فعاقل ✤ و رسست و غیر آیها القطر ✤ با شباع تقطیعش لمند یا سین متفاعلن
ربرا سنی متفاعلن فعاقلن متفاعلن درست و غی متفاعلن بر آیها متفاعلن قطر و فعلن عروض سالم
ست و ضرب مضمر احذ رامه موضعی ست در بادیه صاحب قاموس گوید در شعر اکثر تثنیه اش را می آرند
و هکذا قال غیر واحد من اهل اللغة و الادب یعنی مراد همان موضع واحد ست و تثنیه مستعمل شود در معینش کمر است

لکن بوقف مفاعلتن رحیمن فعولن پدار رکنی مفاعلتن بر جمهتی مفاعلتن بلکه فعولن صدر عروض ست وعروض
وضرب همانست وباقی سالم روف بروزن عضد مهربان میبینش اگر بادشاه صاحب رافت رحمت بدار رکن من
نکردی برحمت خود هلاک میشدم مثال اجم ✍ انت خیر من رکب المطایا ✤ واکرم من رکابا واجادا ✤
تقطیعش انت خی فاعلن رمن رکبل مفاعلتن مطایا فعولن واکرمن رکابا مفاعلتن واجوادا مفاعلتن واما فعولن
صدر اجم ست وعروض وضرب همان وباقی سالم میبینش تو بهترین کسانی هستی که سوار میشوند برسوارمیها
وبزرگترین شان ازروی پدر وبرادر ومادر وما بپارسی بتکلف روانی عروض وضرب هردو سالم
یا هردو معصوب یا هردو مقطوف بکار دارند ودر مخبو هردو سالم یا عروض سالم وضرب معصوب بکار
دارند واگر بطریق زحاف همه را معصوب کنند فرقی نباشد میان هزج واین بحر چه درین صورت همه ارکان
مفاعیلن باشد که مشترک ست میان هردو واین جهت باشد که اگر کسی علمی بگوید پیتهای پارسی او از
هزج باشد وبیتهای تازی او از وافر یعنی انکه ایک مصراع یا یک بیت یا چند بیت فارسی باشد وبقدر مذکور
از مصراع وبیت وابیات عربی چه بتازی هزج مسدس نیاید وبپارسی وافر مستعمل نیست وفرق میان هزو
وزن به تسکین وتحریک واسط متحرکات بیش نیست چه اگر لام مفاعلتن ساکن شود مفاعیلن رکن هزجی گردد
مثال وافی همه سالم بیت تباغم تو برین دل من برد علمی ✤ چنانکه از دیگر دجهان شدم علمی ✤
علم اول معنی نیزه وثانی بمعنی مشهور تقطیعش تباغمتو مفاعلتن بریدلمن مفاعلتن برد علمی مفاعلتن چنانکه از و
مفاعلتن بگردجهان مفاعلتن شدم علمی مفاعلتن مثال وافی عروض وضرب مقطوف اینست شعر چو بر
گذری همی نکرم برویت ✤ چرانکنی تبانظری بکارم ✤ تقطیعش چو بگذری همی مفاعلتن همینگرم مفاعلتن
برویت فعولن چرانکنی مفاعلتن تبانظری مفاعلتن بکارم فعولن مثال مخبو وسالم اینست بیت بدی
چکنی بجای کسی ✤ که او نکند بجای تو بد ✤ تقطیعش بدی چکنی مفاعلتن بجای کسی مفاعلتن که او نکند مفاعلتن
بجائ بد مفاعلتن ودر مراحف استعمال غیر معصوب ومقطوف در پارسی نشاید یعنی سوای معصوب ومقطوف
زحاف دیگر نیاید الا بندرت مکفوف مقطوف هم دیده شد مثالش اینست ✍ اگر یار مرا باز نوازد ✤
دلم باغم سوداش نسازد ✤ بروزن مفاعیل مفاعیل فعولن مثال معصوب مقطوف ✍ نگار نیا
بصحرا شتو که عالم ✤ چو روی خوب تو کشتست خرم ✤ عروض وضرب مقطوفست وباقی معصوب
لیکن این را از هزج محذوف قرار دادن اولیست مگر انکه رکنی از انها بر اصل باشد درینصورت وافر
متعین شود وجائکه درین بیت ✍ نگار نیا بمن نگرش بکارم ✤ چو میدانی که من غمت نگارم ✤
که حشو درین بیت سالم ست وجائیش مزاحف وانهم جائز ست ولهذا مصنف میفرماید وخلط ارکان

وجاوز ہو مفاعیلن الی ماتس مفاعیلن بطیو فعولن عروض و ضرب مقطوفست و باقی ارکان معصوب معنیش ہر گاہ
طاقت خیری نداری پس ترک کن او را و تجاوز کن بسوی چیزیکہ استطاعت آن داری مثال معقول
ے منازل لفتنی قفار ✤ کاتمار سومہا سطور ✤ تقطیعش منازلن مفاعلن لفتنی مفاعلن قفارن
فعولن کاتمار مفاعلن سومہا مفاعلن سطور و فعولن عروض و ضرب ہمانست و باقی ارکان معقول فتنی
بفتح فا و تا و الف مقصورہ نام زنیست و کثیر را ہم گویند چنانکہ جوہری آوردہ معنیش مکانات برای زن فتنی
خالیست گویا علامات باقیہ مکانہا مانند سطور و نقوشش ست کہ دلالت میکند بر حال کاتب و نقاش مثال مغوص
ے لسلامۃ دار مخضیر ✤ کباقی الخلق لسحق قفار ✤ باشباع تقطیعش لسلام مفاعیل تدارنب مفاعیل خضیرن
فعولن کباقی فلخ مفاعیل لسحق مفاعیل قفار و فعولن عروض و ضرب ہمانست و باقی ارکان مغوص ست
سلامۃ بضم یدلام نام معینہ ایست معشوقہ عبد الرحمن بن عبد اللہ بن عمار خضیر مثل امیر نام چند موضع ست
کذا ذکرہ یاقوت الحموی و بصیغہ تصغیر نام موضعی ست خلق بفتح لام و کسر آن کہنہ بسحق بالفتح بمعنی مشقق و مسود و
قفار بالفتح زمان بغیر زمان خورش کنایہ از خانہ خالیست از اہل و تحمل کہ قفار بالکسر جمع قفر بمعنی خالی خراب
باشد مگر در بعض حالات مراد از دار خبس خواہد بود تا قفار جمع وصف آن شود و معنیش برای معشوقہ سلامہ
خانہ ایست مثل خضیر مانند کہنہ جامہ از ہم رفتہ خالی از سکونت کنندہ مثال عضب ے ان نزل الشتاء
بدار قوم ✤ تجنب جارہم الشتاء ✤ باشباع تقطیعش ان نزلش مفتعلن شتاء و بدار قو من فعولن تجنب جارہم
مفاعلتن بتنہیش مفاعلتن شتاء و فعولن عروض و ضرب ہمانست و صدر عضب و باقی سالم معنیش اگر
فرود آید سرما در خانہ قوم کنارہ کند ہمسایہ خانہای آنقوم را سرما یعنی اگر سرما بر ایشان آمد تجاوز
از ہمسایہ ایشان میکند تا باستقرار خانہای شان چہ رسد و این کمال مدح قوم ست کہ سرما ایشان
بل ہمسایہ شان را تکلیف نمیدہد و بعضی معنیش چنین گفتہ اند اگر فرود آید سرما بخانہ قوم میشود از انجا بر آ
ملازم خانہ ایشان سرماست یعنی سرما ہموارہ آنجا میباشد پس موسم سرما کہ می آید ہیچ تاثیر نمی بخشد بر بدن
تقدیر جملہ اسمیہ جار بتیم الشتاء در معرض تعلیل خواہد بود و بر تقدیر اول الشتاء فاعل تجنب و
جار تتہم مفعول ران خواہد بود مثال اقسم ے ما قالوا انا سددا و لکن ✤ تفاقم امرہم فقالوا
اخیرا ✤ باشباع تقطیعش ما قالو مفعولن نا سددن مفاعلتن و لاکن فعولن تفاقام مفاعلتن
رہم فاتو مفاعلتن بجری فعولن صدر اقسم ست و ضرب و عروض ہمانست و باقی سالم
معنیش نگفتند برای ما کلمۂ صواب و لیکن مستوی نشد کارشان پس آوردند محش را مثال
اعض ے لو لا ملک رؤف رحیم ✤ یدار رعیۃ ملکت ✤ باشباع تقطیعش لولام ملک رؤفو رحیم

ے یعنی بسبب فروت دفنا نمی شکند ۱۲ منہ درست نگاشتہ

در پارسی یافته نمیشود الا مثالهای که بتکلف گفته باشند مگر انچه با بحر دیگر هموزن شده چنانکه گذشت بیست بحرهای دائره مختلفه باید دانست که طویل از بحور این دائره مجزو نمیباشد از بنیت عروض و ضربش فعل اخرم مشتمل بچهارده حرف ست و اگر مجزو میکردند هر دو مشتمل بده حرف میشد و همچنین در شعری یافته نشده بخلاف مدید و بسیط که هر دو مجزو باشد مگر اول وجوبا ثانی جوازا و افرهم از بحرهای تازیانست و اصلش در دائره مفاعلتن باشد شش بار رود بنا اوراد و عروض مقطوف و سالم و سه ضرب مقطوف و سالم و معصوب باشد و برسه وزن آید اگرچه عقلا از ضرب دو در شش احتمال بود یکی وافی و دو مجزو اما بیات است اشعر لناغنم نسوقها غزار + کان قرون جلتها العصی + باشباع تقطیعش لناغنمن مفاعلتن نسوقها مفاعلتن غزارن فعولن کانقرو مفاعلتن بخللتها مفاعلتن عصیبو فعولن عروض و ضرب هر دو مقطوفست واین وافیست غزار بالکسر بفتین و زمخشری تشدید رای مهمله در آخر جمع غزیره بسیار شیر دار جله بالکسر جمع جلیل شتر کلان سال شاعر در اینجا صفت غنم آورده عصی مثل دلی بکسر دال جمع عصا معنیش بمرای ما گویند انست که میرانیم آنها را بسیار شیر دار گویا که شاخهای کلان سال آنها مانند عصاها درازست ب شعر لقد علمت ربیعة ان حلبک واهن خلق + باشباع تقطیعش لقد علمت مفاعلتن ربیعتان مفاعلتن بحبلکو اهن مفاعلتن خلقو مفاعلتن نون ساکن ان در مصراع اول داخل ست و نون متحرکش در مصرع ثانی و این بیت را معقد نامند چنانکه گذشت عروض و ضرب هر دو سالم ست معنیش البته تحقیق دانسته است قوم ربیعه که تحقیق سن یعنی عهد توست و کینه تو فرسوده است یعنی عهد و پیمان تو پوچ ست ج شعر اعاتبها و آمرها + فتغضبی و تقطیعش اعاتبها مفاعلتن و امرها مفاعلتن فتغضبی مفاعلتن و تعصینی مفاعیلن صدر و ابتدا و عروض سالم و ضرب معصوب ست معنیش عتاب میکنم آنرا و امر میکنم او را پس غضب میکند بر من و نافرمانی من میکند و این هر دو شعر احیر مجزو بست و بعضی ضرب ثالث مقطوف نیز جائز داشته اند مثل ب بکیت و مایردلک البکا علی حزین + باشباع تقطیعش بکیت و ما مفاعلتن یرد و لک مفاعلتن البکا علی مفاعلتن حزین فعولن ضرب مقطوفست و باقی سالم معنیش گریه کردی و درد نمیکند ترا اگر بسیتن تو بر محزون علیه و هر دو مقطوف نیز آمده مثل ب عبیدة انت همی + و انت الدهر ذکری تقطیعش عبیدة ان مفاعلتن تهم می فعولن و انتدوه مفاعیلن ذکر ی فعولن معنیش ای عبیده تو مقصود منی و تو در دهر مذکور منی و در زحافش و دیگر ارکان سوای عروض و ضرب معصوب و مقبول و منقوص استعمال کنند یعنی مفاعیلن و مفاعلن و مفاعیل و در صدر عضب و قصم و اعقص و اجم بکار دارند ای مفتعلن و مفعولن و مفعول و فاعلن مثال معصوب ب اذا لم تستطع شیئا فدعه + وجاوزه الی ما تستطیع + باشباع تقطیعش اذا لم تس تطع شیا ان مفاعیلن فدعهو فعولن

وافر

وافر بحریست مختصر از تام و مجزو و مشتمل بر دوازده حرف و بنیت عروض و ضربش فعل اخرم و بنیت حشو و جزو اخر فعولن و بنیت جزو اول مفاعیلن و بنیت جزو ثانی مفاعلتن و بنیت جزو ثالث فعولن و بنیت جزو رابع مفاعیلن و بنیت جزو خامس فعولن و بنیت جزو سادس مفاعلتن و بنیت جزو سابع فعولن و بنیت جزو ثامن مفاعیلن و بنیت جزو تاسع فعولن و بنیت جزو عاشر مفاعلتن و بنیت جزو حادی عشر فعولن و بنیت جزو ثانی عشر مفاعیلن و بنیت جزو ثالث عشر فعولن و بنیت جزو رابع عشر مفاعلتن و بنیت جزو خامس عشر فعولن و بنیت جزو سادس عشر مفاعیلن و بنیت جزو سابع عشر فعولن و بنیت جزو ثامن عشر مفاعلتن و بنیت جزو تاسع عشر فعولن و بنیت جزو عشرین مفاعیلن و بنیت جزو حادی و عشرین فعولن و بنیت جزو ثانی و عشرین مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و عشرین فعولن و بنیت جزو رابع و عشرین مفاعیلن و بنیت جزو خامس و عشرین فعولن و بنیت جزو سادس و عشرین مفاعلتن و بنیت جزو سابع و عشرین فعولن و بنیت جزو ثامن و عشرین مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و عشرین فعولن و بنیت جزو ثلثین مفاعلتن و بنیت جزو حادی و ثلثین فعولن و بنیت جزو ثانی و ثلثین مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و ثلثین فعولن و بنیت جزو رابع و ثلثین مفاعلتن و بنیت جزو خامس و ثلثین فعولن و بنیت جزو سادس و ثلثین مفاعیلن و بنیت جزو سابع و ثلثین فعولن و بنیت جزو ثامن و ثلثین مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و ثلثین فعولن و بنیت جزو اربعین مفاعیلن و بنیت جزو حادی و اربعین فعولن و بنیت جزو ثانی و اربعین مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و اربعین فعولن و بنیت جزو رابع و اربعین مفاعیلن و بنیت جزو خامس و اربعین فعولن و بنیت جزو سادس و اربعین مفاعلتن و بنیت جزو سابع و اربعین فعولن و بنیت جزو ثامن و اربعین مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و اربعین فعولن و بنیت جزو خمسین مفاعلتن و بنیت جزو حادی و خمسین فعولن و بنیت جزو ثانی و خمسین مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و خمسین فعولن و بنیت جزو رابع و خمسین مفاعلتن و بنیت جزو خامس و خمسین فعولن و بنیت جزو سادس و خمسین مفاعیلن و بنیت جزو سابع و خمسین فعولن و بنیت جزو ثامن و خمسین مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و خمسین فعولن و بنیت جزو ستین مفاعیلن و بنیت جزو حادی و ستین فعولن و بنیت جزو ثانی و ستین مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و ستین فعولن و بنیت جزو رابع و ستین مفاعیلن و بنیت جزو خامس و ستین فعولن و بنیت جزو سادس و ستین مفاعلتن و بنیت جزو سابع و ستین فعولن و بنیت جزو ثامن و ستین مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و ستین فعولن و بنیت جزو سبعین مفاعلتن و بنیت جزو حادی و سبعین فعولن و بنیت جزو ثانی و سبعین مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و سبعین فعولن و بنیت جزو رابع و سبعین مفاعلتن و بنیت جزو خامس و سبعین فعولن و بنیت جزو سادس و سبعین مفاعیلن و بنیت جزو سابع و سبعین فعولن و بنیت جزو ثامن و سبعین مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و سبعین فعولن و بنیت جزو ثمانین مفاعیلن و بنیت جزو حادی و ثمانین فعولن و بنیت جزو ثانی و ثمانین مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و ثمانین فعولن و بنیت جزو رابع و ثمانین مفاعیلن و بنیت جزو خامس و ثمانین فعولن و بنیت جزو سادس و ثمانین مفاعلتن و بنیت جزو سابع و ثمانین فعولن و بنیت جزو ثامن و ثمانین مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و ثمانین فعولن و بنیت جزو تسعین مفاعلتن و بنیت جزو حادی و تسعین فعولن و بنیت جزو ثانی و تسعین مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و تسعین فعولن و بنیت جزو رابع و تسعین مفاعلتن و بنیت جزو خامس و تسعین فعولن و بنیت جزو سادس و تسعین مفاعیلن و بنیت جزو سابع و تسعین فعولن و بنیت جزو ثامن و تسعین مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و تسعین فعولن و بنیت جزو مائة مفاعیلن و بنیت جزو حادی و مائة فعولن و بنیت جزو ثانی و مائة مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و مائة فعولن و بنیت جزو رابع و مائة مفاعیلن و بنیت جزو خامس و مائة فعولن و بنیت جزو سادس و مائة مفاعلتن و بنیت جزو سابع و مائة فعولن و بنیت جزو ثامن و مائة مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و مائة فعولن و بنیت جزو مائتین مفاعلتن و بنیت جزو حادی و مائتین فعولن و بنیت جزو ثانی و مائتین مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و مائتین فعولن و بنیت جزو رابع و مائتین مفاعلتن و بنیت جزو خامس و مائتین فعولن و بنیت جزو سادس و مائتین مفاعیلن و بنیت جزو سابع و مائتین فعولن و بنیت جزو ثامن و مائتین مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و مائتین فعولن و بنیت جزو ثلثمائة مفاعیلن و بنیت جزو حادی و ثلثمائة فعولن و بنیت جزو ثانی و ثلثمائة مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و ثلثمائة فعولن و بنیت جزو رابع و ثلثمائة مفاعیلن و بنیت جزو خامس و ثلثمائة فعولن و بنیت جزو سادس و ثلثمائة مفاعلتن و بنیت جزو سابع و ثلثمائة فعولن و بنیت جزو ثامن و ثلثمائة مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و ثلثمائة فعولن و بنیت جزو اربعمائة مفاعلتن و بنیت جزو حادی و اربعمائة فعولن و بنیت جزو ثانی و اربعمائة مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و اربعمائة فعولن و بنیت جزو رابع و اربعمائة مفاعلتن و بنیت جزو خامس و اربعمائة فعولن و بنیت جزو سادس و اربعمائة مفاعیلن و بنیت جزو سابع و اربعمائة فعولن و بنیت جزو ثامن و اربعمائة مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و اربعمائة فعولن و بنیت جزو خمسمائة مفاعیلن و بنیت جزو حادی و خمسمائة فعولن و بنیت جزو ثانی و خمسمائة مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و خمسمائة فعولن و بنیت جزو رابع و خمسمائة مفاعیلن و بنیت جزو خامس و خمسمائة فعولن و بنیت جزو سادس و خمسمائة مفاعلتن و بنیت جزو سابع و خمسمائة فعولن و بنیت جزو ثامن و خمسمائة مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و خمسمائة فعولن و بنیت جزو ستمائة مفاعلتن و بنیت جزو حادی و ستمائة فعولن و بنیت جزو ثانی و ستمائة مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و ستمائة فعولن و بنیت جزو رابع و ستمائة مفاعلتن و بنیت جزو خامس و ستمائة فعولن و بنیت جزو سادس و ستمائة مفاعیلن و بنیت جزو سابع و ستمائة فعولن و بنیت جزو ثامن و ستمائة مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و ستمائة فعولن و بنیت جزو سبعمائة مفاعیلن و بنیت جزو حادی و سبعمائة فعولن و بنیت جزو ثانی و سبعمائة مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و سبعمائة فعولن و بنیت جزو رابع و سبعمائة مفاعیلن و بنیت جزو خامس و سبعمائة فعولن و بنیت جزو سادس و سبعمائة مفاعلتن و بنیت جزو سابع و سبعمائة فعولن و بنیت جزو ثامن و سبعمائة مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و سبعمائة فعولن و بنیت جزو ثمانمائة مفاعلتن و بنیت جزو حادی و ثمانمائة فعولن و بنیت جزو ثانی و ثمانمائة مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و ثمانمائة فعولن و بنیت جزو رابع و ثمانمائة مفاعلتن و بنیت جزو خامس و ثمانمائة فعولن و بنیت جزو سادس و ثمانمائة مفاعیلن و بنیت جزو سابع و ثمانمائة فعولن و بنیت جزو ثامن و ثمانمائة مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و ثمانمائة فعولن و بنیت جزو تسعمائة مفاعیلن و بنیت جزو حادی و تسعمائة فعولن و بنیت جزو ثانی و تسعمائة مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و تسعمائة فعولن و بنیت جزو رابع و تسعمائة مفاعیلن و بنیت جزو خامس و تسعمائة فعولن و بنیت جزو سادس و تسعمائة مفاعلتن و بنیت جزو سابع و تسعمائة فعولن و بنیت جزو ثامن و تسعمائة مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و تسعمائة فعولن و بنیت جزو الف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و الف فعولن و بنیت جزو ثانی و الف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و الف فعولن و بنیت جزو رابع و الف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و الف فعولن و بنیت جزو سادس و الف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و الف فعولن و بنیت جزو ثامن و الف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و الف فعولن و بنیت جزو الفین مفاعیلن و بنیت جزو حادی و الفین فعولن و بنیت جزو ثانی و الفین مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و الفین فعولن و بنیت جزو رابع و الفین مفاعیلن و بنیت جزو خامس و الفین فعولن و بنیت جزو سادس و الفین مفاعلتن و بنیت جزو سابع و الفین فعولن و بنیت جزو ثامن و الفین مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و الفین فعولن و بنیت جزو ثلثة الاف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و ثلثة الاف فعولن و بنیت جزو ثانی و ثلثة الاف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و ثلثة الاف فعولن و بنیت جزو رابع و ثلثة الاف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و ثلثة الاف فعولن و بنیت جزو سادس و ثلثة الاف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و ثلثة الاف فعولن و بنیت جزو ثامن و ثلثة الاف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و ثلثة الاف فعولن و بنیت جزو اربعة الاف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و اربعة الاف فعولن و بنیت جزو ثانی و اربعة الاف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و اربعة الاف فعولن و بنیت جزو رابع و اربعة الاف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و اربعة الاف فعولن و بنیت جزو سادس و اربعة الاف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و اربعة الاف فعولن و بنیت جزو ثامن و اربعة الاف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و اربعة الاف فعولن و بنیت جزو خمسة الاف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و خمسة الاف فعولن و بنیت جزو ثانی و خمسة الاف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و خمسة الاف فعولن و بنیت جزو رابع و خمسة الاف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و خمسة الاف فعولن و بنیت جزو سادس و خمسة الاف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و خمسة الاف فعولن و بنیت جزو ثامن و خمسة الاف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و خمسة الاف فعولن و بنیت جزو ستة الاف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و ستة الاف فعولن و بنیت جزو ثانی و ستة الاف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و ستة الاف فعولن و بنیت جزو رابع و ستة الاف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و ستة الاف فعولن و بنیت جزو سادس و ستة الاف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و ستة الاف فعولن و بنیت جزو ثامن و ستة الاف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و ستة الاف فعولن و بنیت جزو سبعة الاف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و سبعة الاف فعولن و بنیت جزو ثانی و سبعة الاف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و سبعة الاف فعولن و بنیت جزو رابع و سبعة الاف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و سبعة الاف فعولن و بنیت جزو سادس و سبعة الاف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و سبعة الاف فعولن و بنیت جزو ثامن و سبعة الاف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و سبعة الاف فعولن و بنیت جزو ثمانة الاف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و ثمانة الاف فعولن و بنیت جزو ثانی و ثمانة الاف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و ثمانة الاف فعولن و بنیت جزو رابع و ثمانة الاف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و ثمانة الاف فعولن و بنیت جزو سادس و ثمانة الاف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و ثمانة الاف فعولن و بنیت جزو ثامن و ثمانة الاف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و ثمانة الاف فعولن و بنیت جزو تسعة الاف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و تسعة الاف فعولن و بنیت جزو ثانی و تسعة الاف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و تسعة الاف فعولن و بنیت جزو رابع و تسعة الاف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و تسعة الاف فعولن و بنیت جزو سادس و تسعة الاف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و تسعة الاف فعولن و بنیت جزو ثامن و تسعة الاف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و تسعة الاف فعولن و بنیت جزو عشرة الاف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و عشرة الاف فعولن و بنیت جزو ثانی و عشرة الاف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و عشرة الاف فعولن و بنیت جزو رابع و عشرة الاف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و عشرة الاف فعولن و بنیت جزو سادس و عشرة الاف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و عشرة الاف فعولن و بنیت جزو ثامن و عشرة الاف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و عشرة الاف فعولن و بنیت جزو عشرین الف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و عشرین الف فعولن و بنیت جزو ثانی و عشرین الف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و عشرین الف فعولن و بنیت جزو رابع و عشرین الف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و عشرین الف فعولن و بنیت جزو سادس و عشرین الف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و عشرین الف فعولن و بنیت جزو ثامن و عشرین الف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و عشرین الف فعولن و بنیت جزو ثلثین الف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و ثلثین الف فعولن و بنیت جزو ثانی و ثلثین الف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و ثلثین الف فعولن و بنیت جزو رابع و ثلثین الف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و ثلثین الف فعولن و بنیت جزو سادس و ثلثین الف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و ثلثین الف فعولن و بنیت جزو ثامن و ثلثین الف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و ثلثین الف فعولن و بنیت جزو اربعین الف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و اربعین الف فعولن و بنیت جزو ثانی و اربعین الف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و اربعین الف فعولن و بنیت جزو رابع و اربعین الف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و اربعین الف فعولن و بنیت جزو سادس و اربعین الف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و اربعین الف فعولن و بنیت جزو ثامن و اربعین الف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و اربعین الف فعولن و بنیت جزو خمسین الف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و خمسین الف فعولن و بنیت جزو ثانی و خمسین الف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و خمسین الف فعولن و بنیت جزو رابع و خمسین الف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و خمسین الف فعولن و بنیت جزو سادس و خمسین الف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و خمسین الف فعولن و بنیت جزو ثامن و خمسین الف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و خمسین الف فعولن و بنیت جزو ستین الف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و ستین الف فعولن و بنیت جزو ثانی و ستین الف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و ستین الف فعولن و بنیت جزو رابع و ستین الف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و ستین الف فعولن و بنیت جزو سادس و ستین الف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و ستین الف فعولن و بنیت جزو ثامن و ستین الف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و ستین الف فعولن و بنیت جزو سبعین الف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و سبعین الف فعولن و بنیت جزو ثانی و سبعین الف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و سبعین الف فعولن و بنیت جزو رابع و سبعین الف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و سبعین الف فعولن و بنیت جزو سادس و سبعین الف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و سبعین الف فعولن و بنیت جزو ثامن و سبعین الف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و سبعین الف فعولن و بنیت جزو ثمانین الف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و ثمانین الف فعولن و بنیت جزو ثانی و ثمانین الف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و ثمانین الف فعولن و بنیت جزو رابع و ثمانین الف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و ثمانین الف فعولن و بنیت جزو سادس و ثمانین الف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و ثمانین الف فعولن و بنیت جزو ثامن و ثمانین الف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و ثمانین الف فعولن و بنیت جزو تسعین الف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و تسعین الف فعولن و بنیت جزو ثانی و تسعین الف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و تسعین الف فعولن و بنیت جزو رابع و تسعین الف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و تسعین الف فعولن و بنیت جزو سادس و تسعین الف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و تسعین الف فعولن و بنیت جزو ثامن و تسعین الف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و تسعین الف فعولن و بنیت جزو مائة الف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و مائة الف فعولن و بنیت جزو ثانی و مائة الف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و مائة الف فعولن و بنیت جزو رابع و مائة الف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و مائة الف فعولن و بنیت جزو سادس و مائة الف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و مائة الف فعولن و بنیت جزو ثامن و مائة الف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و مائة الف فعولن و بنیت جزو مائتین الف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و مائتین الف فعولن و بنیت جزو ثانی و مائتین الف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و مائتین الف فعولن و بنیت جزو رابع و مائتین الف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و مائتین الف فعولن و بنیت جزو سادس و مائتین الف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و مائتین الف فعولن و بنیت جزو ثامن و مائتین الف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و مائتین الف فعولن و بنیت جزو ثلثمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و ثلثمائة الف فعولن و بنیت جزو ثانی و ثلثمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و ثلثمائة الف فعولن و بنیت جزو رابع و ثلثمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و ثلثمائة الف فعولن و بنیت جزو سادس و ثلثمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و ثلثمائة الف فعولن و بنیت جزو ثامن و ثلثمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و ثلثمائة الف فعولن و بنیت جزو اربعمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و اربعمائة الف فعولن و بنیت جزو ثانی و اربعمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و اربعمائة الف فعولن و بنیت جزو رابع و اربعمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و اربعمائة الف فعولن و بنیت جزو سادس و اربعمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و اربعمائة الف فعولن و بنیت جزو ثامن و اربعمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و اربعمائة الف فعولن و بنیت جزو خمسمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و خمسمائة الف فعولن و بنیت جزو ثانی و خمسمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و خمسمائة الف فعولن و بنیت جزو رابع و خمسمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و خمسمائة الف فعولن و بنیت جزو سادس و خمسمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و خمسمائة الف فعولن و بنیت جزو ثامن و خمسمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و خمسمائة الف فعولن و بنیت جزو ستمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و ستمائة الف فعولن و بنیت جزو ثانی و ستمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و ستمائة الف فعولن و بنیت جزو رابع و ستمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و ستمائة الف فعولن و بنیت جزو سادس و ستمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و ستمائة الف فعولن و بنیت جزو ثامن و ستمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و ستمائة الف فعولن و بنیت جزو سبعمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و سبعمائة الف فعولن و بنیت جزو ثانی و سبعمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و سبعمائة الف فعولن و بنیت جزو رابع و سبعمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و سبعمائة الف فعولن و بنیت جزو سادس و سبعمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و سبعمائة الف فعولن و بنیت جزو ثامن و سبعمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و سبعمائة الف فعولن و بنیت جزو ثمانمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو حادی و ثمانمائة الف فعولن و بنیت جزو ثانی و ثمانمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و ثمانمائة الف فعولن و بنیت جزو رابع و ثمانمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو خامس و ثمانمائة الف فعولن و بنیت جزو سادس و ثمانمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو سابع و ثمانمائة الف فعولن و بنیت جزو ثامن و ثمانمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و ثمانمائة الف فعولن و بنیت جزو تسعمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو حادی و تسعمائة الف فعولن و بنیت جزو ثانی و تسعمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و تسعمائة الف فعولن و بنیت جزو رابع و تسعمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو خامس و تسعمائة الف فعولن و بنیت جزو سادس و تسعمائة الف مفاعیلن و بنیت جزو سابع و تسعمائة الف فعولن و بنیت جزو ثامن و تسعمائة الف مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و تسعمائة الف فعولن و بنیت جزو مليون مفاعیلن و بنیت جزو حادی و مليون فعولن و بنیت جزو ثانی و مليون مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و مليون فعولن و بنیت جزو رابع و مليون مفاعیلن و بنیت جزو خامس و مليون فعولن و بنیت جزو سادس و مليون مفاعلتن و بنیت جزو سابع و مليون فعولن و بنیت جزو ثامن و مليون مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و مليون فعولن و بنیت جزو مليونین مفاعلتن و بنیت جزو حادی و مليونین فعولن و بنیت جزو ثانی و مليونین مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و مليونین فعولن و بنیت جزو رابع و مليونین مفاعلتن و بنیت جزو خامس و مليونین فعولن و بنیت جزو سادس و مليونین مفاعیلن و بنیت جزو سابع و مليونین فعولن و بنیت جزو ثامن و مليونین مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و مليونین فعولن و بنیت جزو ثلثة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو حادی و ثلثة ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و ثلثة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و ثلثة ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و ثلثة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو خامس و ثلثة ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و ثلثة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو سابع و ثلثة ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و ثلثة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و ثلثة ملايين فعولن و بنیت جزو اربعة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو حادی و اربعة ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و اربعة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و اربعة ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و اربعة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو خامس و اربعة ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و اربعة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو سابع و اربعة ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و اربعة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و اربعة ملايين فعولن و بنیت جزو خمسة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو حادی و خمسة ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و خمسة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و خمسة ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و خمسة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو خامس و خمسة ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و خمسة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو سابع و خمسة ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و خمسة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و خمسة ملايين فعولن و بنیت جزو ستة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو حادی و ستة ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و ستة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و ستة ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و ستة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو خامس و ستة ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و ستة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو سابع و ستة ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و ستة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و ستة ملايين فعولن و بنیت جزو سبعة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو حادی و سبعة ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و سبعة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و سبعة ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و سبعة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو خامس و سبعة ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و سبعة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو سابع و سبعة ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و سبعة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و سبعة ملايين فعولن و بنیت جزو ثمانة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو حادی و ثمانة ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و ثمانة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و ثمانة ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و ثمانة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو خامس و ثمانة ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و ثمانة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو سابع و ثمانة ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و ثمانة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و ثمانة ملايين فعولن و بنیت جزو تسعة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو حادی و تسعة ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و تسعة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و تسعة ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و تسعة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو خامس و تسعة ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و تسعة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو سابع و تسعة ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و تسعة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و تسعة ملايين فعولن و بنیت جزو عشرة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو حادی و عشرة ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و عشرة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و عشرة ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و عشرة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو خامس و عشرة ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و عشرة ملايين مفاعیلن و بنیت جزو سابع و عشرة ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و عشرة ملايين مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و عشرة ملايين فعولن و بنیت جزو عشرین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو حادی و عشرین ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و عشرین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و عشرین ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و عشرین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو خامس و عشرین ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و عشرین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو سابع و عشرین ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و عشرین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و عشرین ملايين فعولن و بنیت جزو ثلثین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو حادی و ثلثین ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و ثلثین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و ثلثین ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و ثلثین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو خامس و ثلثین ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و ثلثین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو سابع و ثلثین ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و ثلثین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و ثلثین ملايين فعولن و بنیت جزو اربعین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو حادی و اربعین ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و اربعین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و اربعین ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و اربعین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو خامس و اربعین ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و اربعین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو سابع و اربعین ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و اربعین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو تاسع و اربعین ملايين فعولن و بنیت جزو خمسین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو حادی و خمسین ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و خمسین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو ثالث و خمسین ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و خمسین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو خامس و خمسین ملايين فعولن و بنیت جزو سادس و خمسین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو سابع و خمسین ملايين فعولن و بنیت جزو ثامن و خمسین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو تاسع و خمسین ملايين فعولن و بنیت جزو ستین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو حادی و ستین ملايين فعولن و بنیت جزو ثانی و ستین ملايين مفاعلتن و بنیت جزو ثالث و ستین ملايين فعولن و بنیت جزو رابع و ستین ملايين مفاعیلن و بنیت جزو خامس و ست

همه ارکان مجنون بکار دارند تا هر چه فاعلن بود فعلن مجنون بود و بس و شاید که هر دو مستفعلن که در یک مصراع
افتد مفتعلن مطوی بود و چنان بهتر که هر زحاف استعمال کنند در همه مواضع آن قصیده که این زحاف
در انجا آمده از صدر و ابتدا و حشو مطرد بود و برابر افتد مگر تسکین اوسط در مفتعلن و فعلن که آن هر جا که خواهند شاید
اگرچه کلمه متحرک العین یک بیت معاذی ساکن العین بیت دیگر افتد مثال وافی عروض و ضرب سالم شعر
از عشق آن بیوفا افتاده ام در بلا ✣ هرگز نگوید مرا برخیز و یکدم بیا ✣ تقطیعش از عشق مستفعلن بیوفا فاعلن
افتاده ام مستفعلن در بلا فاعلن هرگز نگوید مرا فاعلن برخیز یک مستفعلن دمبیا فاعلن و اگر عروض و ضرب مجنون
کنند آن بهتر که فاعلن همه جا مجنون بود بر نیگونه شعر کردم زروی صفا منزل بکوی وفا ✣ دیدم نگار مرا فعلن
شنگرف وچه وجا ✣ تقطیعش کردم زرو مستفعلن ای صفا فعلن منزل بکو مستفعلن او فا فعلن دیدم نگا مستفعلن مرا فعلن
جای شکر مستفعلن فجا فعلن و بر همین درست این بیت سعدی شیرازی ✣ دانی چه گفت مرا آن
بلبل سحری ✣ تو خود چه آدمی کز عشق بیخبری ✣ اشتر شعر عرب در حالت ست طرب ✣ گر ذوق نیست
ترا کژ طبع جانوری ✣ و از همین قبیل ست این شعر ✣ روزم سیاه چرا گر تو سیاه خطی ✣ اشکم عقیق چرا
گر تو عقیق لبی ✣ و این وزن از تنجبت که نوعی از مسرح ست بطبع نزدیک ست ✣ مثال مجزو سالم
شعر بر ستمندی مکن چندین ستم ✣ کو بر نیاورد از عشق تو دم ✣ نیاورد بصیغه ماضی و ثبوت همزه از
تقطیعش بر شمن مستفعلن دیگر فاعلن چندین ستم مستفعلن کو بر نیا مستفعلن ورد از فاعلن عشق تو دم مستفعلن
بجای بر نیاورد بر نمی آرد تغیر دیده شده و هر دو لفظا و معنی صحیح میتوانند شد مثال مخلع مجنون شعر کشتم بدرد
از تو من نگارا ✣ آن به که یکره کنی مدارا ✣ تقطیعش کشتم بدر ستفعلن دز تو من فاعلن نگارا فعولن آن به که یک
ره کنی فاعلن مدارا فعولن معنیش کشتم خود را از درد بسبب نوای نگار آن بهتر که یک سه تبه کنی خاطر داری لفظ
خود را تقصیر نیست مخذوفست چه عاشق درد مند نفس خود را میکشد و حذف مفعول شائع ست و این معنی بر
تقدیریست که کشتم بکاف تازی مضموم باشد و اگر بکاف فارسی مفتوح بود پس معنی آنکه کشتم مقارن بدرد از تو ای
نگار تا آخر مثال همه مجنون شعر چرا همی بت من بمن نمی نگرد ✣ بیک دو بوسه همی غم از دلم نبرد ✣ تقطیعش چرا
همی مفاعلن بتم من فعلن بمن نمی مفاعلن نگرد فعلن بیک دو بو سه همی مفاعلن غم از دلم نبرد فعلن
مثال مطوی از مجزو شعر دور مدارای صنم لب لبم ✣ تا نقرایدبدل در طرم ✣ تقطیعش دور مدا مفتعلن
ری صنم فاعلن لب لبم مفتعلن تا نقرا نفتعلن بدل فاعلن در طرم مفتعلن و از همه ناخوشتر مخبول مجنون باشد مثل
✣ چه بوفالیسری چه نسر اصنمی ✣ که بزبان ناوری که تو چرا بمنی ✣ بروزن فعلتن چهار بار مگر
حشو مصراع ثانی سالم ست و ما امثله اوزان پارسی از انجهت تمام نمی آریم که برین تجربا

---

۱۲ صاحب گوید که یک لفظ نوشته فعلاً کرده ۱۲ مولوی محمد مظهر علی سلمه ۱۲

که تحقیق تماهر گاه چشید بدموت را روزی مبعوث خواهید شد و از انهاست مطوی مذال مثل
یا صاح قد خلفت اسماها ✤ گانت تمنیک من حسن وصال ✤ باسکان تقطیعش یا صاحقد مستفعلن خلفت
فاعلن اسما و ما مستفعلن کانت تمن مستفعلن تمکین فاعلن حسنو صال مفتعلان همه ارکان سالم و ضرب مطوی
مذال ست صاح مرخم صاحب ست و اسما نام معشوقه اوست یعنی ای صاحب من تحقیق خلف کرد اسما
وعده را که در امنیت و آرزوی آن می اندخت ترا از حسن وصال و در بعض رسائل تمنیک از تمنیه بجای
تمنیک نیز دیده شد و از انهاست مخبون مذال مثل ✤ هذا مقامی قریب من اخی ✤ کل امری قائم
مع اخیه ✤ باسکان تقطیعش هذا مقا مستفعلن می قری فاعلن من اخی مستفعلن کلل مرن مستفعلن فا من
فاعلن مع اخیه فعلتان لفظ مع لسکون عین و فتح آن نر آید و اینجا مفتوح العین ست یعنیش انست مقام
من بیت او در حدود هر آدم قیام میکند با برادر خویش و از انهاست مخبون مقطوع مثل ✤ دلت فاستجبتی فلما لم تجبنی
سالت و موعی علی ردائی ✤ تقطیعش دلتفس ستجبتی مستفعلن بفلم فاعلن بالم تجب مستفعلن سالت و موعی مستفعلن
علی علی فاعلن ردائی فعولن همه ارکان سالم و ضرب مخبون مقطوع ست معنیش گفتم استجابت قول من کن
پس هر گاه قبول نکرد روان شدند اشکهای من هر چا در من بعض باد با نوشته اند که مولدین التزام جنین در
عروض و ضرب این بحر ننمایند و آن از قبیل التزام مالا یلزم ست و بعض مولدین بر شطور مربع ازین بحر
ترا شعار گویند و از انست قول محمد بن الحسن ✤ انت الفرید علی ✤ فی الخبر و الخبر ✤ انت المقدم حتی
ورد و فی صدره ✤ قد حث بانوثرانی ✤ بین و فی اثر ✤ فی طلعته بهرت ✤ تر هو علی القمر ✤ تشهی خبر ✤ من الخبر
الخبر ✤ و اما در پارسی بکلف و انی بر عروض مذال یعنی فاعلان یا سعری یا ضرب مذال و یا ضرب
سالم و عروض سالم یا ضرب مخبون مذال ای فعلان یا ضرب مذال و یا ضرب مخبون ای فعلن متحرک العین و یا
ضرب اعرج ای فعلان بسکون عین و یا ضرب مقطوع ای فعلن بسکون عین و عروض مخبون معری
و مذال یا ضرب مخبون مذال و عروض مخبون یا ضرب هم مخبون یا اعرج یا مقطوع و در مجزو بر عروض معری
و مذال ای مستفعلان یا ضرب مذال و عروض سالم یا ضرب سالم و اعرج و مقطوع ای مفعولان و
مفعولن و عروض اعرج یا مقطوع یا ضرب هم اعرج یا مقطوع امثله آورده اند و درین دو ضرب اخیر اعرج
و مقطوع جنین هم بکار دارند تا با وزن مفعولان و فعلن آید و قومی پندارند که مخلع اسم فعولن ست که
فرع مستفعلن ست و در بسیط مجزو باشد و نه چنانست بل مخلع اسم وزنی و بحری ست از بسیط مخبو که عروض
و ضربش مقطوع باشد خواه مخبون و آنرا مخلع مخبون گویند چنانکه مثالش از سکاکی گذشت و خواه غیر
مخبون پس کسان مذکور کل را بر جزو بش اطلاق کردند و آن را حقیقت انستند و بپارسی شاید

ظاهر است که مخلع نام بحری ست از بسیط مجزو که عروض و ضربش مقطوع یا مقطوع مخبون باشد و نام رکن مقطوع یا مخبون مقطوع است چنانکه قومی توهم کرده اند

مولوی محمد نظام الدین

عجبین فعلن فا حدثت مفاعلن غیرین فعلن اعقبت مفاعلن ولا فعلن حقب بکسر حا وفتح قاف مدتی از دهر
دسال وصروف بالضم تقلبات زمان وحوادث غیر بکسر اول وفتح ثانی امور محدثه مغیره دول بحرکات ثلثه
دال وفتح دا وجمع دولت بالفتح والضم معروف ست معنیش البته گذشتند زمانها که حوادث آن عجیب ست
پس حادث کردند تغیرات او عقب گذاشتند دولت ها را وگاهی ارکان سباعی همه مطوی باشد مثل
ارتحلوا غدوة فانطلقوا سحرا + فی زمرتهم تبیعها زمر + باشباع تقطیعش ارتحلو مفتعلن غدوتن
فاعلن فنطلقو مفتعلن سحرن فعلن فی زمرتن مفتعلن منهمو فاعلن تبیعها مفتعلن زمرو فعلن همر رکن سباعی مطوی
وعروض وضرب مخبون ست معنیش پس رحلت کردند اول روز پس فتند صباح در جماعتها از انها که در پی
آنها جماعتهای دیگر بودند ودر مستفعلن مطوی مخبون بکار دارند واز انحبول گویند پس فعلتن شود لیکن حبن
حسن بیت وطی صالح وحبل قبیح کذا فی النهایة مثال مخبول ورعوا انهم لقیهم رجل + فاخذوا ماله وضربوا
اعنقه + بسکون تقطیعش ورعو فعلتن انهم فاعلن لقیهم فعلتن رجلن فعلن فاخذو فعلتن مالهو فاعلن وضربو فعلتن
عنقه فعلن عروض وضرب مخبونست ورکن سباعی مخبول ورکن خماسی حشو سالم معنیش وگفتند که آنها را
ملاقی شد مردی پس گرفتند مالش را وزدند گردنش را عروض وضرب مقطوع را از مجزو مخبون رواداردند تا
از قطع مستفعل بسکون لام واز خبن متفعل شود وبا وزن فعولن آید مثل اصبحت ولشیب قد علانی
یدعو اخیتیا الی الخضاب + باشباع وسکاکی این بیت را بنام مخلع مخبون گفته تقطیعش اصبحت ولش مستفعلن
شیب قدفا علن علانی فعولن یدعوحی مستفعلن تن الل فاعلن خضابی فعولن + معنیش کردیدم بجائیکه
پیری برسرم رسیده خواننده شتابان بسوی خضاب دیگر وزنی آمده از مجزو درشواذ که خلیل نیاورده وآن
اینست آن شوا ودنشوة + وحبیب البازل الاموق + باشباع تقطیعش آنشوا مفتعلن ودنشو
فاعلن وتن فعل وحبل فعلتن بازل فاعلن اموقی فعولن عروض مخبون احذست وضرب مخبون
مقطوع وبیت دیگرش که اتمام معنی این بیت موقوف برانست اینست من لذة العیش وانقضی +
للدهر والدهر ذوفنون + باشباع تقطیعش منلذتل مستفعلن عیشوانق فاعلن قضی فعل لددهر ودمستفعلن دهر ذو
فاعلن فنونی فعولن معنی هر دو بیت اینست تحقیق کباب نشاط ودویدن شتر نه ساله قوی از لذت عیش ست
وجوان محکوم برای هر ست دهر ذوفنون او قلموست وچند وزن دیگر از مجزو نیز آید واز انهاست عروض
صحیح وضرب مخبون مثال قد جاءکم انکم لوما اذا + ماذقتم الموت سوف تبعثون + باسکان
تقطیعش قد جاکم مستفعلن انکم فاعلن لومن اذا مستفعلن ماذقتم مستفعلن موتسوف فاعلن فتبعثون مفاعلن
همه ارکان سالم ست مگر ضرب مخبون فلال ست معنیش بتحقیق آمده است شما را از بعثت خدا صلی الله علیه وسلم

اقتفا مستفعلن مکوح فاعلن یلوحی مفعولن عروض وضرب هردو مقطوع عند اطلال جمع طلل بفتحتین آثار خانه
تقار بالکسر جمع تقر بالفتح یعنی خالی واضحت قفار اصارت خالیه ومحی الواحی مکتوب کاتب وقوله کوحی الواحی
حال ست از قفار یا از ضمیر اضحت یعنیش کدام چیز در بیابان آورد شوق را از دیدن آثار خانهای معاشیق
که خالی شده اند بجا ایکه مثل مکتوب کاتب در دلالت برنوشته اند یا مثل حروف ونقط متفرقه واین چهار
بیت سوای دو اول مجزوست واین بیت آخر را که عروض وضربش مقطوع ست مخلع خوانند بجای معجمه
بصیغه مفعول از تفعیل صاحب قاموس گوید مخلع شخص منفک الالیتین ای هردو سرین برکنده وتخلیع بمعنی رفتار
شخص مذکور باشد واوردن قطع در عروض وضرب بجر بسیط وبیتش را مخلع خوانند اگر گوئی اهل فن مثل
سکاکی وخزرجی واندلسی وابن حاجب وغیرهم درین بحر سه عروض وشش ضرب نوشته اند باین تفصیل برای
وافی یک عروض مخبون بود واز اد وضربست مخبون ومقطوع وبرای مجزو دو عروض ست یکی سالم واز را
سه ضرب بود مذال ومعری ومقطوع وعروض دیگر مقطوع وضربش نیز مقطوع باشد پس اگر اختلاف وافی
ومجزو مسلم داشته شود مثل تسلیم دیگر اهل فن ضرب شش بود واگر از اختلاف مذکور قطع نظر کرده بر نفس تغیر اکتفا
رود پس ضرب چهار باشد مخبون ومقطوع ومذال ومعری پنج چنانکه مصنف آورده گوئیم مراد درینجا نه اختلاف مذکور
ست ونه نفس تغیرات بل مصادیق تغیرات وچون مصداق ضرب مقطوع وافی فعلن وضرب مقطوع مجزو
مفعولن بیشد پس مصداق هریک باوجود اتحاد تغیر مختلف بود لهذا ضرب مقطوع وافی را از هردو مقطوع
مجزو جداگانه شمرده وهردو مقطوع مجزو را واحد قرار داده باید دانست که نزد خلیل عروض مقطوع را ضرب
مقطوع لازمست اما کسائی لازم نمیداند بل معوی مذیل هم روایت کرده درین بیت وکنا قوم لنا
رماح + وترکوه بین موالی وصمیم + باسکان تقطیعش ونحن قوم مفاعلن منلنا فاعلن رماح مفعولن وترکوه بین
مفاعلن منموالی فاعلن لنوصمیم مفتعلان صمیم بمعنی خالص واحد وجمع دران برابرست کذا فی القاموس معنیش
ما چنین قوم هستیم که برای ما نیزه گرو کثرت عدد دست از موالی ومخلصین وفا ضرب ثالث خلاف اهل صنعت
نقل کرده وآن فعل بسکون عین ولام ست وبیتش اینست ۵ اقول حین اری کعبا واربعة
لا بارک الله فی خمس وستین + باسکان تقطیعش اقول حی مفاعلن اری فعلن کعبنوا مستفعلن ستین فعلن
لابارکل مستفعلن لامنهی فاعلن خمسنوست مستفعلن تین فعل تقطیعش میگویم وقتیکه مے بینم کعب واربعه
را برکت ندهد خدا او در شصت وپنج ودر دیگر ارکان سوای عروض وضرب مخبون کار دارند
پس اگر آن هردو نیز مخبون بود همه اجزا مخبون باشد مثل این بیت ۵ لقد خلت حبی
وهن فهاعجب + فاحدثت غیرا وعقبت وهلا + تقطیعش لقد خلت مفاعلن حبتن فعلن صرفهاعجب مفاعلن

۱۲ منه در اصل قافیه بجای مجزو

۱۲ منه در اصل قافیه بجای مجزو

دران کسے از رعایایش ازین و نه پادشاه مراد از بلا هجوست یعنی شما باعث آن نشوید که من چنین هجو کنم و
شمارا دلیل سازم که کسی از رعایا و سلاطین نکرده باشد ب شعر قد اشهد الغارة الشعواء تجلنبی ✤ جرداء
معروقة اللحیین سرحوب ✤ باشباع تقطیعش قد اشهدل مستفعلن نمارتش فاعلن شعواء تج مستفعلن ملنے
فعلن جرداء تج مستفعلن رقتل فاعلن لحیین سر مستفعلن حوبو فعلن عروض مخبون و ضرب مقطوع ست غارت
شعواء غارتهای متفرقه جرداء بالفتح والمد اسپ ماده کوتاه و باریک مو معروقة اللحیین اسپ ماده کم گوشت
بر هر دو کله سرحوب بالضم اسپ طویل مغنیش تحقیق حاضر می شوم در جنگها قتاختهای متفرقه حالیکه می بردارد
مرا اسپ ماده کم موی خشک کله دراز و این هر سه وصف در اسپ تازی از مدح ست بدانکه خلیل و اخفش
درین ضرب قافیه را لازم الروف میدانند یعنی لازمست که قبل روی آن حرف مده باشد و ابن هانی لازم نمیداند
و این شعر را سندی گزارد ب لاتنک لیلی ولا تطرب الی هند ✤ واشرب علی الورد من حمرا کالورد ✤ باشباع
تقطیعش لاتنکلی مستفعلن لا ولا فاعلن تطرب الی مستفعلن هندی فعلن واشرب علل مستفعلن ورد من فاعلن حمرا کل
مستفعلن ورد ی فعلن مغنیش گرید مکن لیلی را و طرب مکن بسوی هند و شراب نوش بر یاد رخسار ازرق سرخ
مثل گل ورد و این دو بیت سابق الذکر از وافی ست ج ب انا ذممنا علی ما خیلت ✤ سعد بن زید و عمرا من
تمیم باسکان تقطیعش انا ذمم مستفعلن نا علی فاعلن ما خیلت مستفعلن سعد بن زی مستفعلن و نو عم فاعلن
من تمیم مستفعلن عروض سالم و ضرب مذال ست مغنیش ما هجو کردیم بر خیال کردن آن معشوقه سعد بن زید
و عمرو را قبیله بنی تمیم یعنی آن معشوقه فقط خیال هجو آنها کرده که از ما واقع شد و این ضرب را قافیه مردف باشد
تا اجتماع ساکنین باشد قاله الاسنوی و شعر ماذا و تومی علی ربع عفا ✤ مخلوق دارس معجم تقطیعش ماذا
دتو مستفعلن نے علی فاعلن ربعن عفا مستفعلن مخلوقن مستفعلن دارس فاعلن معجمی مستفعلن عروض و ضرب
سالم عفو محو کردن و شدن لازم و متعدی ست و در بعض نسخ بجای عفا خلا نیز آمد مخلوق الرسم بر
زمین شد در و دیوار خانه دارس کهنه معجم ساکت یا ریک شونده مغنیش چیست ایستادن یا مطلع شدن
من بر سکان نابود شده یا خالی از معشوقه برای زمین مندرس خاموش از بیان حالات ساکن آن یا ریک
شونده ه شعر سیروا معا انما میعادکم ✤ یوم الثلثا بطن الوادی تقطیعش سیرو معن مستفعلن انما فاعلن میعاد
کم مستفعلن یوم ثلا مستفعلن ثا بطن فاعلن لوادی مفعولن عروض سالم و ضرب مقطوع ست ثلثا
بفتح ثای مثلثه و گاهی مضموم شود و بالف بعد لام و بالف ممدوده سه شنبه مغنیش سیر کنید همه یکجا شده و برزید
بالفعل جزین نیست که وعده شما در سه شنبه ست درون رودی و شعر ما هیج الشوق من اطلال
اصحت قفارا گوحی الواحی ✤ تقطیعش ما هی یج شوقمن فاعلن اطلالن مفعولن

ازبهر انکه بر دل نزدیکتر بود خوش آید بر بنگونه ۵ یک ره ای بیداد گر لطف کن در مانگر ✤ یکره یعنی یکمرتبه
ویکبار تقطیعش یکره ی بی فاعلاتن داد گر فاعلن لطف کن زین فاعلاتن مانگر فاعلن واین وزن بعینه از ملل سابع
محذوف العروض والضرب ست **مقلوب طویل** مفاعیلن فعولن چهار بار بود بهرامی از فرالادی شاعر

مقلوب طویل

نقل کرده است که او بر روانی این بحر شعر گفته است ویک بیتش اینست ۵ نگاری گر ربانی ربود
ازمن دل من ✤ من بیدل چگونه از بوسه ستانم ✤ تقطیعش نگاریدل مفاعیلن ربانی فعولن ربود زمن
مفاعیلن دلیمن فعولن منی بیدل مفاعیلن چگونه فعولن از و بوسه مفاعیلن ستانم فعولن و بر مجزو
اخرب بیتی هم از شعر او اینست ۵ پر نور جهان سیه وتنگ ست ✤ تا با شمن آن بت بجنگ ست
تقطیعش پر نور مفعول جهاس فعول یهو تنگست مفاعیلان تا باش مفعول مناب فعولن بجنگست فعولان
صدر وابتدا اخرب ست وعروض مسبغ وضرب مقصور حشو مصراع اول مقبوض معنیش جهان پر نور در چشم
من سیاه وتنگ شد از وقتیکه با من عاشق آن معشوق بجنگ آماده گردیده است شمن یعنی بت پرست است
ومراد ازان عاشق وچون شاعر معشوق خود را بت گفته بجهت آنکه بت پرست را داده و بر بت پرستی دانی و مجزو
یعنی شمن ومسدس مسبغ ومعری ومخلط از مسبغ ومعری در عروض وضرب ذکر کرده در مجزو عروض وضرب را
محذوف ومقصور ای فعولن وفعولان ومخلط ازین هر دو همچنین اخرب ومکفوف وغیر عروض وضرب مفعول مفاعیل باشد
ذکر کرده اما در عرب وعجم از کسی دیگر شعری برین بحر معلوم نشده است اینجا مصنف علام اشعار عدم علم خود بر اشعار
این بحر فرموده ودر انفکاک بحور از دوائر که در ماسبق باین نهج گفته است برین وزن تازی شعر
نیافته اند نفی وجدان دیگران هم فرموده حالانکه همین زید در ماسبق اشعار امرالقیس در بیان انفکاک بحور دائره
نقل کرده پس تتبع مصنف علام ناتمام ست **بسیط** هم از بحرهای تازیست اصلش در دائره مستفعلن
فاعلن چهار بار بود واو را سه عروض مخبون وسالم ومقطوع پنج ضرب ست مخبون ومقطوع دانی ومجزو
ومذال وسالم وبرشش وزن مستعمل ست اگرچه باحتمالات عقلیه از ضرب ست در پنج یا نزده میشود دوانی و
چهار مجزو ابیات اینست شعر یا حار لا ارمین مسلم بداهیة ✤ لم یلقها سوقة قبلی ولا ملک ✤ باشباع
تقطیعش یا حار لا مستفعلن ارمین فاعلن مسلم بدا مستفعلن هیتین فعلن لم یلقها مستفعلن سوقتن فاعلن قبلیو لا
مستفعلن ملکو فعلن عروض وضرب هر دو مخبون ست حار مرحم حارث ست ولا ارمین نهی تکلم
مجهول از رمی داهیة بلا سوقة بالضم رعیت واحد وجمع ونذکر ومونث دران برابر ست گدائی الصحاح
والقاموس وجزری نهایی آرد سوقة رعیت وهر چه غیر پادشاه باشد بسیاری از مردم گمان می برند
که سوقة بمعنی اهل اسواق ست عنیش ای حارث یا بدیکه انداخته نشوم از جانب شما در بلائی که انداخته شده ام

بسیط

صفت بسوی موصوفست و دانی الرباب بدل ست ازجون المزن یا معطوفست بران بحذف عاطفتین
کرست این دیار که متغیر گردانیده است آنهارا هر سپید ابر سحاب قریب صدر و عروض مشکول ست و باقی
سالم اگر گوئی قوله در ارکان دیگر رواو ارند اشعار برین دارد که خبن و شکل و کف در عروض و ضرب جائز نباشد
لیکن از امثله جواز خبن در عروض و ضرب و جواز کف و شکل در عروض نیز معلوم میشود گوئیم مصنف علام قوع
این هر سه را در دیگر ارکان بطریق زحاف فرموده است یعنی بطریق جواز نه ما در عروض باین طریق نیاید بل
بطریق وجوب مثال مشکول و طرفین باصطلاح معاقبه ست لیت شعری هل لنا ذات یوم ✤ بجنوب فارع
من تلاق ✤ باشباع تقطیعش لیت شعری فاعلاتن هللنا فاعلن ذات یوم من فاعلاتن بجنوب فعلات فارعن
فاعلن من تلاقی فاعلاتن ابتدا مشکول و معاقبه طرفین ست و باقی ارکان سالم شعر بمعنی مشعور و معلوم ست و ذات
یوم بمعنی ذات اسم یوم ست که مسمی باشد بمعنیش کاش دانستمی آیا هست برای ما روزی مقرون بباد جنوب
وزنده از جانب کسیکه فارع نست از تلاقی احباب ای بی پروای ملاقات ما را ذو استوی گوید فارع درین شعر
بر او عین مهملتین ناقص نست کذا فی الصحاح ست پس معنی آنست آیا هست برای ما روزی بجانب جنوب قلعه فارع
از ملاقات یعنی آیا روزی ملاقات خواهیم کرد با کسی که بجنوب فارع میماند ما در پارسی بتکلف بر قیاس دیگر بحرها
ایشان در دانی یعنی هشتمن عروض و ضرب هر دو مذال ای فاعلان یا هر دو سالم یا مختلط سیان سالم و مذال
در عروض سالم و ضرب مخبون یا مقطوع و هر دو مخبون یا هر دو مقطوع یا مختلط سیان مخبون و مقطوع و این هشت
وزن شد و در مخبر و هر دو سالم و عروض سالم و ضرب مقصور یعنی فاعلان و هر دو مقصور یا محذوف ای فاعلن
یا مختلط و عروض محذوف یا مخبون محذوف و ضرب مخبون محذوف یا اتبر بکار داشته اند و اشلا آورده و
مشطور هم بکار داشته اند و از همه بطبع نزدیکتر دانی بود و هم سالم بر بنگونه **بیت** باده بگیر ای صنم زود بر دار غم
بزن ✤ چند خواهی خورد غم دور کن از دل حزن ✤ تقطیعش باده بگیر ای صنم فاعلن زود بر دار غم فاعلاتن
رود بزن فاعلن چند خواهی فاعلاتن خورد غم فاعلن دور کن از فاعلاتن دل حزن فاعلن و همه ارکان
مخبون آن گفته اند و هم از دیگران بهتر بود بر بنگونه **بیت** ز لبانت بسپرا بکی بوسه چرا نکنی شاد مرا نه
بترسی زخدا ✤ تقطیعش ز لبانت فعلاتن بسپرا فعلن بکی بوسه فعلاتن چرا فعلن نکنی شاد مرا نه فعلاتن
بترسی زخدا فعلن ✤ مثال مسدس سالم اینست **بیت** غالیه زلفی سمن عارضینی ✤ سرو بالای و زنجبر موئی ✤ تقطیعش
غالیه زل فاعلاتن فسمن عارضینی فاعلاتن سرو بالا فاعلاتن ای و زنجبر موئی فاعلاتن
و مثال عروض محذوف و ضرب مقصور اینست **بیت** زندگانی تلخ کردی مرا ✤ زندگانی بتو ناید بکار ✤ تقطیعش زندگانی
فاعلاتن تلخ کردی فاعلن مرا فاعلن زندگانی فاعلاتن بتو ناید فاعلن بکار فاعلان و مستطور این بحر یعنی مربع

مراد از نار حرب ست و تقصم بقاف و فتح ضاد معجمه از قصم یعنی خوردن باطراف دندان و مراد از سنان شمشیر ست و غار درختی ست که از آن تیر باسازند یعنی بسیار جنگ ها را شب دیده ام که سینه و دوش شیر را و کسائی این هر دو شعر اخیر را از بسیط بحذف مستفعلن اول قرار داده ست یعنی بروزن فاعلن مستفعلن فعلن بحرکت عین یا سکون آن و بعضی مشطور روا داشته اند یعنی بضعف بشمن که مربع باشد شائبه نیست

یا لبکر لا تنوا ✦ لیس فی حین وفی ✦ تقطیعش یا لبکرن فاعلاتن لاتنو فاعلن لیس فی حی فاعلاتن لونا فعلن الولی بالفتح و بفتحتین سستی معنیش ای قوم بکر سستی مکنید نیست این وقت سستی ازا خلیل نیا دردہ است و شاید وجش آن باشد که وزن مذکور از رمل محذوف مخبون میتواند شد کما ذهب الیه الزجاج و بطریق زحاف خبن و کف و شکل در ارکان دیگر و رای عروض و ضرب روا دارند اما شکل قبیح باشد و شکالی کف مفتاح می آرد که خبن در هر فاعلاتن آید و در هر فاعلن نیز که در عروض و ضرب بود و کف و شکل در هر فاعلاتن غیر ضربی واقع شود و میان نون فاعلاتن و الف فاعلن بل الف فاعلاتن نیز معاقبه باشد یعنی اگر فاعلاتن مکفوف آید ما بعدش مخبون نباشد و اگر این مخبون بود آن مکفوف نباشد مثال خبن با معاقبه

وبقی مالیح منک کلاما ✦ یتکلم فتجیبک بعقل ✦ با شباع تقطیعش و متی ما فعلاتن بعین فعلن کلامن فعلاتن یتکلم فعلاتن فتجیب فعلن کعقلی فعلاتن همه اجزایش مخبونند و در حشو مصراع اول و ابتدا و حشو ثانی صدر معاقبه ست الوحی بالفتح از ضرب محفوظ داشتن و بگوش نهادن معنیش او هرگاه نگاه میدارد ای می شنود از تو کلامی را کلام میکنید پس جواب میدید بمقتضای عقل و بعضی ضبن ابا قصر جائز نمیدارند مگر صواب جواز نست و ازینست قول شاعر

کنت احشی صرف تلک الوری ✦ فرمانی سهمها فاصاب ✦ باسکان تقطیعش کنت احشی فاعلاتن صرفتل فاعلن کلورا فاعلن فرمانی فعلاتن سهمها فاعلن فاصاب فعلان معنیش خوف میکردم تقلیب و گردانیدن این معشوقه مخلق را پس ناگاه تقلیب بمعشوقه تیری زدمرا پس رسید و در بعض نسخ بجای الوری الهوی آمده و هوی بمعنی عشق ست مثال کف و معاقبه

لن یزال قومنا فاطن مخصبین ✦ صالحین ✦ استقاموا ✦ لن یزال فاعلات قومنا فاطن مخصبین فاعلات صالحین فعلات استقاموا فاعلن و استقامو فاعلاتن همه فاعلاتن سوای ضربی مکفوفست و صدر عروض و ابتدا باصطلاح معاقبه عجبست معینش همیشه خواهند ماند مردم قوم من در رفاه عیش نیکوکاران ما دامیکه القاح خواهند کرد و بران مستقیم خواهند ماند مثال شکل

لمن الدیار غیرهن ✦ کل جون المزن دانی الرباب ✦ با شباع تقطیعش لمند فعلات یارغی فاعلن فاعلن یرهن فعلات کلجونل فاعلاتن مزندا فاعلن مزربانی فاعلاتن الجون بالضم سپید و سیاه الدانی قریب و الرباب ابر و در مفتاح چنین ست کل دانی المزن جون الرباب و اضافت جون و دانی از قسم اضافت

ای بی بکر بحاست بست فرار برای من یعنی تاب کرخین از بلای پیش آمده دارم زود تر از بر یاد من کن
مکذا فی شرح الخزرجیه و سید می در نهایه الراغب می آرد یا لبکر بر اصل یا آل بکر بوده و کلیب نام جد این
قبیله ست یعنی ای آل بکر بگریزید برای مقابله من جد خود را اگر توانید یا آل بکر کجاست کجاست فرار
شمارا از دست من ب شعر لا یغرنک امر عیشه ✤ کل عیش صائر للزوال ✤ باسکان ش لتقطیعش لا یغرن فاعلاتن
نمرا ن فا علن عیشه فاعلن کل لعیش فاعلاتن صائر ن فاعلن لزوال فاعلان عروض محذوف و ضرب معصوب ست
معنیش باید که فریب ندهد آدم را عیش او زیرا که هر عیش آئل گردنده ست ج شعر اعلموا ایّ لکم حافظ ✤
شاهدا ما کنت او غائبا ✤ تقطیعش اعلموان فاعلاتن ایلکم فاعلن حافظن فاعلن شاهدنما فاعلاتن کنت او
فاعلن غائبن فاعلن عروض و ضرب هر دو محذوف و معنیش بدانید که بتحقیق من برای شما نگهبانم حاضر باشید
یا غائب لفظ شاهدا خبر کنت ست و لفظ ما برای مصدریت ست و تقدیر معنی اینست حافظ فی مدة کونی
شاهدا او غائبا ✤ شعر انّا الذلفاء یا قوتة ✤ اخرجت من کیس دهقان ✤ باشباع تقطیعش انا ذل
فاعلاتن فاویا فاعلن قوتتن فاعلن اخرجتمن فاعلاتن مکیسه فاعلن دهقانی فعلن عروض محذوف و ضرب
ابتر ست و بعضی برانند که این ضرب در اشعار عرب نظیری ندارد فقط خلیل اختراع ساخته است
و سکاکی گوید نزد خلیل قافیه این ضرب را لازم ست که مردف باشد اما اخفش لازم نمیداند ذلفا
بر وزن حمرا از ذلف بالتحریک و ذال معجمه گوتاهی بینی و استوای نرمه اش و لهذا زنان را باین نام مسمی کنند
چنانکه جوهری در صحاح گفته و همین شعر را سند آورده و دهقان بالکسر و الضم معرب دهگان رئیس ده و اقلیم
و متصرف امور عیشش جز این نیست که زن ذلفا مثل یاقوتیست که برآورده شده ست از کیسه رئیس
قریه که جواهر معدنیه در کیسه او باشد یعنی غیر مستعمل ست مثل یاقوتیکه از کیسه فی الحال برآمده باشد
ه شعر للفتی عقل یعیش به ✤ حیث تهدی ساقه قدمه ✤ باسکان تقطیعش للفتی عق فاعلاتن یعیش به
فاعلن شبهی فعلن حیث تهدی فاعلاتن ساقهو فاعلن قدمه فعلن عروض و ضرب هر دو مجنون محذوف
معنیش برای جوان مرد عقلی باشد که زندگانی میکند و میرود هر جا که رهنمائی میکند ساق او را قدمش
یعنی عاقبت میکند پیش یعنی او عواقب امور را و شعر رب نار بت ارقصتها ✤ تقصم الهندی انفار ها
تقطیعش ربنا ران فاعلاتن بت ارفاعلن تقصمل هن فاعلاتن دی یول فاعلن نفارها فعلن عروض
مجنون محذوف ست و ضرب ابتر تقصم بصیاد مهلة شکستن معنیش بسیار آتش بوده است که شب دیدیم که
می شکند عود هندی و چوب درخت غار را که خوشبو دار ست یعنی چنان غنی و توانگر بودم که شبها
در آتش خانه من بجای هیزم این چوبهای خوشبو دار را می سوختند و اسنوی در نهایه الراغب می آرد

چنانکه تقطیعات را تخفیف کرده ایم و بعضی عروضیان ها ای عروضیان عجم از اوزان عرب تجاوز کرده اند
که بر غیر عروض و ضرب تازی اشعار گفته اند و مسدس و مربع هم آورده اند بخلاف عروضیان تازی و بر قیاس
دیگر بحرهای پارسیان روانی بر عروض مسبغ و معرّی ای مفاعیلان مفاعیلن با ضرب مسبغ و این یک
وزنست زیرا که مسبغ و معری نزد مصنف یک حکم دارد و از زیادت یک ساکن بر آخر وزن مختلف نشود
و عروض سالم با ضرب هم سالم یا عروض سالم و ضرب مقبوض مسبغ یعنی مفاعلان و معری و عروض مقبوض
مسبغ و معری با ضرب مسبغ و عروض مقبوض با ضرب مقبوض یعنی مفاعلن و عروض مقبوض با ضرب مقصور
و محذوف یعنی فعولان و فعولن هر دو عروض و ضرب مقصور یا محذوف یا مختلط که یکی از عروض ضرب
مقصور باشد دوم محذوف و هر مسدس و مربع هم مثالها آورده اند مثال هر مقبوض اینست ؎

بدین عاشقی هر کو دهد پند مر مرا ✤ همی کو زیر کند فسانه را بلهی ✤ زیر کند یعنی از بر کند و مثال عروض
مقبوض و ضرب محذوف اینست ؎ نگاری کجا همتا نجویی ندانش ✤ چگویی گر ابا شد بعشقش صبوری

و از همه بطبع نزدیکتر مثمن سالم بود خانها از یک دیگر جدا جدا بدینگونه ؎ من از غم گدازانم تو بی غم گدازانی
من از عشق نالانم تو بی عشق نازانی ✤ ای نازنینی و اگر مسمط باشد بهتر بود و تعریفش در مقدمه
گذشت و دیگر ارکان غیر عروض و ضرب در پارسی مزاحف بکار نتوان داشت چه تکلف وزن فی
نفسه که طبائع پارسیان تناسب آن نمیرسد و زحاف یعنی تکلف زحاف چون جمع شوند نفرت طبع
زیادت گردد و ای زائد شود اما مخفی نماند که این حکم نسبت بعض تغیرات مثل کف که اهل فن آنرا
از زحافات مستبقحه درین بحر قرار داده اند مسلم ست نه در زحاف علی الاطلاق چه قبض در ان از زحافات
مستحسن ست و بسا ست که زحاف نسبت اصلش مقبول الطبع باشد مدید هم از بحرهای خاص تازیانست
و اصلش در دائره فاعلاتن فاعلن چهار بار بود ابن جنی و غیر او گویند مسدس الاصل ست اما اجود
آنست که مثمن الاصل باشد و در بنا مجزو بکار دارند و مسدس استعمال نمایند و او را سه عروض سالم و
محذوف و مخبون محذوف و پنج ضرب باشد یعنی سالم و مقصور و محذوف و ابتر و مخبون محذوف
و بریش وزن مستعمل ست اگرچه احتمالات عقلیه از ضرب سه در پنج پانزده میشد و شواهد آن یعنی امثله
آنها این شش بیت ست اشعر یا لبکر انشر وا بی کلیبا ✤ یا لبکر این این الفرار یه باشاع تقطیعش
یا لبکرن فاعلاتن انشر و فاعلن بی کلیبن فاعلاتن یا لبکرن فاعلاتن یا ینای فاعلن للفرار و فاعلاتن عروض و ضرب
هر دو بل همه ارکان سالم ست انشر و البصیغه امرست از نشر و قطع همزه لضرورت شعر معنیش
ای قوم بنی بکر بفریاد من رسید و برانگیزید بسوی من کلیب که نام شخصی ست تا سنجات دهد مرا

مریکتوده پیچیده و منقطع اسما یا الف ممدوده نام مشتوده ایست لفیفه نابود و محو کردن آی بمد الف جمع آیه بمعنی علامت مؤنث نام نضم
ورای مهمله غبار یا ریح و بالفتح جمع قطر باران معنیش در هیجان آورد تراتنرل نابود نشان که در لوی بود برای مشتوقه
اسما محو کردن نشانها نمایش غبار یا ریح و باران یا موج آب و باران و در بعض نسخ الزن جمع مزنه بمعنی سحاب بجای
المور نیز آمده وحشو مقبوض و یکفوف و ابتدا تقبوض و گاه اثلم و اثرم اما این هر دو سخت نادر بود اسنوی گوید
مستحسن از زحاف طویل قبض فعولن ست و قبض مفاعیلن صلع ست و ترفیل صلع اگر کف ست و نثر و خشن کف اگر صلع
از ایشست و ثلم و ترم هر دو قبیح اند سند قبض حشو و ابتدا در مثال اول و سند کف حشو در مثال ثانی گذشت
سند اثلم ؎ لکن عُبَیدُ اللهِ لمّا أتبتُه + أعطی عَطا الأقلیلا ولا نزرا + تقطیعش لاکن فعلن عبید للا مفاعیلن
لما فعولن اتیتهو مفاعلن اعطی فعلن عطا الا مفاعیلن قلیلن فعولن ولا نزرا مفاعیلن صدر و ابتدا اثلم ست و
عروض مقبوض و باقی سالم معنیش لیکن عبید الله سرگاه آمدم او را داد عطیه کثیر نه قلیل و کمتر و مثال
اثرم ؎ فلمّا أتانی و السّما تبلّه + قلتُ له أهلاً و سهلاً و مرحبا + تقطیعش فلما فعولن اتانیوس مفاعیلن
سما فعول تبلله مفاعلن قلت فعل له اهلن مفاعیلن و سهلن فعولن و مرحبا مفاعلن ابتدا اثرم ست و عروض
و ضرب و حشو خماسی مصرع اول مقبوض ست و باقی سالم معنیش پس سرگاه آمد نزد من بحالیکه ابر یا آسمان
تر میکرد او را از بارش گفتم او را آمدی باهل خود و طی کردی زمین را نیز می و گشاده باد برای تو خانه و در
مفاعیلن که در حشو افتد معاقبه باشد میان او دنون پس اگر کف کنند قبض نسازند و اگر قبض کنند کف نسازند
و اما در پارسی انچه بتکلف گفته اند بعضی هم بر سنوال عرب گفته اند مثال وزن اول ؎ ببردی دل و جانم
بیک غمزه نا گهان + نبردی که من دادم تو خود بیگانه می زان + کاف که من دادم بمعنی بلک ست و معنی بیت
ظاهر ست تقطیعش ببردی فعولن دل و جانم مفاعیلن بیک غم فعولن زنا گها مفاعلن نبردی فعولن که من دادم مفاعیلن
تحذی فعولن گنا هی زا مفاعیلن و در تقطیع پارسی همین یک مثال اقتصار خواهیم کرد این قول گویا تاکید کلام

اختیار نکنم تا در فراق رنج جدید حاصل نشود و قوله عشیر اشارت ست بانکه گاهی سالم نیز بود چنانکه در شعر اقموا
آه گذشت مگر انکه رد شعر را بدون الف لام خوانند و در همه اوزان علی الاطلاق خواه عروض ممتحق

ثانی با انصاف قرار مثال
بترجمه ست
بقیه مثال که
برای تعلیم
گذشت سنه ۱۲۱۲
۲ اگر
ست ۲

تغیر خاص باشد که ضرب آن استحقاق ندارد یا باشد هر کجا بهت مصرع اند یعنی در سر بحر و سر وزنش مصرع
آوردنش جائز ست و معنی مصرع در آخر فصل پنجم گذشت مانند ابیات اول قصائد عروض موافق ضرب کنند
و ضرب بر حال خود بگذارند یعنی عروض از مستحق خود تجاوز کرده تابع ضرب گردد در نقصان یا زیادت و این
قانون مطرد ست در سر بحر و سر وزن آن و مثالش با قسامه در اواخر فصل پنجم مرقوم شد و اما بطریق حذف
و تغیر جائز در غیر عروض و ضرب در طویل صدر مقبوض و اثلم و اثرم شاید یعنی رکن اول مصراع اول فعول
و فعلن و فعل واقع شود و مثال مقبوض ؎ اتطلب من اسود بیشة دونه + ابو مطر و عامر و ابو سعد باشباع
تقطیعش اتطل فعول بمن اسو مفاعلن و بیشة فعول تدو نهو مفاعلن ابو مطر فعول و عامر و ابو سعد مفاعلن مرفو فعول ابو
سعدی مفاعیلن سوای ضرب همه ارکان مقبوض ست اُسُود بالضم جمع اسد ست بیشه بالکسر و بیای
تحتانی ساکن و شین معجمه نام شیر ستانیست میان راه یمامه بمنیش آیا طلب میکنی کسانی را که شیران بیشه کمتر اند از انها در شجاعت
دانها ابو مطر و عامر و ابو سعد ند و همه ارکان مقبوض نیز آیند مثل ؎ سماحة ذاد و برا ذاد و وفا ذاد و نائل ذا ذا
صحا و اذا اسکر + باسکان تقطیعش سماح فعول تذاو برمفاعلن ذا و فعول وفاذ و ذا مفاعلن و نای فعول لذا
اذا مفاعلن صحا و فعول اذا سکر مفاعلن یعنی شیخ شجاعت این شخص و نیکی او و وفای او و بخشش او بهر حال ست
بهوش باشد یا مست از سکر و عجب ست از بعض اکابر که تقطیع این بیت چنین کرده اند سماح فعول تذاد
فعول برو وا فعول وفا ذ و ذا مفاعلن و نای فعول لذا و فعول اذا صحا مفاعلن اذا سکر مفاعلن بعد ان
گفته قد وقع القبض تهتاک فی الرکنین من المتقارب و المزج جا القبض فی المتقارب صار فعول و فی مفاعیلة
المزجی صار مفاعلن فالعروض مقبوض بالقبض المزجی و کذا الضرب و حشوه اللاحق به و البواقی مقبوض
بالقبض المتقاربی و مثال اثلم ؎ شاقتک اخدان حسان یعاقل + فعینک للبین تجودان بالدمع باشباع
تقطیعش شاقت فعلن کاخدا جحسا ن مفاعیل یعاقل فعولن بعا قلن مفاعلن فعینا فعولن کلبین مفاعیل تجودا فعولن بدمع
و مفاعیلن صدر اثلم ست و حشو مکفوف و عروض مقبوض اخدا ج بالفتح جمع صدج بالکسر ست که سواری زنانه
باشد مثل هُنَیدَة و عاقل نام کوهی ست و نام هفت موضع نیز سلمی تصغیر سلمی نام معشوقه الیست و انچه بعضی اینجا
سلمی بوزن فعلن اثلم قرار داده اند مبنی ست بر غفلت از معنی که اثلم و حشو این بحر نمی آید معنیش در شوق اند اخت
ترا هو دجهای معشوقه سلیمی در کوه یا موضع عاقل پس هر دو چشم تو از جدائی میریزند اشکها را مثال اثرم ؎
با حک ربع دار ابن الرسحم باللوی + لاسماء عفی آیه المور و القطر + باشباع تقطیعش باح فعل کر بعبد انعا عیلن
ای قوم بنی بکر بفریاد من رسید و برانگیزید پسوی من کلیب که نام شخصی ست تا سنجات دهد مرا

سود نکند پس ما تخفیف را ای برای تخفیف تقطیعات رائی آریم یعنی در هر شعر و بر یک مثال اکتفا کنیم ب شعر متنبی لَکَ الأیامُ ما کُنتِ جاهلاً ✣ وَ إیّاکِ بالإحسانِ مِمّن لم تزوّدِ ✣ باشباع این شعر طرفه بن العبد از قصیدهٔ سینیه است بشان آنحضرت صلی الله علیه وسلم یعنی شان آنکه ظاهر خواهد کرد برای تو زمانه چیزها را که ندانسته آنرا و خواهد آورد اخبار را آنکسی که زاد نداده او را یعنی آنحضرت صلی الله علیه وسلم مسائل شریعت و احکام غیبیه بدون طمع و عوض برای شما بیان خواهند فرمود عروض هر دو ضرب هر دو مقبوض مضمر تقطیعش متعدی فعولن لکلا یا مفاعیلن مهما کن فعولن تجاهلن مفاعلن و یاتی فعولن کبلا اخبا غا عیلن ممن لم فعولن تزودوی مفاعلن ج شعر اقیموا بنی النعمان عنا صدورکم ✣ و لا تقعدوا فی الروس فوق الصعائر تقطیعش اقیمو فعولن بنی نعما مفاعیلن لعننا فعولن صدورکم مفاعلن و لا تقعدو فی الروس فوق الصعائر فعولن روسا فعولن عروض مقبوض و ضرب محذوف است و نزد خلیل و اخفش در ضرب قافیه را لازم است که مردوف باشد یعنی حرف ماقبل روی مده باشد مثل عماد و عمید و عمود و همچنانکه گذشت در این شعر همچنین رواست کنیدای بنی نعمان از جانب ما سینهای خود را یعنی کینه و نفاق از ما دور کنید ورنه همیشه خواهید ماند خوار کننده سرهایا سرداران یعنی ذلیل و خوار خواهید شد پس اقامت اول یعنی ازالهٔ الوجوه است و ثانی یعنی اداست در مکان و صاغرین مضمند بذلت لازم است لیکن شاعر متعدی آورده که الروسا را مفعولش ساخته همچنانی بعض شروح اخیر رحمه الله تحمل کرده اما تحمل که الروسا مفعول تقیموا باشد و صاغرین حال از الروسا و مراد از رؤس ذوات ایشان یا سرداران و درین صورت تقیموا نیز از اقامت بمعنی اول گرفته شود یعنی والا راست خواهید کرد شما خود را یا سرداران خود را بحالت ذلت و خواری و بیشتر درین وزن محذوف الضرب فعولن آنکه بر ضرب مقدم بود مقبوض بکار دارند و این قول زجاج ست سکاکی گوید زجاج راست گفته ست زیرا که اگر سالم بود هر دو فعولن فعولن شود و وضع دائره بر فعولن مفاعیلن ست یعنی هر دو رکن مختلفند بر نیکونه ✣ و فارقت حتی ما ابالی من النوی ✣ و ان بان جیران علی کرام ✣ باشباع تقطیعش و فارق فعولن تجنثا مفاعیلن ابالی فعولن من النوی مفاعلن و انا فعولن بخیر ان مفاعیلن علی فعول کرام و فعالن معیشتی و مفارقت کرده ام تا آنگه باک نمیدارم از جدائی اگرچه جدا شدند همسایگان که کرم کننده بر من بود مدارا یکی اگرچه ظاهر شوند همسایگان کرام بر من اصرار یکجائی نمایند یعنی حالا بنج فراق را چندان بر خود گوارا کرده ام که از فراق کسی باک ندارم و وصال را اختیار نکنم تا در فراق رنج جدید حاصل نشود و قوله عشیرتی شاذ است یا آنکه گاهی سالم نیز بود چنانکه در شعر اقیموا آه گذشت مکرر آنکه رؤسا را بدون الف لام خوانند و در همه اوزان علی الاطلاق خواه عروض مستحق

عروض عرب نصر فی نرفته است تا باختلاف وزن اختلاف اشکله از ابیات میشد و بمثل همان وزن با بیات دیگر
نیز منظر تبرک و اقتفای آن بزرگ نکردند پس ما نیز همان ابیات بعینها بیاوردیم و باقتفای موجد این فن
پرداختیم و شواهد مزاحفات و اشکال زحافات واقعه در غیر عروض و ضرب که او آورده است تکلیف کردیم
و نیاوردیم اما در عروض پارسیان هر کسی بیتی دیگر آورده است ما هم رعایت ابیات معین نکردیم و التزام
ذکر ابیاتیکه دیگران آورده اند نساختیم و آنچه اتفاق افتاد بیاوردیم و چون بسیار و زنها است بتحقیق راجع باید
وزن ست مثل ضرب مقصور و محذوف که رزد بصنف حکم واحد دارد چنانکه تفصیلش خواهد آمد و ایراد اشکله
مازای همه او زان بجانب وزن واحد اقتضای تطویل بفائده میکند لهذا بعضی اشکله که استثنا از ان حاصل
باشد نیاوردیم و ابتدا بطویل کردیم چنانکه خلیل احمد کرده است و دیگران باقتدا کرده طویل از بحور بایست
که تازی گویان خاص ست و شعر پارسی برین بحر بتکلف باشد و اشکله اش هم درین بحر خواهی فرا گرفت و اصل در
دایره فعولن مفاعیلن چهار بار باشد و در بناء استعمال تازی و فی بکار دارند یعنی مثمن مستعمل کنند اگرچه
ارکانش مزاحف باشد و عروض همیشه مقبوض مگر بطریق ندرت گاهی سالم بود چنانکه درین بیت نابغه بن
اسود کندی ۱ و رخن ضربنا الخیل نحونا ندید ۲ و قد احجمت عنها اللیوث الضواغم ۳ باشباع و درین
شعر متنبی ۱ تفکره حلم و منطقه حکم ۲ و باطنه دین و ظاهره ظرف ۳ و گاهی محذوف آید چنانکه درین
شعر ۱ جزی الله عنا عباس ال بنیض ۲ جزاء الکلاب العاویات و قد فعل ۳ باسکان و ذکره ابن القطاع
و ضرب هم سالم و هم مقبوض و هم محذوف بکار دارند یعنی مفاعیلن و مفاعلن فعولن و خفش ضربش را
مقصور هم نقل کرده و آن شعر امرء القیس ست ۱ ثیاب بنی عوف طهاری نقیة ۲ و اوجههم بیض المسافر
غران ۳ باسکان پس او زان مستعمل سه باشد اول عروض مقبوض و ضرب سالم دوم عروض و ضرب مقبوض سوم
عروض مقبوض و ضرب محذوف و شواهد یعنی امثال آن هر سه این سه بیت ست شعر آبا منذر رکاکت
غرورت حتی ۲ و لم اعطکم فی الطوع مالی و لا عرضی ۳ غرور بالفتح انچه فریب دهد طوع بالفتح انقیاد عرض با کسر آبرو
یعنی ای ابو المنذر فریب بود حظ من که تبو نوشته دادم و نداده ام شما را مال خود بخوشنودی خاطر و نه آبروی
خود را پس این بیت را عروض مقبوض ست و ضرب سالم بل سوای عروض همه ارکان سالم ست و
تقطیعش بدینگونه اباامن فعولن فورنکانت مفاعیلن غرورن فعولن صحیحتی مفاعلن و لم اع فعولن
طلکمنط و مفاعیلن عمالی فعولن و لا عرضی مفاعیلن و عادت عروضیان انست که همه شواهد را همین
گونه که تقطیع این بیت کرده شد تقطیع ایراد کنند و هر که قواعد تقطیع از خدف و زائد مکتوب و زیادت ملفوظ
غیر مکتوب فهم کرده باشد باین تطویل محتاج نباشد و آنکه فهم نکرده باشد او را صد چندین ای صد برابرش

عجز ست از بهر آنکه از فاعلاتن دوم الف ساقط است بمعاقبت نون فاعلاتن که پیش از آنست و فاعلاتن
فعلات فاعلاتن طرفین ست از بهر آنکه از فاعلاتن مسابقی الف و نون اند اخته اند بمعاقبت نون فاعلاتن
اول و الف فاعلاتن دوم و بعضی عروضیان در باب صدر و عجز حرف ثابت را اعتبار کنند نه حرف ساقط
را و معاقبت ما بعد را صدر خوانند و معاقبت ما قبل را عجز گویند و این بصواب نزدیک تر است از بهر آنکه
در معاقبت را حله که این اسم ازان گرفته اند معاقب آنکس باشد که بر و نشیند نه آنکس که فرود آید انتهی
و ازین کلامش پیدا ست که صدر و عجز و طرفین وصف ساکن سببی مخذوف ست یا وصف ساکن سببی ست
که خودش باقی مانده و محاورش یعنی ساکن سبب دیگر بقارن آن ساقط گردیده نه وصف رکنی که از سبب صدر یا آخر
یا طرفینش حرفی بیفتاده چنانکه مصنف فهموده رکنی که در معاقبه سالم بماند بری خوانند یعنی اگر با وجود جواز معاقبه
و جواز حذف یکی هر دو ساکن سالم دار ند در رکن مشتمل آنهر دو ساکن ابری خوانند از جهت بری بودنش
از حذف مذکور و اگر ثبوت هر دو ساکن بهم جائز نبود و مفروض آنست که سقوط هر دو بهم جائز نیست در صورت
لامحاله سقوط یکی لابعینه واجب بود پس گویند میان این دو ساکن مراقبه است پس مراقبه عبارت ازانست
که سقوط و ثبوت هر دو ساکن روا نبود بل حذف یکی لازم بود چنانکه در صدر و ابتدای بحر مضارع و مقتضب
چه رکن اول مصراع مضارع یعنی مفاعیلن همیشه مقبوض باشد یا مکفوف ای مفاعلن یا مفاعیل و اول رکن
مقتضب یعنی مفعولات همواره مجبون باشد یا مطوی ای فعولات یا فاعلات و این اسم را از مراقبت کواکب
و منازل قمر گرفته اند که چون یکی بمغرب فرو شد رقیب او از مشرق بر آمد و چون یکی از مشرق بر آمد رقیبش بمغرب
فرو رفت و معنی اصلیش نگاهداشتن و انتظار کردنست گویا یکی دیگری را انتظار میکند که اگر او فرو رود من بجایش در ایم

**فصل هفتم در تفصیل اوزان مستعمل از هر بحری** چون از تقریر و تحریر مقدمات فراغت حاصل شد
بعد ازین بتفصیل بحرها و وزنهائی که در هر بحر استعمال کرده اند مشغول شویم و عدد عروضها و ضربها چنانکه
عادت عروضیان هر لغتی هست ایراد کنیم مدار انقسام بحر بجانب اوزانش که از انواع آن بود
بر اختلاف عروض و ضرب ست و لهذا اوزان هر بحر را بموجب اختلاف مذکور وزن اول فتاحی
و غیر آن نهند اما از اختلاف زحافات که در ارکان دیگر افتد نوع وزن مختلف نشود لهذا مصنف علام
بذکر اعداد عروضها و ضربها پرداخته و آنچه بارا در عروض پارسیان یعنی در فن عروض اهل پارس عدد
اوزان ایشان بتحقیق نزدیک تر آید در هر موضع شرح دهیم و پاینده تقلید دیگران نباشیم و عادت
عروضیان چنان ست که هر وزنی را که باختلاف عروض و ضرب باشد بیتی بمثال آرند و ابیات عرض و
عرب همیشه همان ابیات آورند که خلیل احمد واضع این صناعت آورده است چه دران عروض یعنی

بری

نبود دور بنا از انکه یا سقوط هر دو بهم جائز نبود یا جائز بود قسم دوم را حکمی نبود اما صاحب قصیده خزرجیه این را
مکالفه نامیده پس مکالفه عبارتست از جواز حذف هر دو ساکن و سبب مجاور معا یا جواز القای هر دو معا یا
حذف احدهما لا بعینه یعنی خواه اول خواه ثانی و آن در سریع و منسرح و بسیط و رجز مستعمل شود اما قسم اول خالی

نبود از انکه ثبوت هر دو ساکن بهم جائز نبود یا نبود اگر جائز بود و لا محاله سقوط یک ساکن از هر دو لا بعینه هم
جائز بود چه مفروض آنست که سقوط هر دو جائز نیست پس گویند میان این دو ساکن معاقبه است پس
معنی معاقبه جواز حذف یکی از دو ساکن و سبب خفیف مجاور لا بعینه یا جواز اثبات هر دو باشد و این اسم از
مساوبت دو شریک سفر گرفته اند و آن چنان باشد که دو شخص یک بار کی دارند و نوبت نبوبت بر نشینند
چون یکی فرود آید دیگری بر نشیند و بعکس و این را در عربیت معاقبه گویند و هر چه پس دیگر آید معاقب آن باشد
گذافی صدر اتق المعجم و معاقبه در منسرح و کامل و وافر و ممتنع و خفیف و مجتث و طویل و کامل مدید افتد گذافی آخر رجبیه

و سقوط سببی البته بنجبن بود یا بکف بود اگر بنجبن بود سقوط دیگر یا بطی بود اگر هر دو ساکن در یک رکن افتد
مثل مستفعلن که بنجبن مفاعلن و بطی مفتعلن شود یا بکف بود معطوفست بر قوله یا بطی بود یعنی اگر سقوط یکی بنجبز
بود سقوط دیگر بکف بود اگر در دو رکن افتد چنانکه در فاعلاتن فاعلاتن اگر سقوط ثانی بنجبن بود تا فاعلاتن
ثانی فعلاتن گردد سقوط اول بکف بود تا فاعلاتن اول فاعلات شود پس مراد از یکی در صورت اولی اول
ست و در صورت ثانیه ثانی برعکس مراد از لفظ دیگر و اگر سقوط یکی بکف بود سقوط دیگر یا بقبض بود اگر در یک
رکن افتد مثل مفاعیلن چه اگر مفاعیل بکف سازند مفاعلن بقبض نمایند یا بنجبن چنانکه گفته آمد و مثالش از فاعلا
فاعلاتن نیز بیان کرده شد و درین دو صورت مراد از یکی و دیگر برعکس و صورت سابقه است و رکنی را که معاقبه
مجبون شود صدر خوانند زیرا که این سقوط در سبب صدر این رکن واقع شده و رکنی را که در معاقبه مکفوف
شود عجز خوانند زیرا که این حذف در سبب عجز یعنی آخر این رکن واقع شده و رکنی را که مشکول یعنی مجبون
مکفوف شود طرفین خوانند زیرا که حذف حرف سبب در طرفین رکن واقع گردیده منخفی نماند که آنچه محقق علام
در مصداق صدر و عجز و طرفین آورده مطابق قول علامه مخشری در قسطاس و قول سکاکی در مفتاح
و قول دیگر اهل فن ست لیکن محمد بن قیس در حدائق المعجم برخلافش میگوید یعنی هر گه که حرفی ساقط شود
از بهر معاقبت حرفیکه پس از و بود آنرا صدر خوانند و هر گه که حرفی بیفتند از بهر معاقبت حرفیکه پیش از و
بود آنرا عجز خوانند و هر گه که دو حرف از جزوی بیفتد از بهر معاقبت دو حرف که بر هر دو طرف جزو
باشد آنرا طرفان گویند و این خرسبتالی روشن نشود پس گوئیم فاعلات فاعلاتن صدر ست از بهر آنکه
نون فاعلاتن اول ساقط ست بمعاقبت الف فاعلاتن که پس از ست و فاعلاتن فعلاتن

معاقبه

صاحب قصیده خزرجیه این عبارت را در فصل اول از باب دوم آورده

صاحب قصیده خزرجیه آخر رجیه آورده

شرح خزرجیه ۱۲ نولکشور

صدر

عجز

طرفین

یعنی باید او و داعج و مطموس و مدروس و مرکبه چهار در افراید مسکن و مخنق و ازل و مجوب و مسکن آنان سبب
در مرکبات شمردیم که تسکین اگرچه بحقیقت تسکین متحرک اول از وتد ست و آن تغیر بسیط باشد اما وقوعش موقوف است
بر تغیر سابق و آن اسقاط ساکن سبب خفیف ست تا با نضمام متحرک سبب با وتد متحرک و وتد مجموع سه متحرک
متوالی پیدا شود ورنه در اصول فارسی توالی متحرکات ثلثه موجود نیست پس جمله فروع تازی که هفتاد و سه است
و فروع پارسی که سی و پنج ست یک صد و هشت شود و بحسب انچه رقم احرف از دیگر عروضیان نقل کرده جمله فروع
تازی و پارسی یکصد و سی باشد و جمله اوزان چهل اگر کوئی در ما سبق گذشته است جمله اوزان اصول و فروع چهل و
دو باشد پس تناقض در هر دو کلام لازم می آید گوئیم مراد از جمله اوزان در اینجا اوزان فروع ست فقط بقرینه قوله
جمله فروع صد و هشت شود و چون اوزان فروع تازی سی و هشت ست چنانچه گذشت و در فروع پارسی دو
وزن از ان اوزان زائد ست یکی فاع دوم مفاعیلان پس بزیادت دو بر سی و هشت عدد چهل کامل شد اما
فعلان بسکون عین اگرچه آنرا مصنف از برای خود تجویز کرده است لیکن بمتابعت جمهور اهل فن در اعداد فروع
معدود نفرموده و جمله القاب غیر مؤلف چهل و یک تصریح سی و چهار لقب در ما سبق گذشته و بزیادت هفت لقب
دیگر از اعرج تا مجوب که اینجا آورده چهل و یک باشد و مراد از غیر مؤلف در اینجا انست که تعیینش بدو کلمه یا نام
ازان مثل مجبون محذوف واقع نشود اگرچه مصدر قائش مرکب باشد از دو تغیر اما در لفظ مفرد بود مثل اتبگ که عبارتست
از محذوف و مقطوع باید دانست که بعضی از عروضیان فروعی دیگر و القابی دیگر سوای انچه مذکور شد افزوده اند
و از انهاست مستفعلاتان بزیادت حرفی بر ترفیل و این را تطویل نامیده اند در کن اطول و فاعلیاتن بزیادت
سببی در آخر فاعلاتن و این را توسیع گویند در کن اموسع و فاعلیاتان بزیادت متحرکی و دو ساکن یعنی فاع بر
فاعلاتن و این را تقنیفیت لغتاد و معجمه از درع ضاف بمعنی زره تمام نام نهاده اند در کن اضفی اما بحقیقت تکلفی
بیش نیست چه اول بر وزن مستفعلن فاع و ثانی بر وزن فاعلاتن رفع و ثالث بر وزن فاعلاتن فاع واقع
شده و جائیکه ایشان این وزن را یک رکن فرض کرده اند از جانب جمهور در رکن میتوان گفت و حاجت
تجدید ارکان نیست همچنین صاحب جوامع القواعد در رکن دیگر ایجاد کرده یکی مفعولاتن و آنرا بنون
نام گذاشته مقابل مسکن که مصنف علام قرار داده است دوم منقلات بتحریک و او مفعولات و این را اثقل
نام نهاده و خیال نکرده که اول فعلن مکرر ست و دوم فعل و فعول که در فروع معدوده داخل ست و باشد که
بعض تغیرات انجمست مشارکت با تغیری دیگر لقبی دیگر باشد و فی نفسه بدون مشارکت و مقارنت لقبی دیگر داشته
باشد چنانکه چون وتد بسبب خفیف متوالی افتد از یک رکن مثل مستفعلن و مفاعیلن یا از دو رکن نحو فاعلاتن فاعلاتن
چار زین دو رکن تن فا و سبب مجاور یکدیگر واقع شده حال در ساکن آن سبب میان ایشان یک متحرک بیش نباشد خالی

زیرا که فروع تازی
هشتاد و دو و فروع
پارسی سی و پنج
هست و مجموع
آنها یکصد و سی
بود و ۱۲ الف
دو بها فاد واقع

مس تفع لن مفعولات

و فع و این اصل محذوف و ست چه از ستف احذ چون تف محذوف کردند مس بر وزن فع شد و هر دو در شرح
آید و ابن قیس از فروعش فعلن با حذف و فاعلن مرفوع و مستفعلاتن مرفل و مفاعلاتن مخبون قبل و مفتعلاتن مطوی مرفل
نیز آورده و مس تفع لن مفروقی را فرعی دیگر نبود اما ابن قیس مفعولن مقصور آورده و صاحب حدائق البلاغة
مستفعلان مسبغ نیز شمار کرده و مفعولات را چهار فرع دیگر ست افعلان بحرکت عین و این مخبول موقوف ست
زیرا که از خبل یعنی خبن و طی فاء و او افتاد و از وقف تا ساکن گردید پس معلات بر وزن فعلان شد و در
سریع افتد و مسکن این وزن هم یعنی فعلان بسکون عین آنجا شاید یعنی در سریع افتد و آن وزنی دیگر ست اما
عروضیان ذکر بیش ازی ذکر زائد از فعلان متحرک العین نکرده اند ب فعلن بسکون عین و این مخبول مکشوف بسکن
ست چه از خبل معلات و از کسف معلا بحرکت عین و از تسکین معلا بسکون عین موازن فعلن شد و بر وزن
اصلم ست چه از صلم یعنی حذف و تدنیز فعلن می ماند چنانکه در فروع تازی این رکن در ما سبق گذشت و نیز فعلن
در فروع مفاعیلن و فاعلاتن مجموعی و فاع لاتن مفروقی گذشته اما اینجا علت دیگر ست چنانکه دانستی و
هم از سریع افتد یعنی فعلن هم مثل فعلان در سریع افتد ج فاع و این اصلم متصور ست چه از صلم چون و تد مفروق
افتاده مفعو ماند و از قصر مفع بسکون عین شد بر وزن فاع و ابن قیس فاع را مجدوع گفته و جدع نزد شان عبارت ست
از حذف بسببین اول و وقف یعنی اسکان تامی مفعولات تا لات بر وزن فاع ماند و فاع و این اصلم محذوف ست
چه از صلم مفعو و از حذف مف ماند بر وزن فع و ابن قیس فع را که از مفعولات ماند بنحو رنام گذاشته و معنی نحر
نزدش اسقاط بسببین و کسف ست تا لا بر وزن فع ماند و ابن قیس از فروع این رکن مفعول مرفوع یعنی
محذوف السبب از اول نیز آورده و هر دو فاع و فع در سریع و منسرح افتد هنیست فروع ابن اصول که بجهت
اعتبار عروض پارسی هر انچه گفته آمد از فروع تازی زیادت شود و جمله این سی و پنج ست زیرا که برای
فعولن ۱ و برای فاعلن ۴ و برای مفاعیلن ۱۲ و برای فاعلاتن مجموعی ۷ و برای مفروقی ۳ و برای
مستفعلن متصل ۴ و برای مفعولات نیز ۴ باشد و مجموع همه بسی و پنج میرسد و اگر ۳ فرع فاعلن و ۲ فاع لاتن منفصل
و ۵ مستفعلن متصل و ۲ مس تفع لن منفصل و ۱ مفعولات چنانکه از ابن قیس و غیره در ذکر فروع نقل کرده
شد افزوده آید همکی چهل و هشت فرع بهم آیند و از اوزان دو وزن دیگر بانچه آوردیم الحاق باید کرد یکی خماسی
و آن فعلان ست بسکون عین در فعلان متحرک العین مخبول موقوف از فروع مفعولات که عروضیان آنرا شمار
نکرده و دیگر ثمانی یعنی هشت حرفی و آن مفاعیلان ست مخفی نماند که این فرع در فروع مفاعیلن که مسبغ است
سابقا مذکور شده و در حدائق المعجم و دیگر رسائل فن هم موجود پس زیادت و الحاقش بفروع سابقه معنی ندارد
مگر شاید این لفظ دیگر باشد لیکن انچه در نسخ دیده شد همین صورت دارد و القاب تغیرات بسیطه را فزاید

فاع لاتن

کردید یا مجبون محذوف مذروس ست چه از خبن و حذف فعلا ماند و از درس منجمله علا و حرف ساکن
باقی ماند پس فاع کردد ترفیع و این محذوف اخذ ست زیرا که از حذف فاعلا ماند و از خذ یعنی اسقاط
وتد فا ماند پس رفع بجایش نهند یا مجبون محذوف مطموس چه از حذف و خبن فعلا ماند پس با سقاط
دو حرف و دو حرکت علا از طمس رفع شود و ابن قتیبه گوید فع در فاعلاتن مجحوف باشد و حجف بتقدیم
جیم عبارتست از خبن و اسقاط فاصله و چون فاعلاتن از خبن فعلاتن شد و فعلا را که فاصله ست اندا ختند
تن بروزن فع باقی ماند و این چهار را خبیر یعنی فعول و فعل و فاع و فع در رمل و مجتث افتند و فاع لاتن
مفروق را سه فرع دیگر ست افعلن بسکون عین و این محذوف مقصور ست چه از حذف و قصر
فاعل بسکون لام شد و بروزن فعلن ست که اثبر ست در فاعلاتن مجموعی چنانکه گذشت یا مجبون مسکن
محذوف که هم آنجا باشد اما آنجا علت دیگر ست و آن قصر و حذف ست چنانکه دانستی نه عطب تبر چه ان مشتمل
باشد بر قطع که در آخر وتد مجموع بود و لا اینجا در فاع لاسبب ست و نه خبن و تسکین عطب چه خبن در حرف دوم
سبب باشد و فاع اینجا وتد مفروق ست نه مشتمل بر سبب ب فاع مجبوب معتوفست چه از جب فاع بکسر عین
ماند و از وقف فاع بسکون عین کردید و هم بروزن فاع ست که در فاعلاتن مجموعی و مفاعیلن گذشت
اما اینجا علت دیگر ست چنانکه دانستی نه خبن چه جزو اول این رکن سبب نیست بل وتد مفروق و نه طمس و
درس چه در اول و سطش وتد نیست بل سبب ست و نه تخنیق چه جزو اولش وتد مجموع نیست و ابن قتیبه
حب و وقف معتوف رسانج گفته جر فع و این مجبوب مکشوف ست چه از جب فاع بکسر عین
ماند و از کشف که عبارت از اسقاط آخر وتد مفروقست فابروزن فع ماند و هم بروزن فع ست
که در فروع فاعلاتن مجموعی و مفاعیلن گفته آمد لیکن علت در اینجا غیر انست چنانکه دانستی اما خذ و
نبودن وتد در آخر و خبن بجهت نبودن سبب در اول و همچنین تخنیق لسبب نبودن وتد مجموع در اول و اینجا
نمیتواند بخلاف سابق و ابن قتیبه مجبوب مکشوف را مطموس نام گذاشته و لا مناقشة فی الاصطلاح و این
هر سه فرع در مضارع افتد و صاحب حدائق السحر از فروعش فاعلان مقصور و فاعلن محذوف نشمرده
و مستفعلن مجموعی را چهار فرع دیگر ست امفعولان و این اعرج ست که از تسکین لام مستفعلن حاصل
میشود و در رجز آید و در بسیط هم بکار دارند مفعولان و این مطوی مسکن ثال ست چه از طی مستعلن
بحذف فا شد و از تسکین عین و زیادت ساکن در آخر مستعلان بسکون عین و نون بروزن مفعولان
کردید و در وزن همانست که اعرج ست اما در علت دیگر ست کما عرفت و در رجز و سریع و منسرح آید ج
فاع و این اخذ مقصور ست چه از خذ و ستف باقی ماند و از قصر ست بسکون سین و تا بروزن فاع شد

در هزج مکفوف و مضارع و قریب اقتدا اگر کوئی وجہ تخصیص وقوع این فروع در مکفوف هزج چیست مضارع
و قریب هم غیر مکفوف یافته نمیشود کوئیم مضارع و قریب استعمال غیر مکفوف نمیباشد پس حاجت تخصیص
درین هر دو نیست بخلاف هزج که سالم نیز باشد اگر کوئی درین فروع سوای مفعول کدامی مکفوف نیست
پس استعمال این فروع در مکفوف هر سه بحر مذکور چه معنی دارد کوئیم معنی استعمال آنها در مکفوف آنست که
بعضی از ارکان آن وزن مکفوف ست یعنی همه سالم نیستند پس اگر بعضی ارکان غیر مکفوف بود وزن
مذکور را از مکفوف بودن خارج نمیسازد چنانکه غیر مخنق یعنی همچنانکه مزاحفات مذکوره بدون تخنیق نیز در
هر سه بحر واقع میشود و انچه در بعض نسخ عین مخنق بجای غیر مخنق دیده شد ظاهر آ سهوی ست و فاعلاتن مجبوب
را هفت فرع دیگر ست امفعولان و این مخبون مسکن مسبغ ست زیرا که از ضبن و تسکین فعلاتن بسکون
عین و از تسبیغ فعلاتان شود پس منقول بمفعولان گردد و ظاهر آنست که مخبون مشعث مسکن ست چنانکه گفتیم یعنی
در مشعث هر چند چهار قولست لیکن ظاهر آنست که آنهم عبارت از مخبون مسکن ست چنانکه در ما قبل گذشت
پس این فرع مشعث مسبغ باشد و باین سبب مفعولن اگه مخبون مسکن ست اینجا بیاوردیم یعنی چون مخبون مسکن
عین مشعث ست لهذا مفعولن در اینجا باهم مخبون مسکن و کرنکردیم چه مشعث را در فروع فاعلاتن در زحافات
عربی ذکر کرده ایم و اینجا ذکر آن تفاوت ست که زائد بر ان باشد ب فعلان بسکون عین و این مشعث
مقصور ست زیرا که از تشعیث فعولن بسکون عین و از قصر فعلات بسکون نباشد پس فعلان بجایش نهاده مدرج
فعلن بسکون عین و این مشعث محذوف ست چه از تشعیث فعلاتن بسکون عین و از حذف فعلا ماند بر
وزن فعلن و علت این فرع غیر آنست که در اثر گفته آمد هر چند در وزن همانست زیرا که اثر عبارت از محذوف
مقطوع ست پس فلاتن از حذف فاعلا و از قطع فاعل بسکون لام شود و هر دو بر یک وزنست چون
فعلن اثر در فروع ماذی مشعث مذکور شده مذکر فعلن مشعث محذوف که بحقیقت غیر آنست و اینجا پرداخته
پس این قول گویا جواب سوال مقدر ست تقریرش آنکه فعلن در فروع ماذی فاعلاتن مذکور شده است
پس ذکرش در اینجا از قبیل تحصیل حاصل باشد و تقریر جواب محتاج بیان نیست و این هر سه یعنی مفعولان
و فعلان و فعلن بدر مثل خبیف و مجتث افتد و مفعول بسکون لام و این مخبون محذوف ابتر ست زیرا که
از ضبن و حذف فعلا ماند و از عرج یعنی تسکین لام دو متحرک متوالی و دو ساکن کنار یک باقی ماند پس مفعول
بسکون لام بجایش نهاده فعل بسکون لام و این مخبون محذوف مقطوع ست چه از ضبن و حذف
فعلا شد پس از قطع بحذف الف و تسکین لام فعل گردید ابن قیس این هر سه را ابتر گفته و فاع و این
محذوف مکموس ست زیرا که از حذف فاعلا ماند و بسبب طمس از علامت فی ساکن باقی ماند پس فاع

فاعلاتن

مفاعیلن

که ایشان فروعش را در دو منحصر ساخته اند لیکن در اینجا بطور احتمال ذکر ساخته چنانکه گفته برین تقدیر این
فرع ثالث باشد و بغریب خاص بود و فعلان بسکون عین و آن مخبون مسکن مذال ست و این هر سه
در بعید و بسیط که بتکلف و به تتبع عرب گویند و در غریب هم واقع باشد و ابن قیس سه فرع دیگر یعنی فع اضد
و فعل مخلع و فاعلاتن مرفل و درین رکن نیز آورده و مفاعیلن را دوازده فرع دیگر ست امفاعیلان
و این مسبغ ست و در هزج افتدب مفعولان و این مقصور ست چه بحذف ساکن سبب از آخر و تسکین ما
قبلش مفاعیل بسکون لام شود پس فعولان بجایش نهند و در هزج و مضارع افتدج فعول و این محذوف
مقصور ست چه بعد حذف مفاعی و بعد قصر مفاع بسکون عین ماند پس فعول بجایش نهادند و بعضی متاخران
این را ازل نام نهاده اند و ابن قیس این را اتم گفته و ازل اتم و اخرم را نوشته پس مفاعیلن ازل نزد
او فاع باشد و فعل و این محذوف مرتمن ست زیرا که چون از مفاعیلن یکمرتبه بسبب خفیف از آخر افتند
مفاعی ماند و بمرتبه ثانیه مفاعیلن منقول فعل شد و بعضی متاخران این را عجیب نام نهاده اند و این
هر دو در هزج و مضارع افتده مفعولان محنق مسبغ باشد چه از تسبیغ فاعیلان شود و چون این محنق کنند
فاعیلان ماند پس مفعولان بجایش نهند و همین اشارت ست درین قول مصنف میم مفاعیلان بر رکن
ماقبل متصل شود تا اگر آن ماقبل ابتر یا مکفوف باشد سالم بماند بجای موحده تحتیل که این لفظ نماید از نمودن وجود
فنبی سالم در نظر آید زیرا که چون مفاعیلن ماقبل محنق مکفوف شود مفاعیل ماند و چون میم مفاعیلان مسبغ
از تحنیق سقط لام مفاعیل هیچ ندهد مفاعیلم گردد پس منفول شود بمفاعیلن و باقی از مفاعیلان برین وزن یعنی
مفعولان بماند و مفعولن محنق و بس یعنی بغیر تسبیغ زیرا که چون میم مفاعیلن بجایش متصل کردند فاعیلن
ماند پس مفعولن بجایش گذاشتند و فاعلن محنق مقبوض زیرا که چون از قبض یا و از تحنیق میم از مفاعیلن دور
شد فاعلن ماند و مفعول بضم لام محنق مکفوف زیرا که مفاعیلن از کف مفاعیل بضم لام و از تحنیق فعل بسکون ماند
پس مفعول بجایش نهادند و این هر سه فرع یعنی مفعولن فاعلن مفعول اگرچه در فروع تازی مفاعیلن هم
مذکور شده لیکن آنجا علت غیر منست چه اول اخرم و ثانی اخرم مقبوض و ثالث اخرم مکفوف ست و محنق
غیر اخرم ست فتامل ط فعلان بسکون عین محنق مقصور چه مفاعیلن از قصر مفاعیل بسکون لام و
از تحنیق فاعیل شد پس فعلان بجایش نهاده شد ی فعلن بسکون عین محنق محذوف زیرا که مفاعیلن از
حذف مفاعی و از تحنیق فاعی بروزن فعلن شد یا فاع محنق ازل چه از زلل یعنی حذف و قصر مفاع
شد و از تحنیق فاع و نزد ابن قیس فاع عین ازل ست کما سبق یب فع محنق مجبوب چه از جب
یعنی اسقاط بسبب اخیرین مفا ماند و از تحنیق فا پس فع بجایش نهادند و این جمله فروع از پنجم تا آخر

۱۲ محمد مظهر علی کلیم

مستفعلن باند و با وزن فعلن آید بسکون عین و بعد ازان در آخر مصراع ساکن دو شود تا بر وزن فعلان
شود نتوان گفت که این کن هم احذ است و هم مسبغ تا محذور مسطور لازم نیاید بل اولی آن باشد که ساکن
دوم از بقیه وتد نهند و دارند که اسقاط کرده اند آن وتد را ازان رکن یعنی ساکن دوم را که در فعلان ست
گویند از بقیه وتد ست باقی همه اش اسقاط کرده اند تا مستفعلن بعد حذف عین و لام مستفن بسکون فا و نون
بر وزن فعلان شود و گویند که از وتد دو حرکت و دو حرف یعنی از علن عین و لام باحرکتین بعیاده است حرفی ساکن که
نون باشد باقی بمانده و مارکنی را که وتد اوچنین متغیر بود مطموس نام نهادیم و همچنین اگر از فاعلاتن در صورتیکه خبن واجب
بود فاع بماند یعنی اگر از فاعلاتن بعد تصرفات فاع ماند و فرض کنند که خبن هم انجا واجب بود نتوان گفت
که این رکن محذوف مطموس ست چه از حذف تن ساقط شده و از طمس یک ساکن از علا باقی مانده با فا منضم شد تا مجموع
فاع گردید و وجه نگفتن آن اینست که انگاه مخبون نبوده باشد حرف کاف و پیچ را برای علت ست یعنی زیرا که در رکن
وقت مخبون نخواهد بود و مفروض آنست که خبن در ان لازم ست بل اولی آن باشد که این دو ساکن سبا از بقیه وتد
نهند و باقی گذارند و گویند فاعلاتن از خبن و حذف فعلا ماند پس ازان دو حرکت و یک حرف حرکت یعنی عین و لام علا و حرف عین
مثلا از وتد افتاده است و دو ساکن باقی بمانده یعنی لام و الف هر دو ساکن و بانضمام هر دو با فا فلا بسکون لام و الف
باشد که تبلغط نمی آید پس نقل کردند بجانب فاع و مارکنی را که چنین بود مدروس نام نهادیم و وجه تسمیه این هر سه
هم در آخر این فن در فصل نهم خواهد آمد و اگر در شعر عربی مانند این حالها افتادی لاشک همچنین کردندی
و مثل این اسمای عربیه نام گذاشتندی چون باین معانی مقرر شد فروعی که ارکان مذکور را از فاعیل مشکانه
در شعر پارسی امتداد بر انچه عروضیان عرب آورده اند یاد کنیم و گوئیم فعولن را در شعر پارسی فرعی دیگر
و آن فعولان ست و مسبغ باشد بزیادت ساکنی در آخر سبب و در متقارب افتد و فاعلن را چهار فرع
دیگر ست سوای فروع عربیه سابق الذکر فاعلان و این مذال ست که بزیادت ساکنی در آخر وتد حاصل
شود ب فعلان و این مخبون مذال ست زیرا که چون از فاعلان مذال الف فا از خبن اندازند فعلان ماند
ج فعلن بسکون عین و این مخبون مسکن ست چه از خبن فعلن بحرکت عین شد و از تسکین اوسط منجمله متحرکات
ثلثه فعلن گردید و هر چند در وزن همالست که مقطوع باشد اما علت تغیر غیر آنست و محذوف زینجا از فاعلن
الف و حرکت عین ست و آنجا نون و حرکت لام و وجه مغایرت علت آنکه قطع مخصوص باشد بآخر مصراع
و این تغیر در غیرش نیز یافته میشود و هر چند این تغیر یعنی مخبون مسکن بحقیقت در شعر عربی هم واقع ست چنانکه
در بن بیت یا محبوبی ادرک روحی و ارحم قلبی فاحبس عندی اما آنجا یعنی در فروع فاعلن تبازی
در شمار نیاوردیم که اقتضای مخالفت این قوم میکرد یعنی زیرا که مخالفت عروضیان تازی می افتاد

ممنوع نبود و آنچه در شعر متاخران ازین جنس زیادت در بیتهای تمام یافته شود از قبیل عیوب بود و مانع دیگر
از وقوع دو ساکن خلط قافیه بود نه وزن عروضی مثلاً در مثنوی همه بیتها و اوائل قصائد که ابیات مصرع و مقفی
بود حروف قافیه متساوی باید پس در عروض و ضرب ابیات مقفی خلط نشاید و در قصائد و غزل سوای اوائل
ابیات ضربها فقط با یکدیگر متساوی باید پس در ضرب تنها خلط نشاید یعنی یکی سالم و دیگر مسبغ نمی باید اما خلط
با عروض آنها جائز نیست پس اگر عروض سالم بود ضربش مسبغ میتواند اما اگر قافیه بگردد و متبدل شود مانند آنچه
در خاتمهای ترجیع افتد روا بود و شرح ترجیع بند در بیان مسمطات چهارخانه در صدر گذشت و چون معلوم شد
که یک قصیدهٔ ترجیعی جز بر یک وزن نشاید معلوم شود که اختلاف ما آخر مصراعها بعد حروف ساکن اقتضائی
اختلاف وزن نکند یعنی اگر در ترجیع بند بسبب تبدل قافیه یک جا در آخر ساکنی افتد و جائی دیگر دو ساکن
واقع شود وزن مختلف نشود و چون این قاعده ممهد شد گوییم چون در اواخر مصراعها دو حرف ساکن افتد اگر
جزو اخر از رکن آخر سالم بود ساکن دوم لاشک بر تسبیغ اگر آخر متحرک سبب بود یا اذاله اگر آخرش وتد بود حمل باید کرد
اما اگر آخر رکن آخر را یعنی حرف آخر رکن آخر بیت را تغیری منقصان کرده باشند تسبیغ و اذاله در وی تصور
نتوان کرد چه در آخر یک رکن حکم تغیر هم بنقصان و هم بزیادت شنیع بود و اگر در غیر آخرش نقصان کرده باشند
تسبیغ و اذاله ممکن ست پس از یخجبت یعنی بجهت عدم تصور تسبیغ و اذاله در ناقص الآخر باثبات تغیرات دیگر
غیر انچه گفته آمد احتیاج افتد مثل اعرج و مطموس چنانکه عنقریب بیاید و علت اختصاص لغت پارسی بآن
تغیرات آنست که وقوع دو ساکن در لغت تازی در اواخر مصراعها در همه جا جائز نیست انچه موجود ست
علت آن معین و مبین شده از تسبیغ و اذاله اما چون در لغت پارسی همه جا جائز ست و در غیر آن مواضع
که در تازی یافته اند واقع میشود به تغیرات دیگر احتیاج می افتد مثلاً چون آخر رکن وتد مجموع بود چنانکه در
مستفعلن و در وی قطع افتد تا با وزن مفعولن آید بعد ازان اگر در آخر شعر دو ساکن آید تا بر وزن مفعولان
شود نتوان گفت که این رکن هم مقطوع ست و هم مذال یا مسبغ اما احتمال مذال باعتبار آنکه حرف ساکن را در آخر
وتد زائد کرده اند زیرا که جزو آخر در طویل لفظ یعنی مستفعلن وتد بود و مسبغ از یخجبت که بعد قطع آخرش سبب
باقی مانده است قابل موجه نگفتن همانست که تا زیادت و نقصان حرف آخر معا لازم شمایند بل اولی آن باشد
که همچنانکه قطع عبارت از مجموع حذف ساکن وتد مجموع و تسکین متحرک دوم ست تغیر دیگر که بآن مخذور ند کور
لازم نماید اثبات کنند که عبارت باشد از تسکین متحرک دوم و بس و شک نیست که چون در مستفعلن لام را
ساکن کنند موازن مفعولان شود تا وتد علن بآن تغیر مشتمل بر متحرکی و دو ساکن شود و ما آن رکن را که وتد
او چنین بود اعرج نام نهادیم همچنین اگر مستفعلن احذ شود یعنی وتد مجموع از آخر او بیفتد مستفع ماند

وعبارتش اینست والجزء المسکن اذا کان وتده فی الصدر کمفاعیلن سماه بعض المتاخرین مجتمعا من حیث متتابعة تحقیقا جمعه لان اول الوتد المسکن یجمع مع سابقه ویلحق به کانه لیس من هذا الجزء وازین قول ثابت میشود که محبق بحقیقت جزو اول وتدست که برکن سابق پیوسته وجمع گردیده وبتحقیق صفت آنست یا وصف رکن سابق زیراکه آنحرف مسکن خود جمع کرده شده است رکن سابق مجموع معه ست ووصف کنیکه صدر وتدش ازان جدا گردیده الا مجازا واز کلام مصنف علام پیداست که محقق نام همین رکن ست که صدر وتدش مسکن گردیده زیراکه او میفرماید چون وتد در صدر رکن افتد چنانکه در مفاعیلن بعض متاخران این رکن را محقق لقب داده اند وکلام ابن قیس نیز موید آنست ونیز ازین کلام ظاهر شد که این تغیر درمیان مصراع یا آخر آن واقع میشود نه اول آن ودر وتدی واقع شود که اول رکن بود نه اوسط وآخر آن ولهذا مصنف علام میگوید وقول جاج چنان اقتضا میکند که چون وتد درمیانه افتد چنانکه در فاعلاتن بعد از خبن وتسکین عین که مفعولن میگردد آنرا مشعث خوانند پس اگر در آخر رکن افتد چنانکه در مستفعلن که مطوی مسعود تمفتعلن مفعول گردد بعده از اجتماع سه متحرک تسکین اوسط کنند ومفعولن بجایش نهند شاید که کسی آنرا لقبی دیگر نهند وما چون عبارت از تغیرات بحسب ترکیب میکنیم مطوی مسکن یاد خواهیم کرد لهذا آنرا لقبی ننهادیم وابن قیس میگوید بتحقیق هم خرم ست لیکن بحکم آنکه در اشعار عرب خرم جز در ابتدای مصاریع رو انداردند چون عجم در جمله اجزای بیت جائز داشته اند آنرا در غیر ابتدا تحقیق خوانند انتهی وظاهر ازین کلام باقول مصنف مخالفت دارد زیراکه تحقیق نزد مصنف عبارت از تسکین حرفست ونزد ابن قیس از خذف آن چه خرم اند خذف حرف اول وتدست اما بحقیقت آل هر دو یکی میتواند شد چه جائیکه محقق در وزن مفعول مفاعیلن میم ثانی را بعد تسکین بآخر رکن اول وصل میکنند وراجع بمفعولن مفعولن میگردد از جانب ابن قیس میتوان گفت که اصلش مفعولن مفاعیلن بود چون میم را تحقیق که مصداق خرم ست انداختند مفعولن مفعولن گردید پس بنظر اتحاد وزن هر دو قول باهم اختلاف ندارند آری قول ابن قیس از بودن تحقیق در اول اشعار لابد ندارد بخلاف کلام مصنف چه تسکین صدر وتد از توالی سه حرکت موقوف بر بودن حرف متحرک ماقبل آنست وآن در اول شعر صورت ندارد مگر باعتبار خرم که نادر افتد وحکمی دیگر که همه اواخر مصراعهای شعر پارسی را شامل ست آنست که وقوع یک ساکن بود ساکن ما واخر همه مصراعها وخلط هر دو بایکدیگر در یک بیت روا دارند مگر بجائی که بهمی افتد ذکر یک ساکن را بجای تسکید جواز اهمال ورنه بدیهی ست که آخر شعر جز ساکن نبود ومانع وقوع دو ساکن آن بود که وزن را غایت درازی بود که دران بحر ممکن باشد ومساوی دائره باشد یعنی بیت تام بود چون مفاعیلن چهار بار در یک مصراع پس الحاق ساکن دیگر از تسبیغ یا خرم مصراع خروج از دائره باشد وروا نبود اما در بحر رمل ومتقارب وامثال آن

بالقبل نزد خرم بعض ست فقط
محمد نظام الدین بخلاف تحقیق که بعض ست
دران الفاظ کش

در بدل افتد یعنی تسکین اوسط هر جا جائز ست لیکن اگر از تسکین بحر متبدل شود آنجا جائز ندارند چنانکه درین وزن
که فعلات فاعلاتن چهار بار از رمل مشکول ست و برین وزن ست این مصراع شاعر ع بچمن برای وزی سپه بهار بشکرد
اگر حین فعلات مسکن کنند تا این وزن شود که مفعول فاعلاتن ۴ بار از مضارع آخرب و برین وزن ست
این مصراع ع آمد بهار خرم وقت گل اندر آمد و هر یک از بحری دیگر ست چنانکه دانستی پس تسکینی که
مقتضی اشتباه بحری بحری دیگر بود نشاید و نیز باشد که شاعر حرکات و سکنات را نظامی التزام کند
که در یک کن متحرک الاوسط آرد و در دیگر ساکن مثلاً قصیده مبنی باشد بر تکرار این وزن که مفتعلن مفعولن
و تسکین عین مفتعلن آن نظام را باطل گرداند چه درصورت تسکین هر دو مفعولن گردد پس درین موضع تسکین
مذکور نشاید و بر جمله قاعده لغت پارسی آنست که بیشتر تغیرات مستعمل را در همه ابیات که بروزنی گویند
بیک نسق استعمال کنند و بطور واحد آرند و همچنین ارکان سالم و ارکان مختلط را بر یک نهج آرند مگر گاهی
این انتظام از دست رود همچنانکه دلالت میکند بر معنی لفظ بیشتر مثل اختلاف فعلاتن و فاعلاتن که یکی را
در مقابله دیگری آرند سعدی فرماید ع ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند + تا تو نانی بکف آری و
بغفلت نخوری + همه از بهر تو سرگشته و فرمان بردار + شرط انصاف نباشد که تو فرمان نبری + چه رکن
اول مصراع ثالث فقط فعلاتن واقع شده و اول مصاریع دیگر فاعلاتن ست بخلاف عادت تازی گویان
که رعایت انتظام مذکور ملحوظ ندارند چه این لغت فارسی احتمال اختلاف بسیار کند و لهذا در محرک و مسکن چون
مانعی سابق الذکر نباشد این قاعده تسکین نگاهدارند تا انتظام مذکور از دست نرود و چون در اصول
اوزان پارسی سبب ثقیل و فاصله مستعمل نیست کما سبق بتفصیله توالی سه متحرک اصلی نباشد بل بسبب تغیر سابق
بود از اجتماع این متحرکات و آن چنان بود که ساکن سبب خفیف بیفتد یعنی محذوف شود و متحرکش مجاور
دو متحرک دیگر افتد تا سه متحرک متوالی نشود و چون چنین بود تسکین اوسط جرف اول و تد باشد
مثل مفعول مفاعیلن که میم مفاعیلن حرف اوسط از سه متحرک واقع شده پس آن را ساکن کنند و مالین تغیر را
تسکین نام نهادیم و چون وتد در صدر رکن افتد چنانکه در مفاعیلن و قابلش حرف متحرک در آید صدر وتد را
از اجتماع سه متحرک ساکن کنند پس مفعول مفاعیلن بمفعولن مفاعیلن گردد بعضی متاخران این رکن را مخنق لقب
داده اند لفظ مخنق بجای معجمه و نون مشدد مفتوح از تخنیق یعنی گلو خفه کردن ست همچنانکه در نسخ عتیقه این کتاب
و صدائق معجم دیده شد بل مؤلف حدائق چون معنی لغوی آن گلو باز گرفتن ذکر کرده بودش بجای نون
متعین گردید و وجه تسمیه ظاهر ست که اول رکن را مغیر کرده اند و تخنیق هم در اول اعضا باشد لیکن از کلام
علامه نقشبند در شرح خزرجیه معلوم میشود که بجای مهمله و بای موحده از تحبیق یعنی جمع کردن ست و

۱ یعنی بحر رمل مشکول
۲ یعنی بحر رمل مشکول
۳ یعنی بحر رمل مشکول
۴ یعنی بحر رمل مشکول

و نیز بعضی از تغیرات مرکبست که در پارسی مستعمل و افراد آن که این تغیرات از آنها مرکب شده اند مستعمل نیست مثلا اخرب که عبارت از جمع مکسوف است در پارسی مستعمل است اخرم که مفرد آنست مستعمل نیست یا مستقف که جمع قبه است در بحر المضارع و نیز پارسیان بر همه وزنهای مخصوص تازیان مثل بحر طویل و بسیط و مدید تبعیت عرب بتکلف شعر گفته اند نه بطریق اقتضای طبعی خود و اصول و تغیرات ایشان بکار رفته و بوزنهای دیگر از ایشان که مقتضای طبیعت ایشان بود شعر نگفته اند از تقرد یعنی یگانه بودن در امری و از انفراد هم میتوانند و هر مصنفی از ایشان تغیراتی را که در زبان خود یافته است غیر مستعمل تازیان نهاده است که دیگران در ان متفق نیستند یعنی در وضع القاب تغیرات مخصوصه زبان خود اقتدای یکدیگر نمیکنند همچنانکه تازیان بهمدیگر اقتدا کرده اند با آنکه همه جماعت اقتدا بعروض عرب کرده اند چه این لغت فارسی بلغت عرب آمیختگی تمام دارد و بی آن مستعمل نمیتوانند بود

اگر چند لفظ که آنهم بتکلف بود پس قوله چه این لغت و چه اقتدای دیگر مردم بعروض عربست پس با مثال این اسباب یعنی اختلاف القاب فیما بینهم حداباز کردن تغیرات و فروع مستعمل در عروض پارسی تنها از انچه در عروض تازی مستعملست و تعیین القاب انچه خاص باشد بپارسی بر وجه متفق علیه متعذرست پس از آنکه یعنی غرض ما یعنی بیان القاب متعرض نشویم و بر ایراد تغیراتی که خاص باشد بعروض پارسی اختصار کنیم ای نفس تغیرات و مصادیق زحافات فارسی را خصوصا در عروض پارسی بیان کنیم نه هرچه در فارسی مستعمل باشد از تغیرات مشترکه هر دو لسان تا از الحاق آن با انچه تقدیم یافت تمامی انچه در عروض پارسی بآن احتیاج افتد حاصل آید یعنی اگر مخصوصات فارسی را با تغیرات عربیه که در گزارش تقدیم یافته است بهم ملحق سازند همه انچه در فارسی از مشترک و مخصوص حاجت افتد حاصل شود و مادر القاب انچه از تغیرات مفرد باشد و عبارت ازان و تعبیر کردن آن ضروری بود و آنرا لقبی بمانرسیده است اگرچه در نفس الامر کسی آنرا لقبی گذاشته باشد آنرا لقبی نهیم مثل اعرج و مدرس و مطموس و مسکن چنانکه خواهی دانست و از مرکبات هرچه آنرا لقبی یافته باشیم ذکر کنیم و آنرا بانچه که لقبش نیافته باشیم بحسب ترکیب عبارت کنیم و تعبیر نمائیم مثل مخبون محذوف مقطوع اگرچه این آخر بیش که تالیفش فی الجمله مقدم از تالیف مصنف ست بربع ملقب کرده لیکن تا بمصنف نرسیده باشد و القاب مرکبات از پیش خود وضع نکنیم تا القاب بسیار نشود گوئیم از جمله تغیرات عام که بشعر پارسی خاص ست یکی آنست که هر کجا سه حرف متحرک متوالی افتد تسکین اوسط روا دارند یعنی جائیکه لفظی بروزن فعلن مثلا بحرکت عین باشد آوردن لفظ دیگر موازن فعلن بسکون عین آنجا روا دارند یعنی تسکین اوسط در وزن مراد است در موزون پس متوهم نشود که ازین قاعده تسکین اوسط رمضان و خفقان هم لازم می آید حال آنکه این تسکین در بعضی از الفاظ مثل جویان آمده است نه مطلقا و در یک وزن متحرک و مسکن باهم بیامیزند پس گویا هر دو یک حکم دارند چنانکه در بحور معلوم شود و این حکم مطرد ست و قانون کلی ست بهر جا الا آنجا که مانعی افتد مثلا باشد که بحر بسبب تسکین

مفاعیل مقصور فرع مفاعیلن همه فروع بچهل و یک میرسد و مخفی نماند که مصنف علام از پنج حرف افراد او جمعاً
مراتب اعداد بحساب جمل مراد داشته است و در نقوش این حروف به تبعیت حکما و اهل هندسه و هیئت پرداخته
که از شکل جیم بر سر آن اکتفا ساخته و صورت کاف را که دلالت بر عدد و بست میدارد در مرکبات بدین شکل
اک نگاهداشته و فی الجمله در ینباب سابقان نیز اشارتی کرده شد و از هشت وزن اصول که بحقیقت ده باشند
چنانکه در نسخ چهار در اینجا ای درین فروع مذکوره معدوده داخل ست یکی فعولن دوم مفاعلن هر دو فرع مفاعیلن
سوم مفاعیلن فرع مفاعلتن چهارم مستفعلن فرع متفاعلن پس این چهار اگرچه بنسبت اصول خود نیز فرع واقع شده
لیکن بسنبت فروع خود اصول ست و چهار خارج و آن فاعلاتن و مفاعلتن و متفاعلن و مفعولات ست پس اگر
این چهار را بر سی و هشت فروع بیفزایند جمله اوزان اصول و فروع چهل و دو باشد و بحسب آنچه گفتیم فاعلاتن
هم داخل فروعست پس بزیادت سه باقی بر چهل و یک چهل و چهار باشد و القاب این ارکان افاعیل که از جهت
تغیرات نهاده اند آنچه مولف مهست یعنی برای آن نامی تالیف شده مفرد باشد یا مرکب در لفظ سی و چهار
بست تغیرات مفرد را و آن اینست ا مخبون ب مطوی ج مقبوض د مکفوف ه مضمر و مصنوب
ز موقوف ح مکشوف ط مقصوری ی مقطوع یا محذوف یب اخذیج اصلم ید مشعث
یه اثلم یو اخرم یز اعضب یح مسبغ یط مذال ک مرفل و چهارده مرکب او آن اینست مشکول
ب مخبول ج معقول د منقوص ه مقطوف و موقوص ز مخزول ح ابتر ط ازم ی اشتر
یا اخرب یب اقصم یج اجم ید اعقص اما موفور و معری اگرچه در ضمن القاب سابق طرد انکور شده
لیکن چون تغیری در آنها راه نیافته از القاب مزاحفات خارج ست و همچنین خرم که از عوارض ارکان نیست
بل از عوارض ابیات کما سبق و در مشعث نظر و تامل ست یا مفرد ست یا مرکب و مختار مصنف اگرچه ترکیب است
به تبعیت حاج لیکن چون اکثر عروضیان با فراد آن قائل بوده اند مصنف علام نیز اینجا در مفردات شمرده
و با خلاف آرا در آن اشارت کرده و این جمله از زحافات و فروع تعلق بزبان تازی دارد اما در فارسی
تغیرات و القاب آنچنان مضبوط نیست از جهت آنکه در پارسی بسیار و زنهاست که در پیشتر در زمان پیشین بر آن
شعر گفته اند و بنزدیک متاخران آن وزنها متروکست و بسیار وزنهاست که متاخران بنوی بتقدیم موحده
بر نون و یای مصدری یعنی بتازگی استعمال کرده اندای بر وزن نو گفته اند که در زمان سابق بر آن وزن
نمیگفتند و آن را اصول و فرع بر وجهی دیگرست از ترتیب ارکان در بعضی از بحور خواه آن بحر در عربی
نیامده باشد چنانکه قریب یا آمده باشد لیکن بوجهی دیگر مثل بحر مجتث که اصلش در عربی مس تفع لن فاعلاتن
فاعلاتن دو بارست و در فارسی مس تفع لن فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن دو بار و قس علیه اختلاف الفروع و

---

له یعنی این جمله
بتمامها در زبان
مستعمل نیست پس
بعضی در پارسی
آن نباشد پس
مشعث در اینجا
آورده که بعضی
از اینها در پارسی
مستعمل

فعلن بحرکت عین و آن اُخذست چه از متفاعلن چون وتد افتاد متفا ماند بروزن فعلن ز فعلن بسکون
عین و آن مضمر واحذست زیراکه از اضمار و حذف متفا بسکون تا ماند بروزن فعلن ح متفاعلان و آن
مذال ست بزیادت حرف ساکن در آخر ط مستفعلان و آن مضمر مذال ست چه از اضمار مستفعلن واز
ازاله مستفعلان شدی مفاعلان و آن موقوص و مذال ست چه از وقص مفاعلن و از ازاله مفاعلان
شد یا مفتعلان و آن مخزول و مذال ست چه از خزل مفتعلن و از ازاله مفتعلان گردید ب متفاعلاتن
و آن مرفل ست بزیادت سبب در آخر تا متفاعلنتن گردید پس متفاعلاتن بجایش نهادند ج مستفعلان
واین مضمر و مرفل ست چه از اضمار و ترفیل متفاعلنتن بسکون تای اول و نون بروزن مستفعلاتن
گردید یه مفاعلاتن و آن موقوص و مرفل ست زیراکه از وقص و ترفیل مفاعلنتن شد پس مفاعلاتن
بجایش نهادند یه مفتعلاتن و آن مخزول و مرفل ست زیراکه از خزل و ترفیل متفعلنتن گردید پس مفتعلاتن
موازنش را بجایش نهادند و این جمله خاص بود بکامل پس جمله این فروع اصول ارکان عشره هفتاد
و سه است یعنی از جمع کردن شش فرع برای مفعولن و دو برای فاعلن و شش برای مفاعیلن و یازده برای
فاعلاتن متصل و همین قدر برای مفعولات و یک برای فاع لاتن منفصل و نه برای مستفعلن متصل و چهار برای
مس تفع لن منفصل و هشت برای مفاعلتن و پانزده برای متفاعلن هفتاد و سه حاصل میشود و اگر
پنج فرع دیگر فاعلن و یک فرع دیگر مفاعیلن چنانکه سابق نوشته شد و یک فرع دیگر مستفعلن چنانکه مصنف
خود اشاره بشذوذش فرموده افزوده آید جمله فروع هشتاد و میشود و اوزان آن سی و هشت و سبب قلت
اوزان با وجود کثرت فروع آنست که یک وزن فروع متعدده را شامل میباشد مثل مفاعلن که یک وزنست اما
اگر فرع مستفعلن قرار دهند مخبونست و اگر فرع مفاعیلن گویند مقبوض ست و اگر فرع متفاعلن تصور نمایند
مضمر مخبونست و اگر فرع مفاعلتن باشد معقولست و قس علی ذلک الفروع الأخر و آن اینست ا فع ب
فَعَل بسکون عین و حرکت لام ج فعل بحرکت عین بسکون لام ه فعلن بسکون عین و فعول بسکون لام و فعول بحرکت
لام ز فعلن بحرکت عین ح فعلان بحرکت عین ط فعولن ی فاعلن یا مفعولن یب مفعلاتن
یج فعلتن یه مفاعیل یو فاعلان هر دو بسکون نون یز مفعول یح مفاعلن یط مفاعیلن
ک فعلات بحرکت تا ک مفتعلن ا ب فعولات ا ج فاعلات بحرکت تا در هر دو ا د فعلیان بمثناة تحتانی
مشدده ا ه مستفعل ا و مفعولان ا ز فعلتان بمثناة فوقانیه مخففه ا ح مفاعلان ا ط مفتعلان ل مفاعیل
ل ا مستفعلن ل ب فاعلیان ل ج مستفعلان ل د متفاعلان ل ه مفاعلاتن ل و مفتعلاتن ل ز مستفعلاتن
ل ح متفاعلاتن و بزیادت سه وزن دیگر یکی فاعلاتن دوم فعل بسکون عین و لام فرع فاعلن سوم

وکشف معولامی ماند بروزن فعولن پس نقل بجانبش کردند واین چهار در سریع و منسرح افتدح فاعلان
وآن مطوی موقوف ست چه از طی واو مفعولات و از وقف حرکت آخرش بفتا دپس مفعلات بسکون تا باشد
تا فاعلان بجایش نهادند ط فاعلن وآن مطوی مکشوف ست زیراکه از طی واو مفعولات و از کشف تای آن
دور شد تا مفعلا باقی ماند پس فاعلن بهمو رنشر ا اختیار کردندی فعلن بحرکت عین وآن مخبول مکشوف ست
چه از خبن طی که جزل عبارت از انست و کشف معلامی ماند پس فعلن شد یا فعلن بسکون عین وآن
اصلم ست زیراکه چون از مفعولات و تد بسبب صلم لغا مفعو ماند و آن معاز ن فعلن ست واین چهار در سریع افتد
و مفاعلتن بر اهشت فرعست ا مفاعیلن وآن معصوب ست زیراکه چون از عصب ثانی سبب ثقیل را
که حرف پنجم رکن ست ساکن کردند مفاعلتن بسکون لام شد پس مفاعیلن بر ابقاش گذاشتند مفاعلن
وآن معصوب ست پس مقبوض و آنرا معقول خوانند چه از مفاعیلن معصوب چون یار ا قبض انداختند
مفاعلن شد وصاحب خزرجیه و دیگران گویند عقل عبارت از انداختن متحرک ثانی سبب ست که خامس رکن
باشد و آنرا از زحافات مفرده میشمارند ح مفاعیل وآن معصوب و مکفوف ست و آنرا منقوص خوانند زیراکه
چون در مفاعیلن معصوب کف واقع شد مفاعیل باقی ماند م فعولن و آن معصوب ست و محذوف و آن را
مقطوف خوانند چه از مفاعیلن معصوب چون سبب آخر حذف کردند مفاعی ماند و فعولن شد
ه مفتعلن و این اعضب ست زیراکه بعد از حرم یعنی انداختن میم فاعلتن بحرکت لام باقی ماند پس مفتعلن بجایش
واقع گردید و مفعولن و آن اعضب و معصوبست و آنرا اقصم خوانند زیراکه چون از مفاعیلن معصوب میم دور
شد بسبب عضب فاعیلن ماند و مفعولن گردید ز فاعلن و آن اعضب و معقول ست و آنرا اجم خوانند زیراکه چون
از مفاعلن معقول میم بسبب عضب دور شد فاعلن باقی ماند ح مفعول بحرکت لام و آن اعضب و منقوص ست
و آنرا اعقص خوانند زیراکه چون از مفاعیل منقوص میم دور شد فاعیل ماند پس مفعول مقامش نهادند و این جمله
بوافر خاص باشد چه اصل این فروع در غیر وافر یافته نمیشود متفاعلن را پانزده فرعست استفعلن و آن
مضمر ست چه از اضمار متفاعلن بسکون تا گردید پس مستفعلن را بجایش نهادند ب مفاعلن و آن مضمر ست
پس مخبون و آنرا موقوص خوانند زیراکه چون در مستفعلن مضمر خبن واقع گردند و سین افتاد مفتعلن ماند
بروزن مفاعلن و بسیاری از اهل فن وقص را از القاب مفرده قرار داده اند و گفته اند که آن در کردن متحرک ثانی سبب ست که دوم رکن
باشد اما آمال در و تغیر و احدج مفتعلن و آن مضمر و مطویست و آنرا مخزول خوانند بجا جیم و زای معجمه زیراکه از اضمار و طی مستفعلن ماند
پس مفتعلن منقول گردید م فعلاتن بحرکت عین و آن مقطوعست زیراکه چون از قطع متفاعل بسکون لام شد فعلاتن را بجایش مستفعل
کردند م فعولن و آن مضمر و مقطوعست زیراکه از اضمار و قطع متفاعل بسکون تا و لام گردید بروزن مفعولن و فعلن

تا مُتَفعِلن شد پس منقول بمفاعلن گردید ب مفتعلن و آن مطویست بحذف فا تا مستعلن شد پس مفتعلن
بجایش گذاشتند ج فعلتن بحرکات چهارگانه و آن هم مخبونست و هم مطوی و آنرا مخبول خوانند پس از
حذف سین بخبن و حذف فا بطی متعلن شد بروزن فعلتن و این هر سه در بسیط و رجز و سریع و منسرح افتد
م مفعولن و آن مقطوعست چه از قطع مستفعل بسکون لام شد پس منقول گردید بجانب مفعولن ه فعولن و آن
مخبون و مقطوعست چه از خبن و قطع در مستفعلن متفعل بسکون لام شد و آن بروزن فعولن ست پس بجایش
نقل کردند و این پس این زحاف را تخلیع گفته و این فع و در بسیط و رجز افتد و مستفعلان و آن مذال ست
چه بزیادت حرف ساکن در آخر مستفعلن تلفظ متعذر بود و غیر مانوس بودن هم ظاهر لهذا منقول بجانب
مستفعلان کردند ز مفاعلان و آن مخبون مذال ست ح مفتعلان و آن مطوی مذال ست ط فعلتان
و آن مخبول مذال ست چه از خبل فعلتن شود و از زیادت حرفی در آخر آن فعلتان گردد و این چهار در بسیط
افتد و فرعی دیگر بطریق شذوذ آمده است که خلیل نیاورده و آن مخبون احذ ست بروزن فعل چه از خذف
مستف شود و از خبن مستف پس فعل بجایش گذاشتند و زمخشری دو فرع دیگر آورده یکی مستفعل بکفوف
و دیگر مفاعل مشکول پس این هر دو از فروع مس تفع لن مفعول ست چه کف اسقاط ساکن هفتم سببی ست و آن
در مفصول بود نه در موصول اما زمخشری چون مفصول را جداگانه نیاورده فروع هر دو را یکجا جمع کرده
مس تفع لن مفروقی را چهار فرعست ا مفاعلن و آن مخبونست و در خفیف و مقتضب و مجتث افتد
ب فعولن و آن مخبون مقصورست چه از خبن و قصر متفعل بسکون لام شد پس فعولن بجایش گذاشتند
در خفیف افتد ج مستفعل بضم لام و آن مکفوف ست بحذف ساکن بسبب حرف هفتم از کن م مفاعل
و آن مشکول ست یعنی مخبون و مکفوف پس چون سین از خبن و نون از کف دور کردند متفعل باقی ماند بروزن
مفاعل و این هر دو خفیف و مقتضب افتد و مفعولات را یازده فرعست ا فعولات و آن مخبونست بحذف فا
تا معولات ماند پس منقول شد بفعولات و بعضی مفاعیل بجایش نهند لیکن اول بهتر ست تا التباس آن
بمفاعیل مقصور ساکن اللام در کتابت لازم نیاید ب فاعلات بضم تا و آن مطویست زیرا که بعد طی
مفعلات ماند پس فاعلات بجایش نهادند و هر دو در منسرح و مقتضب افتد ج فعلات و آن مخبولست ای
مخبون و مطوی چه ازین هر دو مُعلات باقی ماند پس نقل کردند بجانب فعلات و در منسرح افتد م مفعولان
و آن موقوفست چه از وقف حرکت آخر زاید در کرده مفعولان بجایش گذاشتند ه فعولان و آن مخبون موقوفست
چه از خبن و وقف معولات بسکون تا شد پس منقول بفعولان گردید و مفعولن و آن مکشوف ست زیرا که چون از
مفعولات تا را انداختند مفعولا باقی ماند پس منقول شد بمفعولن ز فعولن و آن مخبون مکشوفست چه از خبن

حاشیه: لام خذ بالنقطتین اول حذف الثانی من متفاعلن و هو ساکن السبب الاخیر و نقل ما قبله الی ما بعده و اسکن الاول و حذف الثانی و هو متحرک
حاشیه: الجدیر بالذکر ان الزمخشری لم یذکر فی المفصول الا فروعا ثلثة و هی مفاعلن و فعولن و فاعلن و ذکر فی الموصول فروعا اربعة و هی مفاعیلن و فعولن و فاعلن و مفعولن
حاشیه: و ذکر فی مفاعلتن المفصول فروعا اربعة و هی مفاعلن و فعولن و فاعلن و مفعولن و ذکر فی مفاعیلتن الموصول فروعا ثلثة و هی مفاعیلن و فعولن و فاعلن
حاشیه: و الاخذ بالاحتیاط فی هذا الباب اولی و احری
حاشیه: مصدر الاخذ بالنقطتین ست
حاشیه: یا اخذ بالنقطتین بروزن فعل
حاشیه: حذف بالنقطتین ست
حاشیه: چنانکه صاحب تلخیص و غیره
حاشیه: موصوف محذوف

و بدانکه مقطوع در غیر اواخر مصراعها جائز نیست و در بحر غریب فعلن در غیر اواخر مصراعها استعمال میکنند
پس ظاهر آنست که فعلن اینجا مخبون مسکن ست همچنانکه در مشعث گفته آمد و برین تقدیر این فرع ثالث
باشد و بغریب خاص بود باید دانست که خلیل احمد فاعلن را در فرع آورده است لهذا زمخشری و مصنف همین
دو را ذکر کرده اند لیکن خفش چهار دیگر در متدارک جائز داشته اول فاعلاتن مرفل دوم فاعلان مذال
سوم فعلاتن مخبون مرفل چهارم فعلان مخبون مذال و فرآیکی دیگر فعل احذ مذال در بسیط جائز داشته پس اینهمه
هفت باشد در لفظ و بتحقیق مصنف که مخبون مسکن را غیر مقطوع قرار داده بحقیقت هشت بود مفاعیلن را
شش فرع ست نزد خلیل و پیروانش و خفش هفتم آورده و آن مفاعیل بسکون لام یا فعولان بسکون نون
مقصور ست و ثانی بهتر ست تا التباس در کتابت بمفاعیل بکفوف لازم نیاید و این در طویل افتد ا مفاعلن
و آن مقبوض ست بحذف یای مفاعیلن که حرف خامس ساکن سبب ست ب مفاعیل و آن
مکفوف ست و این هر دو در هزج و طویل و مضارع افتد ج مفعولن و آن اخرم ست بحذف میم تا فاعیلن
ماند پس منقول شد بجانب مفعولن و در هزج تنها افتد مه فاعلن آن اخرم و مقبوض ست بحذف میم و یا و آنرا
اشتر خوانند ه مفعول و آن اخرم و مکفوف ست پس از کف مفاعیل شد و از خرم فاعیل تا مفعول بجایش
نهادند و آنرا اخرب خوانند و این هر دو در هزج و مضارع افتد و فعولن و آن محذوف ست چه از حذف مفاعی
شود بر وزن فعولن و در طویل و هزج افتد فاعلاتن مجموعی را یازده فرع ست ا فعلاتن و آن مخبون ست
ب فاعلات و آن مکفوف ست بحذف نون ساکن سبب که هفتم رکن ست ج فعلات بضم تا و آن هم
مخبون ست و هم مکفوف و آنرا مشکول خوانند و این هر سه در رمل و مدید و خفیف و مجتث افتد مه فاعلان
و آن مقصور ست زیرا که چون نون فاعلاتن را بقصر حذف کرده ما قبلش را ساکن کردند فاعلات بسکون تا ماند
پس نقل کردند بفاعلان تا التباس بفاعلات بکفوف لازم نیاید در مدید و رمل افتد ه فعلان و آن مخبون
و مقصور ست و در رمل افتد و فاعلن و آن محذوف ست چه بعد حذف کردن تن فاعلا باقی ماند پس فاعلن
بجایش نهادند ز فعلن بحرکت عین و آن مخبون و محذوف ست و هر دو در رمل و مدید و خفیف افتد ح فعلن
بسکون عین و آن ابتر ست یعنی حذف و قطع پس از حذف فاعلا و از قطع فاعل بسکون لام شد تا فعلن بجایش
نهادند و در مدید افتد ط فاعلیان و آن مسبغ ست چه بزیادت حرف در آخر فاعلاتان شد پس فاعلیان را
بجایش نهادند ي فعلیان و آن مخبون مسبغ ست و هر دو در رمل افتد یا مفعولن و آن مشعث ست تفصیلش
گذشت و در خفیف و مجتث افتد بل در ضرب این هر دو فاع لاتن مفروقی را یک فرع ست ا فاعلات
و آن مکفوف ست و در مضارع افتد مستفعلن مجموعی را نه فرع ست ا مفاعلن و آن مخبون ست بحذف سین

عریان کردن و وجه مناسبت مخفی نیست که رکن را از تغیر عریان کرده اند و ظاهر کلامش مشعر بر انست که معری صفت
عروض و ضرب هر دو باشد و یوافقه کلام صاحب المفتاح ایضا لکن از کلام زمخشری معلوم میشود که معری وصف
ضربست نه غیر آن و لفظش اینست اذا زید علی آخر الضرب زیادة لیست منه سمی زائدا و اذا لم یلحقه هذه الزیادة سمی
معری اما تغیرات مرکب یا شد که ثنائی بود یعنی مشتمل بر دو تغیر و یا شد که ثلاثی بود یعنی مرکب از سه تغیر از انجمله بعضے را
لقب خاص بود یعنی لفظ مفرد برای آن موضوع بود مثال ثنائی جبل که عبارت ست از خبن و طی و مثال ثلاثی
اجم که عبارت ست از مصوب و مقبوض و اعضب چنانکه خواهی دانست و بعضی را نبود و بسبب ترکیب ازان عبارت
کنند یعنی از ترکیب مفرداتش تعبیر کنند مثل مخبون مذال چنانکه خواهی دانست و ما در اثنای ذکر فرعها که هر یکے را
مستقل ست ذکر القاب مرکبات ایراد کنیم انشاء الله تعالی گوئیم فعولن را شش فرع مستعمل است اول فعول
بضم لام و آن مقبوض ست بحذف ساکن سبب خفیف که حرف پنجم از رکن واقع شده ب فعلن بسکون عین
و آن اثلم ست فاسقط گفتند از فعولن عولن بماند بسبب خرم فعولن که مسمی بثلم ست کما سبق پس عولن غیر مستعمل را
بدل باین لفظ کردند که مستعمل ست و لغت عرب یعنی کردن و دروزن همانست لیکن فرق در کتابت ست
که اهل لغت بدون نون نویسند بدین شکل فعل بخلاف عروضیان که نون تنوین را می نگارند و در همه
مواضع بقدر جهد این شرط را رعایت میکنند و جائیکه ممکن نباشد بناچاری بلفظ مهمل تعبیر میکنند مانند دفع
و فعل کما سقف علیه و ما تخفیف و در فروع دیگر انهمینی را ذکر نخواهیم کرد چه قانون کلی برای فهم مرام کافیست
ج فعل بسکون عین و بضم لام و آن اثلم است و مقبوض پس از ثلم عولن ماند و از قبض عول تا فعل بجای
نهاد ند و بلقب اثرم خوانند و این لقب مرکب ست که مصنف علام حسب الوعد بذکرش در فروع
پرداخته و این سه فرع هم در طویل افتد و هم در متقارب م مفعول بسکون لام که بعد حذف ساکن سبب
و تسکین متحرکش از فعولن باقی مانده است و آن مقصور ست ه فعل بحرکت عین و سکون لام و این محذوف
بحذف سبب از فعولن تا فعو ماند پس منقول بفعل کردند و فع و بعضی گویند فل و آن محذوف ست و مقطوع
چه بعد حذف فعو ماند و چون بقطع ساکن و تدرا که واو ست انداختند و عین ما قبلش را ساکن کردند فع شد
و آنرا ابتر خوانند و اینهم لقب مرکبست و ابن قتیس گوید ابتر انداختن وتد ست تا از فعولن لن ماند و در منصوبات
از مرکبات نخواهد بود و این فروع سه گانه اخیره در متقارب افتد فقط و صاحب خزرجیه گوید محذوف در طویل
نیز افتد فاعلن را دو فرع ست ا فعلن و آن مخبون ست بحذف الف فاعلن و در مدید و بسیط و غریب
افتد ب فعلن بسکون عین و آن مقطوع ست زیرا که چون ساکن وتدرا از فاعلن که نون کلمات بسبب قطع
دور کردند و ما قبلش را ساکن کردند فاعل شد پس منقول بفعلن کردند و در بسیط و غریب یعنی متدارک مستعمل ست

ساقط شود یعنی از وتد مفروق پس از مفعولات مفعولا ماند و راجع شود بمفعولن و رکن را مکشوف خوانند
از کلام مصنف در فصل نهم چنان مستفاد میشود که این لفظ بشین معجمه است اما تحقیق نزد زمخشری و سکاکی
آنست که بمهمله است و تفصیلش دران فصل خواهی دانست انشاء الله تعالی اما صاحب مفتاح کسف را مرکب
از وقف و کف قرار داده و کف نزدش عبارت از حرف ساکن هفتم ست خواه در سبب باشد یا در وتد
وسوم آنکه وتد مفروق تمامه بیفتد و رکن را اصلم خوانند پس از مفعولات مفعو ماند و منقول شود بفعلن صاحب
حدائق المعجم گوید بعضی عروضیان قطع را در فاعلاتن صلم خوانده اند و بعضی عروضیان این زحاف را
حذذ خوانند از بهر آنکه سقوط وتد ست از آخر جزو و همچنانکه در عروض تامی سقوط وتد متفاعلن را حذذ خوانند
در عروض پارسی سقوط وتد مستفعلن را حذذ خوانند و این اسم بدین زحاف لائق ترست و صلم بقطع وتد
فاعلاتن لائق تر و اما تغیر بزیادت که خاص بود باوائل مصراعها آنرا خزم بخا و زای معجمتین خوانند
و بیشتر وقوعش در اول مصراع اول بود و گاهی در اول مصراع ثانی باشد و بیک حرف بود و زیادت از
یک حرف نادر تر بود یعنی خودش فی نفسه نادر ست اما زیادت از یک حرف نادر تر بود و در عربی هم نادر ست
اما در فارسی نادر تر باشد و غایتش کلمه مرکب از چهار حرف یافته آمد یعنی مرکب از دو سه و چهار هم میباشد اما
خزم کلمه جداگانه باشد نه جزو کلمه دیگر چنانکه بعد ازین مثالش در فصل هشتم ایراد کرده شود و آن تغیر را بارکان
و اجزا هیچ تعلق نباشد بل خارج باشد از وزن و تقطیع و لهذا مصنف علام بیانش را بعد ذکر بحور آورده و آنچه
سالم باشد از خزم صاحب مفتاح آنرا مجرد نام نهاده پس اولی آنکه این تغیر را از احوال ابیات شمرند نه از احوال
ارکان یعنی چون این زیادت در کدام رکن مقتضی میباشد و در اشعار یافته میشود پس این را از متعلقات ابیات باید
و ذکرش در اینجا بالتبع واقع شده بنظر تو هم زیادت در اول رکن همچنانکه اهل لغت تسکین را در رسم اصلی مذکور
مینمایند و اما تغیر بزیادت که خاص بود باواخر مصراعها و آن دو نوع بود اول آنکه حرفی ساکن زیادت کنند
پس اگر آخر رکن سبب خفیف بود رکن را مسبغ خوانند بسین مهمله و فتح با از تسبیغ یا بشین معجمه و عین مهمله از اشباع
و معنی هر یک در فصل نهم مذکور شود پس مفاعیلن از تسبیغ مفاعیلان شود و فاعلاتن فاعلاتان گردد
و راجع شود بفاعلیان و اگر وتد مجموع بود مذال خوانند از اذالة و مذیل از تذییل نیز پس مستفعلن و متفاعلن
باین تغیر مستفعلان و متفاعلان گردد و متاخرین این هر دو را در حشو نیز گاهی می آرند و دیگر آنکه سبب خفیف
زیادت کنند و آن هر جا واقع نشود الا در آخر متفاعلن بیفتد و خاص بود بوزن مجزو و باآخر بیت و رکن او را
مرفل خوانند از ترفیل تا متفاعلن متفاعلتن شود و بجایش متفاعلاتن گذارند و هر رکن را که تغیران
بزیادت در آخر رکن ممکن بود و ازان تغیر بالفعل خالی بود آنرا معری خوانند بصیغه مفعول از تعریه یعنی عریان

فی کیف عبارت است از مذاق این سه کلمه

و نوعی دیگر ست از تغیر که در وتد فاعلاتن افتد آنجا که این رکن آخر مصراع بود در بعضی بحر ها یعنی در ضرب بیت مصرّع وافی خفیف و مجزو مجتث مگر بطریق ندرت در غیر مصرع نیز یافته شود کذا قال الزمخشری تا با وزن مفعولن آید و آنرا مشعث خوانند و بعضے گفته اند این تغیر خرم ست و این قول اخفش ست و متحرک اول از وتد یعنی عین علا بیفتاده است تا فاعلاتن ماند و منقول بمفعولن گردید و بعضی گفته اند قطع ست یعنے الف علا را انداخته لامش را ساکن کردند تا فاعلتن شد و منتقل بمفعولن گردید و این قول قطر بست و بعضے گفته اند متحرک دوم از وتد یعنی لام علا بیفتاده است زیرا که قریب آخر ست و آخر محل تغیر باشد و این مذهب خلیل ست و در بعض نسخ چنین دیده شد و بعض گفته اند قطع ست و متحرک دوم افتاده است و این عبارت ظاهرا صحیح نیست زیرا که در قطع اسقاط ساکن و تد و تسکین قبلش باشد نه حذف متحرک دوم و توجیهش بدین نهج ممکن ست که در قطع دو مذهب ست یکی آنکه گذشت دوم حذف متحرک دوم وتد کذا نقله الاسنوی فی نهایة الرغیب عن ابن القطاع و مآل هر دو واحد ست چه اگر از فاعلن مثلاً نون را حذف کرده لام را ساکن کنند فاعل بسکون لام ماند پس منقول شود بفعلن و اگر لام فاعلن را حذف کنند فاعن ماند نیز منقول شود بفعلن و این نسخه مبنی ست بر همین تفسیر و زجاج گفته است این تغیر مرکب ست اول خبن کرده اند بحذف الف فا تا فعلاتن ماند و بعد ازان تسکین حرف اول تد کرده تا فعلاتن بسکون عین گردیده منقول بمفعولن شد و این بقیاس نزد یکتر ست زیرا که بر ین قول اعتراضی وارد نمیشود و بخلاف هر یک از مذاهب سه گانه سابقه که مخدوش ست چه خرم جز در وتدی نیفتد که حرف اول رکن بود از اول مصراع و تشعیث در آخر مصراع افتد معهذا وتد خرم اول رکن نیز واقع نشده پس مذهب اول باطل شد و قطع جز در رکن وتدی نیفتد که آخر رکن بود از آخر مصراع و تشعیث اگرچه در آخر مصراع بود لیکن وتدش در وسط رکن واقع شده پس مذهب دوم نیز باطل شد و اما اسقاط متحرک دوم وتد مجموع در هیچ صورت دیگر واقع نیست پس مذهب خلیل نیز مخدوش گردید و جواب هر یک از این اعتراضات آنست که مراد شان از قطع و خرم بطریق تشبیه ست نه بحقیقت و از همین زجاج را هم گزیری نیست چه بعد خبن فعلاتن را از فعلاتن بفاصله تشبیه داده و تسکین عینش را باضمار مشابه ساخته ورنه اضمار حقیقة دو سبب ثقیل بود نه در وتد مگر آنکه تسکین را عام تر از اضمار گوید و سلمه مذهب المصنف اما جواب از جانب خلیل آنست که بسیاری از تغیرات چنان شنیع اند که نظیر آنها یافته نمیشود و اما آنچه در وتد مفروق افتد سه نوعست و هر سه خاص ست باواخر مصراعها

اول آنکه متحرک دوم ساکن شود تا دو ساکن یعنی حرف دوم و سوم جمع آید و آن رکن را **موقوف** خوانند مثل آنکه تای مفعولات را ساکن کنند و در یخالت منقول شود بمفعولان اگر گوئی وجه نقل بودن لفظ غیر مانوس مفعولات چنین نیست گوئیم این نقل برای فرصت میان موقوف و غیر موقوف در کتابت و دوم آنکه متحرک دوم

مفعولان

حذف فعل بسکون لام و فعولن و فاعلن شود و در مفاعلتن و فاع لاتن و مس تفع لن نیامده و اما آنچه
در سبب ثقیل افتد یک نوع بود و از تغیرات عام بود یعنی هر جا که از رکن واقع شود و آن تسکین متحرک دوم
سبب باشد پس اگر متحرک دوم سبب حرف دوم رکن بود در رکن را بعد از تغیر **مضمر** خوانند پس متفاعلن بعد
سکون تا از اضمار منقول مستفعلن گردد و اگر حرف پنجم بود در رکن را **معصوب** خوانند پس مفاعلتن
بعد اسکان لام راجع بمفاعیلن گردد و در غیر این دو موضع یعنی دوم و پنجم این تسکین نیفتد و اما آنچه در وتد
مجموع افتد خاص بود یا باوائل مصراعها یا باواخر و در بین یعنی وتد مجموع تغیر عام نباشد که بجمیع ارکان شامل
بود اما آنچه باوائل ارکان در اول مصاریع خاص بود اسقاط متحرک اول باشد از وتد آنرا **خرم** بالفتح
و سخای معجمه و رای مهمله خوانند و قوعش یا در فعولن بود تا عولن ماند و منقول بفعلن گردد و رکن را **اثلم** خوانند
یا در مفاعیلن بود تا فاعیلن ماند و بمفعولن منقول شود و رکن را اخرم خوانند و یا در مفاعلتن بود پس آن
راجع شود بمفتعلن و رکن را **اعضب** خوانند بعین مهمله و ضاد معجمه و در غیر این سه موضع خرم نبود یعنی در فعولن
و مفاعیلن و مفاعلتن هر سه رکن که اولش وتد مجموعست واقع شود نه در غیر آن که اولش وتد مجموعی نبود و در
بحر طویل و وافر و هزج و مضارع و متقارب بحور خمسه یافته میشود و این تغیرات خرمیه بیشتر در اول بیت بود
یعنی در صدر خاصه در اول قصیده یعنی در اول بیت اول قصیده و قوعش در اول مصراع دوم نادر بود
بدانکه در وقوع خرم اختلاف ست نزد بعضے خاص بود بصدر اول قصیده و نزد خلیل در صدر هر بیت قصیده
جائیست و در ابتدا و نزد اخفش در صدر و ابتدا هر دو جائز بود بل اخفش جواز وقوعش را در هر جزو بیت از بعضی
نقل کرده و مصنف علام گوید محاکمه کرده است درین مذاهب مگر فرق بکثرت و قلت نموده و بیتیکه خرم
در صدرش آمده اینست ؎ لا یحزنک اللہ الامیر فانني ✤ لآخذ من جالاته بنصیب ✤ و آنکه در ابتدایش
آمده اینست ؎ فلما اتاني واسمه ربنله ✤ قلت له اهلا و سهلا و مرحبا ✤ و آنکه در هر دو مصراعش آمده اینست
؎ لکن عبید اللہ لما اتیته ✤ اعطی عطاء لا قلیلا و لا نزرا ✤ و باز ای خرم رکنی را که در و خرم ممکن بود و از
خرم بسلامت بود موفور خوانند یعنی خرم و وفور هر دو صفت مقابل یکدیگرند و در اول رکن وتدی متوارد
و متعاقب میشوند پس اگر در رکن ممکن الخرم خرم نکردند آن رکن را موفور خوانند و وجه تسمیه ظاهرست که کدامی
از حروفش ناقص نشده بل همه اجزا بوفور و تمامها موجودند و اما آنچه خاص باواخر مصراعها بود دو نوع بود
یکی آنکه ساکن وتد را بیفگنند و متحرکش را ساکن کنند و آن رکن را **مقطوع** خوانند پس مستفعلن بعد قطع
مستفعل شود و راجع گردد بمفعولن و دوم آنکه وتد را بیفگنند و این رکن را احذ مهمله با زا معجمه خوانند و بعضے
بجیم و دال مهمله گویند پس مستفعلن و فاعلن و متفاعلن از حذف فعلن بسکون عین و فع و فعلن بحرکت عین شود

یا تازی خاص بود یا سپارسی یا در هر دو لغت مستعمل بود و چون سبعت در شعر تازیان راست و خلیل احمد که
مستخرج عروض الشیانست بر اکثر اشعار تازیان واقف بوده تغیرات آن لغت را احصا کرده است و آنرا
القاب مناسبه نهاده و آن سی و چهارست که مصنف علام بشمار خواهد آورد و در پارسی و دیگر لغات
نچنانست که آنهمه تغیرات معتبر داشته باشند بلکه بعضی ازان تغیرات فرا گرفته اند و بعضی که خاص بلغت خود
یافته اند بآن اضافه کرده اند ابن قیس گوید و آن سیزده ست و در وضع القاب غیر عرب با یکدیگر خلافها
کرده اند اما عرب همگنان با قفای خلیل در القاب تغیرات پرداخته اند ما ابتدا بتغیرات شعر تازی کنیم چه آنچه
بایشان خاص ست و چه آنچه مشترکست میان تازیان و فارسیان گوئیم تغیرات یا مفرد بود یا مرکب یعنی
از تسم مفرد یا مرکب و مفرد آن بود که دران رکن که این تغیر واقعست یک نوع تغیر بیش نیفتد و مرکب آن بود
که زیادت از یک نوع افتد اما مفرد از چهار نوع خالی نبود از آنکه تغیرات یا در سبب خفیف افتد یا در سبب ثقیل
یا در وتد مجموع یا در وتد مفروق اما آنچه در سبب خفیف افتد دو نوع بود اول عام بود و وقوع آن در اول و آخر
و اوسط مصاریع و آن سقاط ساکن سبب بود و ساکن سبب یا حرف دوم رکن بود اگر آن سبب در اول رکن افتد
یا حرف چهارم اگر در سبب در اول رکن واقع شود یا حرف پنجم یا حرف هفتم اگر سبب یا سببین بعد وتد یا سبب بعد
سبب و وتد واقع شود و حرف اول مسوم و ششم ساکن سبب نتواند بود اما اول ظاهرست که ساکن سبب حرف
دوم ش واقع میشود نه اول اما سوم ازینجهت که سبب در حرفی باشد و کدام جزو یک حرفی نیست که او را وقوع ش
در مقابل سبب ثانی سبب حرف سوم بود اما ششم ازینجهت که احتمال مذکور در صورتیست که ترکیب یکی از سه سبب
متوالی میشد و کدامی از افاعیل چنین یافته نشد پس اگر آن ساکن سبب حرف دوم بود آن رکن را بعد از اسقاط
مخبون خوانند پس فاعلن و مستفعلن و فاعلاتن و مفعولات بعد خبن فعلن و مفاعلن و فعلاتن و مفعولات شود
و در جمله این تغیر و سائر تغیرات در آخر فن عروض مذکور خواهد شد و اگر چهارم بود مسطوی خوانند پس
مستفعلن و مفعولات بعد طی مفتعلن و فاعلات گردد و اگر پنجم بود مقبوض خوانند پس فعولن و مفاعیلن
بعد قبض فعول و مفاعلن شود و اگر هفتم بود مکفوف خوانند پس فاعلاتن متصل و منفصل و مس تفعلن
منفصل و مفاعیلن اصل و معصوب بعد کف فاعلات و مستفعل و مفاعیل ما نداما زمخشری کف را مخصوص
بسبب میداند و لهذا آنرا در مستفعلن متصل جائز داشته و همچنین صاحب مفتاح کما لا یخفی و دیگر نوع خاص بود
باواخر مصراعها و آن دو گونه بود یکی آنکه ساکن سبب را اسقاط کنند و متحرکش را که ماقبل آن بود ساکن کنند
و رکن را بعد ازین تغیر مقصور خوانند پس مفاعیلن و فعولن و فاعلاتن بعد قصر مفاعیل یا فعولان و فعول
و فاعلان گردد دوم آنکه سبب را بیفگنند رکن را محذوف خوانند پس فعولن و مفاعیلن و فاعلاتن بعد

لا ولهذا کف را مخصوص بسبب میداند

لا صاحب مفتاح

جمع زحف بالفتح ست یعنی گوید عادت عروضیان آنست که این تغیر را زحاف گویند بلحظ جمع نه زحف بلحظ
مفرد اما ابن قتیبه صاحب الفائق المعجم می آرد لفظ زحف برین اطلاق کنند و معنیش دور افتادن از اصلست و ازینست
سهم زحف تیر یکه از نشانه دور افتد و شک نیست که رکن بعد تغیر از اصلش دور می افتد پس رکنی را که دران تغیر
واقع شود مزاحف خوانند و بعضی برانند که زحاف ماخوذ ست از زحف البعیر یعنی ماندهٔ شدن شتر پس کشیدن پایش را
بسستی ملاصق نزدین و وجه مناسبت ضعف و سستی ست که در مزاحف بنسبت اصل رکن طبیعی حاصل
میشود لیکن این ضعف بنسبت رکن واحدست و نه باعتبار مجموع ارکان گاهی مزاحف و سالم هر دو در عذوبت
و مقبولیت طبع برابر بود مثل این بیت باز در پوشید گیتی تازه در نگین قبای + عالمی را کرد مشکین بوی
زلف اشنای + که از دل سالم ست و این بیت چرم خورشید چو از عوت در اید بحمل + اشهب روز کند
ادهم شب یا ارجل + که هم ازان بحر مزاحف ست چه صاحب ذوق یکی را بر دیگری ترجیح نتوان داد
کذا فی حدائق المعجم و گاهی بیشتر مزاحف مطبوع تر باشد مثل این مصرع ای رایت رفعیت بنیاد نظم عالم +
از بحر مضارع بر وزن مفعول فاعلاتن دو بار که خوشترست ازین ع نگار ینا کارما را چرا نیکوئی نسازی +
که از مضاع سالم ست گاهی سالم خوشتر از مزاحف باشد مثل این بیت شبی آسا نیم نبود قوی دشوار بی
دارم + شفا از چشم او خواهم عجب بیمار بی دارم + که از هزج سالم ست خیلی خوشتر مینماید ازین بیت
من آن مدهوش عشقم که از خویشش خبر نیست + مرا تا شد دل از کف دگر پروای سر نیست + که محذوف
مقصورست ازان بحر و بعضی زحاف تغیری را گویند که در بنا جایز بود و شعری آن تغیر نکرده بود و بعضی
مطلق تغیر جایز را زحاف نامند در سبب باشد یا وتد در عروض باشد یا در ضرب و تغیر یکه لازم بود در عروض
و ضرب یا مطلقا آنرا علت نامند پس قوله در بنا قید اتفاقیست و نه تغیر در غیر بنا نباشد و بعضی زحاف
اسقاط ساکن سبب خفیف گویند و بس و بعضی مطلق تغیر ثانی سبب را ساکن باشد یا باسقاط زحاف
گویند و تغیر وتد را علت نامند و صاحب قاموس گوید زحاف افتادن حرفیست از میان و حرف تا آن هر دو
متقارب شوند و زحف در اصل بمعنی قرب ست و بر جمله ای حاصل کلام آنکه تغیر منقسمان حرکت یا حرف
یا هر دو بود یا بزیادت و تغیر بنقصان یا خاص نبود بموضعی از ارکان شعر یعنی در هر موضع که آن رکن افتد از صدر
و ابتدا و عروض و ضرب و حشو آن تغیر ممکن باشد یا خاص بود بدو اول ابیات و مصراعها یا بدو اخر آن ابیات و
مصراعها و تغیر بزیادت همیشه خاص بود بدو اول مثل خرم و یا بدو اخر مثل تسبیغ و اذاله و ترفیل و در اواسط شنیدم
مگر گاهی بطریق ندرت چنانکه بتسبیغ درین شعر حافظ در حشو آمده ع گر تیغ بارد در کوی آنماه + گردن نهادیم
الحمد لله + چه وزن مصراع ثانی چنین ست فعلن فعولان فعلن فعولان و هر یکی ازین انواع زیادت و نقصان

و در مقتضب که مطوی باشد آنرا فضل نامند بسبب جدا بودن آن درین لزوم از اجزای دیگر و از اینجاست
که مخشری می آرد چون عروض مخصوص مابشد بنقصان مایزیادت لازم بر خلاف سائر اجزا آنرا فضل خوانند
اگر گوئی از ما سبق ثابت شده است که در صحیح جواز تغیر معتبر ست پس لزوم عدم تغیر صحیح که اینجا مراد ست
با جواز آن چگونه راست آید گوئیم مراد از صحیح درینجا معنی لغوی ست یعنی سالم از تغیرات نه معنی سابق الذکر و رکن
ضرب اچون بر وجهی بود که بزرچنان نشاید غایت خوانند معنی آن موافق جملهٔ اول ست مثال ضرب صحیح
لازم چنانکه در ضارع در عربی بود و مثالش منتقص چنانکه در مقتضب بود که مطوی باشد و بس باید دانست که
مصنف علام القاب ابیات را در میان القاب ارکان آورده پس اگر همه القاب ارکان را بیک جانب از القاب
ارکان ذکر میفرمود مناسب تر می شد و نیز بسیاری از القاب را که اهل فن ذکر کرده اند گذاشته و از انست
معتل و آن عروض و ضربی را گویند که بر خلاف حشو خاص باشد بسلامت یا زحاف و مصراعی را
که مشتمل باشد بران نیز معتل گویند و اگر موافق حشو باشد آنرا نیز حشو نامند کذا فی القسطاس للزمخشری
و بعد ازین بیان القاب ابیات و ارکان بشرح تغیرات که در ارکان افتد مشغول شویم و الله اعلم

## فصل ششم در تغیرات ارکان و القاب آن و تفصیل فروع هر یک از اصول ارکان

یعنی درین فصل تغیر ارکان و اسمای تغیرات ارکان مذکور ست و بیان آنچیزی که هر یک از اصول چند فروع
دارد نیز ذکر کرده شد و فرق در القاب سابقه و مذکوره درین فصل آنست که آنجا القاب کلیه مذکور شده اند
مثل صحیح و منتقص و درین فصل القاب جزئیه مذکور خواهد شد این گفتها که اصول بحر ها ست چنانکه در دوائر
داشته شد هم بران گونه که در دوائر افتد در شعر مستعمل بنا دیعنی بطور ندرت استعمال کنند چنانکه در جزو کامل خصیف و متقارب و متدارک
در جزو رجز و هزج و رمل متقارب و متدارک در فارسی باشد و بیشتر چنان بود که دران تصرفی کنند بنقصان حرکتی یا
حرفی یا هر دو از سبب یا وتد مثال هر یک در سبب اضمار و خبن و قصر ست و در وتد وقف و خرم و قطع پس کلمه یا برای
منع الخلو باشد یا جزوی از سبب و وتد مثل حذف و حذذ یا بزیادت حرفی یا جزوی که سبب باشد نه غیر آن
چنانکه در مستفعلان ندال و متفاعلاتن مرفل بود اما زیادت حرکت تنها واقع نشود و لهذا مصنف علام
بنا آورده و وجه مستعمل را در هر بحری سالم باشد یا متغیر بنای آن بحر خوانند پس هر رکن که در دائره بر اصل وضع
باشد بی هیچ تغیر آنرا سالم خوانند اما در بنا و استعمال یحتمل و باشد که سالم باشد و باشد که معلول و متغیر شود
و هر تصرف که دران رود نوعی از تغیر باشد که آنرا در اصطلاح نامی نهند و همچنانکه ارکان سالم را اصول
خوانند ارکان مغیره را فروع خوانند و بعضی بجای تغیر مطلق جائز باشد یا لازم در سبب یا وتد خواه در عروض
و ضرب یا غیر آن زحاف گویند و آن بالکسر لفظ مفرد ست کما قال الاسنوی فی نهایة الراغب و نزد بعضی

اصول ارکان سالم ست
نقصان هر سه مثال نقصان
و زیادتی مثال زیادت
حروف و حالات مثال
هر دو و همچنین ست
حال وقف مخصوص
بقطع هر سه مثال
راست آنرا در ۱۲

مثل بیت پنجم اما بیت سوم و چهارم مصرع و مقفی هر دو نیست بل آنرا مُصمَّت نامند بصیغهٔ مفعول از تصمیت یا اصمات اسنوی گوید ماخوذست از صمت بمعنی سکوت و چون حروف وی از مصرع اولش معلوم نمیشود پس گویا ساکتی ست که غرضش معلوم نمیشود و ایجمله سه قسم شد و اهل فن قسم رابع را هم ذکر کرده اند و آنرا مجمع گویند علامهٔ نقشبند گوید مجمع بیتی ست که مصراع اولش مهیا برای تصریع باشد لیکن مصراع ثانی را بقافیهٔ دیگر آرند مثل بیت اول قصیده که مصراع اولش با ثانی همقافیه نباشد چنانکه در قصیدهٔ خمریهٔ محقق هلوی می فرماید بیتیکه عروضش مخالف الوزن باشد با ضربش آنرا مجمع گویند و اگر مخالف الروی باشد آنرا مصمت نامند

و اگر مصراع اولش از دوم جدا نشود خواه باعتبار لفظ بنحویکه از یک کلمه بعض حروف داخل عروض و بعض آن داخل ابتدا و این در عربی از وفور شیوع عیب نیست اردو مثالش را اقم الحروف گوید ؎ نج نج لنور جمالکر وکمالکر ✣ اذ انه قد صار بدر تمام ✣ لکنه ما عابه نقص المحا ✣ ق ولا الغبار ولا حجاب غمام ✣ چه قاف المحاق داخل ابتداست و در فارسی کمتر و معیوبست مثالش از بحر مربع ؎ یکبارهٔ چنین جاهل فرو نخوار مباش ✣ چه لام جاهل داخل در مصراع ثانیست خواه باعتبار معنی که متعلق لفظ عروض در مصرع ثانی باشد مثل ؎ دانی که دلم سیر ز تو کی گردد ✣ چه لفظ سیر اگرچه آخر عروض واقع شده لیکن محصل معنیش بغیر متعلق آن که در مصراع ثانی ست تمام نمیشود خواه باعتبار ارکان عروضی که رکن عروضش غیر رکن ضرب بود و تصویرش در بحر مضارع خواهد آمد اورا معقد خوانند بصیغهٔ مفعول از تعقید بمعنی گره بستن پس وجه تسمیه ظاهرست که عروض بیت ابا ابتدا یا مصرع اول را با ثانی گره داده اند اما آنمعنی بحقیقت صفت عروض یا ابتدا یا مصراعست و صفت بیت باعتبار جزو بست از قبیل مجاز و عروض و ضرب اگر سالم باشد یعنی از تغیرات خالی بود صحیح خوانند ازین کلام محقق علام تعمیم تغیر منفی از زیادت و نقصان ظاهرست و نیز عام ست ازینکه آن تغیر که بالفعل دران هر دو یافته نمیشود آیا جائز هم بود یا نه مگر علامهٔ مخشری آن تغیر را بعلت نقصانیکه حذف لازم بود تخصیص میکند و صاحب مفتاح گوید صحیح آنست که سالم باشد از علت نقصان باوجود جواز آن و بعید نیست که این هر دو قید نزد مصنف نیز معتبر باشد اما قید ثانی از فحوای کلام نیز مفهوم میتواند شد و اما قید اول دلالت میکند بران این قول مصنف اگر از نقصان خالی نبود منتقص خوانند و وجه دلالت آنست که چون در منتقص ضد صحیح عدم خلو از نقصان معتبرست لامحاله در صحیح خلو از نقصان معتبر خواهد بود و رکنی را که عروض بیت بود چون بر وجهی بود که جزخیان ای بحر و جهیکه آمده هست نشاید خواه صحیح خواه منتقص اورا **فصل** خوانند یعنی اگر عروض بحری بر نحوی باشد که آنچنان شاید یعنی اگر صحیح میشاید منتقص نباید مثل آنکه همواره صحیح باشد چنانکه در هزج و مضارع در عربی و اگر منتقص میباید صحیح نباید چنانکه در طویل که مقبوض بود

مقتضب و مجتث و در هشت جاز و آن بسیط و وافر و کامل و رجز و رمل و خفیف و متقارب و متدارک و معنی
جواز آنست که وافی آوردنش یک مرتبه و مجز و آوردنش سه مرتبه و هم روا باشد اما اگر بیت از قصیده مجز و آورده باشد
سایر ابیاتش مجز و آوردن لازم بود و در سه بحر متبع باشد و آن طویل و سریع و منسرح ست و از یک بیت وافی
اگر یک نیمه حذف کرده استعمال کنند مشطور خوانند و آن در بحر رجز و سریع جایز باشد و بس و انهم نزد غیر خلیل چه
خلیل شعر را و مصراع و عروض و ضرب لازم میداند پس مشطور نزد فائش مثلث بود نه غیر و آنجاست که
سکاکی میگوید فالمربع یسمی مجزوا والمثلث مشطورا و ما ربعوا المثمن یعنی پس مربع را مجز و نامند و مثلث را مشطور
و مربع نساخته اند بحر مثمن پس آنچه مزاحم قتیل در چار شرب خود یافته که در اشعار عربی مربع نیز آمده و مشطور
هم خوانند ارباب ذوق را تلخ کام می نماید و اگر از بیت وافی دو ثلث حذف کرده استعمال کنند منهوک خوانند
و آن در رجز و منسرح جایز باشد و بس پس بالجمله مجز و و مشطور و منهوک یعنی مربع و مثلث و مثنی همه از مسدس بود
و تر ذر جاج موحد نیز آید و آنرا مشطور المنهوک هاشمی نام نهاد و مسدس مجز و ا ثمن نیز باشد کذا فی المفتاح
و هر بیت که هر دو مصراع او متساوی بود در وزن و مقفی بود یعنی در وزن و روی متحد باشد و را مصرع خوانند
ماخوذ ست از دو مصراع باب الدار یا از دو صرع نهار که عبارت از دو نصف آنست یعنی غدوه و عشیه و بیت مقفی
نیز عبارت از همین ست و بر این تقدیر مصرع و مقفی مترادف باشند و هو الموافق لشرح التلخیص و بعضی بر انند که بینهما
بیت مقفی ست و در مصرع متبعیت عروض ضرب را هم شرط ست کذا فی المفتاح و معنی تبعیت آنست که
عروض بر عایت ضرب المستحق خود تغیر یابد بزیادت یا نقصان مثال اول ؎ قفا نبک من ذکری حبیب و
فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن
عرفان ✣ و ربع خلت آیاته منذ ازمان ✣ چه این بیت از طویل ست و حق عروضش آنست که مقبوض باشد
فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن
اما اینجا تبعیت ضرب سالم آمده و مثال ثانی ؎ اجارتنا ان الخطوب تنوب ✣ و انی مقیم ما اقام عسیب ✣
فعول مفاعیلن فعول فعولن فعولن مفاعیلن فعول فعولن
و این بیت هم از طویلست که عروضش محذوف بر وزن فعولن آمده به تبعیت ضرب پس اگر تصریع نمی بود
عروض هر یک از این دو بیت مقبوض می آمد بالجمله در تصریع سه شرط ست اول توافق وزن پس اگر این شرط
نباشد بیت مصرع نباشد مثل ؎ ابا منذر کانت غرورا صحفتی ✣ و لم اعطکم فی الطوع مالی و لاعرضی ✣
فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن
دوم توافق قافیه پس در صورت فقدان این شرط هم با وجود شرط اول مصرع نباشد مثل ؎ تعبدی
فعولن
لک الایام ما کنت جاهلا ✣ و یاتیک بالاخبار من لم تزود سوم تغیر عروض پس در حالت انتفای این شرط
مفاعیلن فعولن مفاعلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن
با وجود هر دو شرط سابق هم مصرع نباشد همچنانکه در این بیت قفا نبک من ذکری حبیب و منزل ✣
لسقط اللوی بین الدخول فحومل ✣ چه عروض این شعر بمقتضای استحقاق خود مقبوض ست مثل ضرب
و بر این تقدیر مصرع احض باشد از مقفی پس هر مصرع مقفی بود مثل بیت اول و ثانی و بعضی مقفی مصرع بنود

ازین کلام مصنف علام عموم وافی از تمام ظاهرست چه تساوی ارکان بیت مستعمل با ارکان بیت دائره
در عدد میان هر دو معتبرست وسلامت ارکان در تمام زائد پس هر تمام وافی باشد وهر وافی را ضرور
نیست که تام بود بل بعض آن غیر تام هم میتواند واز کلام زمخشری در قسطاس نیز عموم وافی از تمام پیداست
چنانچه میگوید کل مصراع استوفی دائره فهو التام واذا لم یات الا نقاص علی جمیع جزئه الاخیر فهو الوافی یعنی هر
مصراعی که مشتمل باشد بر جمیع اجزای دائره باعتبار عدد وسلامت ارکان تام ست واگر مجزو نباشد وافیست
اگرچه بعض ارکانش مزاحف باشد اما ظاهرش مشعر بر نعمی ست که تام وافی صفت مصراعست نه صفت بیت
وعلامه تفتازانی در شرح خزرجیه بتصریح ماتن می آرد تام بیتی ست که عدد ارکانش مساوی اعداد ارکان
بیت دائره باشد وعروض وضرب وحشوش در جواز تغیر وامتناع آن باهم مساوی ومماثل باشند اگرچه بالفعل
مختلف بوند ووافی آنکه عدد ارکانش با اعداد ارکان بیت دائره مساوی باشد ولازم ست که عروض وضرب
با حشو در جواز تغیر وامتناع مخالف باشد یعنی عروض وضرب یا احدهما مخصوص بجواز تغیر یا بسلامت باشد وحشو
مثل لزوم قبض در عروض طویل نه در ارکان دیگر وبرین تقدیر تام ووافی منافی یکدیگر باشد اگر گوئی از قول صاحب
خزرجیه حصر تام در کامل ووافی در طویل وبسیط ووافر کامل وهزج وسریع ومنسرح وخفیف ومتقارب
پیداست پس ترزش تام ووافی هر دو در کامل وهزج مجتمع میشود وهل هذا الا اجتماع المتنافیین گویم کامل
در هزج وزنیکه تام مستعمل میشود مغائرست وزنی را که وافی باشد پس مصداق هر یکی مغائر دیگرست اگرچه
هر دو در بحر واحد اجتماع دارند ونعمی از مشاهده اوزان کامل وهزج منکشف گردد وبعضی از شارحان خزرجیه
نوشته اند که تباین باعتبار صدق وعموم باعتبار تحقق ومحل ست یعنی همچنانکه در واحد متباین باشد این
قول ظاهر بیست وبامعان نظر بوی از صحت ندارد چه مفهوم این هر دو اقتضای آن میکند که یکی با دیگری اصلا مجتمع
نگردد زیرا که تخالف عروض وضرب با حشو در جواز وامتناع چیزی با تساوی آنها لازم ما در جواز وامتناع آنچه
چگونه در یکجا ویک بیت متحقق خواهد گردید وکیف لاکه وزن یکی مخالف وزن دیگری باشد وعلامه دهلوی رفع الله
درجته میگوید بیت المستوفی لاجزاءه کالطویل والبسیط لزوما بلا نقصان تام ومعه واف انتهی واز ین کلام
مستفاد میشود که بیت مستوفی اجزاء المسالمه را که مجزو آمدن آن جائز باشد اصلا تام نگویند مگر این قید در کتابی
دیگر دیده نشد ونیز ازین کلام هویدا ست که مجزو بسیط روا نیست معهذا اهل فن مثل صاحب خزرجیه وغیر آن تصریح
بجوازش فرموده اند ولعل الکلام وجها لست اصلا واگر جزوی یعنی کتفی هر مصراعی از و یعنی از وافی حذف کرده
استعمال کنند آنرا مجزو خوانند واین صفت بیت ست وگاهی بطور مجاز صفت جزو اخیر نیز واقع شود پس
میگویند عروض وضرب مجزو وهکذا حال المشطور والمنهوک وجزو بحر واجب بود مدید وهزج ومضارع

فاضل محقق مصنف عصر بیت
بسیاری از
بدون تامل
از علامه دهلوی
صاحب
مصنف
فضلا
از مقالات
وفصل
این قید
حاشیه
جزو

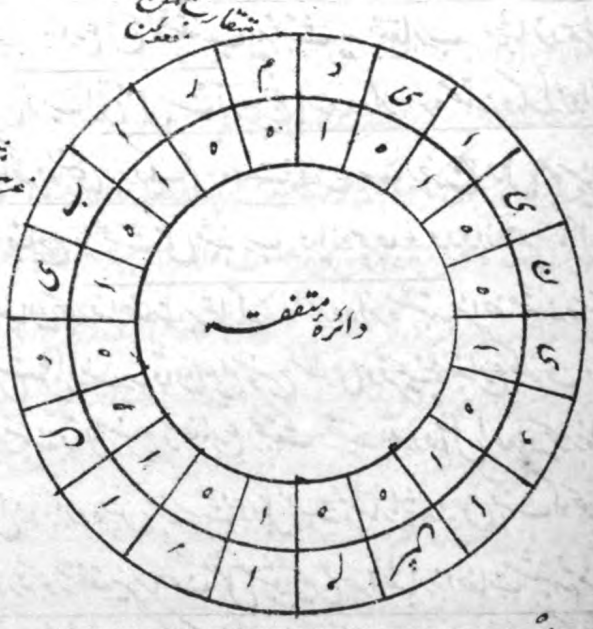
بمعنی برگردانست و صدر درین فن دو معنی دیگر نیز دارد یکی مصراع اول از قبیل تسمیه کل باسم جزو
دوم آنکه در مراقبه و معاقبه مذکور خواهد شد و عروض مصراع اول و ضرب مصراع ثانی را نیز می نامند
بطریق تسمیه صدر الذکر اما وجه تسمیه عروض و ضرب خود مصنف علام در آخر فن عروض خواهد فرمود و
راقم الحروف بران مزیدی خواهد نمود و نیز باید دانست که لفظ عروض در بیتی که مصنف اینجا آورده در زبان
عرب مونث ست و ضرب مقابل آن مذکر و نزد عرب اعداد عروض در یک بحر تا چهار منتهی گردد چنانکه
در رجز و در همه بحور سی و چهار عدد و ضرب در یک بحر نابنه میرسد چنانکه در کامل و در همه بحور تا شصت و سه
و این قول خلیل ست اما نزد اخفش اعداد عروض سی و شش و اعداد ضرب شصت و هفت ست کذا فی
عروض ابن جنی و راقم الحروف گوید در اشعار متاخرین اعداد عروض و ضرب ازینهم زائد دیده شد و بالله
کرکن اول را از مصراع اول یا ثانی چون جزو اول او وتد مجموع بود و متحرک اول او را ازان جزو بیفگنند
و این معنی را خرم خوانند چنانکه بعد ازین گفته آید آن رکن را این لفظ گویا تاکید قوله رکن اول ساوا قع شد
ابتدا خوانند یعنی همچنانکه ابتدا اول مصراع ثانی را گویند رکن اول را از مصراع اول و ثانی که دران
خرم واقع شود نیز گویند و خرم عبارتست از اسقاط اول متحرک وتد مجموع که در اول مصراع واقع شود و آن
مخصوص ست فعولن و مفاعیلن و مفاعلتن را منقول شود بفعلن و مفعولن و مفتعلن تفصیلش در مابعد خواهد آمد و مثالش این بیت ست لکن عبید الله
لأنانیته ✻ أعطی عطاءً لا قلیلاً ولا نزرا ✻ و علامه مخشری میگوید ابتدا نام آن صدر ست که بخرم یا کیدانم خلاف مخالف سایر اجزا باشد
و بازای آن ای بمقابله ابتدای مذکور یا خرم هر رکن از دیگر ارکان جشع که سبب خفیف در وی مجاور وتدی بود ساکن آن سبب بیفگنند اسقاط
اول اعتماد خوانند یعنی از رکن جشوی که ساکن سبب خفیف مجاور وتد را حذف کنند اعتماد خوانند چنانکه از
فعولن نون را حذف کنند تا فعول ماند و ازین کلام مصنف علام ظاهر میشود که اعتماد عبارت از حذف
حرف مذکور ست و صاحب خزرجیه و دیگر محققین برانند که اعتماد عبارت از رکن جشوی ست که حذف مذکور
دران واقع شود و هر بیت که هر مصراعی از دو مساوی دائره باشد در عدد ارکان متمن یا مسدس و همبران
وجه که دران دائره افتد یعنی همه سالم مستعمل باشد مانند وزن اول کامل و رجز خفیف و متقارب چنانکه
بعد ازین معلوم میشود آن بیت اتاهم خوانند مثال وزن کامل ✻ واذا صحوت فما اقصر عن مدی ✻
و کما علمت شمائلی وتکرمی ✻ بر وزن متفاعلن شش بار مطابق دائره و مثال وزن رجز ✻
دار لسلمی اذ سلیمی جارة ✻ قفر تری آیاتها مثل الزبر ✻ بر وزن مستفعلن شش بار مطابق دائره و معانی
این بیتها در بحور خواهد آمد و هر بیت را که ارکان هر مصراعی از دو بعد و مساوی ارکان دائره بود خواه
همبران وجه که در دائره افتد یعنی سالم الاجزا مستعمل باشد و خواه بعد از تغیر آن بیت را وافی خوانند

که حروف عشرات را بر حروف احاد مقدم آرند پس یا بمثناة تحتانیه برای یازده و یب برای دوازده
بود و قس علیه سائر المراتب و نزدیک عجم هم پنج باشد آ مجتلبه سالمه ب مجتلبه مزاحفه ج مشتبهه مثمنه
ه مشتبهه مسدسه ۵ متفقه پس مجتلبه سالمه و مشتبهه مسدسه و متفقه در هر دو زبان مشترک بود و مختلفه
و مؤتلفه تبازی مخصوص باشد همچنانکه مجتلبه مزاحفه و مشتبهه مثمنه بپارسی راقم الحروف گوید قانون خلیل
مقتضی آنست که دائره برای بحور مزاحفه قرار ندهند و بالفرض تخصیص مجتلبه را وجهی هم نمیرسد بحور مزاحفه
از دوائر دیگر هم مستعملست مثل دائره مشتبهه مسدسه مزاحفه و مشتبهه مثمنه مزاحفه که مصنف بوجود آنها در بابل
اقرار کرده است چنانکه گفته ما این هر دو دائره نیاوردیم و مثل دائره متفقه مزاحفه که متقارب مقبوض و
متدارک مخبون که مستعمل ست میتواند که ازان برخیزد و بریں تقدیر حصر دوائر نزد عجم در پنج چنانکه مصنف
فرموده صحیح نباشد و بحور که ازین دوائر ممکن ست که برخیزد بیست و دو ست یعنی عامتر از مستعمل و مهمل و بقطع نظر
از سالم و مزاحف پس پنج برای مختلفه یعنی طویل مدید عریض بسیط عمیق و سته برای مؤتلفه وافر کامل
مهمل و سه برای مجتلبه هزج رجز رمل و نه برای مشتبهه سریع جدید قریب منسرح خفیف مضارع مقتضب مجتث
مشاکل و دو برای متفقه متقارب متدارک و مستعمل نزدیک عرب یعنی خلیل و تابعانش ازین جمله پانزده
بحر ست اطویل ب مدید ج بسیط ه وافره کامل و هزج ز رجز ح رمل ط سریع ی منسرح
یا خفیف یب مضارع یج مقتضب ید مجتث یه متقارب و شانزدهم نزد اخفش و پیروانش
بل جمله متاخرین غریب و باقی مهمل ست و آن پنج باشد دوازده دائره مختلفه و یک ازدوائره مؤتلفه و دو از
دائره مشتبهه چنانکه دانستی و نزدیک عجم ده است آ هزج ب رجز ج رمل د سریع ه قریب و منسرح
ز خفیف ح مضارع ط مجتث ی متقارب و یازدهم جدید و دوازدهم مشاکل نزد متاخرین و
بعضی از عروضیان بحور مزاحفات بر شمار گیرند و ازدو دائره مشتبهه مزاحفه مثمنه و مسدسه همه بحور را
شمار آورند پس شش از مسدسه و آن سریع و منسرح مطوی و قریب و مضارع مکفوف و خفیف و مجتث مخبون
باشد و چهار از مثمنه و آن منسرح و مضارع و مجتث و خفیف بود داخل احاد بحور نمایند و بحرها زیاده
گردد از دوازده بل از دو دوازده پس جمله بست و دو بل بست و چهار باشد و حق آنست که بحور دوائر را بجز سالمه
اعتبار نکنند و نه بحور متفقه نیز مزاحف مستعمل میشود پس وجه اعتبار مزاحفات مشتبهه مزاحفات دیگر چیست
اینست تفصیل دوائر و بحور و بدانکه رکن اول از مصراع اول صدر خوانند و رکن آخر را ازان عروض
بالفتح خوانند و رکن اول از مصراع دوم ابتدا خوانند و رکن آخر را ضرب و رکنهای باقی را اگر باشند حشو
خوانند و وجه تسمیه صدر و ابتدا ظاهرست چه هر دو بمعنی اول ست و تعدد برای امتیاز و همچنین حشو چه آن

ل دلیش یا بوم
مشتبهه مسدسه دو بود
سالمه و مزاحفه و
شاخ کرد و مصنف
بیان میکند در شمار
مشتبهه مسدسه را
بقید سالمه نموده
و مشتبهه مسدسه
مزاحفه را قلمداد
مخصصات فاسد
نیز دو ۱۲

نامهای دیگرش هم نهاده اند مثل محدث ومخترع ومتدانی وشقیق وجنیب ومنتظم ومتقاطر اگر گوئی
این کلام مصنف علام ودلالت برمعنی دارد که خلیل این بحر را مستعمل میداند حالانکه خلیل برین بحر اطلاع نیافته
بل اخفش بعده بران مطلع گردیده بر بحور خلیل افزوده است ولهذا خود مصنف میگوید واندکی شعر تازی بران
بحر بعد از خلیل یافته اند گوییم فی الواقع خلیل آنرا نیافته یعنی اشعار عرب برین بحر باستقرایش نرسیده وگمان
ونامش قرار داده همچنانکه بحر مستطیل وعمیق بحور مهمله را نام گذاشته اند واز دائره بانفکاک آنها پرداخته لیکن از
کلام قوم چنان معلوم میشود که خلیل انفکاکش هم نساخته ولهذا این دائره را منفرده نام نهاده کذا فی
ومحمد بن قیس گوید خلیل ازین جزو هیچ بحر دیگر تخریج نکرده است واز وی پرسیدند چرا سبب فعولن بر تقدم
نکردی وبحری بر فاعلن فاعلن بیرون نیاوردی گفت ابتدا باید که قوی تر از انتها باشد وچون ارکان
این بحر بیش از یک حرف سبب نیست تقدیم وابتدا از سبب ضعیف مکروه پنداشته شد ویارسیان هم

بیتی چند بتکلف گفته اند وچون در دائره بنهند بترتیش بروزن متقارب چنین باشد ع مرا بی دلارام شادی
نیاید وبروزن غریب چنین ع بی دلارام شادی نیاید مرا وتقطیع این هر دو مصراع بر واقف مخفی نیست
واین دائره را قائلین هر دو بحر متفقه بکسر فا خوانند بجهت اتفاق هر دو رکن خماسی باهمدگر در عدد حروف
وحرکات وسکنات ودر ترکب از وتدی وسببی وبرین صورت باشد ٭



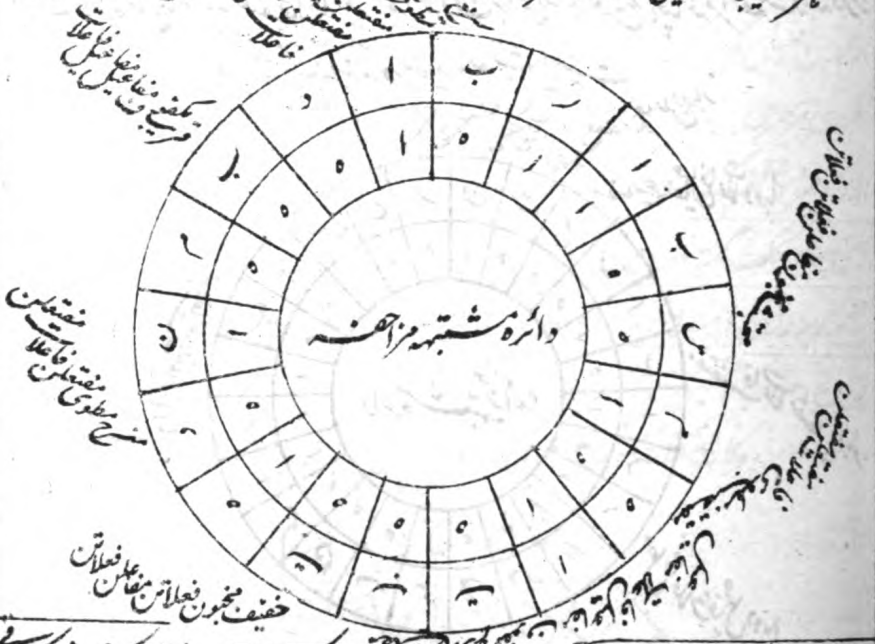

پس دوائر نزدیک عرب شش است مختلفه ب موتلفه ج مجتلبه د مشتبهه ه متفقه باید دانست که این حروف
را از ابجد هوز آه علی سبیل الترتیب گرفته اند تا دلالت کنند بحساب جمل بر اعداد مرتبه مگر چون برای اعداد
مرکبه حرفی دران وضع نساخته اند لهذا برای دلالت مرکبات حروف ابجد را نیز ترکیب میدهند باین نهج

ع بوصل زن تو مرا باز ز رای خوب نگارا ✤ وزن مهمل فاعلات مفاعیل دوبار ع رای خوب نگارا بوصل
زن تو مرا باز ✤ و ازین شش بحر ممکن علی سبیل الکثرة سه مستعمل باشد و آن منسرح و مضارع و مجتث ست و خفیف
مثمن بسیار نیامده است بل بسبب قلت و ندرت در حکم عدم ست بخلاف سه بحر مذکور که بسیار آیند و مقتضب
مثمن هم در پارسی نیامده است و این دائره را مشتبهه زائده خوانند و وجه تسمیه آن ظاهر ست و بعضی القاب دائرها
بر شکل دیگر کنند مثل دائره وتد چنانکه گذشت و دائره منتزعه و با این دو دائره مشتبهه مزاحفه مسدس و مشتبهه
مزاحفه زائده مثمن بیاورد یم تخفیف اما فقیر راقم الحروف برای مزید توضیح همچنانکه مزاحفه مسدسه ذکر کرده ام
مزاحفه مثمنه را نیز مذکور مینمایم و صورتش اینست




و باشد که بعضے عروضیان فارسی دائره بهند جهت بحرهائیکه مسدس و مزاحف آمده باشد یعنی برای بحور
مسدسه مزاحف مانند سریع و قریب و خفیف و غیر آن چنانکه گذشت و بحر مقتضب هم دران دائره آورند
اگرچه آن در پارسی مستعمل نیست همچنانکه صورتش در ماقبل گذشت اگر گوئی بیان این دائره در ماسبق مذکور شده است
پس اعاده اش دریجا مستدرک ست گوئیم مرادش در ماقبل فقط ذکرش بر سبیل اجتماع با دائره سالمه بود دریجا
مراد آنست که بعضی عوض سالمه مزاحفه آرند چنانچه میفرمایند و بدل دائره مشتبهه سالمه این دائره مزاحفه آورند
وچون فارغ شد از ذکر دائره مشتبهه حالا بذکر دائره متفقه می پردازد و میگوید و اما خماسیات بسیطه و تنها یک
مصراع از تکرار یک رکن بود چهار بار و دو بحر ازان ممکن بود که برخیزد زیرا که رکن خماسی مرکب بود از سبب و وتد
پس یکی آنکه ابتدا بوتد کنند برین وزن بود فعولن چهار بار و این بحر را متقارب خوانند و سبب تقدیمش بر ثانی
آنکه اول ارکانش وتد ست که کامل تر باشد از سبب و دوم آنکه ابتدا بسبب کنند و برین وزن آید فاعلن
چهار بار در یک مصراع و این بحر بسیار مستعمل نیست و خلیل آنرا غریب و رکض و مشتق نام نهاده است و دیگران

باده بمن ✤ وخفیف فعلاتن مفاعلن فعلاتن ع توبتا هم سه بار باده بمن ده ✤ ومضارع مفاعیل فاعلات
مفاعیل ع تبا هم سه بار باده بمن ده تو ✤ ومقتضب فاعلات مفتعلن مفتعلن ع هم سه بار باده بمن ده تو تبا
ومجتث مفاعلن فعلاتن فعلاتن ع سه بار باده بمن ده تو تبا هم ✤ با های موحده در کلمه بمن بمتبا در دائره
اول یعنی مشتبهه سالمه مشدد باید گفت تا وزن ارکان سالمه درست افتد اما این تشدید بطریق جواز باشد
بشهادت قول مصنف در فصل دوم چنانکه گذشت پس اگر مشدد نگویند برای درستی وزن واو تو و های باده
را ظاهر کنند یا مخفف یعنی دائره مشتبهه مزاحفه تخفیف حرف مذکور و صیت برای صحت وزن در صورت دائره است




ونیز پارسیان بعضی ازین بحرهای دائره مزاحفه ممکن بکار دارند در یک مصراع بیت مثل ارکن محبوبی رکن مقبوضی
باشد دو بار یعنی هر مصراعش مشتمل باشد بر چهار رکن باین نهج که رکن اول محتوی بر دو رکن مجموع بود و رکن ثانی مشتمل
بر دو متفرق و باز همین رکن بهمین ترتیب بحرهای ممکن تا شش شمند ازان بجورند کانه که از دائره مشتبهه برمی آید
زیرا که ترتیب مذکور دران بحرها میتواند که رکن اول باثانی مخالف بود و سه بحر اول که رکن مکرر در اوائل
مصراعها افتد و آن سریعست و مهمل اول و قریب ترتیب مذکور دران نمیتواند پس از اعتبار مثمنات بیفتد و
محذوف شود و شش بماند ازان نه بحر بحسب احتمالات عقلیه بر شگونه وزن منشرح مفتعلن فاعلات دو بار ع
زن تو مرا باز رای خوب نگار ابوصل ✤ یعنی ای نگار باز رای خوب بزن برای وصل ای باز فکر معقول
وصل کن وزن خفیف فعلاتن مفاعلن دو بار ع تو مرا باز رای خوب نگار ابوصل زن وزن
مضارع مفاعیل فاعلات دو بار ع مرا باز رای خوب نگار ابوصل زن تو ✤ وزن مقتضب فاعلات
مفتعلن دو بار ع باز رای خوب نگار ابوصل زن تو مرا ✤ وزن مجتث مفاعلن فعلاتن دو بار

واز ینجاست که ابن قطاع گوید مخول شعرا در بحورش غلط کرده اند پس در آورند برخی را ازان بر برخی
دیگر در یک قصیده و گمان برند که هر اینه یک بحر ست و اما وجه تسمیه ثانی آنست که مشتمل ست بر دو تمد
مفروق بخلاف دائره دیگر و بعضی این دائره را مجتلبه نامند و در وجه تسمیه اش گویند جلب بالفتح و تحریک
بمعنی کثرت ست و بحور این دائره نیز بکثرت آمده اند و دائره فرح را مشتبهه بجهت تشابه ارکان با یکدیگر

کذا فی فتح رب البریه و عروض ابن حنی و صورتش آنست

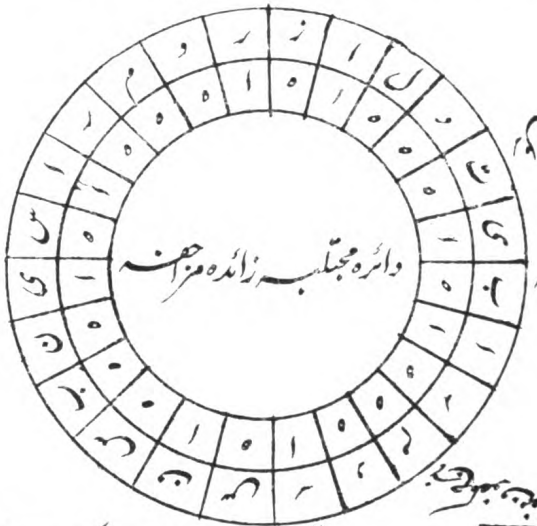



و این دائره را ازبهر آن بر دائره متقارب یعنی متفقه مقدم آورده اند که اجزای بحور این دائره سباعیست
و اجزای بحور آن دائره خماسیست و سباعی کاملتر از خماسی میباشد و هر چه کاملتر ست سزاوار تقدیم ست
و بزبان پارسی این بحرها سالم بکار ندارند یعنی ارکان همچنین که در دائره مذکور شد بسلامت بکار ندارند
و لیکن بحذف ساکن سبب دوم از همه ارکان بکار دارند و دائره را که بدین وضع نهند مشتبهه مزاحفه خوانند
و وجه تسمیه اش محتاج بیان نیست و سریع و منسرح و مقتضب را بمطوی مقید کنند زیرا که آن حرف محذوف
ساکن و سبب هر یک ازین بحور حرف چهارم رکن واقع شده است و قریب و مضارع را بمکفوف مقید
نمایند زیرا که چون قریب از وتد مستفعلن اول و مضارع از وتد مستفعلن ثانی از ارکان بحر سریع منفک
مینمایند و ساکن سبب دوم حرف سابع واقع میشود پس حذفش کف باشد و خفیف و مجتث را بمخبون مقید
میسازند زیرا که چون خفیف از سبب ثانی رکن سوم از ارکان سریع منفک میسازند و ساکن سبب دوم
از ارکان سریع در ارکان این دو بحر ساکن سبب اول می افتد پس حذفش خبن بود و سریع یعنی وزنش چنین
شود مفتعلن مفتعلن فاعلات و مصراعش چنین ۴ باره بمن ده تو بتا هم سه بار ۴ و قریب مفاعیل مفاعیل
فاعلات ۴ بمن ده تو بتا هم سه بار باره ۴ و منسرح مفتعلن فاعلات مفتعلن ۴ ده تو بتا هم سه بار

ابتدا بسبب دوم همین رکن مفروق کنند و برین وزن باشد مس تفع لن فا علاتن فا علاتن و این بحر را
مجتث خوانند ط آنکه یعنی نهم آنکه ابتدا بوتد مفروق کنند و برین وزن بود فاع لاتن مفاعیلن مفاعیلن
و این بحر هم مستعمل است مگر متاخرین برین بحر اشعار نقل کرده اند و از آنهاست این بیت یکفوف مقصور
یارغم شده ام در شب و بجور بزان سبب که نشد درد محب و ره و این بحر را مشاکل نام نهاده اند بجهت
مشاکلتش با قریب در ارکان اما فرق اینقدر است که درین بحر فاع لاتن مقدم است بر هر دو مفاعیلن
و در قریب موخر پس بحور مستعمل در هر دو لغت معا ازین دائره هفت ست یعنی از بحور نه گانه مستخرجه ازین دائره
ثانی و نهم در هر دو زبان مستعمل نیست پس بعد اسقاط این هر دو مجموع بحور مستعمل خواه در عربی یا فارسی ازین
دائره هفت باقی ماند مگر در یک تنها شش باشد چه قریب در عربی و مقتضب در فارسی ازین سبعه باقیه هم
نزد مصنف علام مستعمل نیست اما نزد متاخرین در فارسی هشت بود بزیادت جدید و مشاکل چنانکه دانستی
و بیت دائره بر وزن سریع چنین بود ع باده بمن ده تو بتا هم یکبار بتشدید بای بمن و بتا تقطیعه
باده بمن مستفعلن ده تب بتا مستفعلن هم یکبار مفعولان و تسکین تای مفعولات و نقلش جانب مفعولان
بجهت وقوعش در آخر شعرست که همواره ساکن بود و بر وزن قریب ع بمن ده تو بتا هم یکبار باده
تقطیعه بمن ده تب مفاعیلن بتا هم یک مفاعیلن بار باده فاع لاتن و بر وزن منسرح ع ده تو بتا هم یکبار
باده بمن تقطیعه ده تب بتا مستفعلن هم یکبار مفعولات با دب بمن مستفعلن و بر وزن خفیف ع تو بتا هم
یکبار باده بمن ده تقطیعه تب بتا هم فا علاتن یکبار با مس تفع لن دب بمن ده فا علاتن و بر وزن
مضارع ع بتا هم یکبار باده بمن ده تو تقطیعه بتا هم یک مفاعیلن با ربا دب فاع لاتن بمن ده تو
مفاعیلن و شمار کردن واو تو بجای حرفی از بهر ضرورت آخر شعرست و بر وزن مقتضب ع هم یکبار
باده بمن ده تو بتا تقطیعه هم یکبار مفعولات با دب بمن مستفعلن ده تب بتا مستفعلن و بر وزن مجتث
ع یکبار باده بمن ده تو بتا هم تقطیعه یکبار با مستفعلن دب بمن ده فا علاتن تب بتا هم فا علاتن و این دائره را هم دائره
مشتبهه خوانند و هم دائره وتد اما وجه تسمیه اول آنست که مستفعلن و فا علاتن متصل با هر دو منفصل که درین
دائره واقع شده باهم لفظا اشتباه دارند یا وجهش آنست که ارکان بحورش با ارکان بحور دائره متجلبه
تشابه دارند در یعنی که هر یک از ارکان این هر دو دائره مرکب از یک وتد و دو سبب ست یا جهتش آنکه
ارکان هر مصراعش باهم تشابه دارند در بنباب که دو رکن از سه ارکانش مرکب از دو سبب خفیف و یک
وتد مجموع و رکن ثالث مرکب از دو سبب خفیف و یک وتد مفروقست یا سببش آنکه ارکان سباعی آن باهمگر
در عدد حروف و حرکات و سکنات باهم متشابه اند و سهر وردی در وجهش گوید بسبب مشتبه بودن بحورهایش

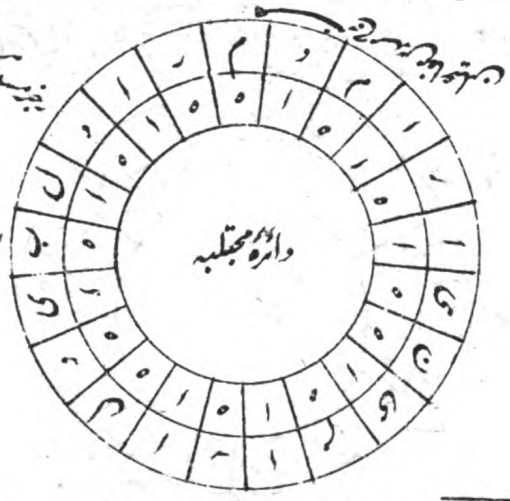
آه جمله معترضه است وحاصل کلام آنست که از خلط سباعی با یکدیگر یک مصراع مرکب باشد از دو رکن مشتمل
وتد مجموعی و دو سبب خفیف یک رکن مشتمل وتد مفروقی و دو سبب خفیف مثل مستفعلن مستفعلن مفعولات و چون
ارکان مذکور را در دائره نهند ابتدا از نه موضع ممکن بود چه این سه رکن از یکجهت که هر رکن مولف از سه جزو است
مولف از نه جزو باشد ا آنکه یعنی بحر اول آنکه ابتدا بد و سبب رکن مجموعی رکن اول کنند یعنی رکن اول که مشتمل
دو سبب و یک وتد مجموعیست ابتدا از سبب اول آن کنند تا این وزن باشد مستفعلن مستفعلن مفعولات و این بحر را
سریع خوانند سهروردی در النموذج الاشعار می آرد باستقرا معلوم شد که دائره ا ازان بحر شروع کنند که اول
رکن نخستینش وتد مجموعی بود پس میبایست که درین دائره شروع از مضارع نمیودند نه از بحر سریع و جوابش آنست
که رکن بحر مضارع سالم مستعمل نشده پس وتد مجموع گویا دران نیست و اینقدر برای ترک بدایت از مضارع کفایت
میکند اگرچه در دائره رکن سالم میباشد وقیل لان المضارع کالمهمل او مهمل و رجحه السهروردی گویند خلیل را
پرسیدند چرا مضارع را درین دائره مقدم نداشتی چنانکه طویل را برمدید و هزج را بر رمل تقدیم کردی
برای تقدم اقتدا دان گفت از بهر آنکه وتد مفروق او بصدر نزدیک ست و وتد مفروق اول بیت را ضعیف
میگرداند پس تقدیم سریع بر همه از برای آنست که وتد مفروقش از صدر دورتر ست و لهذا قریب را بمنسرح و خفیف و منسرح را
بر مضارع و آنرا بر مقتضب و آنرا بر مجتث مقدم ساخته یعنی از بهجت که وتد مفروق هریک بنسبت دیگر از صدر
دورتر ست و نیز چون سریع مقدم شد ترتیب بواقی بنظر ترتیب انفکاک هریک از ارکانش پس یکدیگر لازم افتاد
ب آنکه ای بحر دوم آنکه ابتدا بسبب دوم همان رکن اول از دو رکن مشتمل وتد مجموع کنند تا این وزن باشد
فاعلاتن فاعلاتن مس تفع لن و این بحر مستعمل نیست و بعضی آنرا جدید نامند و بعضی غریب و این را بزرجمهر ایجاد
کرده است و لهذا بزرجمهری هم گویندش ج آنکه یعنی بحر سوم آنکه ابتدا بوتد همان رکن که ازان اول اشتروع
کرده بودند کنند تا این وزن باشد مفاعیلن مفاعیلن فاع لاتن و این بحر بتازی مستعمل نیست و بپارسی آنرا
قریب خوانند د آنکه ای چهارم آنکه ابتدا بد و سبب رکن دوم مجموعی یعنی ابتدا بسبب اول
از رکن دوم مشتمل بر وتد مجموعی کنند تا این وزن باشد مستفعلن مفعولات مستفعلن و این بحر را منسرح خوانند
ه آنکه یعنی پنجم آنکه ابتدا بسبب دوم همین رکن ثانی مشتمل بر وتد مجموعی کنند تا این وزن باشد فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن
و این بحر را خفیف خوانند و آنکه یعنی ششم آنکه ابتدا بوتد این رکن دوم مذکور کنند تا این وزن باشد
مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن و این بحر را مضارع خوانند ز آنکه ای هفتم آنکه ابتدا بد و سبب رکن مفروقی کنند
ای از سبب اول رکن مشتمل بر وتد مفروقی آغاز شود و بر ین وزن بود مفعولات مستفعلن مستفعلن و این بحر را مقتضب خوانند
و بپارسی مستعمل نیست مگر بتکلف به تشبه عرب گفته اند مثل دیگر بحور مخصوص عرب ح آنکه یعنی هشتم آنکه

تقطیعه کس نه هم مفتعلن دادم مرا کس نکند مفتعلن شاد مرا مفتعلن و بروزن هل بیت ندهد داد مرا کس نکند شاد
مرا کس ع تقطیعه ندهد داد فعلاتن دمرا کس فعلاتن نکند شا فعلاتن دمرا کس فعلاتن و این بحر مزاحف را
بزرج مکفوف و رجز مطوی و رمل مخبون نیز توانند دائر و بر قیاس گذشته بنهند و آنرا دائره مجتلبه زائده مزاحفه خوانند
اما وجه تسمیه مجتلبه در ماقبل گذشت و زائده ازینجهت که یک رکن زائد از مجتلبه سابقه دارد و مزاحفه ازینجهت
که کف وطی و خبن دران از زحافات واقع شده اما مخفی نماند که وضع دائره برای بیان اصل ارکان باشد
و لهذا ارکان بحور را که غیر از مزاحف مستعمل میشوند نیز سالم آرند پس دائره مزاحفه نشاید والا دوائر فروعات
دیگر را نیز بیان باید کرد و بعضی بلقبی دیگر بخوانند دیگر لقب اصل این دائره مزاحفه در کتابی دیده نشد لیکن از
کلام مولانای جامی و بیضی و ابن قیس معلوم میشود که عجم دائره مجتلبه را مؤتلفه نامیده اند بجهت آنکه این سه
رکن را با یکدیگر الفتی و موافقتی هست در ترکیب پس بعید نیست که این دائره را مؤتلفه زائده مزاحفه
نام نهاده باشند و ما تخفیف ا این دائره نیاوردیم اما راقم الحروف برای توضیح این دائره را نیز مذکور مینماید
و مصراع این دائره اینست ع مرا بی تو دل آزرده مرا سینه پر افسرده ✤ و صورت دائره اینست




و از تکرار رکن سباعی بسیط که مخلوط با سباعی دیگر نبود و از وتد مفروق مرکب بود مثل مفعولات و مس تفع لن
و فاع لاتن هیچ بحر مستعمل نیست و اما از خلط سباعی بیکدیگر و آن خلط از رکنی بود که مولف بود از دو سبب
و وتد مجموع خواه هر دو سبب مقدم باشد مثل مستفعلن یا موخر مثل مفاعیلن یا بطرفین و وتد افتد مثل فاعلاتن
و رکنی که مولف بود از دو سبب خفیف و وتد مفروق خواه وتد موخر باشد یا مقدم یا متوسط مثل مفعولات و
مس تفع لن و فاع لاتن و تازیان خلط مذکور را مسدس بکار دارند یک مصراع از رکن مجموعی دو بار و رکن
مفروقی یکبار باشد قوله یک مصراع مربوط است بقوله اما از خلط سباعی و قوله و آن از رکنی بود الخ و قوله تازیان

بی دلارامی نیارامد مرادل تقطیعه ببیدلارا فاعلاتن می نیارا فاعلاتن مدمرادل فاعلاتن واگر بعداز
نیارامد نگارینا درافزائیم جمله مثمن شود ومصراع عربی این دائره چنین ع هزج هزج هزج هزج فیها پس هزج
از هزج وهزج وهزج از رمل ورمل از رجز وازرجز آغاز پذیرد واللطف لایخفی واین دائره را مجتلبه بکسر لام خوانند از اجتلاب بمعنی
کشیدن زیراکه این دائره ارکان را از دائره اولی یعنی مختلفه بسوی خود میکشد چه مفاعیلن در ان از طویل ومستفعلن از بسیط
وفاعلاتن از مدید کشیده شد وبعضی مجتلبه بالفتح لام خوانده اند درینصورت صفت اجزاء ارکان خواهد شد چه این
اجزا کشیده شده اند وبعضی گفته اند جلب بالفتح والتحریک یعنی کثرت ست وانواع بحور این دائره نیز بکثرت آمده اند
بنسبت دائره مختلفه ومثمن را مجتلبه انده وصورت دائره مجتلبه اینست یعنی صورت مجتلبه مسدس الاجزا




وزائده همچنین قیاس باشد یعنی صورت مجتلبه زائده مثمن الاجزا بر قیاس این دائره مجتلبه باشد بزیادت حروف
نگارینا وباشد که همین بحرها بحذف ساکن سبب دوم بکار دارند تا هزج برینگونه شود مفاعیل چهار بار در یک مصراع
ورجز برینگونه مفتعلن چهار بار ورمل برینگونه فعلاتن چهار بار مخفی نماند که بحذف ساکن سبب دوم یعنی بلعب در مفاعیلن
مفاعیل بضم لام وبطی در مستفعلن مستعلن میماند که منتقل مفتعلن میشود واین کلام صحیح ومطابق ست اما در فاعلاتن
از حذف ساکن سبب دوم فاعلات بضم تا میماند نه فعلاتن مجنون چنانکه مصنف علام آورده کما هو فی جمیع النسخ الصحاح
المعتبرة ویطابقه المصراع المثل له ایضا زیراکه در فعلاتن ساکن سبب اول حذف شده ست وجوابش آنست که مراد
مصنف علام از ثانویت سبب در ترکیب فاعلاتن نیست بل در ترکیب مفاعیلن که آنرا اصل قرار داده ورجز ورمل را
ببدایت از سبب اول وثانی ازان منفک ساخته وشک نیست که چون بدایت از سبب ثانی مفاعیلن کنند
لن مفاعی بروزن فاعلاتن میشود وبحذف ساکنش فعلاتن ماند اگرچه آن سبب در فاعلاتن سبب اول واقع شده
وبیت دائره هزج برین منوال بود ع مرا کس ندهد داد مرا کس نکند شاد تقطیعه مرا کس بمفاعیل دهد داد
مفاعیل مرا کس مفاعیل کند شاد مفاعیل وبروزن رجز بر همینوال ع کس ندهد داد مرا کس نکند شاد مرا

بیتها برین مصاریع باعتبار آنست که با نضمام مصاریع ثوانی بیتها خواهند گردید و بر وزن کامل چنین
باشد ع دل من کجا طلبم زبهر خدا بگو ❊ تقطیعه دل من کجا متفاعلن طلبم زبه متفاعلن رخدا بگو متفاعلن
و بر وزن مهمل چنین باشد ع من کجا طلبم زبهر خدا بگو دل ❊ تقطیعه من کجا طل فاعلاتک بم زبهر خ فاعلاتک
دا بگو دل فاعلاتک و مصراع عربی این دائره اینست ع کملا توفر حظنا بکارم ❊ پس کامل از کملا
و وافر از توفر و مهمل متوفر از حظنا آغاز شود و لطف اشاره پوشیده نیست و این دائره را دائره موتلفه
خوانند بسبب ائتلاف سباعیات با یکدیگر چه هر یک از متفاعلن و مفاعلتن پنج حرکت و دو سکون و یک وتد
و یک فاصله دارد و لهذا این هر دو بحر را بیک دائره نهادند و نیز هر بحرش مرکب از تکرار یک علت ساکن و اجزای مکرره
باهم ائتلاف دارند و در پارسی هر بحر این دائره هم شعر گفته اند الا انچه لوحه تشبیه عرب متکلف گفته اند و صورت دائره اینست




و بعد ازین قسم دوم انچه از رکن سباعی مولف از وتد مجموع و دو سبب خفیف آید و تا زیان یک مصراع
از تکرار یک رکن سه بار آورده اند و پارسیان از تکرار یک رکن چهار بار پس بیت بتازی مسدس باشد
و بپارسی مثمن اما این تسدیس و تثمین باعتبار اصلست که در دوائر می نویسند و اگر ابتدا بوتد کنند بر وزن
آید مفاعیلن سه بار و در تازی یا چهار بار و در پارسی آنرا رجز خوانند و اگر ابتدا بسبب اول کنند عیلن مفا شود پس
برین وزن آید مستفعلن سه بار و در تازی یا چهار بار و در فارسی آنرا رجز خوانند و اگر بسبب دوم کنند لن مفاعی گردد و برین
وزن آید فاعلاتن سه بار و در تازی یا چهار بار و در فارسی آنرا رمل خوانند و وجه تقدیم رجز بر رمل آنست که اول
ارکانش متحرک است که کاملتر از سبب باشد بخلاف رمل که اول ارکانش سبب است و وجه تقدیم رجز بر رمل آنکه رجز
ماخوذ از سبب اول مفاعیلن و رمل از سبب ثانی فاعلاتن است و بیت این دائره بر وزن رجز مسدس چنین باشد ع مرا دل بی دلارامی
نیارامد ❊ تقطیعه مرا دل بی مفاعیلن دلارامی مفاعیلن نیارامد مفاعیلن و بر وزن رجز مسدس چنین باشد ع دل بی
دلارامی نیارامد مرا ❊ تقطیعه دلی بی دلا مستفعلن دلارامی نیا مستفعلن امد مرا مستفعلن و بر وزن رمل مسدس چنین باشد ع




اما انچه از سباعیات بسیط خیزد دو قسم ست یکی آنکه مرکب از وتد مجموع و فاصله باشد دوم آنکه مرکب از وتد مجموع و دو سبب خفیف بود و خلیل ابتدا بمولف از وتد مجموع و فاصله کرده است و مصراعی از تکرار یک رکن سه بار بکار داشته و لامحاله بیت مسدس باشد پس اگر ابتدا بوتد کنند یعنی از مفاعیلن وزن آید مفاعلتن مفاعلتن و این بحر را وافر نام نهاده است و اگر ابتدا بفاصله کنند یعنی از علتن بر وزن آید متفاعلن متفاعلن و این بحر را کامل نام نهاده است اما وجه تقدیم وافر بر کامل آنست که در وافر جزو کامل تر از اجزای اولیه که وتد ست در اول رکن واقع شده و در کامل اول رکن سبب ثقیل ست و هر چه کاملتر باشد استحقاق تقدیم دارد و دیگر وجه نظر ست چه فاصله کاملتر از وتد ست فاضل و پارسی گویان گفته اند که ابتدا بسبب خفیف که درین ترکیب ست هم ممکن ست ازین قول منفهم میشود که نزد عرب ابتدا از سبب خفیف درین ترکیب ممکن نیست چه علتن را فاصله صغری قرار داده اند نه مرکب از سببین و الا از سبب خفیف نیز شروع کرده بحری پیدا میکردند برخلاف پارسیان که فاصله نزدشان در اصول افاعیل وجودی ندارد و همچنین اکثر من المحققین لیکن از سابق متحقق شد که اعتبار فاصله را چه در فارسی و چه در عربی اصلا وجهی بهم نمیرسد و عدم شروع از سبب خفیف بجهت نامستعمل بودن بحر مفروض ست از جهت عدم امکان پس امکان مذکور نزد شعرای عرب و عجم هر دو برابر ست تخصیص فارسی گویان چیست مگر آنکه این جمله را از قبیل قید اتفاقی شمارند نه احترازی و بر این وزن باشد فاعلاتک فاعلاتک فاعلاتک بحرکت کاف و در بعض نسخ فاعلاتن بحرکت نون دیده شد و در شرح خزرجیه نیز همچنانست لیکن در اکثر شعر این وزن هم مهمل ست یعنی متروک و نامستعمل و آنرا متوقف نامند و بیت ازین دایره بر وزن وافر چنین بود ست بگو دل من کجا طلبم زبهر خدا ✦ تقطیعه بگو دلمن مفاعلتن کجا طلبم مفاعلتن زبهر خدا مفاعلتن مخفی نماند که دریجا و ما بعد انچه در امثله بحور آورده مصراعهاست نه بیتها پس اطلاق

چگونه از و بوسه ستانم ❊ واین را خلیل مقلوب الطویل نام کرده است مر انچه ابتدا از جزو چهارم باشد
یعنی بحر چهارم انکه ابتدایش از عیلن بود از جزای فعولن مفاعیلن واین علامت
چهارم بحقیقت شکل وال و صورت حرف رابع ست از حروف ابجد که برای امتیاز از ذال معجمه بالای
سرش علامت فتحه را منضم میسازند بریں وزن که مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن و آنرا خلیل بسیط نام کرده
ه انچه ابتدا از جزو پنجم باشد یعنی بحر پنجم انکه ابتدایش از لن ثانی بود از فعولن مفاعیلن بریں وزن فاعلن
فاعلاتن فاعلن فاعلاتن و بریں وزن هم تبازی شعر یافته اند و بعضی این دو بحر یعنی مقلوب الطویل
والمدید مهمل العریض و عمیق نام نهاده اند لف و نشر مرتب ست یعنی مقلوب الطویل را عریض و مقلوب المدید را
عمیق نامند و بعضی اول را مستطیل و ثانی را ممتد گویند مجموع پنج بحر که ازین دائره ممکن ست که برخیزد
و بر جمله بحور این دائره در زبان فارسی متروک ست انچه فارسان گفته اند بر منوال شعر عرب گفته اند
از وجه تشبه با ایشان یعنی خواسته اند که در فارسی وزن متشابه تازی پیدا کنند و این دائره را دائره مختلفه
خوانند از جهت اختلاف در ارکانش که یکی خماسی باشد و دیگر سباعی و وجه تقدیم طویل بر مدید و بسیط آنست
اول هر دو رکن آن و تدست که کاملترست از سبب که جزو اول آن هر دو واقع شده و سبب تقدیم مدید بر
بسیط آنست که مدید از سبب فعولن رکن اول طویل و بسیط از سبب اول مفاعیلن رکن ثانی آن منفک
میگردد و چون رکن اول مقدم بر ثانی ست منفک اول را نیز بر منفک ثانی مقدم کردند و مصراعے
گفته اند که درین دائره سهند تا همه بحور مستعمل و مهمل ازان بر توان خواند و فک از یکدیگر بصورت
و آن مصراع بروزن طویل اینست ❊ بمن برگذرای مه بمن درنگرگه ❊ تقطیعه بمن برفعولن گذرای
مه مفاعیلن بمن درفعولن نگرگه مفاعیلن و بروزن مدید ❊ برگذرای مه بمن درنگرگه بمن تقطیعه
برگذرای فاعلاتن مه بمن فاعلن درنگرگه فاعلاتن گه بمن فاعلن و بروزن مقلوب الطویل ❊ گذرای
مه بمن برنگرگه بمن در تقطیعه گذرای مه مفاعیلن بمن برفعولن نگرگه مفاعیلن بمند رفعولن و بروزن
بسیط ❊ ای مه بمن درنگرگه بمن برگذر تقطیعه ای مه بمن مستفعلن درنگر فاعلن گه بمن مستفعلن
برگذر فاعلن و بروزن عمیق ❊ مه بمن درنگرگه بمن برگذرای تقطیعه مه بمن فاعلن درنگرگه
فاعلاتن گه بمن فاعلن برگذرای فاعلاتن و مصراع عربی این دائره چنین باشد ❊ اطل مدتی
بسط المدی منک ما مول پس طویل از اطل و مدید از مدتی و بسیط از بسط شروع شود و اشاره
لطیف که در اول لفظ هر بحر درین مصراع بجانب هر بحر ست
مخفی نیست و صورت دائره اینست

چنانکه خواهی دانست دوم آنکه تغیر در هیئت نفس رکن باشد وجمع میان هر دو نیز جائز ست و عادت
عروضیان آنست که ارکان بحور دائره بدون هر دو تغیر مذکور می نمایند یعنی ابیات تام سالم الارکان
یا مصاریع آنرا در دوائر نویسند پس فعولن مفاعیلن را مکرر کرده اند و آنرا بیک مصراع شمرده تا ارکان
چهار شود ولا محاله بیتش مثمن باشد وچون مصراعی ازان در دائره وضع کنند یعنی ذکر نمایند و بر گرد دائره
بزنگارند تا آخر آن مصراع باول آن متصل شود شاید که بهر یکی از اخرای نجگانه از اسباب اوتاد ابتدا کنند
پس ازین دائره یعنی دائره فعولن مفاعیلن پنج بحر برخیزد اعنی اول برین وزن فعولن مفاعیلن فعولن
مفاعیلن و این بحر را طویل نام کرده اند چه در لغت تازی ازین دراز تر بحر نیاید زیرا که هر مصراعش
مشتمل ست بر بست وچهار حرف وکدام مصراع زائد تر بران نباشد اگر گوئی مدید و بسیط نیز همچنانست
گوئیم آری این هر دو نیز با طویل در عدد حروف وحرکات وسکنات برابر اند و بر هر یک صادق ست
که دراز تر ازان بحری نباشد ولهذا برای هر یک نامی اختیار کرده اند که دلالت بر امتداد و انبساط دارد
چنانکه مصنف خود در جائی دیگر می آرد بحور طویل و مدید و بسیط را باین سبب بمعنی درازی و کشیدگی و
گستردگی نام کرده اند که تازی بزرگتر از ترکیب اصول این بحور که در دائره بست وچهار حرفست هیچ ترکیب
نیست انتهی اما برای وجه تسمیه ضرور نیست که در هر چیز یکه این وجه یافته شود آنرا هم بهمان نام موسوم
گردانند ب انچه ابتدائیش از جزو دوم باشد یعنی بحر دوم آنست که از سبب فعولن آغاز کنند از وزن
مذکور اے وزن طویل برین گونه لن فعولن مفاعی لن فعولن مفاعی لن فعو برین وزن که فاعلاتن فاعلن
فاعلاتن فاعلن چه لن مفاعی بر وزن فاعلاتن ولن فعو بر وزن فاعلن ست و این را خلیل مدید نام
کرده و وجه تسمیه آن وسائر بحور دیگر را القاب خود مصنف علام بآخر فن عروض در فصل نهم ذکر خواهد نمود
وراقم الحروف چیزها برین خواهد افزود بل وجه تسمیه طویل نیز آنجا بتعاد مذکور شده ج انچه ابتدا
از جزو سوم باشد یعنی بحر سوم آنکه ابتدائیش از جزو سوم هر دو رکن طویل که وتد مجموع و صدر رکن ثانی
واقع شده سازند برین وزن که مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن و برین وزن تبازی شعر نیافته اند
مگر قلیل و ازانست قول امرء القیس ؎ الا یا عین فابکی ÷ علی فقدی الملکی ÷ و اتلافی لمالی ÷ بلا جد
وجهد ÷ تخطیت بلادا ÷ وضیعت تلادا ÷ وقد کنت قدیماً ÷ اخا عز ومجد ÷ یعنی ای چشم پس گریه کن
بر کم کردن من ملک خود را و تلف کردن من مال خود را بدون سعی و کوشش قدمها انداختم در شهرها و
ضائع کردم ستوران خانه زاد را و تحقیق بودم من از قدیم صاحب عزت و بزرگی و بهرامی گوید بیارسی
برین وزن اندک شعر دیده ام و آن اینست ؎ نگار دلربائی بود از من دل من ÷ من بیدل

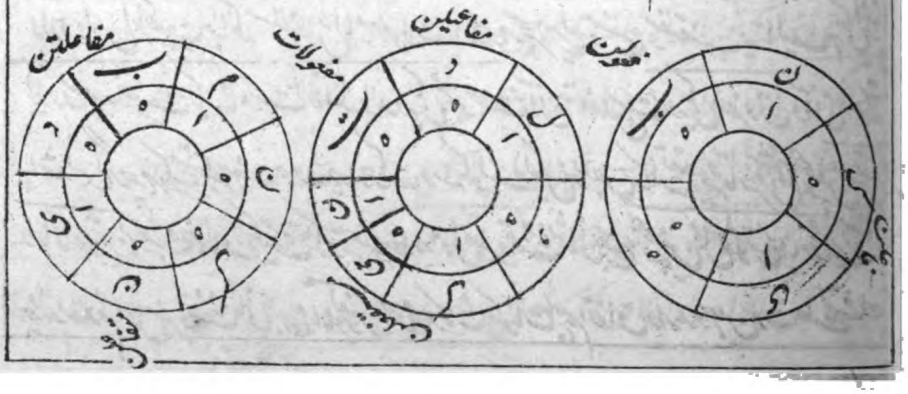
صاحب تسمیه علل مصطلحی
وجه تسمیه علم در
مصنف علام بیان فرموده
فصل نهم بیان خواهد شد
دلالت بسیط بر انبساط
ظاهر ست
سلام در آنچه
بر وزن طویل
مذکور شده

بکدیگر و اندراج دور کن در یک بحر و خلیل احمد ابتدا بخلط خماسی و سباعی کرده است در دائره مختلفه
پس از ان ابتدا بسباعیات بسیطه در دائره مولفه و مجتلبه کرده پس زان ابتدا بخلط سباعیات با یکدیگر در دائره
مشتبهه نموده و ختم بخماسیات بسیطه کرده است در دائره متفقه و وجه تقدیم خلط خماسی با سباعی انست
که بحور این خلط از بحور دیگر در عدد حروف زائدتر و کاملتر است چه هریک ازینها چهل و هشت حرف دارد
بخلاف بواقی و کامل مستحق تقدیم باشد بر ناقص و خماسیات بسیطه را ازهمه موخر کرده شد چه حروفش
ازهمه کمتر است زیرا که همگی چهل حرف دارد اما وجه تقدیم دائره مولفه بر مجتلبه و مشتبهه انست که بحور دائره
مولفه کاملتر در حرکات از بحور آن هر دو است چه حرکات آن سی باشد و حرکات آن هر دو بست و چهار
و کامل استحقاق تقدیم دارد اما وجه تقدیم مجتلبه بر مشتبهه انست که چون بحور دائره مولفه و مجتلبه بجهت
آنکه بیت هریک از تکرار یک کن شش بار تمام میشود باهم مناسبت تامه دارند مجتلبه را متصل مولفه ساختند
اگر گوئی خماسی نسبت سباعی مثل جزو نسبت کل و سباعیات بسیطه نسبت سباعیات مخلوطه مثل مفرد
نسبت مرکب ست پس چرا دائره خماسی را بر دو دائر سباعی و دو دائر سباعیات بسیطه را بر دائره مخلوطه
مقدم نکردند که جزو و مفرد مقدم بر کل و مرکب باشد گوئیم خلیل احمد موجد این فن در ترتیب آنها باین رعایت
پرداخته که اصول را نسبت فروع لامحاله تقدیم میباشد و فروع این فن ناقص از اصول بود مثل مجزوء
مشطور و منهوک و مخبون و مضمر و مطوی و امثال آن از مذال و مسبغ و مرفل اگرچه بظاهر زائد از اصول
می نمایند لیکن چون اینها در بیتهای تمام نباشد بل در بیتیکه جزوی ازان ساقط شده باشد پس گویا این
زیادت عوض جزو محذوف ست معهذا ازان کمتر پس رجوع این فروع نیز جانب زیادت نخواهد بود
و علی هذا چون نقصان راجع بفرع متاخر و زیادت راجع باصل مقدم باشد تقدیم اکمل فالاکمل را
مرعی داشته اما خماسی و سباعی مانند فعولن و مفاعیلن مولف از پنج جزو باشد چه رکن اول مرکب از
دو جزو یعنی سبب و وتد ست و ثانی مرکب از سه جزو یک وتد و دو سبب ست و این خلط خماسی و سباعی را
کوتاه شمرند از خلط دو سباعی مثل مستفعلن مفعولات و عادت چنان رفته که بحر در دائره همچنانکه از ارکان
طبیعی نهند که تغیر باو راه نیافته باشد یعنی سالم باشد و بعد ازان بعلل و تغیرات ارکان غیر طبیعی از انجا
برانگیزند مراد از تغیرات در پنجا زحاف هاست بقرینه تقابل علل و زحاف نزد بعضی عبارت ست از
تغیر یکه در حرف ثانی سبب بود و تغیر ماورای آن را علت نامند عدد ارکان نیز بر تمام ترین وجهی ایراد
کنند تا بحذف بعضی ازان ارکان دیگر وجوه مستعمل برانگیزند الحاصل تغیرات مستعمله در ارکان دو گونه
میباشد یکی در اعداد ارکان که از شش دو یا سه یا چهار حذف کنند و آنرا مجزو و مشطور و منهوک نامند

**فصل پنجم** در بحرها و دوائر و فک بحرها از یکدیگر بحرها از تکرار ارکان خیزد بحر در لغت بمعنی دریاست
و در اصطلاح عروضیان جنسی از وزنست که مشتمل باشد بر چند نوع ازان و مناسبت در هر دو معنی آنست
که همچنانکه دریا جای مرجان و دُر و اقسام حیوانات آبی میباشد همچنین هر بحر عروض مشتمل باشد بر اقسام اوزان
و ارکان را چون چند بار تکرار کنند بشرطیکه معتدل بود نه دراز مثل بصیغهٔ اسم فاعل از املال یعنی آزردن
و نه بس کوتاه مخل ای خلل انداز وزن مصراعی حاصل آید مصراع در اصل معنی نیمه درست و وجه مناسبت آنست
که همچنانکه نیمه را بدون دیگر باز و فراز توان کرد همچنین نیمه بیت را بی دیگر توان خواند و از دو مصراع بیتی آید
و از ابیات قطعه یا قصیده یا غیر آن مثل مثنوی و رباعی و معنی هر یک در ما قبل گذشت کمترین عددی
تکرار را دور کن باشد یعنی در مصراع مراد از تکرار تعدد رست پس لا محاله کمترش دو بود و متوسط سه و بیشتر چهار
و زیادت ازین یعنی از چهار در مصراعی بسبب درازی مستعمل نباشد پس بیتی از چهار رکن بود یا از شش یا از هشت
رکن مگر در موضعیکه یاد کرده شود تا یک رکن هم یافته میشود بل زائد تا شانزده رکن نیز یافته شده و خلط ارکان
متشابه با یکدیگر شبیه بود بتکرار ازین جمله جواب سوالیست که بر قوله بحرها از تکرار ارکان خیزد وارد می شد
تقریرش آنکه بسیار بحرهاست که از تکرار یک رکن حاصل نمیشود بل از خلط یک رکن با رکن دیگر که مخالف
آن میباشد حاصل میگردد مثل طویل که از فعولن و مفاعیلن مرکب میشود و امثال آن و حاصل جواب آنکه ارکان
مذکوره اگرچه بعینها متکرر نیستند لیکن بسبب تشابه بیکدیگر گویا مکرر بهفتها واقع شده اند پس بحر یا از تکرار رکن
بسیط بود مراد از رکن بسیط واحدست مثل تقارب که از تکرار فعولن فقط حاصل شود و یا از خلط دو رکن
متشابه و قدر خلاف میان دو رکن متشابه یا یکم شود یعنی مقدار حروف یکی زائد باشد از دیگری یا بکیف
مراد از کیف آنست که فقط هیئت حروف یکی مخالف هیئت دیگری باشد اما بکم چنانکه فعولن را با مفاعیلن باشد
چه هر یکی مؤلف از وتد مجموع و سبب خفیف ست و همین ست وجه تشابه الا آنکه یکی از دیگر بسبب خفیف
بیشتر ست یعنی در یکی یک سبب خفیف زائدست و همین ست قدر تفاوت و همچنین فاعلاتن فاعلن
در بحر مدید و مستفعلن فاعلن در بحر بسیط که هر دو رکن اول ازین هر دو بحر بقدر یک سبب خفیف زیادت بر ثانی
دارد و لیس اما بکیف چنانکه مستفعلن را با مفعولات باشد در بحر سریع و منسرح و مقتضب چه تالیف هر یکی ازینها
از دو سبب خفیف و یک وتد ست الا آنکه وتد در یکی مجموعست و آن مستفعلن ست و در یکی مفروق و آن مفعولات
باشد پس اگرچه هر یک مشتمل بر هفت حرف و چهار حرکت و سه سکونست لیکن در بعض حرکات تقدیم و تاخیر واقع شده و همچنین مس تفع لن
را با فاعلاتن و مجتث اختلاف بکیف ست که وتد متوسط در اول مفروقست و در ثانی مجموع و همچنین فاع لاتن را با مفاعیلن در مضارع
چه وتد مقدم در اول مفروقست و در ثانی مجموع اما در نفس حروف و حرکات و سکونات باهم اتفاق دارند و همین ست علت تشابه

در بیان تعریف دوائر

وترکیب ضم کردن آنست با یکدیگر وسبب عادت آنست که موجد این فن خلیل احمد برای اختصار
بحور را بفک وترکیب دوردوائر بیان کرده اگرچه بیانش موقوف بر دوائر نیست یعنی اگر هر بحر را جدا گانه
بیان میفرمود ممکن بود بعده عروضیان دیگر باقتضایش بطریق لزوم مالایلزم دوائر را درین فن مذکور
می نمایند وبیان بحور را بطریق فک وانضمام میسازند یک دائره جهت فعولن فاعلن بسبب اشتراک
هر دو در پنج حرف سه متحرک و دو ساکن و بر دو نویسند علامات متحرک وساکن که صورت ها و الف
باشد کما سبق وبازای آن یعنی بمقابله آن علامات حروف این کلمه که بهی کن جدا جدا نویسند تا اگر
آغاز از با کنی بهی کن بر حوالی وگرداگرد دائره بگردد و بر وزن فعولن ای حروف آن گرداگرد دائره نویسند
تا خودش گرد دائره دور کرده باشد واگر آغاز از کاف کنی کن بهی باشد بر وزن فاعلن و آن هم
گرد دائره دائر گردد و دیگر دائره جهت مفاعیلن ومفعولات ومستفعلن وفاعلاتن بسبب اشتراک همه
در هفت حرف وچهار حرکت وسه سکون وبر وباید نوشت علامات متحرکات وساکنات این کلمه دو تن
یک دل تا ابتدا از هر متحرک از متحرکات چهارگانه که گفتی یکی ازین ارکان اربعه در تمامی دور حاصل آید وکیفیت
انفکاک ارکان از یکدیگر روشن شود وچنان بهتر که درین موضع یعنی در بیان انفکاک ارکان از یکدیگر دو دائره
آورد لیکن عادت برخلاف آن جاری شده یکی جهت وتد مجموع یعنی جهت گفته دران وتد مجموعست ودیگر
جهت وتد مفروق تا اجزای اولی از حال خود بنگرد و بتقدیم نون یعنی اسباب واوتاد از حال خود منقلب نشود
وسبب جزوی از وتد نشود یا برعکس که بعض حروف وتد جزو سبب گردد همچنانکه در صورت اتحاد دائره لازم
می آید زیرا که اگر از فای مفاعیلن شروع کرده مفعولات برآرند خاکه در مفاجزو وتد بود حالا سبب شد ولن که
دران سبب خفیف بود حالا جزو وتد مفروق شد وقس علی ذلک پس انقلاب در اجزای اولیه لازم آمد
دو دائره دیگر جهت مفاعلتن ومتفاعلن بنهند بسبب اشتراک هر دو در هفت حرف وپنج حرکت ودو سکون
و بر و نویسند بدی نکنم تا هر دو رکن ازو خوانده شود یعنی از بای بدی آغاز کنند بر وزن مفاعلتن باشد واگر از نون
نکنم شروع نمایند بر وزن متفاعلن بود وصورت دوائر اینست



خفیف و علاوتد مجموع سوم وتد آن از هر دو سبب متاخر بود و آن بروزن مستفعلن بود
پس مس و تف سبب خفیف ست و علن وتد مجموع و اگر وتد مفروق بود و هر دو سبب خفیف
سه نوع دیگر تالیف تواند بود اول بتقدیم وتد مفروق بر هر دو سبب خفیف بروزن فاع لاتن
دوم بتوسط وتد میان سببین بروزن مس تفع لن سوم بتاخر وتد از هر دو سبب بروزن مفعولات
و اول و دوم این صنف که از ترکیب وتد مفروق یا دو سبب در لفظ مانند دوم و سوم صنف
گذشته است که از وتد مجموع با دو سبب خفیف ترکیب یابد یعنی فاع لاتن و مس تفع لن در تلفظ مانند فاعلاتن
و مستفعلن بست اما بحقیقت فرق ست مدار فرق راجع بزحافات اسباب و تغیرات اوتاد ست پس آنچه
دران زحاف اسباب یافته میشود مثل خبن و حذف و طی آنرا اسباب و انچه دران تغیرات اوتاد یافته میشود
مثل قطع و وقف و کسف آنرا اوتاد باید شمرد و رکن مرکب از ان و تصویرش از انفکاک بحور دائره مشتبهه
ذهن نشین خواهد گردید و در کتابت بعضی از عروضیان درین متحد اللفظ مختلف الحقیقة فرق کنند بانکه اجزای
صنف دوم از یکدیگر منفصل نویسند و این شش رکن سباعی از اصولند در فارسی و تازی و هژده تالیف دیگر
سباعی ممکن بود که در شعر پارسی از اصول نشمرند بسبب گرانی آن باید دانست که احتمالات عقلیه در اینیه سباعی
از تقدیم و تاخیر و توسیط اسباب و اوتاد با یکدیگر جمله بست و چهارست چهار بتقدیم دو سبب خفیف یا ثقیل بر وتد
مجموع یا مفروق و چهار بتقدیم وتد مجموع یا مفروق بر دو سبب خفیف یا ثقیل و چهار بتقدیم سبب خفیف بر ثقیل
یا بالعکس و تقدیم هر دو بر وتد مجموع یا مفروق و چهار بتقدیم وتد مجموع یا مفروق بر هر دو سبب بتقدیم خفیف
بر ثقیل یا بالعکس و چهار بتوسط وتد مجموع یا مفروق میان هر دو سبب خفیف یا ثقیل و چهار بتوسط وتد مجموع یا مفروق
میان خفیف و ثقیل بتقدیم خفیف یا بتقدیم ثقیل و ازین همه بست و چهارشش ترکیب سابق الذکر در اصول
تازی و فارسی شمرده شد و هژده باقی را بتمامها در فارسی نشمرند مگر در عربی از انها دو ترکیب دیگر را نیز از اصول
شمرند چنانکه مصنف خود میگوید اما در تازی دو تالیف از جمله انچه مولف بود از وتد مجموع و سبب ثقیل سبب خفیف
که بتقدیم وتد بر سببین یا بر عکس باشد و این تالیف برای آنست تا مولف از وتد مجموع و فاصله صغری هم از
اصول شمرند و آن مفاعلتن و متفاعلن بست پس ارکان اصلی در پارسی هفت ست بحقیقت و پنج در لفظ و آن
یعنی پنج ملفوظی فعولن مفاعیلن فاعلاتن مستفعلن مفعولات بست و در تازی ده بحقیقت و شش در لفظ چه فاعلن مفاعلتن
و متفاعلن از ارکان بحور متدارک مدید و بسیط و وافر و کامل هم از اصولند و عروضیان را عادت باشد که استخراج این
ارکان از یکدیگر بفک و ترکیب بیان کنند و در دوائر وضع کنند و معنی فک و ترکیب آنست که بعض اسباب یا اوتاد
یک رکن را جدا کنند و با بعض اسباب یا اوتاد رکن دیگر ترکیب دهند بالجمله فک جدا کردن سبب یا وتد واحد یا متعدد از

فرق درمیان فاعلاتن و مستفعلن مجموعی و مفروقی

یعنی از ارکان فاعلن فقط مشترک میباشد و از ان با فاعلاتن بزیادت الف و از مستفعلن بسکون سین و از ان با مفاعلتن بزیادت الف و از متفاعلن بسکون سین و زیادت الف و کاملین بزیادت واو و ساکن بحذف یا

مثل بوعلی سینا که عروض تازی استخراج کرده است عبارت و تعبیر از ارکان شعر بالفاظی کرده است که
از لفظ فعل مشتق باشد به تبعیت فن صرف که وزن صرفی را نیز ازین سه حرف ساخته اند چنانکه اهل موسیقی
عبارت بلفظی کنند که از تا و نون مولف باشد و باین سبب ارکان شعر را افاعیل و تفاعیل خوانده است یعنی
چون فعل را ماخذ این ارکان قرار داد لفظ جمع فعل افعال و جمع افعال فاعیل میباشد و همچنین جمع تفعیل
تفاعیل بود ارکان مذکور را باین هر دو نام مسمی گردانیده محمد بن قیس گوید عروضیان آنرا اجزا و فاعیل
عروض خوانند و خلیل فواصل سالمه خوانده یعنی اجزای جداگانه سالم از تغیرات و ارکان شعر بعضی بطبع آید
یعنی موافق طبیعت افتدای همچنانکه اقتضای طبیعت آن رکن ست واقع شود و آنرا اصول خوانند
و بعضی بخلاف بود بل مخالف طبع باشد آنرا فروع خوانند و هر رکن که از تکرار جزوی از اسباب و اوتاد
باشد ملذ نبود یعنی بخشنده لذت چه التذاذ از امر جدید میباشد و تکرار چیزی بر سامعه گران گردد و باین سبب
رباعی و سداسی که از اسباب تنها نحو فعلن و مفعولن یا اوتاد تنها بود مثل مفاعلن از اصول نشمرند و هر رکن
که دراز شود از سباعی که زیاده برین کدام کلمه مفرد در زبان عرب نباشد الا ماشاء الله هم ملذ نبود از جهت
آنکه اقتضای ملالت کند و ازین سبب زیاده از سباعی در اصول مستعمل نیست آری در فروع مستعمل ست و
مثالش گذشت پس اصول یا خماسی بود و آن فعولن و فاعلن ست یا سباعی مثل مفاعیلن و بواقی ارکان
و خماسی مولف از سببی و وتدی بود یعنی از یک سبب و یک وتد پس یا در هر دو برای وحدت ست اگر سبب
خفیف بود و وتد مجموع ازان و تالیف ممکن باشد یکی آنکه وتد مقدم بود و سبب متاخر و مرکب بر وزن
فعولن بود چه فعو وتد ست و لن سبب و دوم آنکه سبب مقدم بود و وتد موخر و مرکب بر وزن فاعلن بود
و این هر دو رکن خماسی در شعر تازی از اصولند و در شعر پارسی دوم مستعمل نیست مگر اول استعمال دارد و دیگر
تالیفهای ممکن که در خماسی افتد و این شش نوع باشد از اصول نشمرند پس جمله احتمالات ممکنه عقلیه در
بنای خماسی از اسباب و اوتاد هشت بود چهار از تقدیم سبب خفیف یا ثقیل بر وتد مجموع یا مفروق و
چهار از تقدیم وتد مجموع یا مفروق بر سبب خفیف یا ثقیل و چون دو از ان که بتقدیم سبب خفیف بر وتد
مجموع و بتقدیم وتد مجموع بر سبب خفیف باشد مستعمل ست چنانکه دانستی پس شش باقی از اصول ممکنه
نامستعمل ست الا سباعی مولف از دو سبب و یک وتد باشد و از اسباب هر دو ثقیل نشاید آری اگر یکی
ثقیل بود مضایقه ندارد پس اگر هر دو خفیف بود و وتد مجموع تالیف ازان شش نوع تواند بود اول آنکه
وتد مجموع بر هر دو سبب خفیف مقدم بود و این بر وزن مفاعیلن بود پس مفا وتد مجموع ست و عی و لن
هر دو سبب خفیف دوم آنکه وتد میان هر دو سبب بود و آن بر وزن فاعلاتن بود پس فا وتد سبب

فارسی واز و تند مفروق بتازی شعر لا اری من الفؤاد مذاراک آن کس نخواهد شادن سواک یعنی نمی بینم از دل
از وقتیکه می بینم ترا که میل کند جانب کدام آهو بره سوای تو و در بعضی نسخها مذراک بصیغه ماضی یافته شد
در صورت فاعلش ضمیر راجع بجانب فواد خواهد بود یعنی از وقتیکه دل دیده است ترا فاعلن رمل مکفوف یعنی
فاعلات شش بار بحذف نون فاعلاتن از کف و بپارسی شعر انچه از تیم بروی من رسید هیچ آفریده
در جهان ندید رمل مکفوف و حروف او اخر لامحاله ساکن گردد تا شعر تواند بود یعنی اگرچه وزن هر دو شعر
عربی و فارسی بتکرار فاعلات بحرکت آخرست لیکن چون او اخر اشعار و قوافی ساکن میباشد لهذا ادراک
و سواک و رسید و ندید را که در آخر واقع شده ساکن الآخر خوانند چنانکه گفتیم در فصل دوم که آخر هیچ شعر
نه بتازی و نه بپارسی متحرک نشاید واز فاصله صغری بتازی شعر ارایت لحاضر هم اثرا و سمعت لغابهم
خبرا ایا دیدی برای حاضرشان اثری و نشانی و شنیدی برای غائب شان خبری رکض مخبون یعنی فعلن
بحرکت عین هشت بار و بپارسی شعر ببری صنما دل و جان بهی لبکان برهی ندهی نرهی رکض مخبون
رهی بفتح راو کسر ها بنده و چاکر و این کس لبکان جمع لبک ست باکاف تصغیر تعظیمی یا ترحمی و مراد از دو
لبها بوسه آنهاست و معنی شعر اینست می بری ای صنم دل و جان بنده بوسه لبهایت اگر نخواهی دادو
رها نخواهی شد و این در صورتیست که ندهی و نرهی مبنی باشد و در بعض نسخ بهای موحده دیده شد پس معنی
انکه بوسه به بنده بدهی خلاص شوی و در فارسی این شعر هم در مثالش نقل کرده اند چه کنم صنما چو لم ستدی
نکنم زتو هرچه کنی زدهی واز فاصله کبری بتازی وثقل منع خیر طلیب وعجل منع خیر تؤده
ثقل کعب گرانباری و عجل کفرس شتابی و تؤده بضم تا و فتح همزه و دال رزانست و تائی یعنی
بسیار گرانباری و سستی ست که منع میکند خیر مطلوب را و بسا شتابی ست که منع میکند خیر درنگی را
الحاصل در بعض اشیا عجلت بهتر میباشد و در نگ مضرت دارد و در بعض اشیا بالعکس و او در وثقل عجل
بمعنی رب ست رجز مخبول یعنی فعلن شش بار و خبل عبارتست از ضبن و طی پس مستفعلن باین هر دو تصرف
متفعلن ماند و منقول شود بفعلتن و بپارسی شعر صنم من زبر من نبروی ولک من ببری نبشوی
بتقدیم نون در نبروی و نببری و نبشوی یعنی ای صنم من از نزد من مرو و دل من ببر نشوی گر چنین کنی پس
کلمات مذکوره اگرچه بظاهر صیغهای مضارع منفی ست لیکن مراد ازان معنی نهی ست و قوله نبشوی تاکید ما قبلست
و در بعضی نسخ بشنوی بتقدیم با از شنیدن دیده شد یعنی بشنو انچه گفتم رجز مخبول و معنیش گذشت و بیشتر این
ابیات ناخوش ست خاصة بیت اخیر **فصل چهارم** در ارکان شعر که مولف بود ازین اجزا مراد ازارکان
اصول فاعیل ست از اجزا اسباب و اوتاد کما سبق خلیل احمد ای خلیل بن احمد و این حذف شایع ست

مفاعیلن شش بار باشد پس بعد کف مفاعیل ماند و بعد تخنیق مفعولن شود و تخنیق نزد مصنف عبارتست
از حذف کردن حرف اول و تند مجموع که در اول رکن باشد و پیوستن آن متحرک ماقبل بعد تسکینش مثل آنکه
در مفاعیلُ مفاعیلُ چون میم مفاعیل ثانی و ثالث را ساکن کرده بالام ماقبل متصل نمایند متوسط[1]
فاعیلم شود پس منقول مفعولن گردد و آنست مرام[2] محقق علام اما نزد مؤلف مستهام شعر مذکور از رکض مخبون
مسکن بی دغدغه ست و بود نشش از سه بحر باقی که مصنف علام تجویز فرموده بخیال ناقص نمی آید چه برین
تقدیر وزنش پنج مفعولن تمام میشود و چنین شعری از بحور مذکور یافته نمیشود و اگر عروض[3] و ضرب فعلن قرار
دهند مسدس الارکان میتواند لیکن در کلام مصنف اشعاری جانب رکنی سوای مفعولن نیست معهذا فعلن
از فروع مفاعیلن و مستفعلن و فاعلاتن در تازی هم ثابت نشده و نیز مفعولن که از فاعلاتن حاصل میشود
آنرا مشعث نامند و آن جزو آخر خفیف ثانی و مجتث مجزو واقع میشود پس وقوعش در رمل یعنی چه و هم تخنیق
در اول رکن بنا شد پس جریانش در همه ارکان معنی ندارد و علاوه برین خرج در استعمال عرب مجزو بنا شد پس
پس زیادت ارکانش بر چهار راست نمی آید هذا و لعل الله یحدث بعد ذلک امرا و بپارسی بیت

گر من دوری جویم ز عشقش ز پی من ای طرف من تا کی پویم ✤ ای دود دو وزن همانست که مذکور شد
و این شعر هم ازین قبیل ست ✤ تا کی مارا در غم داری ✤ تا کی بر ما آری خواری ✤ و از سبب ثقیل تنها
شعر محالست چه کدام وزن متحمل آن بمیتواند شد اما نثر بتازی چنین بود ولد ک بک وجد اثر همک فجهد و
طلب برکة تشمک پسر تو از تو یافت اثر همتهای تو پس سعی کرد و جست برکت خصلتهای تو و بپارسی چنین
پسر تو زچه نشده زپی هنر تو که هنر تو بدده ز برکت پدر تو یعنی پسر تو از برای چه نشد پیرو هنر تو که هنر تو بوده است
از برکت پدر تو و از تند مجموع تبازی شعر ✤ فطالما و طالما و طالما سقی بکف خالد و اطعما پس دراز
شد و دراز شد و دراز شد نوشانیدن فلان از کف خالد و طعام دادن یعنی خالد واسطه سقی و اطعام
در بیخالت ما مصدریه ست و طالما ثانی و ثالث تاکید اول ست و نزد بعضے سقی و اطعم هر دو بصیغه مجهول
و معنی ظاهر و محتمل که کلمه ما موصوله یا موصوفه بود مراد ازان زمانه باشد یعنی دراز شد زمانه که بکف خالد نوشانیدند
یا خورانیدند یا نوشانیده و خورانیده شد دران رجز مخبون یعنی مفاعلن شش بار و بپارسی چنین بیت

چرا عجب ندارم از نگار من ✤ که بی گنه برون شد از کنار من ✤ رجز مخبون یا هزج مقبوض چه صورت
هر دو واحدست یعنی چون در مفاعیلن که رکن هزجست قبض نمایند مفاعلن باقی می ماند و اگر از مستفعلن
که رکن رجزست سین را بسبب خبن حذف کنند نیز مفاعلن راجح شود اگر گوئی چون وزن هر دو واحدست
در امثال عربی چرا اکتفا بر اول کرده گوئیم زیرا که هزج در عربی مسدس مستعمل نیست بل همیشه مجزو آید بخلاف

---

[1] بل از وجه معهود از ذکر کردن اول
مفاعیلن بعد از اسقاط سبب ثقیل از مفعولن
ماند پس مفعولن گردد و این تصرف
نیز از ارکان مفعولن بعد اسقاط سبب ثقیل
معهود است و این تصرف را متوسط گویند
[2] بل از وجه معهود از ذکر کردن اول
[3] بل از وجه معهود از ذکر کردن اول

موازن هریک ازان افاعیل هرگز اعتبار نکرده اند و عدم انفکاک بحر از سبب خفیف مذکور نیز دلیل عدم ترکیب از سببین نیست چه آن بجهت عدم استعمالست بل مصنف علام از بعضی عروضیان انفکاک کش هم نقل کرده و وزنش فاعلاتک آورده کما سیاتی و وجه تسمیه سبب و وتد و فاصله آنست که سبب در لغت بمعنی رسن و وتد بمعنی میخ و فاصله بمعنی ستون خیمه است و چون عرب بیت شعر را بخانه تشبیه داده از نسبت که آدم ملازمت خانه بیشتر از جای دیگر مینماید همچنانکه محافظت شعر اکثر نسبت شعر میکنند و خانه اعراب اکثر خیمه نشین و غیره میباشد که بمیخ و طناب و ستون قیام می پذیرد لهذا اجزای بیت را که مقید قیام اوست سبب و وتد و فاصله نامیدند و بعضی گویند فاصله چوبکیست فاصل درمیان دو دامن خانه مذکور و شارح خزرجیه در وجه تسمیه فاصله گوید ازینجهت که متحرکات را از ساکن مفصل و جدا میکند اما وجه تخصیص دو حرفی باسم سبب و سه حرفی باسم وتد و زائد از سه حرفی باسم فاصله آنست که سبب یعنی رسن گاهی منقطع و گاهی موصول میگردد و همچنین ست حال سبب اصطلاحی که گاهی ثابت و گاهی متغیر نرجاف جائز میباشد بخلاف وتد که گاهی علت لازم او را عارض میشود چنانکه خواهی دانست پس تشبیه او بمدار و ابچیزی ثابت یعنی میخ و چون ستون خیمه از همه ارکانش محکمتر باشد لهذا چهار حرفی و پنج حرفی را بنظر استحکام زائد از سبب و وتد با عتبار اشتمال آن بر حروف کثیر فاصله نام گذاشتند و بعضی کبری را فاصله بضاد معجمه بسبب فصل آن بر با و در آخرش می نامند و عادت عروضیان آنست که در نمونه ضع ای در مقام ذکر اسباب و اوتاد و ابیات مرکب ازین اجزا ایراد کنند بر نمونه ال از سبب خفیف تا زی از بیت

اِسْمَعْ مِنِّی یَا ابْنَ الدُّنْیَا ✤ اَعْمَلْ خَیْرًا تَزْدَدْ حُسْنَا ✤ بشنو از من ای پسر دنیا کن نیکی زائد شوی از روی نیکی و در بعضی نسخ جَمَّلْ بجای حَسِّنْ دیده شد پس معنی آنکه زائد خواهی شد از روی محبوبیت الهی و مراد از ابن الدنیا ملازم و منهمک دنیاست قوله تزدد بفتح دال اول و سکون آخر اصلش تَزْتَیِدُ از باب افتعال از مادهٔ زیادت بوده است تا لیش بدال و یا بالف بدل گردید و آخرش در جواب امر یعنی اعمل ساکن شد پس الف از اجتماع ساکنین افتاد و شعر مذکور از بحر رمل مخبون مسکن یعنی از بحر متدارک که اصلش فاعلن هشت بار باشد پس بعد خبن فعلن بحرکت عین ماند و چون عین را ساکن کنند وزن شعر مذکور حاصل گردد و بعضی عروضیان این را رکض مقطوع گویند لیکن چون نزد مصنف قطع جز در آخر مصرع نباشد لهذا مخبون مسکن قرار داده یا رجز مطوی مسکن بیرا که رجز در اصل مستفعلن شش بار بود پس از طی فا بقیتا دو متفاعلن ماند و مفتعلن گردید و از تسکین عین را جع بمفعولن شد و ازان وزن شعر مذکور حاصل میشود و دیگر عروضیان مفعولن را که از مستفعلن حاصل شود مقطوع نامند دیگر مصنف بوجه مذکور نفرموده یا رمل مخبون مسکن چه رمل در اصل فاعلاتن شش بار باشد و بعد خبن و تسکین عین را جع بمفعولن گردد یا هزج مکفوف محنق چه هزج

فعلتن اما مثالش در زبان عربی مثل هر بد و علبط و آن مولف از سبب ثقیل و وتد مجموع بود و هر دو نه از ان
تالیفات اول باشند که مذکور شد مخفی نماند که قوله در عروض تازی آه مشعر بر انست که اعتبار هر دو فاصله
در عروض عربی ست نه فارسی و شاید وجه تخصیص آن باشد که در ارکان تازی فاصله صغری در اصول و
کبری در فروع یافته میشود کما عرفت و از همین جهت خلیل هر دو را اعتبار کرده بخلاف اوزان فارسی که در ان
فاصله کبری اصلا یافته نمیشود و فاصله صغری در اصولش مستعمل نشود آری در فروع آن موجود اما آنقدر
کافی نمیتواند شد چه برین تقدیر میبایست که در فارسی فاصله کبری را اعتبار نمیکردند اما عدم اعتبار فاصله
صغری را وجهی نیست معتد بها حق آنست که اعتبار اسباب اوتاد در هر دو زبان مغنی از فاصله است چه کلام در
اجزای اولیه ست و این هر دو برای ترکیب همه ارکان کافیست نه در عامتر از اجزای اولیه و ثانویه
ورنه رکنی که از فاصله و جزوی دیگر مرکب باشد مثل متفاعلن باید که آنرا هم نامی دیگر قرار دهند و لهذا خفش
بعد از خلیل وجود فاصلتین را منکر گردیده و گفته که فاصله صغری بحقیقت سبب ثقیل و خفیف و فاصله کبری
بحقیقت سبب ثقیل و وتد مجموع ست پس فاصله را از اجزای اولیه قرار دادن معنی ندارد و اقرار مصنف علام
باین قول که هر دو نه از تالیفات اول باشند اعتذاری از اعتراض خفش و موجب اعتبار آن هر دو نمیتواند شد
چه خلاصه کلامش آنست که با وجود بنودن آنها از تالیفات اولیه در تازی معتبر دارند مگر آنکه این قولش را
محمول بر اعتراض سازند یعنی عروضیان این هر دو را اعتبار میکنند معهذا از تالیفات اولیه نمیتوانند شد
و غایت ما یقال از جانب خلیل و پیروانش که قائل بوجود فاصله بوده اند آنکه چون خلیل بنای اوزان
عروضی بطور وزان صرف نهاده غیر آنکه مقابله حرکات بخصوصها معتبر نداشته وزانده و اصلی را برابر گذاشته
لهذا فاو عین و لام را در همه اوزان بکار برده و در کلام عرب کلمه مشتمله بر حروف اصلیه چهار حرفی با سه حرکت
متوالی و پنج حرفی با چهار حرکت متوالی نیز یافته میشود نه زیاده ازان لهذا برای وزان آنها این هر دو فاصله را
قرار دادند و از ینجاست که در دو اخر موتلفه در لفظ متفاعلن و مفاعلتن شروع از سبب خفیف کرده بحرکت ثالث
برنیاورده اند یعنی از فاو تن وزن فاعلن مَتَ وتُن مفاعل بحرکت آخر قرار داده اند پس معلوم شد
که متفاعلن و علتن فاصله است نه مرکب از دو سبب و نه از هر جزو ابتدای بحری میباشند اما این قول نیز
مخدوش ست باینکه اگر مدار اعتبار اجزای اولیه شعر بر کلمات مختلفه الاوزان عربست پس بسیار اسماء
از ثلاثی و رباعی و خماسی مثل جعفر و قمطر و وتد مجموع حجر شش که اجزای مذکوره اوزان آنها نمیتوانند شد
علاوه برین فاصله کبری موازن ثلاثی مزید چهار حرفی با عتبار لغت ست نه خماسی مجرد که هر حروف آنرا ازان
اشتمال دارد و اگر مزیدا هم اعتبار کرده شود در زبان عرب کلمه مفرده تا بهشت حروف هم یافته میشود که

فاعلاتن وعلن از مستفعلن و فاعلن از متفاعلن و فعولن از فعولن و بعضی از عروضیان یا رسبب را سه قسم
گویند خفیف و ثقیل چنانکه دانستی و متوسط و آن یکحرف متحرک یا دو ساکن باشد نحو کار و بار و همچنین وتد را سه قسم
کنند مجموع و مفروق چنانکه گذشت و کثرت و آن عبارت از دو متحرک و دو ساکن ست چون جهان و نهان
امابر و اقفین تقطیع قانون ساکن و ساکنین و تقطیع مخفی نیست که حاجت اعتبار زائد از اقسام مذکوره سابقه
نیست و تالیف از زیاده ازین عدد محصل و منقسم باشد بتالیف از دو و و یا سه سه یا از هر دو یعنی از دو سبب یا
دو وتد یا از سه سبب یا سه وتد یا از سبب و وتد هر دو و اقسام این تالیفات از ملاحظه اصول و فروع اوزان فن
واضح گردد لیکن تالیف از سه وتد البته یافته نمیشود الحاصل مؤلف چهار حرفی و زائد ازان از اجزای اولیه
نباشد بل مرکب باشد ازین اسباب و اوتاد و همین ست معنی قول مصنف پس اول تالیفی که شعر را باشد از اسباب باشد
یا از اوتاد و ازین کلام انکار وجود هر دو فاصله پیدا ست چه کسانیکه فاصله را معتبر کرده اند از اجزای اولیه قرار داده اند
ورنه انکار خفش و تابعانش چه معنی دارد و مثال هر چهار از سبب خفیف و ثقیل و وتد مفروق و مجموع در عربی
بل هو جا هم پس بل سبب خفیف و هو سبب ثقیل و جا وتد مفروق و هم وتد مجموع ست و بارسی است بر سر
عهد منی بر سبب خفیف سر سبب ثقیل عهد وتد مفروق منی وتد مجموع و علامات
هر یکی از اسباب و اوتاد و دوائر بر قیاس انچه گفتیم معلوم باشد و آن اینست که الف
مقابل ساکن و دائره کوچک مقابل متحرک بود پس هر جا که دو دائره و بعد آن الفست
وتد مجموع بود و اگر الف درمیان دو دائره ست وتد مفروق باشد و اگر صرف دو دائره است سبب ثقیلست
و اگر یک دائره و یک الف ست سبب خفیف و ما اسباب و اوتاد را مراد ازانها همه عروضیانند اجزا میخوانیم نه
حروف و حرکات را چه اجزای اولی که حروف و حرکاتند شعر خاص مستعملند بل هر کلمه و کلام ازان خالی
نباشد و هر که ازین هر دو بحث میکند نیز حروف و حرکات را اجزا میگوید و گاهی درین فن اطلاق اجزا
بر افاعیل نیز آید صرح به الاسنوی فی نهایة الراغب و مصنف نیز در تعریف مجزو این اطلاق بکار برده و
صاحب مفتاح گوید اصول و فروع اوزان را اجزای شعر خوانند و در عروض تازی مولفی را که از چهار حرف
بود سه متحرک و چهارم ساکن فاصله صغری خوانند مثالش فعلن بحرکت عین و این مثال از فروع افاعیلست
اما مثالش در اصول عربی دو جا آمده متفاعلن و علتن در متفاعلن لیکن در اصول فاعیل چنانچه خواهد آید
آری در زبان فارسی و عربی موجود مثل نکنم و ببرم و فرش و کتف و آن مولف از دو سبب بود اول ثقیل و دوم
خفیف و مولفی را که از پنج حرف بود چهار متحرک و پنجم ساکن فاصله کبری خوانند مثالش فعلتن و این مثال هم
خاصه در فروع مستفعلن از اصول عربی آید که بعد خبل یعنی حذف سین و فا متعلن ماند پس راجع گردد بجانب

و بعضی از عروضیان یا رسبب را سه قسم گویند

آری سبب خفیف را از مساوات آن گزیری نیست لهذا لفظ مساوی افزوده شد و اگر متحرک بود آنرا
سبب ثقیل خوانند و جهت تسمیه خفیف و ثقیل ظاهر است اما وجه تسمیه سبب در ما بعد مذکور خواهد شد و در اصل
اوزان عربی آنرا دو مثال ست یکی عِلْ در مفاعلتن دوم مُتْ در متفاعلن و در کلمات موزونه هم بسیار
آید مثل هُوَ وَلَم آری در اصل وزن شعر پارسی سبب ثقیل مستعمل نیست از جهت آنکه چون سبب ثقیل بجز و
دیگر یعنی سبب خفیف یا وتد مفروق یا مجموع پیوندد سه متحرک در صورت اتصال سبب خفیف یا وتد مفروق
یا زیاده در صورت اتصال با وتد مجموع متوالی و متواتر شود و وقوع آن در شعر پارسی چنانکه گفتیم از حد اعتدال
خارجست آنچه در سابق گذشته همین قدرست که در شعر پارسی روایت از سه متحرک مستعمل نیست و سه متحرک
متوالی هم اصلی نباشد و این کلام خود مجوز متحرکات ثلثه است اگرچه در فروع باشد پس وقوع متحرکات
متوالی زائد از سه بلاشبهه از حد اعتدال خارجست بسبب عدم استعمال چنانچه سابق فرموده اما وقوع سه متحرک
اگرچه در اصول یافته نمیشود خروج از اعتدال ندارد بسبب شیوع استعمال چنانکه در فعلن بل و زان مستعمله
بیشتر از فروع و مزاحفات باشند و کمتر از بحور باشد که موافق دائره بر اصول افاعیل یافته شود و ازینجاست
که محمد بن قیس گوید چون شاعر در نظم خویش بفاصله صغری که سه متحرک و ساکنیست رسید در زیادتی متحرکات
شعری و سواکن آن بحد اعتدال تمام باشد و هرچه بران زیادت کنند تجاوز بود از اعتدال و اگر مراد آنست
که در زبان پارسی کلمه دو حرفی بدو حرکت یافته نمیشود تا از اجتماع آن با کلمات دیگر سه متحرک در آید
لازم نیاید اینهم خالی از خلجان نیست چه رمه[1] و بهمه دو حرفیست زیرا که ها داخل کلمه نیست محض برای ظهور حرکت
بار خدایا مگر آنکه گفته آید لفظ رمه و بهمه و غیرهما بنظر غایت قلت حکم عدم دارند اما با اینهمه تکلف خلجان در علت آن
همچنان باقیست یعنی خروج توالی حرکات سه گانه از حد اعتدال در شعر پارسی چه حرکات سه گانه در وزن خاص
پارسی مثل فعلن و مفلا و بهم در موزون مثل دلمن و نکنم بی دغدغه شائع ست و تالیف دوم از سه حرف بود
و آنرا وتد خوانند و هر سه حرف متحرک نشاید و رزنه از انضمام حرکتی با حرکتین از سبب زیاده از سه حرکت متوالی
جمع شود و آن بسبب ثقل در اصول افاعیل نیامده چنانکه گفته آمد در حرف اول لامحاله متحرک باشد چه اول
کلمه ساکن نمیتواند شد پس اگر دوم ساکن بود سوم متحرک باید چه دو ساکن نشاید که در اثنای وزن سخن جمع
شود و آن مولف را وتد مفروق خوانند از جهت فرق در دو متحرک بسکون مثل قَالَ وَبَاعَ و گفته رفته
در موزون اما در وزن یعنی اصول افاعیل آنرا سه مثال ست لاتُ در مفعولات و تفع در مس تفع لن و فاع
در فاع لاتن و اگر دوم متحرک بود سوم ساکن آنرا وتد مجموع خوانند بسبب جمع دو متحرک متوالی مثل دُعا
گجا در لغت عربی و فارسی اما در اصول افاعیل آنرا چهار مثالست مفا از مفاعیلن و مفا علتن و علا از

[1] در آنچه گفته است که در لفظ رمه و بهمه ها داخل کلمه نیست محض برای ظهور حرکت است نظر باعتبار لفظ است نه باعتبار خط چه در خط ها داخل کلمه است و در لفظ نیست و ما در اینجا نظر باعتبار لفظ کرده ایم و آنچه گفته است که بار خدایا مگر آنکه گفته آید لفظ رمه و بهمه و غیرهما بنظر غایت قلت حکم عدم دارند اما با اینهمه تکلف خلجان در علت آن همچنان باقیست این نیز بنظر اعتبار لفظ است نه بنظر اعتبار خط چه در خط ها داخل کلمه است و در لفظ نیست و ما در اینجا نظر باعتبار لفظ کرده ایم و آنچه گفته است که بار خدایا مگر آنکه گفته آید لفظ رمه و بهمه و غیرهما بنظر غایت قلت حکم عدم دارند اما با اینهمه تکلف خلجان در علت آن همچنان باقیست این نیز بنظر اعتبار لفظ است نه بنظر اعتبار خط چه در خط ها داخل کلمه است و در لفظ نیست و ما در اینجا نظر باعتبار لفظ کرده ایم

آری در بعضی الفاظ آمده مثل حیوان و ازانست قول سعدی ؎ که آب چشمهٔ حیوان درون تاریکیست ؎
بخلاف اکثر متحرک الاوسط مثل رمضان و خفقان چنانکه بعد ازین در بیان اوزان و انواع بحور گفته آید
و آخر هیچ شعر نه بتازی و نه بپارسی متحرک نشاید زیرا که آخر شعر محل وقفست و وقف بر حرکت نباشد چنانکه اول ساکن
نشاید چه ابتدا بساکن متعذر بود و این جمله در ذهن مخاطب باید که مقرر باشد تا در تقطیع شعر اعتبار کرده شود و تقطیع شعر عبارت
از تحلیل شعر یعنی القاس بارکانی که ازان مولف باشد اگرچه درین تحلیل اجزای هم و مفعل حرف منقطع گردد
باهم گرد موصول شود و الفاظ مهمل گردد و برابر کردن حروف هر رکنی از افاعیل با حروف اصلی آن رکن از اشعار
یعنی مقابل کردن متحرک با متحرک بهر حرکتی که باشد و مقابل کردن ساکن بساکن و حرف اصلی درینجا عبارت
از انچه ملفوظ بالذات باشد بحذف زوائد غیر ملفوظ و اگرچه مکتوب باشد مثل واو و الف خوان و الف آمنوا
که بعد واو نویسند و اثبات انچه ملفوظ بالذات است اگرچه مکتوب نباشد مثل واو له و یای به و الف ثانی آمد مثلاً تقطیع این بیت
؎ بنام خداوند جان و خرد ؎ کزین برتر اندیشه برنگذرد ؎ برین منوال نوشته اند بنامی فعولن خداوند
فعولن و جانو فعولن خرد فعل کزی بر فعولن ترندی فعولن شبرنگ فعولن فرد فعل و ازینجا معلوم میشود که تا
بحرها و وزنها و ارکان آن ندانند تقطیع صحیح ممکن نباشد چه این بیت سابق الذکر همچنانکه برین وزن از بحر
تقارب که فعولن فعولن فعولن فعل دو بار تقطیع توان کرد چنانکه گذشت برین وزن نیز که مفاعیل مستفعلن
فاعلن دو بار تقطیع توان کرد بدین نهج بنامیخ مفاعیل داوندجا مستفعلن نوخرد فاعلن کزی برت مفاعیل
رندلشبر مستفعلن نگذرد فاعلن و برین وزن نیز که فعولن مفاعیل مستفعلن دو بار هم تقطیع توان کرد بر منوال
بنامے فعولن خداوند مفاعیل جانو خرد مستفعلن کزی بر فعولن ترندلش مفاعیل برنگذرد مستفعلن
و تا ندانند که کدام بحر ست و ارکان آن چیست میان انچه تقطیع حقیقی بود و انچه بران وزن بود امتیاز نه تقطیع
حقیقی بود امتیاز ممکن نباشد **فصل سوم** در اجزای ثانیه شعر که از حرف متحرک و ساکن مولف شود و مراد
از ثانیه باعتبار لغت ست و الا باعتبار عروض همین اسباب و اوتاد اجزای اولی ست و لهذا گفته اول
تالیفی که حروف را ممکن شود یعنی حروف را باهم ترکیب داده مرکبی سازند تالیف از دو حرف بود و آن
مولف یعنی مرکب اسبب خوانند و لا محاله حرف اول متحرک باید و الا ابتدا بساکن لازم آید پس اگر حرف دوم
ساکن بود آن را سبب خفیف خوانند مثل در و بر و آن و لن در مورد و نات فا و تن مثلاً در اصول افاعیل
که بسیار آید و آن مساوی مقطع ممدود باشد و تعریفش از ما سبق دریافتی که آن عبارت ست از حرف صامت
با مده مثل یا اگر گوئی سبب خفیف عین مقطع ممدود ست پس در ازائد کردن لفظ مساوی چه فائده ست گوئیم
چون در مقطع ممدود بودن حرف ثانی از حرف مده لازم ست بخلاف سبب خفیف که درآن اینمعنی لازم نیست

تقطیع شعر

در اجزای ثانیه نزد عروضیان تفاعیل عشر و اند کم و بیش ازین اسباب و اوتاد و فواصل

یکی مصمت ای عین فاعلن دوم مصوت مقصور وآن حرکت عین مذکورست اما اینجا دو حرف ساکن یعنی
الف وسین راست وکثر بازای حرفی ساکن یعنی الف فاعلن می افتد واگر وزنش مفتعلن گویند دو حرف ساکن
یعنی الف وسین بازای دو حرف که یکی انها ساکن و دیگری متحرک ست یعنی فا وتای مفتعلن واقع میشود پس
قدر تفاوت اینجا در وزن مفتعلن یک حرکت ست و در وزن فاعلن یک حرف پس عبارت ازان بر وزن مفتعلن
هرچند از گرانی خالی نیست اما بر وزن فاعلن بسیار گران تر باشد در اینصورت شعرا بهتر وجه اول را یعنی مفتعلن را
وآن درین عبارت اخیر اولست بنظر فاعلن بخلاف عبارت صدر الذکر که دران فاعلن بمقدم ست اختیار کرده اند
واگر بعد از حرف متحرک یعنی حرف ثالث از سوا کن ثلثه که با فعل حرکت یافته حرفی ساکن آید بر نهگونه که بنظر راستی
متلاجه تا در اصل ساکن بود حالا بعد اتصال یای ساکن متحرک شده حکمش همان بود که در دو حرف ساکن متوالی
گفته آمد یعنی اول ساکن و دوم متحرک باید شمرد و بر وزن فاعلن باید گفت و در اینصورت کلفت زائل شود و این
حکمها جمله حکم وقوع این حرفهاست درمیان شعر اما اگر در آخر شعر افتد هر چه مجهول الحرکه بود مثل ای لفظ پارس
ساکن شمرند اگر گوئی حرکت ای پارس در آخر شعر نیست گوئیم مراد انست که آن کلمه که دران این حرکت باشد
بآخر شعر افتد و یک ساکن و دو ساکن در آخر اشعار اعتبار کنند یعنی بمقابله حروف افاعیل قرار دهند پس شود
رود بر وزن فعل باشد و مرد و درد بر وزن فاع بود و اگر زیادت بود آنرا اعتباری نبود و در حکم محذوف باشد
پس بسوخت را هرگاه وزن کنند یکی را از سه ساکن حذف کنند و گویند بر وزن فعول ست و همچنین ساخت و
خواست و پارس را بر وزن فاع قرار دهند پس حکم حروف ساکن اما حروف متحرک متوالی در وزن شعر تازی
زیادت از چهار مستعمل ندارند بسبب ثقل توالی حرکات چهارگانه و چهارم نیز اصلی نبود که در کدامی از افاعیل دوگانه
یافته نمیشود بل بطریق زحف افتد زحف در لغت درمانده شدن شتر از رفتن ست و مراد ازان تغیر ارکانست
و در حدائق السحر می آرد زحف درین فن دو بست از اصل چنانکه در لغت عرب سهم زاحف تیری را گویند
که از نشانه بکسو افتد و مزید تحقیقش در ما بعد مذکور خواهد شد و گران شمرند مثل فعلتن که بعد از خبن و
در مستفعلن حاصل شود بل در کلمات عربیه از موزونات نیز چهار متحرک در کلمه مستقله یافته نمیشود و آنچه
یافته اند مثل هربد و علبط در تاویلش گویند که اصلش هرابد و علابط ست و در وزن شعر فارسی زیادت از
سه مستعمل نیست و سه متحرک متوالی هم اصلی نباشد و بطریق زحف افتد مثل فعلاتن در فاعلاتن بعد خبن
لیکن در عربی سه متحرک اصلی باشد مثل متفاعلن و مفاعلتن و تخفیف ای برای تخفیف تسکین اوسط
جائز دارند یعنی در وزن پس جائیکه فعلاتن یا فعلن بحرکت عین مثلا باشد اوسط آنرا ساکن کردن روا ست
و بجایش کلمه ساکن الاوسط از موزون نهادن جائز ست اما تسکین اوسط از موزون هر جا جائز نیست

ای میان مخرج همزه و لفش خواند پس گویا ساکن شد و سکون ساکن ثانی یعنی نون ظاهر است و در صورت
اگرچه اجتماع ساکنین حقیقة نیست اما در حکم آنست و این قرارت در شعر و این کثیر است و همچنین ام ازین دو قسم
التقای ساکنین در اثنای وزن عروضی شعر جایز نبود اما در کلمات زبان فارسی اجتماع دو ساکن بسیار بود
و باشد که زیادت از دو ساکن نیز جمع آید و باشد که بعضی ازان بحقیقت ساکن نبود و لکن مجهول الحرکة باشد
مثل لفظ پارسی اما دو ساکن چنانکه در کار و مرد افتد ای واقع شود و چون امثال این دو ساکن در اثنای شعر افتد
در وزن حرف اول ساکن و دوم متحرک باید شمرد چه در وزن در مقابل متحرک افتد مثلا کار کن و یا مرد وزن ای من مرد
یا بحذف عاطف ای مرد و زن بر وزن فاعلن باشد بی هیچ تفاوت میان هر دو اما سه حرف چنانکه در لفظ
راست و پیخت و مورد بواو مجهول و سکون ر آورد است که تخمش بحسب الاسس شهرت دارد و همیشه حرف اول از
امثال این کلمات از حروف مد بود پس اگر حرف آخر متحرک نشود احتمال تحرک حرف آخر بتصرف عبارت و بنا
چه اگر با در آخر هر دو اول لاحق کنند مثل راسته و پیخته و کلمه اخیر را جانب چیزی مضاف نمایند یا صفتش
آرند مثل مورد صحرا یا مورد صحرائی یا اول معطوف علیه شود مثل راست و کژ پس حرف اخیر لامحاله حرکت
یابد بعضی ازین سه حرف را بجای دو حرف بکار دارند یکی ساکن و دیگر متحرک و یک حرف در عبارت بذرند
ای حذف کنند یعنی بعضی عروضیان ازین حروف مذکوره سه حرف را قائم مقام دو حرف از وزن عروضی
نمایند بحذف یکی و تحریک یکی و ظاهر عبارت چنین بود بعضی این سه حرف را لیکن در همه نسخ موجوده باحرف
دیده شد مثلا راست گویند بر وزن فاعلن گویند یعنی بتحریک سین و حذف تا تا راس گوید و بعضی همه حروف
در عبارت آرند بتحریک هر دو حرف آخر تا راست گویند بر وزن مفتعلن بشود و اگرچه بر وجه اول از گرانی خالی
نبود اما دوم گران تر باشد زیرا که در وجه اول مقابله دو حرف ساکن یعنی سین و تا با یک حرف متحرک یعنی عین
فاعلن که بحقیقت دو حرف ست ای صامت و مصوت می افتد و در وجه ثانی مقابله دو حرف ساکن مذکور
با دو حرف متحرک یعنی تا و عین مفتعلن که بحقیقت چار حرف لازم می آید و سهولت اول از ثانی مخفی نیست
و لهذا شعرا بیشتر بر وجه اول استعمال کنند و اگر حرف آخر از حروف سه گانه در کلمات مستعمله متحرک شود خالی
از انکه بعد از وی یعنی بعد از ساکنی که حالا حرکت یافته متحرکی دیگر آید یا ساکنی آید اگر متحرکی آید چنانکه گویند مثلا
راست و کژ چه کاف کژ درین مثال بعد حرف آخر از سواکن سه گانه که حالا بعارضه عطف حرکت یافته
واقع شده است در بعضی روایت حذف کردن یک حرف در عبارت گران تر بود از آوردن همه
بخلاف صورت اول پس این حکم عکس صورت اولست و سبب آنست که در صورت اول دو حرف ساکن
مثل سین و تای راست گویا بازای حرفی متحرک یعنی عین فاعلن افتاد و حرف متحرک بحقیقت هم دو حرف است

در سه بار و باوه بمن گذشت و از مصنف علام ذکرش در بحث و اُرخواهد آمد و در غیر امثال این مواضع
تشدید قبیح بود بل درین روزگار قسم ثانی تشدید همه اش قبیح و متروک باشد و در هیچکدام ازین مواضع
از امثله مذکوره تشدید واجب نبود مگر در خرم و فرخ و شبو و نحو آن و اگر نیارند هم روا بود و بر جمله بجای ما بجمله
زبان قدیم ست چندانکه در لغت پارسی تشدید کمتر آورند بهتر باشد چه تشدید در ان لغت اصلی نیست الا
بندرت مثل غرنده و برّان و خرم اما فرخ در اصل فرّخ بود کذا فی البرهان و چون فرق میان حروف ملفوظ
و مکتوب ظاهر شد اجزای شعر معین گشت که ملفوظ باشد نه مکتوب و از فصل گذشته معلوم شده است که حرف
مرکب از دو حرف را یعنی مخلوط التلفظ مانند واو شور و در غویش در وزن یکی بیش نباید گرفت و بدانکه اول
شعر حرفی ساکن نتواند بود چه ابتدا بساکن ممتنع یا متعذر یعنی ممکن و دشوار بقریبهٔ تقابل ممتنع بود باید دانست
که ابتدا بساکن در زبان عرب و فارس بالاتفاق مستعمل نیست و ابن جنی و ابو البقا گفته اند که در هیچ زبان
محالست اما تحقیق آنست که در غیر این دو زبان مثل سنسکرت و انگریزی و پشتو جائز و مستعمل ست و بیشتر در
حروف صفیریه واقع شود و ازینجاست که علامهٔ تفتازانی (در شرح تصریف) میفرماید عدم قدرت بعضی بر ادای ایشان دلیل امتناع
نمیتواند شد مثل عدم قدرت بر ادای بعضی از حروف مخصوصهٔ زبان دیگر و راقم الحروف امثله و اوله ایشان را
در رساله قول الفضل فی همزة الوصل و حواشی آن تفصیلاً آورده اما اتفاق ست دینکه ابتدا بالف ساکن در
کدام زبان امکان ندارد کذا فی جمع الهوامع شرح جمع الجوامع للسیوطی ناقلاً عن السید الجرجانی و الشیخ
الکافیجی و درمیان وزن شعر زیادت از یک ساکن در عربی و فارسی نیفتد اما در موزون ممنوع نیست چنانکه
مصنف علام امثله اش از راست کو و غیر آن در مابعد خواهد آورد و بتخصیص درمیان از برای انست که در آخر
وزن شعر و ساکن نیز جائز ست مثل مستفعلان و مفعولان اما در بعض جا اجتماع ساکنین را در وسط نیز جائز داشته
چنانکه در مباحث مابعد معلوم شود چه حروف ساکن چون متوالی شوند در رشتهٔ سخن را من حیث الوزن از یکدیگر
بریده گردانند و وزن باطل شود و نیز در نطق آوردن آن سوا کن در اثنای سخن متضمن کلفت کنند تا اینجا بیان وزن
عروضی بود و آینده حال موزونات هر دو زبان بیان می نماید و در تازی زیادت از دو ساکن در اثنای کلمات
جمع نشود ای در موزونات و کلمات عربیه اما اجتماع دو ساکن بسیار باشد مثل ضالین و تحاجّونی و در اواخر
سه ساکن نیز جمع گردد مانند دواب و در اثنای سخن التقای ساکنین بیشتر از اجتماع یکی از حروف مدبالادغام
افتد یعنی اول آنها مده و ثانی مدغم باشد چنانکه در سارّ تشدید را اسم فاعل از سر و یا باغنه یعنی نون ساکن
که در مخرجش خیشوم را مداخلت ست چنانکه اندر تهم بعد همزه و سکون نون کمانی قرأت و رش صلیش اندر تهم
بیک همز و چون همزهٔ استفهام در اولش آورند همزهٔ ثانی را بالف بدل کردند یا تسهیل یعنی بین بین تلفظ کردند

بسیار حرفست که ملفوظست و مکتوب نیست مانند واو لَه و یای به در تازی که در اصل لهو و بهی بوده است پس واو و یا را از کثرت استعمال در کتابت حذف کردند نه در لفظ و الف الله بعد لام ثانی و الف سموات بعد میم و همزه جبریل مراد از همزه صورت یاست چه همزه مکسوره را نیز بشکل یا مینویسند پس بمقتضای قیاس کتابتش بدو یا میبایست یکی را ازان حذف کردند و تنوینات و تشدیدات یعنی نون تنوین که بحقیقت جمع جداگانه است که میخوانند و می نویسند و همچنین جمع مدغم فیه که حرف دیگرست مکتوب نمیشود بل در منون بر حرف متبوع تنوین و در مشدد بر حرف اولش اکتفا می نمایند چه حرف مشدد مرکب از دو حرف باشد اول ساکن دوم متحرک اما علامت تنوین که بشکل دو حرکت باشد و صورت تشدید که بشکل اره می نویسند برای افهام مبتدیانست بحقیقت شکل نون تنوین و یکی از دو حرف مشدد مرقوم نمیشود و مراد از تشدید یعنی ادغام دریجا غیر ادغام متقاربین و متجانسین دو کلمه است زیرا که درین ادغام هر دو حرف جداگانه مرقوم میگردد و مثل عبدت و اضرب بشیرا و در فارسی مانند الف مد در آب و اس که مکتوب نمیشود و آن الف ثانیست اما الفی که مرقوم میگردد بحقیقت همزه است نه مده و تشدید اره یعنی یکی حرف مشدد اره در کتابت محذوف باشد و بدانکه تشدید در پارسی در دو موضع آورند یکی در اصل کلمه چنانکه در لفظ غرنده بمعنی آواز بلند کننده و بُرّان بمعنی قاطع و برنده و خرم و مثال آن گویند و دیگر آنکه میان دو کلمه افتد چنانکه در حرف اول از معطوف یا مضاف الیه این قاعده و مثالش در کتابی دیده نشد اما بطریق فرض و افهام مبتدیان مثال اول سلیمان و داود بتشدید دال اول بدون آنکه دخول الف و لام بران مسلم دارند و مثال ثانی ابو ستم و ابن زور بتشدید سین مهمله و زای معجمه باشد و اینهم در صورتیست که زیادت الف و لام بر کلمات فارسی که ستم و زور است مسلم ندارند همچنانکه از تصرفات فارسیان در بعضی از کلمات دیده شد مثل ذوالخور شیدین در کلام واله هروی و انا الیار در شعر عالی و عند الخواهش در دفتر سوم علامی و حسب الفرموده در تاریخ هفت اقلیم در احوال خواجه حسن مایلوی کذا فی المثمر یا کلمه که بای امر یا میم نهی بر و سابق بود چنانکه در لفظ بکن و مکن بتشدید کاف اگر گوئی معنی وقوع تشدید در دو کلمه آن میباشد که از دو حرف مشدد یکی در آخر کلمه اول و دیگر در اول کلمه ثانیه باشد مثل شبو و شباز که در اصل شب بو و شب باز بوده اند یعنی دریجا یافته نمیشود زیرا که حرف اول کلمه ثانی را فقط مشدد کرده اند گوئیم شاید مراد مصنف از دو کلمه آنست که بعد ترکیب با کلمه دیگر مشدد گردد نه در حالت انفراد یا حرفی بروی ای بای امر و میم نهی سابق بود که در لفظ نیاید مثل داود و تو و بهای سه رنه وچه دکه و لاله و پرده مثل دو بده و تو بیا و سه بیار و نه بیار و مثال آن و از امست سه تو بیا هم سه بار باده بمن ده بر وزن خفیف سالم موافق دائره یعنی فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن بل اگر حرف با بر کلمه دیگر سوای امر مصدر شود نیز ادغام باید چنانکه در همین مثال مذکور

۱ بهی نیز در اصل بهو بوده بدون ها بابر عایت یا کسره واو را بیا بدل کرده اند یا قبل یا کرده اند و آن حرکت را تنوین تر کیب کرده اند و تنوین را دانسته بوی اطفال کتب متون ازو غافل نیز و بر ین نقطه خوانده اند

۲ و صاحب مظهر العلا

۳ لفظا خرم در زبان بود و او فرو گذاشت و بعضی از صاحبان فرهنگ فارسی بر او و دعوی بیجان نوشته اند صاحب قاموس اللغه بهتر میداند

۴ و آن شعر اینست

۵ تقطیع شعر مذکور چنین باید کرد

نا علاتن نا علاتن نا علاتن

وحرکات مختلف کاری نیست وآن علامت متحرک دائره خرد باشد بدین شکل ○ ووجه اختیار کردن دائره
کوچک که گوییا شکل حرف ها است آنکه ها را در لسان عرب وفارس برای اظهار حرکت مینویسند چنانکه در قوله تعالی
ما اغنی عنی ماليه هلک عنی سلطانیه زیرا که چون خواستند بایی مالی وسلطانی را حرکت دهند حرف ها آخر
لاحق کردند تا دلیل باشد بر فتحه واتصال وخودش کل وقف گردد ودر فارسی چنانکه دزمه وهمه که ها را محض برای
دلالت بر حرکت نویسند خودش در لفظ داخل نیست یعنی متلفظ نمیشود الا بضرورت قافیه یا وزن همچنانکه
واو در تو بشکل که دائره کوچک از برای آن علامت متحرک بوده باشد که شکل سر سیم ست از اول لفظ
متحرک که بحفظ نسخ در بعض حصور بشکل صفر میگارند واز نجاست که در بعض رسائل علامت متحرک شکل میم نیز
دیده شد وحرف ساکن را یک علامت وآن خطی خرد مستقیم باشد بدین شکل | والله اعلم ووجه اختیار کردنش
برای سکون آنست که الف همیشه ساکن باشد پس لامحاله باعتبار لزوم دلالت بسکون خواهد کرد ○ فصل دوم
در کیفیت اعتبار حروف متحرک وساکن در شعر واشارت به تقطیع شعر در فصل گذشته معلوم شد که اجزای
اولی شعر حروف متحرک وساکنست اکنون گوییم مراد درین موضع از حروف متحرک وساکن حروف ملفوظست
نه حروف مکتوب بعکس فن تاریخ که معتبر دران حروف مکتوبه است نه ملفوظه وبسیار حروفست که مکتوبست و
ملفوظ نیست مانند الف در کتابت تاری که بعد از واو آمنوا نویسند برای امتیاز در واو جمع وواو عطف در نحو
حضر وقتل زید چه معلوم نمیشد حضر صیغه مفردست وواویکه بعد آنست برای عطف یا آنکه حضروا صیغه جمع ست
وقتل زید کلام مستانف اما جایکه واو جمع را بما قبلش متصل نویسند مثل قتلوا التباس لازم نمی آید لیکن بطرداً
للباب در همه صیغهای جمع افزودند وواویکه در آخر اسم عمرو بفتح عین در حالت رفع جر نویسند تا در صورت لفظ با
عُمَر بضم عین وفتح میم مشتبه نگردد اما در حالت نصب چون الف علامت نصب برای امتیاز نگاهنیست
واو نمی نویسند زیرا که لفظ عمر چون غیر منصرف ست آخرش در حالت نصبی الف نمینویسند وهمچنین جایکه
امری دیگر مثل وزن شعری فارق باشد نیز حاجت ترقیم واو نمی افتد کذا استفاد من سم الخط وهمزه وصل
که در اثنای کلمات متصل بیکدیگر افتد وحذف شود در لفظ مثل همزه واقتلوهم در عربی ومانند به از تو در
فارسی والف در آخر لفظ انا در غیر حالت وقف اما در حالت وقف ملفوظ هم میباشد وچون کلام در مکتوب
صرف ست وآن نمیباشد الا در غیر حالت وقف لهذا تخصیص آن پرداخته در فارسی مانند واو عطف
که درسیان دو کلمه نویسند مثل کرد وشد بروزن فاعلن وزید وعمرو بروزن فاعلان وحرف یا وها که
در آخر کی وچه ونه نویسند کتابت حرف یا در آخر کی در زمانه قدیم بود درین روزگار آنرا هم بزیادت ها مینویسند
بدین شکل که وواو در آخر دو وتو وامثال آن نیز مکتوبست ملفوظ الا بضرورت وزن در اشعار وهمچنین

در تقطیع مستلزم عدم سکون لغوی نیست مثل سکون راستی و اشمالش که نزد مصنف نیز ساکنست و بحالت تقطیع
حرکت یابد و باشد که ایحرکت محتمله در ابتدای کلمات افتد مثل حرکت نون نگار و دال دم و سین سر از
محمد بن قیس در بیان اول این کلمات گوید بصورت ابتدا البته متحرک تواند بود و چون نوع حرکت آن رنون نیست
آنرا مجهول الحرکه گویند و اگر کسی آنرا از قبیل حرکات نشمرد بسبب آنکه یکی از حرکات سه گانه مذکور منسوب نیست
با او در عبارت مضایقه نیست یعنی اگر آنچه مراد داشته است که از قبیل حرکات سه گانه و حرکت تامه نیست اما
انکار از مطلق حرکت نمیکند نزاع لفظی با او نباید کرد که اختلاف معنوی با ما نمیکند اما در شعر آنرا از قبیل حرکات باید
بدلیل وزن چنانچه گذشت و غرض از این تفصیل آنست که تا بر حرکات مفرده و مرکبه مثل حرکات شور و شیر و زیر و پیش
و فرق میان هر دو از مفرده و مرکبه و هر حروف متحرک و ساکن و فرق میان این هر دو وقوف اتم
اطلاع واقع شود و معلوم گردد و ناظرین آگاه که حرکت حرف مشابه و بمنزله انضمام حرفیست با او مگر مراد از حروف
صوت مسموع متعلق بمخارج معینه است کما سبق یعنی مقصود از این تفصیل حقایق حروف و حرکات اطلاع حاصل
اینها بوده است و رنه اینها را در مباحث این فن سروکاری نیست و لهذا بعد فراغ ازین امور خارجه از بحث رجوع
بمطلب میکند و میگوید و باسر مقصود شویم ای بحیال مقصود متوجه شویم و گوییم اصناف حرکات مذکور از مفرد
و مرکبه و مختلفه تامه و وزن شعر یک حکم دارد یعنی حکم همه حرکات واحدست و حروف که اجزای کلمات اند یا متحرکند
یا ساکن و بر عروضی ای باحث فن عروض لازم نیست که ماهیات حروف و حرکات ای حقایق حروف و حرکات
چنانکه در ما سبق گذشت و اعداد این هر دو بشناسد که این کلمه ثلاثی یا رباعی و فقحتین یا ضمتین و امثال اینست
و بر اصناف آن از ضمه و فتحه و کسره هر یک و قوف باید چه آن بحث کار لغویست آنچه او را یعنی عروضی ضرورت
آنست که میان حروف مفرد یا آنچه بجای مفرد باشد از مرکبات و میان حروف مولف حقیقی که در وزن تمام مقام

باشد در ذکر مضایقه ندارد آری تعبیر بکسره در قول شان کسر یست با شمام ضمه بنا بر تقدیم جزو کسره
بر جزو ضمه است و نیز بنا بر زیادت جزو کسره بر جزو ضمه و بعضی در اشمام نخویل گویند ضمه یست با شمام کسره یعنی

بعکس سابق و تفصیلش را در بعضی از رسائل صرف بیان کرده ام اما در فارسی حرف[۱] مذکور نیفتد
ای بنابد یعنی در لغت جمهور عجم اما در خویش در زبان جمهور نیست چنانکه خواهی دانست و حرفهای دیگر
باشد که هم از ترکیب دو حرف حادث شود و مثل حرف سابق الذکر مثلاً چنانکه از ترکیب یکی از حروف
مد با غنه نون در لفظ دون و دان و دین باشد و امثال این کلمات مشتمل بر ده و نون اقتدای باشد که
بروزن دود و او دی باشد لفظ مثلاً درین عبارت نه آمدی نماید زیرا که لفظ چنانکه معنی از نست و چنانکه
از ترکیب یکی از حروف فیکه مخرج آن آخر کام یعنی دهان باشد و آن حروف حلق ست پس قول له ان اشارتست
بجانب حروف زیرا که جمله حروف حلق نسبت حروف شفویه و وسطیه محل خروج آنها آخر دهان باشد و مراد
از یکی حرف خای معجمه و غین معجمه ست و اول اکثر بود با حرف واو باشد یعنی آن حرف حلق مرکب با واو بود
چنانکه در لفظ خوش بفتح خای مائله بواو معدوله و همچنین ست لفظ خود و خوبله و خویله و خوازم و خواجه و
خواست و امثال آن و در بعضی لغات عجم در لفظ در غویش که بجای در و ش گویند ای یعنی وی مستعمل کنند
و در لفظ کوس که بجای بس گویند و یعنی واحد و او دارند آن حرف واقع باشد اگرچه قبلش حرف حلق نیست
مگر چون این لفظ بطور ندرت در بعضی از لغات آمده قابل اعتبار نباشد و دلیل بر انکه هر یکی از ین حرفها
یک حرفست آنست که در وزن بجای یک حرف ست مثل خوان که در کتابت مشتمل بر چهار حرف ست در لفظ مرکب از
دو حرف ست چه بروزن خاست یعنی بروزن خاهست و همچنین حرکتی باشد یعنی همچنانکه حرفی مرکب از
دو حرف باشد همچنین حرکتی باشد مرکب از ترکیب دو حرکت چنانکه حرکت حرف مرکب در خویش که مرکب
از ضمه[۲] و فتحه است و حرکت حرف مرکب در غویش که مرکب از ضمه و کسره است و دلیل بر انکه هر یکی از ین حرکتها
یک حرکت ست آنست که یک حرف را یک حرکت بیش نتواند بود خواه آن حرف مرکب باشد یا مفرد و
در فارسی حرکت دیگریست که از هیچکدام از ین حرکات سه گانه یعنی ضمه و فتحه و کسره بنسبت نتوان کرد
یعنی نمیتوان گفت که این حرکت مندرجست تحت یکی از ین حرکات سه گانه اگر گوئی منسوب و منسوب الیه
باهم مغایر میباشند و لهذا نمیتوان گفت یکی عین دیگر است و در صورت اندراج یکی تحت دیگری که مستلزم
صدق یکدیگریست بنسبت مذکوره اصلا ممکن نیست پس حاجت نفی آن چیست گوئیم بنسبت گاهی در حالت
اندراج نیز میباشد مثل انتساب خاص بسوی عام چنانکه حرکت عارضی که منسوب ست بسوی عارض مطلق
[illegible]
در آخر کی وجه و نه نویسند کتابت حرف یا در آخر کی در زمانه قدیم بود درین روزگار آنرا هم بزیادت ها مینویسند
بدین شکل که و او در آخر دو و تو و امثال آن نیز مکتوب نسبت نه ملفوظ الا بضرورت وزن در اشعار و همچنین

[۱] یعنی کسره و ضمه و فتحه
[۲] ضمه در اصطلاح صاحب زبده عبارتست از یک حرکت مدوره که بعد از حرکت حرف ماقبل آن بهم میرسد و فتحه عبارتست از یک حرکت مستطیله که بعد از حرکت حرف ماقبل آن بهم میرسد و کسره عبارتست از یک حرکت مستطیله که بعد از حرکت حرف ماقبل آن بهم میرسد و صاحب زبده گفته مراد از حرکت مستطیله آنست که خواه ضمه باشد خواه فتحه و خواه کسره کشیده شود بحیثیتی که بعد از اشباع و کشیدن حرکت مذکوره بهم نرسد و مراد از حرکت مدوره آنست که بعد از اشباع و کشیدن حرکت مذکوره بهم رسد و این هر دو قسم از حرکت مرکب نمیشوند

لهذا الف را از آنها ساقط کرده و ازین امر خارج کردن الف علی را الاطلاق لازم نمی آید چه غلبت
در حروف مصوته و حروف مصوت شش سه مقصور که آنرا حرکات سه گانه خوانند و از حروف در عرف
نمیشمرند و سه ممدود که آنرا حروف مد خوانند و در زبان پارسی از جمله حروف بست و هشت گانه مصمت
هشت حرف ساقط باشد و آن ثا و حا و صاد و ضاد و طا و ظا و عین و قاف ست که در زبان پارسی
مستعملست الا در کلمات عربیه یا ترکیبیه اما لفظ صد و طپیدن در اصل سبین و تابود و امثال آن را نیز
برین قیاس باید کرد و پنج حرف مصمت دیگر سوای حروف بست و هشتگانه درین لغت یعنی پارسی
زیادت شود و آن پا و چیم و ژا و فا و کاف مشهورند که حروف مخصوصه زبان فارسی نسبت تازی چهار حرفست
لیکن مصنف علام و بعضی دیگر فارا هم از انجمله شمار کرده اند و صاحب پنج گنج مثالش لفظ فازه و فرخ
آورده و شاید وجه خصوصیت آن بفارسی آنست که اهل لسان این حرف را میان پا و بای فارسی و فا در قدیم
خوانده اند و ازینجاست که صاحب برهان عوضش در لفظ فرخ بای فارسی هم تجویز ساخته همچنانکه
در لفظ صراط زراط بزا گویند و بحقیقت آن حرف مرکب و مخلوط التلفظ میان زا و صاد ست و دو حرف
مصوت ممدود که یکی ازان حرفیست که میان ضمه و فتحه باشد یعنی میان واو و الف که حرکتش میان
ضمه و فتح باشد دال بر حرف مذکور و بر همین دلالت میکند قوله و ما بعده و حرفهای دیگر باشد که هم از
ترکیب و حرف حادث شود و قوله و همچنین حرکتی باشد مرکب از زد و حرکت کما سیاتی چنانکه در لفظ شور
افتدای واقع شود که بتازی مالح باشد و دیگر حرفیکه میان کسره و فتحه باشد یعنی میان یا و الف
که حرکتش میان کسره و فتحه باشد و نه ترکیب حرف مرکب از نصف حرکات بناشد چنانکه در لفظ شیر افتد
که بتازی اسد باشد و این حرف اخیر بتازی نیز بکار دارند ای مستعمل کنند و آنرا اماله خوانند اما از اصل
لغت نشمرند بل بطور فرع مثل حسیب و امین در حساب و آمن و مخصوص بود به بعضی از اهل عرب بخلاف فارسی
و از قبیل این دو حرف حرفی ثالث باشد میان ضمه و کسره یعنی میان واو و یا که حرکتش میان ضمه و کسره
باشد که در دیگر لغتها سوای فارسی بکار دارند و در تازی در لفظ قیل و امثال آن بخوبی و اختیار و انقیاد
استعمال کنند و گویند کسر یست باشمام ضمه اشمام در لغت بوداون ست یعنی کسره که در ان بوی ضمه و
مائل بسوی آن باشد و حقیقتش آنست که حرکتیست مرکب از بعض کسره و بعض ضمه لهذا فرموده
میان ضمه و کسره همچنانکه میگویند کسر یست باشمام ضمه چه در مرکب از دو جزو جزوش تعبیر میباید هر جزو که متقدم
باشد در زد کر مضایقه ندارد آری تعبیر بکسره در قول شان کسر یست باشمام ضمه بنا بر تقدیم جزو کسره
بر جزو ضمه است و نیز بنا بر زیادت جزو کسره بر جزو ضمه و بعضی در اشمام نخوقیل گویند ضمه یست باشمام کسره یعنی

مقصورا و هو حرف صامت و حرف مقصور و ارکان طویلا سمی مقطعا ممدودا و هو حرف صامت
و حرف مصوت ممدود و حاصلش اینست که زمانه فاصل میان چند حرف متحرک علی الاتصال هنگام
تکلم اگر قصیر بود مثل ب ت ث علی التوالی هر یک مقطع مقصور باشد و اگر زمانه طویل باشد مثل
با تا ثا هر یک مقطع ممدود باشد و محقق علام بر مطلب بش چیزی زائد نفرموده الا قوله مقدار فضل ممدود الخ
را و ظاهرا هر یک آن زائد و مزید علیه خالی از اشکال نیست اما مزید علیه از یجهت که چون بحسب تحقیق
سابق مصوت ممدود عبارت از حرف مده است که ساکن باشد پس از انضمامش با صامت بغیر مصوت
مقصور که آنهم ساکن بود حرف منطوق به حاصل نخواهد شد چه تکلم دو حرف ساکن فقط متعذر ست آری
اگر در تفسیر مقطع ممدود چنین میفرمود و هو حرف صامت و حرف مصوت مقصور و حرف مصوت ممدود لا تکلف در ست میشد
چه در حرف با مثلاب بدون حرکت صامت ست و حرکتش مصوت مقصور و الف مصوت ممدود
و این شبه را بعضی از فضلای زمان که دعوی شفا دانی میفرمود در مطارحات مطالب این عبارت شفا
بیان کردم بعد تامل و مشوره بوقت دیگر وانمود که اینجا مصوت مقصور هم مراد ست مگر نظر آنکه ذکر
ملزوم مستغنی از ذکر لازم باشد شیخ بتصریحش نپرداخته مثل آنکه بیان الف مغنی از بیان فتحه قبل آنست
لیکن چون ابای سوق کلام و مقابله اقسام و حصر ماهیت هر قسم در آنچه بیان کرده بمقتضای مقام
حالی خاطر آن قمقام کرده شد بمسامحه کلام شیخ اقرار کرد حالانکه کلام شیخ ازان بر کرانست و بر معنی
حقیقی محمول چنانکه خواهی دانست امازائد از یجهت که در حرکت مده که مقصور و ممدود عبارت از انست
قدر مشترک منفقود ست پس فضل یکی بر دیگری و زیادت ممدود بر مقصور یعنی چه و از مجموع مده و حرف صامت
یعنی ساکن چگونه وجود حرف متحرک و حرف ساکن صورت خواهد گرفت و جوابش آنست که مرام شیخ محقق
اینست که چون مده از مبتدا و حرکت متولد میشود پس مده مشتملست بر حرکت و جزوی دیگر که آن ساکن ست
و بهمین جهت حرف صامتی که آنرا مده لاحق میشود منطوق به میگردد که جزو اول مده آنرا متحرک ساخته
آری این رای خلاف رای اهل عربیت ست چه ایشان مده را مرکب از حرکت و ساکن نمیدانند
لیکن بنای کلام نه بر طور اهل عربیت ست کما صرح به العلامة التفتازانی فی شرح المقاصد و مزید تفصیلش در رساله حرفیه

بیان کرده شد من اراد الاطلاع فلیرجع الیها و هر حرف مصمت که از مصوت مجرد باشد هم ساکن شمرند
همچنانکه فضل ممدود را بر مقصور و چون تحقیق حروف متحرک و ساکن کرده شد گوئیم در زبان عربی حروف
مصمت بست و هشت ست اگرچه حروف هجا هگی بست و نه باشد لیکن مصنف علام در اینجا کلام
در حروف مصمت ساخته و الف مصمت بنا شد مگر بعد ازانکه همزه گردد و در اینحالت داخل ست در همزه

یا ممدود و مقصور حرکات باشد مانند ضمه و فتحه و کسره و حرکت مرکب نیز در حکم آنست و ممدود حروف مد
یعنی حروف علت ساکن موافق حرکت ماقبل که از مد و درازی حرکت متولد شود که اخوات و مناسب
آن حرکات باشد چه هریکی از اشباع و درازی آن حرکات تولد کند پس اگر فتحه با ی ضرب او را بکنند
الف پیدا شود و اگر کسره و ضمه آنرا اشباع نمایند واو و یا پیدا گردد و حروف مصمت باقی حروف
ساکن باشند یا متحرک که حروف مقصوره آنها را عارض شوند واو و الف و یا هریک یا بشتراک بر دو حرف
افتند یعنی اطلاق کرده میشود ای دو قسم بودیکی مصوت که حروف مدند کورست و آن حروف خبر ساکن
نتواند بود مثل الف و یا و واو در قالوا الی و دیگر مصمت که هم متحرک باشد و هم ساکن یعنی گاهی متحرک و
گاهی ساکن اما در واو و یا ظاهرست که این هر دو قبول حرکات و سکون میکنند مثال متحرک وعد ولد
ان و لد یسیر معایش مثال ساکن ویل یوم و در نیصورت ماقبل هریک مفتوح باشد و بس و الا غیر مد
باقی نخواهد ماند و اما در الف مشکل ست چه الف همیشه مده باشد و مصمت غیر مده بود پس مصمت
بر الف صادق نخواهد آمد و قوله مصمت را همزه نیز حقیقة خوانند اشارتست بدفع اشکال مذکور حاصل
آنست که اطلاق الف بر و در نیصورت یعنی بحالت مصمت بودنش مجازیست باعتبار ماکان چه
پیشتر ازین الف بود اما هنگام تحرک بحقیقت همزه است و این اطلاق مجازی شائع گردیده است
چنانچه گویند الف وصل و الف قطع خصوصا نزد فارسیان که فرقی در هر دو اطلاق سبب کثرت
شیوع نمیسازند و بحرف مصمت تنها یعنی بدون مصوت ابتدا نتوان کرد مطلقا یا بمساهله چه ابتدا
بساکن در تازی و فارسی متعذر یا متعسر باشد مگر بعد ازانکه حرف بمصوت مقصور یا ممدود مقارن او
شود و مجموع مصمت و مصوت را حرف متحرک خوانند پس اگر آن مصوت مقارن مقصور باشد
حرف متحرک را یک حرف بیش نشمرند و آنرا مقطع مقصور خوانند زیرا که انقطاع و انتهایش بر مقصور
واقع شده مانند چه زیرا که این حرف واحدست و زیادت ها در کتابت محض برای اظهار حرکتست
و اگر ممدود باشد مراد از ممدود اینجا مقابل مقصورست چنانچه گذشت نه الف ممدوده مقابل الف مقصوره
که آن مشتمل بر الف و همزه باشد مقدار افضل ممدود را بر مقصور حرف ساکن شمرند و مجموع را حرف متحرک
و حرف ساکن شمرند و آنرا مقطع ممدود خوانند باید دانست که این تقسیم حروف و اسمای اقسام محصل
عبارت شفاست لهذا راقم الحروف عبارتیکه دران کلامست بعینه نقل می نماید و آن اینست
الحرف الصامت اذا صار بحیث یمکن ان ینطق به علی الاتصال الطبعی سمی مقطعا و هو الحرف الصامت
الذی سخر الزمان بینه و بین صامت آخر یلیه بفتحة مسموعة فامکن ذلک الزمان قصیرا سمی مقطعا

---

۱ این قول جامی در مثال است الف در قالوا و واو در لو و یا در رمی ۱۲

۲ نزد بعضی از اهل نظر صاحب آنرا گفت که از اینجا معلوم شد که همزه نیز حقیقة ساکن است زیرا که اطلاق الف بر همزه مجازیست

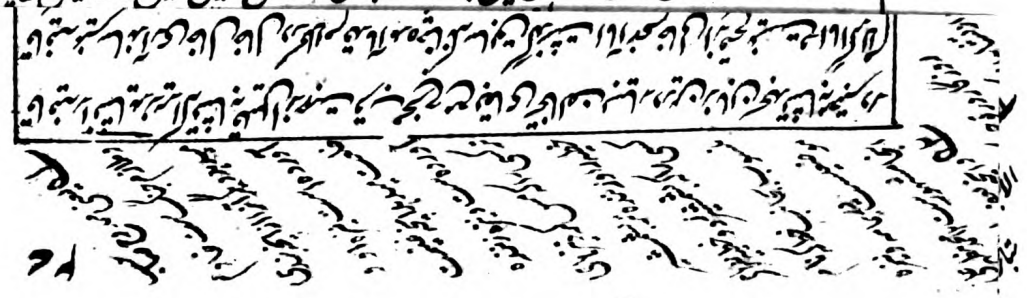
۳ ۱۲ منه

۴ ۱۲ منه

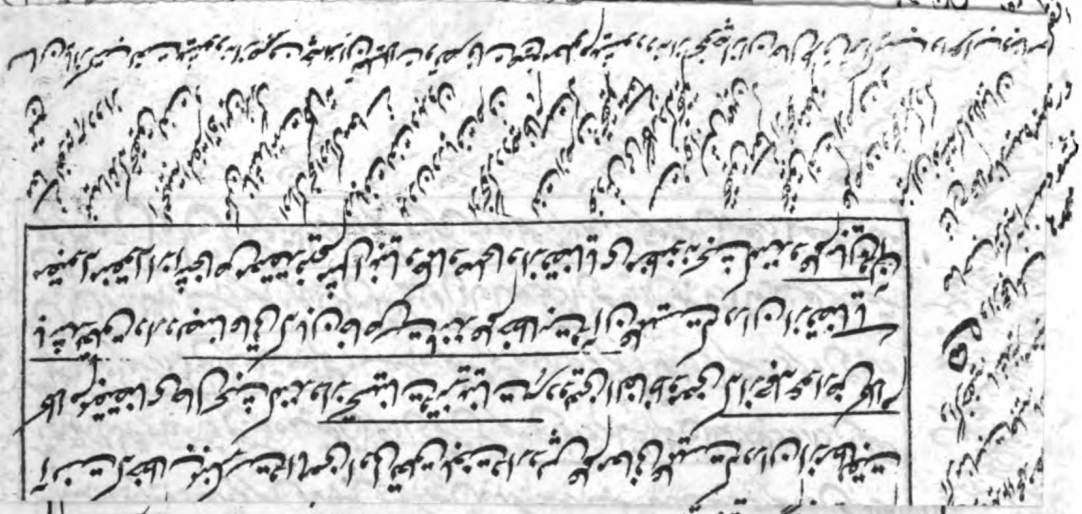
۵ ۱۲ منه

وآن ده فصل ست فصل اول در اشارت باجزای اولی شعر و آن حروف و حرکاتست و علم ایقاع
یعنی علمیکه دران از وزن مطلق بحث کنند و شیخ در شفا بتعریض می آرد علمیست که دران از احوال ازمنه
متخلله میان نغمها بحث میکنند و النغمة صوت لابث زمانا علی حد ما من الوحدة و اثقل از صناعت موسیقی
گویند این لفظ بنسبت ست در موسیقار و آن پرنده ایست که سورا خهای بسیار در منقار دارد و چون منقار
بهوا بردارد آوازهای گوناگون ازان برمی آید و موسیقی را ازان اخذ کرده اند و آن علمیست که ازان
احوال نغمها و ایقاعات و کیفیت تالیف الحان و ایجاد آلات توان شناخت کذا فی مدینة العلوم
مقرر شده است که حدوث اوزان از نقرات جمع نقره بالفتح در اصل معنی دانه چیدن مزع ست و مراد
ازان زدن ناخن و نحو آنست بر چوب و تار سرود و امثال آن تا ازان صدائی برآید متتابع باشد
و از سکونات متناسب که میان آن نقرات افتد چون خواهند که ازان حدوث عبارت کنند یعنی
تعبیرش بالفاظ نمایند بازای نقرات یعنی بمقابله و قایم مقام آنها حروف متحرک ایراد کنند هر حرف که
باشد خاصه حرفهای که از اطلاق نفس بفتحتین یعنی جاری و روان کردن دم از مخرج آن حرف بعد از
حبس تام آن دم حادث شود مانند تا و طا و بازای سکنات حروف ساکن مطلقا خاصة حروف غنه
که در اخر اسم خیشوم را مداخلت ست مثل نون و میم ساکن و انچه محتمل درازی و کوتاهی زمان سکون
تواند بود سوای غنه مثل حروف علت ساکن خصوص مده مثلا گویند تن تن چه این نون را در ازو کوتاه
کردن میتوانند یعنی در حالت اظهار کوتاه و در حالت اخفا دراز باشد و ازین هر دو صفت در فن تجوید نیز
بحث میکنند و اما در وزن شعر حروف متحرک از هر جنس که باشد خواه بعد از حبس تام حادث شود یا نه
بجای نقرات باشد و حروف ساکن بجای سکنات پس تا در تن مقابل نقره و نون مقابل سکون
باشد و در علوم دیگر یعنی فن اعراض از علم کلام و الهیات تقریر کرده اند که حروف یعنی انچه مسموع شود
و لهذا شیخ در شفا می آرد یعنی بالحروف کل ما یسمع حتی الحرکات لیکن مخفی نماند که مراد از مسموع در نجا
آوازیست که بمخارج معینه از حلق و شفت و وسط تعلقی داشته باشد تا خارج شود ازان اصوات
دیگر در اصل دو نوع ست مراد از اصل در نجا مقابل فرعست که مرکب از اصول باشد یکی مصوت از
تصویت و چون آواز کردن جمله حروف و تلفظ آنها موقوف بر حروف مصوته است یعنی بر حرکات و
مدات لهذا آنها را مصوته نام گذاشتند و یکی مصمت از اصمات و آن در اصل بمعنی سکوت و امساک ست
و چون انحرف بدون حرکات و مدات ملفوظ نمیشود پس گویا خود ساکت ست و لا فظ را هم ساکت
می نماید لهذا باین نام موسوم کردند و شیخ در شفا بجای مصمت صامت آورده و مصوت بمصوت

ضبط کرده اند و اوزان هم در رزانت و خفت مختلف باشد چه بحسب اختلاف و اتفاق اجزای دور باعیني
اجزای مختلفه او و ارمثل فعولن مفاعیلن ثقیل باشد بنسبت اجزای متفقه مثل فعولن فعولن و مفاعیلن مفاعیلن







و در لغت رزین و گران تشابه قلیل هم میان دو لفظ محسوس و معتبر میشود بخلاف لغت خفیف چه ما دامیکه تشابه
تام در میان دو لفظ نخواهد بود دران لغت محسوس نخواهد گردید پس مثلاً ضرب و سلب اگر حرف قید را و لام باشد
یعنی ساکن بود در تازی قافیه را شاید یعنی سزاوار ست چه تشابه معتبر در حد قافیه سبب قرب مخرج را و لام
درین هر دو لفظ کفایت میکند و در پارسی از جهت اختلاف را و لام که اختلاف قیدست آن هر دو لفظ

وآن ده فصل ست فصل اول در اشارت باجزای اولی شعر و آن حروف و حرکات ست علم ایقاع
یعنی علمیکه دران از وزن مطلق بحث کنند و شیخ در شفا بتعریفش می آرد علمیست که دران از احوال ازمنه

ورا متحرک باشد در هر دو زبان صلوح قافیه دارند چه لام ورا درین حالت از حروف قافیه نخواهد بود متنبی گوید
اَخُو الحَرب یُخدِم مما سُبِّی ✣ قَنَاهُ وَیَخلَعُ مما سَلَبْ ✣ وَاَطعَنُ مَن مَسَّ خَطِیَّةً ✣ وَاَضرَبُ مَن بِحُسامٍ ضَرَبْ
وامیر خسرو در قران السعدین گوید سیمبران بسته نگاه سَلَبْ ✣ گردن مه را بدوال قصب ✣ مجلس انجم
چو بیارامد شب ✣ کشتی مه برد ثریا بلب ✣ اینست مرام محقق علام اما راقم الحروف گوید انچه این
محقق خاتم الحکما جواز قافیه سلب و ضرب بسکون را و لام را بر تشابه قلیل یعنی قرب مخرج خاصته در زبان عربی
مبنی ساخته در رای ناقص نمی آید چه ظاهر انشاء جواز ش آنست که در صورت مذکوره را و لام از حروف
قافیه نیستند زیرا که در قافیه عربیه حرف قید اصلا معتبر نمیباشد و شعرای عرب آنرا از حروف قافیه نمیشمرند
ولهذا لام را با حرفیکه اصلا قرب مخرج هم ندارد در قافیه مقابل آرند متنبی گوید ✣ فدیناک آهدی الناس
سَهماً الی قلبی ✣ وَاَقتَلُهم للدارعین بلا حَرَبْ ✣ تَفَرَّدَ بالاحکام فی اَهلِهِ الهوی ✣ فَاَنتَ جَمِیلُ الخُلفِ
مُستَحسَنُ الکَذِبْ ✣ وَمَن خُلِقَت عَینَاکَ بَینَ جُفُونِهِ ✣ اَصَابَ الحُدُورَ السَّهلَ فی المَرقَی الصَّعبْ ✣
وهمچنین عرب را با رکب و عتب و حدب و جنب و کسب قافیه سازند و حق آنست که اختلاف مذکور مبنی بر وسعت
زبان تازی و کثرت اعتبار مناسبات میان کلمات آنست فصل سوم در ذکر صناعتها و علوم مدونه

که شعر را بآن تعلق باشد چون این قواعد مذکوره مفصل دوم مهد شد گوئیم اما کلام که بجای جنس ست
بحث از نفس الفاظ آن تعلق بصناعات و فنون لغویان دارد یعنی بحث از الفاظ جدا جدا بانظور
که این لفظ با این حرکت و سکون برای فلان معنی موضوعست تعلق بلغت دارد پس باعتبار معنی
در بحث لغوی هم معتبر ست لیکن آنمعنی اولیست و مناسب آن بود که بعد آن میفرمود و از کلمات
من حیث التعلیل و التصرف بعلم صرف و من حیث الاعراب و البنا بعلم نحو بل در عبارت شیخ نیز که این کلام
محقق ترجمه آنست تعلقش جانب فن نحو مذکورست و از معانی آن تعلق بصناعات ارباب فن معانی
دارد از عموم علما و مراد از معنی دیجا معنی ثانویست مثل آنکه گویند اختیار ان لزید اقایم برزید قائم مرا
تصویت و چون آواز کردن جمله حروف و تلفظ آنها موقوف بر حروف مصوته است یعنی بر حرکات و
مدات لهذا آنها را مصوته نام گذاشتند و یکی مصمت از اصمات و آن در اصل بمعنی سکوت و امساک ست
و چون انحرف بدون حرکات و مدات بلفظ نمیشود پس گویا خود ساکت ست و لا فظ را هم ساکت
می نماید لهذا باین نام موسوم کردند و شیخ در شفا بجای مصمت صامت آورده و مصوت بمصوت

ضبط کرده اند و اوزان هم در زبانت و خفت مختلف باشد چه بحسب اختلاف و اتفاق اجزای دوریها یعنی
اجزای مختلفه ادوار مثل فعولن مفاعیلن ثقیل باشد بنسبت اجزای متفقه مثل فعولن فعولن و مفاعیلن مفاعیلن
و اول مخصوص بتازی باشد بخلاف ثانی و این وجه هم خالی از خدشه نیست چه نفس اختلاف ارکان موجب
ثقل نباشد و لهذا بحور مولفه از ارکان مختلفه در تازی و فارسی از بحور مولفه از ارکان متفقه کمتر نیستند بل
بنظر عقل تکرار یک رکن چندان ملذ نبود که اختلاط ارکان و لهذا بقول مصنف یکی از اسباب تنها یا اوتاد تنها
در اصول نباشد اما اینقدر مسلم ست که امثال فعولن مفاعیلن بر زبان فارسیان آسانتر نباشد مثل بحر قریب
مخصوص پارسیان بر زبان اهل عرب و عجم یعنی از بحور ست که مختصات هر لسان بر لسان دیگر ثقیل مینماید
و حق آنست که اصل حاکم در ینباب ذوق سلیم هر قوم ست و بس و ذوق عرب در تخصوص نهایت لطیف تر از
ذوق عجم ست که مناسبات ظاهره و خفیه هر دو را درک مینماید بخلاف ذوق عجم که تا بمناسبات خفیه نمیرسد
و لهذا بحور عجم سوای قریب و مشاکل و بزرجمهری از بحور جدیده همه در بحور عربیه مندرجست بالعکس و چه سبب
کثرت و قلت حرکات در هر دوری مثلاً حرکات متفاعلن سه بار از حرکات مفاعیلن سه بار بیشتر ست با وجود
تساوی حروف یکدیگر و حال ثقل و خفت کلمات نسبت کثرت و قلت حرکات از ما سبق توان دریافت
و لامحاله وزن گرانتر صفت وزنست بلغتی مانند آن وزن گران خاص تر تواند بود مثلا در تازی که حرکات
بیشتر استعمال افتد شعر گفتن بر وزنیکه در ادوار آن وزن حرکات بیشتر باشد آسانتر بود و بر انچه حرکات کمتر
باشد بکلفت تر این کلام بیغایله ریب مسلم ست پس بعضی اوزان مناسب بعضی لغت باشد دون بعضی بطبع
مثلا اوزان مشتمل بر کثرت حرکات مخصوصه باشد بتازی نه فارسی مثل بحر وافر و امثال آن و باین سبب
بسیار بحرهاست که خاص شده است به بعض لغات و در لغات دیگر اگر بران شعر گویند در بداهت نظر
آنرا موزون نشمرند مثل قول سعدی شیرازی ؎ دانی چه گفت مرا آن بلبل سحری ✤ تو خود چه آدمی
کز عشق بیخبری ✤ که بر بحر بسیط مخصوص تازی گفته چسان ناموزون می نماید و همچنین قیاس در قوافی
اختلاف در ربانها واقع شود که یک قافیه بالفظی دیگر در یک زبان جائز باشد نه در دیگر چه باشد و میتواند که
اندک تشابهی در لغت گرانتر محسوس باشد و در لغت سبکتر نامحسوس یعنی چون در قوافی تشابه یکدیگر لازم ست
و در لغت رزین و گران تشابه قلیل هم میان دو لفظ محسوس و معتبر میشود بخلاف لغت خفیف چه ما دامیکه تشابه
تام در میان دو لفظ نخواهد بود دران لغت محسوس نخواهد گردید پس مثلاً ضرب و سلب اگر حروف قید را و لام باشد
یعنی ساکن بود در تازی قافیه را شاید یعنی سزاوارست چه تشابه معتبر در حد قافیه سبب قرب مخرج را و لام
درین هر دو لفظ کفایت میکند و در پارسی از جهت اختلاف را و لام که اختلاف قیدست آن هر دو لفظ

۱۲ یعنی متفق الاجزا که مخصوص بتازی نیست و درین نظرست چه دائر متفق الاجزا بتازی خاص شد
۱۲ مگر انکه اختلاف مخصوص بنجاسی و سباعی گرفته آید که آن ثقیل ست و نجز در تازی لا فائده
نشود ۱۲ مولوی محمد هادی علی آفید

امامراد ازان دریجا ثقل ست وخفت مختلف ست چه تازی مثلاً با پارسی برزانت وثقل عطف
تفسیری رزانت ست نزدیکتر باشد لفظ تر دریجا وامثال آن که خواهد آمد زائد ست وزیادتش شامت
مثل اولتر وبهتر وپارسی بخفت مائل تر واسباب اختلاف در ثقل وخفت یا ماهیات وحقائق حروف
باشد وآن چنان بود که حروف مستعمل در بعضی لغات وزبانها از مخارج دشوار باشد مانند ضاد وثا وظا
در تازی ودر بعضی بقدر آن مثل فارسی که مخارج بیشتر حروفش سهل باشد مخفی نماند که ثقل مذکور از قسم
ثقل جزو نیست که ازان ثقل لسان تازی بنسبت فارسی مطلقا لازم نمی آید چه مخارج بسیاری از حروف
فارسی دشوار تر از مخارج تازیست مثل ژ او گاف و پا وچیم وفای فارسی وحروف مخلوط التلفظ مثل خو
ودر نوشیدن وخوابیدن وخوردن وخوشید وخوارزم ودشخوار وامثال آن که در تازی نباشد ونیز مدار ثقل
بر دو چیز ست یکی بر دشواری ادا دوم بر گرانی بر قوت سامعه وامثال ضاد وثا وظا اگرچه قاری غیر عرب را
تکلفی در ادای آنها می افتد اما بر سامعه اصلا گران نمیگذرد بل سامعه از استماع آنها لذتی ولطافتی احساس
مینماید بخلاف حروف مخصوصه فارسی که در ان ثقل ادا وسماع هر دو بنسبت کسیکه این حروف بر زبانش جاری
نباشد موجود پس باین اعتبار عدم ثقل عربی بنسبت فارسی ظاهر ویا هیئات حروف بجمله اسباب اختلاف
باشد وآن چنان بود که حرکات حروف در بعضی لغات یا بکمیت یعنی مقدار بیشتر بود مانند لغت تازی
که اکثر مقاطع کلمات یعنی اواخر آنها دران متحرک باشد مثل آخر ماضی ومضارع واسمای معرب واکثر مبنیات
وساکن کمتر مثل آخر امر ونهی وبعض مبنیات ودر بیشتر لغات مثل فارسی وسندی وترکی وغیر آن بخلاف
آن که اواخر کلمات ساکن باشد باید دانست که مدار خفت وثقل کلمات بر مساهله جریان آنها بر زبان و
عدم گرانی بر آذان وخلاف انست بر کثرت سکنات وقلت حرکات چه بسا باشد که کثرت سواکن موجب
ثقل باشد بنسبت حرکات بل در بعضی از مواضع اجتماع ساکنین وسواکن تلفظ را بحد تعذر میرساند بخلاف
کثرت حرکات وشک نیست که فرد باجتماع ساکنین ثقیل تر از ثبات بحرکت آخر مینماید وهمچنین لفظ موزون
بسبب ساکن بنسبت لفظ آس که عربیست وعلی هذا القیاس اگرچه حرکت افی الفسها ثقیل تر از سکون توان گفت
ویا بکیفیت تمامتر بود مانند لغت تازی که حرکات حروف بروی تمام باشد بخلاف پارسی که بعضی حرکات در
مختلس بود واختلاس در لغت بودنست پس حرکت مختلسه حرکت بوده باشد ومراد ازان حرکتیست که ثلثش را
حذف کرده بدو ثلث باقی تکلم نمایند وبراذهان سلیمه مخفی نیست که تلفظ حرکت تامه خیلی آسان تر از تلفظ حرکت
غیر تامه ست پس کلمات مشتمله بر حرکات مختلسه لامحاله ثقیل تر باشند بنسبت کلمات مشتمله بر حرکات تامه نه
بالعکس مانند حرکت حرف ا در پارسی یا مادر کتب لغت مثل بربان وامثال آن باین لفظ را بسکون حرف را

سکاکی در مفتاح در ذکر قافیه می آرد رعایتها لا یلزم الشعر لکونه شعرا بل لامر عارض لکونه مصرعا او قطعة او قصیدة یعنی مطلق شعر را قافیه ضرور نیست و لهذا در فرد گاهی یافته نمیشود مگر با اینهمه متکلف بلفظ بحسب اصطلاح بکار می افتد مگر آنکه گویند مراد ازان بحسب اصطلاح خاص ست و یحتمل که مراد از لوازم عوارض غیر مفارقه باشد کما هو الظاهر و مقابله فصول ذاتی نیز دلالت بران دارد و مراد از اصطلاح اصطلاح قوم خاص ست یعنی مطلق شعر را قافیه ضرور نیست مگر بصطلاح قومی مخصوص و برین تقدیر نیز کلامش خالی از دغدغه نیست زیرا که در یخالت نفی فصل و اثبات لازم معنی ندارد بل اینقدر می بایست فرمود از فصول شعر نیست الا بحسب اصطلاحی بل مناسب آن بود که جمله بلکه از لوازم اوست بحسب اصطلاح را حذف میفرمود و اکتفا مینمود برین قول خودش اما از فصول ذاتی بعض انواع شعر ست مانند قصیده که دران در هر دو مصراع مطلع و آخر همه ابیات قافیه باشد و قطعه که در او اخر ابیاتش قافیه باشد و غیر آن مثل رباعی چنانچه گذشت و حد شعر بحسب عرف و اصطلاح اهل این روزگار از شعرای عرب و عجم بموجب این تحقیق که قافیه دران معتبر نیست و نه تخییل دران لازم کلام موزون باشد و بس پس اگر ابیات مشتمله بر مسائل شرعیه و تعدیسات الهیه بدون مضامین تخییلیه و غیر مشتمل بر قافیه باشد حد شعر بران صادق ست آری مراد از موزون بوزن تعمدی توان داشت تا آیات و احادیث موزونه ازان خارج شود و اگر اعتبار قافیه در حد شعر واجب ستمرند چنانکه بعضی بآن رفته اند و از ایشانست شیخ بوعلی سینا و لهذا در شفای خود می آرد لا یکاد ان یسمی عندنا الشعر ما لیس بمقفی و مصنف خود نیز در اساس نقل میکند که اعتبار وزن حقیقی اول عرب ابوده است مانند قافیه و دیگر

بهتر آن بود که مفید مقصود باختلاف کلامش یعنی کلمات خاتمه لیکن در یخجا وضع مظهر بجای مضمر از برای کمال اهتمام بیان او اخر دوار که مدار نوعیت اشعار بر عروض و ضرب ست واقع شده و خاتمه را مقطع

مثال خمس ﴿ گشتم صنما در آرزویت * آشفته و تیره دل چو مویت * هر چند نمیرسم بکویت * شب نیست که از فراق رویت * زاری بفلک نمیرسانم * و علی هذا القیاس و اگر تشابه او اخر در غیر شعر اعتبار کنند آنرا سجع خوانند و آن در لغت آواز کبوتر است و در اصطلاح مثل قافیه است در نظم و نزد بعضی سجع عام است نظم و نثر هر دو را و آنرا اقسام ست که در فن بدیع مذکور می نمایند مثالش ما ابعد ما فات ما اقرب ما آت * و در فارسی نحو از بستر نرمش بجا کستر گرمش * و باشد که آنجا یعنی در شر اتحاد حروف خاتمه مثل حرف روی و قید که اتحادش در قافیه معتبر ست اعتبار نکنند و بر تقارب آن در مخارج اقتصار نمایند مثل کن سبعا خابسا او ذئبا خالسا او کلبا حارسا الا تکن انسانا ناقصا یعنی درنده قاهر باش یا گرگ رباینده یا سگ نگهبان و مباش آدم ناقص زیرا که سین و صاد که در آخر این فقرات بجای روی در قافیه واقع شده قرب مخرج دارند بل گاهی در نظم هم آیند نحو ﴿ زیادة المرائی دنیاه خسران * و ربحه مع ضیاع العمر اجرام * پس نون و میم باهم قریب المخرج اند و این را اکتفا نمایند و گاهی بر تقارب آن در صفات اکتفا نمایند کقوله ﴿ قضیت غرضی شوقا الیکم * ولم اطلق بکشه بارحنی * وجئت لم احظ بالتلاقی * فغایتی ان الوم حظی * چه ضاد و ظا که درین دو شعر روی واقع شده متقارب الصفات اند و گاهی حرف قید قریب المخرج باشد چنانکه درین شعر فردوسی ﴿ بنام خداوند تنزیل وحی * خداوند امر و خداوند نهی * و درین شعر سعدی ﴿ چه صروچه شام و چه بروچه بحر * همه روستایند و شیراز شهر * و گاهی بدون قرب مخرج نیز حرف قید مختلف آرند سعدی گوید ﴿ که ای شاه آفاق گستر بعدل * اگر من نمانم تو مانی بفضل * و در یک ورا اعتبار قافیه ممکن نباشد الا بعد از تقدیر دوری دیگر یا آن جواب اعتراض ظاهر الورود ست تقریرش آنکه کسانیکه در تعریف شعر قافیه را معتبر دانند لازم می آید که نزد شان فرد از قسم شعر نباشد و حاصل جواب آنست که اعتبار قافیه دران تقدیر یست یعنی اگر دوری دیگر مماثل آن با او منضم خواهند کرد هم قافیه خواهد بود و چنین گویند که در اشعار یونانیان قافیه معتبر نبوده است بطور لزوم و مثنوی که نام شاعریست بزبان فارسی کتابی جمع کرده است مشتمل بر اشعار غیر مقفی و آنرا بوبه نامه یعنی آرزونامه چه بوبه بضم بوا و مجهول بمعنی آرزو و اشتیاق ست کذا فی البرهان نام نهاده پس ازین بحثها و تفتیشهای سابق الذکر معلوم میشود که غیر نامه ست از فضلات و مشتمل بر حرکات بحسب الاصطلاح الا بحالة تحصیل غرض ما باشد خصوصیت و عمومیت و غیر ما سمه بر حرکات و نامه بالعکس مانند حرکت حرف ا در پارسی یا مادر کتب لغت مثل برهان و امثال آن این لفظ را بسکون حرف را

وداع وقال لی اما قلت لکا + ما یمکنک الفراق ما یمکنکا + وهم ازین قبیل ست این باعی ؎
افتاد مرا با دل مکار تو کار + افگند درین غم دو گلنار تو نار + من مانده چو بلبل بپیش گلزار تو زار + با آنهمه
درد و چشم خونخوار تو خوار + بار خدایا مگر آنکه گویند اعتبار قافیه درد و مصراع و یک بیت مستلزم عدم وقوع
در هر دو مصراع این بیت نیست چه عدم اعتبار چیزی دیگر ست و عدم وقوع چیزی دیگر فلا تناقض فی
کلامی المصر و اورا مها اورام جمع ورم ست یعنی مستزاد ها کذا فی هوامش الکتاب و وجه تسمیه اش ظاهر ست
و مستزاد عبارت ست از نظمیکه بعد مصاریع یا ابیات آن فقرهای شر متحد الوزن و القافیه مربوط بکابل
باشد مگر با تبلیش موقوف بر آنها نبود و بعضی مستزاد زوائد مذکور را قرار داده اند لیکن نزد اکثر اهل فن
مستزاد عبارت از مزید علیه ست کذا فی مناظر الانشا و مجمع الصنایع مثال اول در عربی ؎
ما رمت من الحبیب تعجیل وصال + من خیفة بین + الا نفرت طباعه منه وقال + ما وصلک دین +
و در فارسی ابن حسام گوید ؎ آن کیست که تقریر کند حال گدارا + در حضرت شاهی +
ور غلغل بلبل چه خبر یابد صبارا + جز ناله و آهی + مثال ثانی فخری گوید ؎ رفتم بطبیب و
گفتمش بیمارم + از اول شب تا بسحر بیدارم + درمانم چیست + نبضم چو طبیب دید گفت از سر لطف
جز عشق نداری مرضی پندارم + محبوب تو کیست + و بهتر آن بود که مصنف علام قصائد را
درین قسم ثانی مندرج میفرمود چه اعتبار قافیه در انها هم در دو مصراع مطلع و هم در ابیات بوافق
میباشد و باشد که قافیه در دو رباعی که اجزای یک بیت باشد اعتبار کنند مانند مسمطات چهارخانه یعنی
منظومیکه هر بیتی ازان منقسم شود بچهار قسم متساوی سه ازان بر قافیه واحده و قسم اخیر بر قافیه دیگر

بهتر آن بود که میفرمود با خلاف کلماتش یعنی کلمات خاتمه لیکن دریجا وضع مظهر بجای مضمر از برای
کمال اهتمام بیان او اخر ادوار که مدار نوعیت اشعار بر عروض و ضرب ست واقع شده و خاتمه را مقطع

از جهت گویند که قطع شعر و انتهایش بران میگردد و این در حالیست که در آخر شعر یک قافیه
بی ردیف باشد مثل شعر الهی غنچهٔ امید بکشا ✤ گلی از روضهٔ جاوید بنما ✤ یا انچه در حکم مقاطع باشد
و این در حالیست که ما بعد قافیه ردیف یا قافیهٔ دیگر باشد چه این قافیه اگرچه در آخر دور حقیقة
نیست لیکن چون ما بعدش در معرض زوالست و مطلق شعر بدون آن امکانی دارد من حیث القافیه
پس گویا خاتمه همان قافیهٔ سابق ست مثال اول ✤ بنام جهاندار جان آفرین ✤ حکیم سخن
بر زبان آفرین ✤ مثال ثانی ✤ ساقی ازان بادهٔ منصوردم ✤ در رگ و در ریشهٔ من صور دم ✤
در لفظ یا در معنی یعنی اختلاف کلمات او اخر عام ست از اینکه لفظا باشد فقط نحو زبان و لسان
یا معنی فقط مثل باز بمعنی دگر و باز بمعنی پرندهٔ شکاری یا لفظا و معنی هر دو نحو استاد و افتاد پس کلمهٔ
یا برای منع الخلوست و مراد از دو رها در اینجا یا مصراعهاست که قافیه دران اعتبار کنند چنانکه
در مثنوی که قافیه در هر دو مصراع آن واقع شود مثل شعر زلیخا که مذکور شد یا بیتهای تمام یعنی
آخر یک بیت کامل با آخر بیت کامل دیگر هم قافیه باشد چنانکه در قطعه ها قطعه بالکسر دو بیت یا
زائد متحد الوزن والقافیه که دران مطلع نباشد منقولست از قطعه بمعنی پارهٔ چیزی و چون قطعه مطلع
ندارد پس گویا پارهٔ قصیده است که ازان مطلع را بریده اند و صاحب مناظر الانشا گوید لقطعة
من الشئ طائفة منه و از بعضی نقل کرده برای نوع مذکور از کلام منظوم وضع کرده اند و قصیده ها
سوای مطلع و قصیده عبارتست از ابیات متحد الوزن والقافیه که اولش مطلع باشد و مشتمل
باشد بر مقصود واحد از مدح و هجو و فخر و مرثیه و تهنیت و امثال آن بخلاف غزل و تشبیب و تخلص
که آنرا فرار و گریز نامند در قصیده مستحسن دانسته اند و قصیده که تشبیب ندارد آنرا مجرده گویند
و آنکه فرار ندارد آنرا مقتضبه نامند و در اعداد ابیاتش اختلافهاست و قصیده در اصل بمعنی مقصوده است
و تا دران برای نقل از وصفیت بسوی اسمیت ست یا باعتبار آنکه موصوفش ابیاتست و بعضی گویند
که در اصل مقرفره بهاست و در قصائد نیز معانی جلیله لذیذه مندرج باشد و باشد که هم در بعضی مصراعها و
هم در بیتها اعتبار کنند چنانکه در رباعیات یعنی آنرا که در رباعی دو مصراع اول و آخر بیت دوم هم قافیه باشد مثل
✤ شیطان بچهٔ خبیث دی بر سر راه ✤ پرسید زمن وزن رباعی ناگاه ✤ در هیئت او دمدم گفتم فی الحال
غیر تامه ست پس کلمات مشتمله بر حرکات تحلیه لامحاله تفصیل نزد ما بسنده بست کلمات مشتمله بر حرکات تامه نه
بالعکس مانند حرکت حرف ا در یاسمی یا در کتب لغت مثل برهان و امثال آن این لفظ را بسکون حرف را

مانند اوزان خسروانیها و خسروانی نوعی از سرود مسجع ست که بار بد مطرب خسرو پرویز گفتی حافظ گوید ؎
مغنی کجائی بگلبانگ رود ✤ بیاد آور آن خسروانی سرود ✤ کذا فی السروری و در مروج الذهب می آرد
نام سرود ست پارسیان را منسوب بخسروان یعنی اکاسره و ملوک و راه خسروان که در کلام اکابر واقعست
بمعنی طریق خاص و نغمهٔ خاص ست که بخسروانی معروفست و شیخ بوعلی سینا در شفا می آرد و القول المنثور
ایضا قد یجعل بالمدات موزونا کالخسروانیات فانها تجعل موزونة بمدات تلحقها و بعضی لاسکویها الاسکوی
در اصل باسین و کاف مفتوح و واو مکسور و یای معروف مرغیست کوچک خوش آواز مینوچهری گوید ؎
قول طبنوره تو گوئی زند و لاسکوی ✤ از درختی بدرختی رود و گوید آه ✤ کذا فی السروری و در ینجا مراد ازان
نوعی از سرود ست و شاید آنرا از آواز مرغ مذکور بسبیل حکایت اخذ کرده منسوب باو ساخته اند و منسوب
بسوی کلمهٔ که آخرش یا باشد بر صورتش باشد مثل کرسی که بعد لحوق یای نسبت نیز کرسی میماند و شاید که بعضی
امم آنرا بسبب مشابهت فی الجمله و قرب اتمام از اوزان شعر شمرند و بعضی بسبب عدم تناسب حقیقی و نبودن
وزن تام از اوزان شعری نشمرند پس ازینجهت که بعضی وزن قریب تمام را وزن شعری قرار دهند نه بعضی
دیگر در اعتبار وزن باشد که خلاف افتد یعنی میتواند که خلاف واقع شود یعنی کسانیکه وزن تام معتبر
داشته اند امثال خسروانی را ناموزون میشمارند و کسانیکه وزن اعم را معتبر کرده اند موزون میدانند
اما قافیه تشابه اواخر ادوار را باشد یعنی اواخر تشابه ادوار چه تشابه مصدر بمعنی اسم فاعلست و اضافتش از قبیل
اضافت صفت بجانب موصوف و الا تشابه بمعنی مصدری بر قافیه صادق نمی آید اگر گوئی گاهی همه بیت
جز قافیه ردیف بنا شد مثل ؎ زر بهر بتان نثار کردم ✤ سر بهر بتان نثار کردم ✤ چه زر و سر و ران قافیه
باقی ردیف پس قافیه درین بیت اول کلمه ست نه آخر گوئیم مراد از آخر اعم ست از آخر حقیقی که ما بعدش ردیف
نباشد و از آخر حکمی که بعده ردیف باشد و بر قافیه مذکوره آخر حکمی صادقست که سوای ردیف چیزی دیگر در
ما بعدش نیست و اگر گوئی بودن آخر مستلزم اول ست و در ینجا اگر اورا آخر قرار دهند اول آن چیزی نگیرد
گوئیم در ینجا اول و آخر یکیست و فرق بینهما اعتباریست پس زر و سر ازین رو که آغاز بیت از روست اول ست
و ازین سبب که آخرش سوای ردیف نیست آخرست و یحتمل که انعینی با عتبار اکثر باشد و مراد از تشابه انجا
اتحاد حرف خاتمه ست با اختلاف کلمات مقاطع یعنی مراد از تشابه معتبر در قافیه اتحاد بعضی حروف
مثل روی و غیر آن در کلمات مختلفه است که بمقاطع ادوار واقع شود مراد از مقاطع همان خاتمه است پس
بهتر آن بود که مصنف مورد با اختلاف کلماتش یعنی کلمات خاتمه لیکن در ینجا وضع مظهر بجای مضمر از برای
کمال اهتمام بیان اواخر ادوار که مدار نوعیت اشعار بر عروض و ضرب ست واقع شده و خاتمه را مقطع

معروض حرکات وسکنات کیف ما اتفق را چنانکه از ین کلام محقق مستفاد میشود ایقاع نمیگویند گوئیم
مراد از ایقاع در اینجا صوت غیر حرفی معروض هیئت منتظمه متناسب العدد والمقدار است نه مطلق الصوت
غیر حرفی همچنانکه شعر نیز مطلق حروف معروض الحرکات والسکنات نیست ومعروض هیئت کذائی بلاشبهه
ایقاع ست یا شعر بالجمله ایقاع مقابل وقسیم شعر ست اما از کلام شیخ در شفا معلوم میشود که ایقاع شامل
شعر او غیر شعر را چنانکه میگوید الایقاع من حیث هو ایقاع هو تقدیر ما لزمان النقرات فان اتفق امکانات
النقرات منغمة کان الایقاع لحنیاً واذا اتفق امکانات النقرات محدثة للحروف المنظم منها الکلام کان
الایقاع شعریا وهو بنفسه ایقاع مطلقا چنانکه فطرت نفس را در ادراک آن هیئت مدخلی عظیم ست وباین سبب
یعنی بسبب مداخلت فطرت نفس در ادراک آن بعضی مردم در هر یکی از شعر یا ایقاع بحسب فطرت صاحب ذوق
باشند وبعضی نباشند واز صنف دوم بعضی را امکان تحصیل آن باشد بالکتساب ومحقق علامه نیز از جمله
این بعض ست چنانچه بمقتضای راستی در آخر کتاب می آرد اعتقاد من انست که اگر کسی را در مبدأ
فطرت ذوق نباشد ممکن باشد که بملکهٔ عروض وراالکتساب دست دهد ومعنی ذوق حاصل شود وهمعنی در خود شین مشاهده
کرده ام بعضی را امکان تحصیل آن با وجود اشتغال فن عروض نبود وعادت راهم دران باب ای در
ذوق مذکور مدخلی تمام ست که بعضی را بعد از تمرن واعتیاد ذوقی وموزونیتی در طبع حاصل میشود وبدون
آن میسر نگردد وباین سبب اوزان اشعار وایقاعات مستعمل بحسب اختلاف امم مختلف ست یعنی قوم
ای بسبب مداخلت فطری نفس واعتیاد بسماع موزونیات مخصوصه قومی وزن هر قوم جداگانه است ووزن
اگرچه از اسباب تخییل ست چه از موزون من حیث الوزن نیز تاثیری جدید در نفس واهتزازی حاصل میشود
وهر موزون بوجهی از وجوه مخیل باشد ونوعی از تاثیر می بخشد واگرچه نه هر مخیلی موزون باشد چه بسا عبارات
غیر موزون مفید تخییل وتاثیری باشد مثل الخمر یا قوتیه سیالة والعسل مرة مهوعة اما اعتبار تخییل یعنی گذشته
دیگرست واعتبار وزن دیگر چه معتبر در تخییل شعری تخییل باعتبار دلالت بر معانی موجبه انبساط وانقباض
نفس از جهت محاکاتست وتخییل وزن امریست ورای آن ونیز اعتبار وزن ازان جهت که در نفس
دیگرست واز انجهت که مقتضای تخییل کند دیگر یعنی از وزن نیز در نفس مدرک حرکتی پیدا میشود اما نفس
وزن که هیئت مخصوصه است ورای آن باشد وباتفاق متاخرین از شعرای عرب وعجم وزن از فصول
ذاتی شعرست لفظ ذاتی در اینجا محض برای تاکید ست والا فصل غیر ذاتی نباشد ومراد از ذاتی جزو ماهیت
وحقیقت ست الا انکه هیئتها یعنی چند هیئت چنین باشد که تناسب آن تام نباشد ونزدیک باشد تام یعنی
وزن شعری وایقاعی در آنها فی نفسه کامل نیست لیکن از انضمام مدات وزیادت اصوات کامل میشود

ل محقق علامه
در شرح اشارات
میگوید وزن شعر را
وقتی میدانی که
وقطع آن را
در ذهن خود
حاضر کنی
ل یعنی وزن
که ایقاع است
ل یعنی
فیض خدا
وزن شعر را
فصل مقوم شد
ذکر شیخ
چه بسیاری
آن عبارت است از
افاده وتخییل
مقابل قابل
منافی آن
ذاتی در ترکیب
وان وقع

## تتمہ حواشی صفحہ نمبر ۱۸

لہ

از مقولات عشیہ است از آنچہ
صاحب مفتاح آورده کہ متحقق حرکات و سکنات
را اورده و کل منفصل کردہ و بیان حروف و کلی و جزئی آن را
مراد از صوت و غیر صوت عام است خواہ
میزان فصیحہ و مراد متحقق ہمین قدر صوت کہ اگر
حرکتی بر آن گزارند باشد یا باشد بر آن حرف ادا شود
و غیر آن نگزارند باشد یا باشد بر آن حرف ادا شود
مراد و بیان جدوث صوت مراد نیست بلکہ کیفیت آن در ادا
بنا شد بر اینکہ کلام شعر کہ صوت مراد نیست بلکہ کیفیت آن در ادا
پس اطلاق شعر مجموعہ شعور و اطلاق شعر بر ان
الزم است کہ ہر کلام کہ در ادا چنین باشد شعر باشد
آنچہ مصنف گفتہ کہ شعر بر ان اطلاق نمی شود
صحیح نیست کہ اطلاق شعر بر ان ہم می شود
اطلاق شعر بر ان ہم می شود
اطلاق شعر بر ان ہم می شود

گ

تحقیق تعریف شعر
کلام موزون کہ قصد بودن آن کرده شده است و نیز گفته اند شعر
بنی الفاظ قصد توان کرد و نیز در تعریف انتفاع نفعه
معتبر است چنانچہ فارابی گفته الانتفاع بہ الاطلاق
علی التمام و ہر یک از کلام و لفظ و نغمہ غیر صوت نباشد
را کلام را بتخیل کہ در تعریف لفظ معتبر شده و نیز صوت لفظ
گفته از صوت یتعمد علی الخارج کذا فی غایة التحقیق با اضافه زیاده
کہ شنونده را صوت باشد زیرا کہ بی صوت
شعور انتفاع از نوشتہ یا واگذاشتن نمی شود
بلکہ اہل علم نیست؟ و نیز گفته است خواه متقرات باشد یا غیر آن
پس انتفاع اعم می شود از اطلاق
نباشد علامتیم از درره الناج ی آورد الانتفاع بحاله نقرات
آنچه واقع این بزرگ فرموده شعر مکتوب هم شعر است
موقوف بر تلفظ نیست نیز غلط محض است چه
ضرورت لفظ بر ہیچ شعر ادبا

لہ

سابق نباشد و بہ ہیچ وجہ
ہمہ شعر نیست نقش شعر است نہ عین آن
و اطلاق شعر بر ان مجاز است حقیقت شعر آنچه کلام
نا باشد شعر بر ان مجاز است حقیقت شعر آنچه کلام
سبب اطلاق شعر بر ان تعریف متحقق گشته است
کلام کہ آنچہ بر متلفظ سمت آزاد از اصل شعر نیست
و عبارت مصنف بر انتفاع ہمہ ہی تال بود و در
عبارت گفته بر ان انتفاع این است
عبارت است از صوت موزون غیر جنس و در قابل
شعر عرف تال ہمہ ہی فافہم ۱۲
محمد منظور علی

## حواشی متعلقہ نمبر ۱

حروف

کہ این محرف میکند باطل محض

ست والا تقسیم این وزن کہ مصنف در بالا

جانب حروف و غیر آن میکند اول را وزن

را وزن اتصال میکوید چنانچہ صحیح شود و دیگر

تقسیم مصنف کہ اول دلائل عموم این وزن

بذکر بست وجہ تخصیص قرار داده است محمدا

چنانچہ دیده کہ ذہن صاحب میزان بجہت علو و ارتفاع

دور تر از مطلب بمقام رفتہ پس طالب انصاف باید

ناظرین این کلام ست کہ با خانہ شاخ علامہ

روزگار در میزان الافکار بلکہ بہ مازندی فرموده

باجماع طبع صاحب تذکیب بسبب انقطاع صناجین

طیران بآشیان مراد نرسیده و محمد مظہر علی

صاحب تذکیر کہ بیقیاس چنان می آید کہ لفظ

موضوع غلطی کاتب باشد و بالا صل گفتہ محقق

موضع در محل باشد میکویم موضوع در اصطلاح حکما

محل عرض را کوینده نبوده مراد بجا نکہ بزعم گمان

چنانچہ بیان

میزان الافکار مرتب حکمات بیان خصوصیت حروف

مقصود ست بتحصیل آن حکمات است کہ

محقق خود بہیچ ما یکه در مقام استدلال الا انتفاع و نیز کفته مراد از تعیین نظام

باشتباه کسر و با نشوش مشکل است کہ در کلام بعض جا بنا بر

کلامه استشهاد میکوید کہ از اتفاق عبارت نشخه مختلف از الافکار

بکلام متن و با کلام مصنف در اساس و با شناسی

نسخ نظام است و تخصیص حضرت

حروف

در انجا بل علوم

بالا نیکه در نشخ میزان الافکار

ونیز عبارت نفیسه تحفه قول محقق میکند

موضوع یا معنی موضوع و محل حروف با شد که عرضی معمول و حروف موضوع

و حکمات با نیکه حکمات معمول و حروف معنی عارض

این بود میکوید غیر از مفهوم است چه اگر معنی عارض

باشد پس معنی این قول محقق موضوع آن حکمات با شد

اگر حروف با شد از اشتراط اتحاد و الا انتفاع چنین خواهد بود

اگر محل حروف با شد از اشتراط عکس میشود و اگر محل حروف

حروف نباشد از اشتراط انتفاع چنین خواهد بود

نفیسه لازم آید و نیز شق ثانی جایز است حروف در انتفاع

از هم آید و نیز شق محل با شد قضاوت حروف میان

وحکمات و سکنات لازم آید کہ حروف حکمات و سکنات باشد

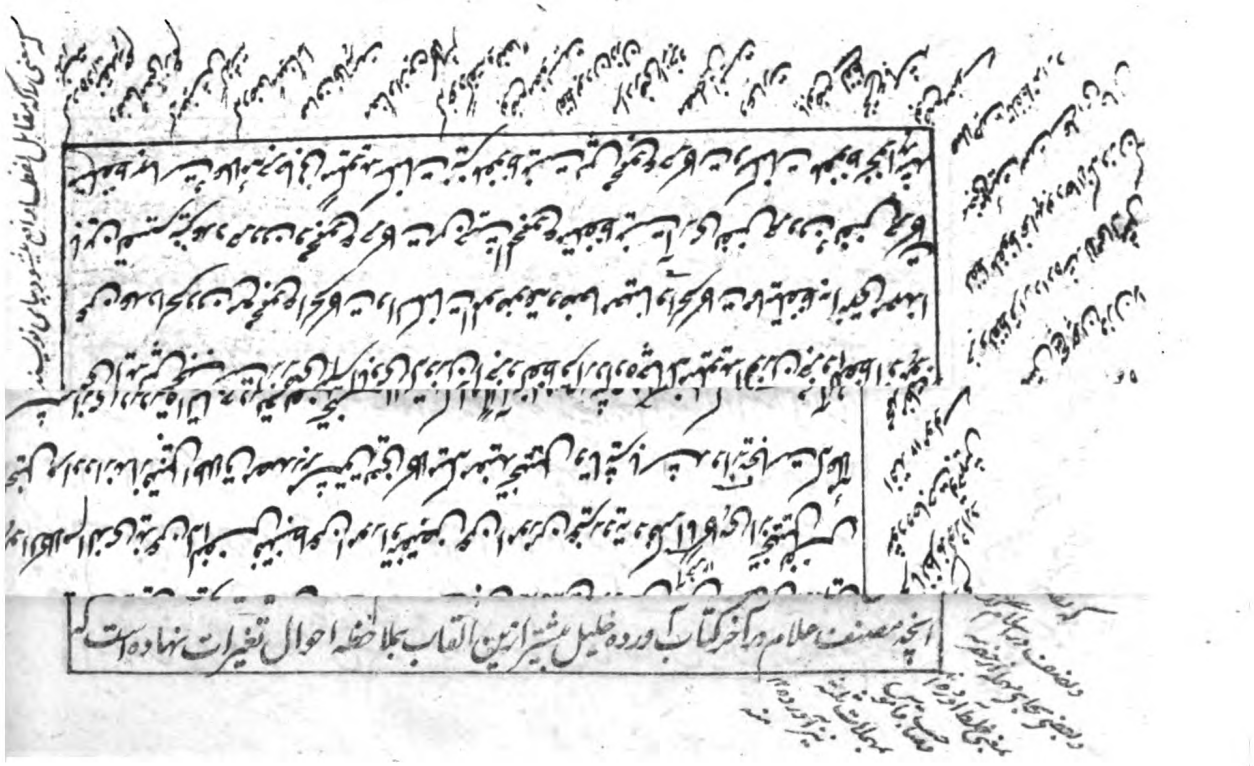
صحیح با شد الحروف حکمات و سکنات و با یکدیگر این قول

انجا حاصل این ست شاخ محقق را بعد از نشر ما الاوفاق نزد

ست زمره و عجب بود و نشر ما الاوفاق علی

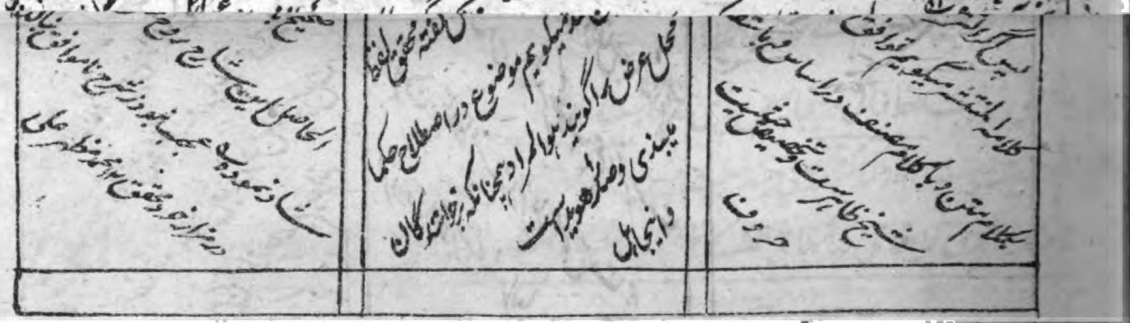
در نشر خود محقق اتحاد علی

و اگر مراد ش حروف معدوده با حرکات و سکنات است پس ظاهر است که این حروف موزون است نه وزن
و تناسب آن نظام در عدد و مقدار مراد از تناسب نظام در عدد تساوی ارکان مصاریع و امثال آنست
در عدد پس مصرع چهار رکنی با مصرع سه رکنی موزون نباشد و علی هذا القیاس و مراد از تناسب نظام در مقدار
متناسب و متقارب بودن ارکان با یکدیگر است در قدر حروف پس مصرع مشتمل بر سه فعولن با سه مستفعلن
متحد الوزن نباشد و علی هذا القیاس امثلک کن با مزاحفاتش و همچنین مزاحفاتش با بعد گر از تناسب
معتبر خالی نبود و از اینجاست که خود محقق علام در اساس الاقتباس تبعا لشفاء الشیخ می آرد معنی تساوی
آن بود که ارکان قول که آنرا عروضیان افاعیل گویند در همه اقوال متشابه بود و بعد و متساوی چه اگر
متشابه نبود بحر مختلف شود و اگر بعد و مساوی نبود ضرب مختلف شود و مثمن مثلا با مسدس در یک شعر جمع
شده باشد که نفس از ادراک آن بهیئت لذتی مخصوص یابد که آنرا یعنی لذت مذکور را درین موضع ازین
فن ذوق خوانند بالجمله حاکم بر قدر اوزان ذوق طبائع موزونه است و موضوع آن حرکات و سکنات
اگر حروف باشد آنرا شعر خوانند مراد از موضوع در اینجا محل عرض ست مثل ثیاب بنسبت الوان و حال حروف
بنسبت حرکت و سکون نیز همچنانست که حرکت و سکون حال ست و حرف محل آن و این کلام ظاهر است
و تحقیق آنست که حرکت حلول در حرف ندارد زیرا که وجودش بعد وجود حرف ست و ازینجاست که شیخ در شفا
می آرد و الدلیل علی ان الحرکة یتسمع با تحقیقة بعدا لا معها ان الحرکة اذا امتدت و طولت حتی انقلبت بحرف المد



انچه مصنف علام در آخر کتاب ورده خلیل بشیر ازین القاب بلاحظه احوال تغیرات نهاده است که

بر روی انسان نمودار شود و یا نوعی دیگر از لذت که مطلوب باشد مثل سرور خاطر مذکر او صاف محبوب
الا آنکه تخییل را حکمای یونان از اسباب و موجبات ماهیت شعر شمرده اند مثل موجب بودن وجود جزو
وجود کل را که بغیر آن صورت نه بندد و این استثناست از قول او و غرض از شعر تخییل ست و شعرای عرب و
عجم از اسباب جودت بالضم والفتح یعنی خوبی و نکوئی او بیشمرند پس وجود شعر بدون آن ممکن باشد آری
جید نبود پس بقول یونانیان از فصول شعر یعنی از اجزای ممیزه ماهیت شعر باشد و بقول این جماعت یعنی
شعرای عرب و عجم از اعراض و بمثابت ای بمنزلهٔ غایت ست ظاهر آنست که قوله اعراض بعین محمله باشد
بقرینهٔ مقابله فصول و یحتمل که بعین معجمه بود بقرینهٔ قوله بمثابت غایت یا مراد از عرض شئی در اینجا نباید متعارف
چیزی خواهد بود که مترتب باشد بر شئی سوای شئی مذکور مثل جلوس نسبت سریر بخلاف معنی سابق الذکر
و بالجمله تخییل نزد شعرا از قبیل عوارض مطلوبه است و اما وزن هیئتی ست تابع نظام ترتیب حرکات و سکنات
جمع سکنه یعنی صورت حاصله از تقدیم و تاخیر ما ینبغی برای حرکات و سکنات اگر گوئی هیئت اجتماعی
حسب تصریح علامه رازی عین ترتیب ست و نظام نیز معنی ترتیب دارد پس تبعیت هیئت نظام ترتیب را
معنی ندارد گوئیم مراد از ترتیب اینجا فعل ترتیب دهنده و از نظام منظوم ست و چون از ترتیب مذکور
منظوم حاصل میشود و ازان هیئت اجتماعی مثل حصول معلول لازم از علت ملزوم پس تابع بودن معلول
لازم علت ملزوم را ظاهر ست و معنی اینست وزن هیئتی ست تابع منظومی که از ترتیب او ان حرکات و
سکنات حاصل شده باشد و یحتمل که ترتیب بمعنی مرتب و اضافت نظام جانب ترتیب بیانی باشد یعنی
نظامیکه بعینه ترتیب ست آری در اینصورت معنی مطلوب بدون یکی ازین نظام و ترتیب حاصل
میتواند شد پس یکی ازین هر دو زائد ست لیکن کلامش بتاویل مذکور صحیحست و اگر گوئی ترتیب حرکات
و سکنات تنها در اینجا کافی نیست بل ترتیب حروف نیز دران معتبر ست کما لا یخفی گوئیم محقق علام در اینجا
تعریف وزن مطلق فرموده است چنانکه تقسیمش بسوی وزن شعری و ایقاعی در ما بعد دلالت صریحه
بر معنی دارد و در وزن مطلق بودن حروف لازم نیست و کسانیکه حروف را نیز معتبر کرده اند کلام شان
در وزن شعریست فقط و چون از تحقیق مصنف ثابت گردید که وزن عبارت از هیئت اجتماعیست و آن در تلفظ



آن قضایا یی باشد که تاثیر کند در نفس یا بنساطی یا انقباضی یا تسهیل یا تهویل آن یا تعظیم یا تحقیر آن چنانکه
گویند الاصل متروک یا مقبح تغییر کنند از اکل آن و این گاه باشد که صادق باشد و گاه باشد که کاذب باشد
و بسیار باشد که تاثیر آن یا دیر باشد از تاثیر تصدیق و اگرچه با آن تصدیق نباشد و مصنف علام در صناعت
شعری اساس می آرد فائدهٔ آن حدوث انفعالات نفسانی بود از بسط و قبض و تعجب و حیرت و فتور و نشاط
و غیر آن که تابع تخیلات باشد تا بسبب آن نفس تعظیم و تصغیر و تهویل و تسهیل امور حکم کند و در اغراض مدنی مذکور
یعنی مشاورات و مشاجرات و منافرات نافع بود و بر اقتنای فضائل و منع از رذائل و دیگر حرکات نفسانی
باعث گردد و هر چند خطابت شریک شعر باشد در منفعت اما خطابت نفع بتصدیق کند و شعر بتخییل و نفع
خاص این فن التذاذ و تعجب نفس بود و اشعار متاخران بسوی این غرض تهافت بسیار بود و متقدمان مشیر بسوی
اغراض مدنی گفته اند و شبهه نیست که غرض از شعر تخییل ست نزد هر یک از یونانیان و شعرای عرب و عجم و برین
تعمیم دلالت میکند قوله در ما بعد الا آنکه آه اگر گوئی غرض چیزی خارج ازان چیز میباشد و تخییل در حد شعر
ماهیت آن نزد یونانیان داخل ست گوئیم مراد از تخییل در اینجا تاثیرست و آن در ماهیت شعر داخل نیست
تخییلیکه در ماهیت شعر داخلست بمعنی محاکاتست و این جواب ظاهرا بصواب مینماید لیکن هنوز خالی از
خلجان نیست زیرا که برین تقدیر استثنای قوله الا آنکه تخییل احکامی یونان از ماهیت شعر شمرده اند صحیح نمیشود
مگر آنکه قائل باستثنای منقطع شوند و جواب دیگر آنکه تخییل هر دو جا بمعنی محاکاتست و غرض شیخ هر جا خارج ازان

انچه مصنف علام در آخر کتاب آورده خلیل بیشتر ازین القاب بلا حظهٔ احوال تغیرات نهاده است که

مثل بحسب فصاحت و متانت بیت چو فرد ابر امید بلند آفتاب ✤ من و گرز و میدان و افراسیاب
و بحسب غرابت معنی شعر نگر چه شوم جهانی ست اینکه جنت از جنت ✤ خوشی نیاید تا پارهٔ زجان نبرند ✤
و تشبیه و استعاره نیز از جمله محاکات لفظیست و باشد که بسائط را بود مانند آنکه از روی نیکو بماه عبارت
کنند و باشد که مرکبات را بود چنانکه از هلال و زهره بکمان سیمین و بندق زرین عبارت کنند و باشد که ذوات
را بود چنانکه از پستان به انار و از روی بگل عبارت کنند و باشد که صفات را بود چنانکه از فتور چشم در حال نا
بستی و خواب عبارت کنند و باشد که از صفات ذوات عبارت کنند چنانکه از منت بطوق بر گردن و
از بیان بشمشیر تیز و باشد که مشهور و ذائع بود چنانکه از چشم بنرگس و از قد بسرو سهی عبارت کنند و باشد که غیر مشهور
باشد چنانکه گفته شعر نبات لبغش گرد قطب گردانند ✤ چو اندر دست مرد چپ فلاخن ✤ و سوم
محاکات را چهار سبب بود اول تقصیر در محاکات چنانکه در صفت تیر گفته اند ع دونده چو اهو پرنده چو مرغ
دوم تحریف چنانکه گفته اند ع زبانش در بیان همچو پیکانی ✤ و مراد از زبانی شمشیر ست سوم کذب ممکن
چنانکه گفته اند ع از لاله رنگ و بوی بشوخی ربوده ✤ چه نسبت لوی خوش به لاله کذب بود چهارم
کذب محال چنانکه گفته اند ع هلال دارد رخ روشنش گرفته خسوف ✤ چه خسوف هلال محال بود و نیز مصنف
علام در فن خطابت اساس بتبعیت قول شیخ در فن شعر می آرد نفوس اکثر مردم تخییل را مطیع تر از تصدیق
باشد چه تعجب نفس از محاکات بیشتر از آن بود که از صدق چه محاکات لذیذ بود اما صدق مشهور مثل خبر مکرر
در نسوخ باشد و غیر مشهور در معرض طلب بآن التفاتی نباشد و باشد که صادق غیر لذیذ بتجرفی مقتضی
تخییل لذیذ شود و نیز باشد که التفات بتخییل نفس را از التفات بصدق باز دارد و بتصدیق اگرچه باشد
تخییل انفعال نفسانیست اما انفعال بتصدیق از جهت قبول قول ست باعتبار مطابقت یا خارج و انفعال
تخییل از جهت التذاذ و تعجب از نفس فعل بی ملاحظه امری دیگر پس اول بحسب حال مقول علیه ست
دوم بحسب حال قول و باجمله تخییل و محاکات را تاثیری در نفس سامع از بسط و قبض و امثال آن
لازم ست و لهذا بسیاری از اهل فن بتفسیرش تاثیر مذکور نموده اند از قبیل تفسیر الشیء بلازمه همچنانکه مصنف
علام می گوید تاثیر سخن باشد در نفس هر وجهی از وجوه مانند بسط یا قبض یعنی ایراث انبساط و انقباض و
این نیست که این تاثیر وصف سخن ست و قائمست بآن و لهذا شیخ در منطقة الشفا امر آورد المخیل

ملک الشعرا در زمان خود بود و در فن خطابت
خصوصیت شیخ را مرجع میدانم
از ان سبب است که مصنف
بانقاط نموده میگوید شاید
صدور این سوال بجهت
کیفیت قبول خاطر شده
انقباض و انبساط طرا
و ورثه

شیا جائیکه تیقن جنسیت امر عام نمیباشد آنجا میگویند بجای جنس ست و در بجا ظاهر
ست کما قال الشیخ فی الشفاء الکلام جنس اول للشعر پس فائده لفظ بجای جنس معلوم شود
ر بجای جنس در جائیکه آنجا جنس مذکور نمایند یعنی کلام در بنمقام در جائی مذکور
ن آرند یعنی در اول بتعریف و این قول اقتضای آن ندارد که مذکور غیر جنس بود
زدن تفعیل با خذ مخیل که بجای فصل ست و خارج میکند اقوال فرقانیه را از تصویریه
المو سیقی من الشفاء در اصل عبارت ست از محاکات کما صرح به العلامة الشیرازی
اساس الاقتباس بتبعیت کلام شیخ در شفا ایراد مثل چیزی بود بشرطیکه بعینه
سبب محاکات یا طبع بود چنانکه در بعضی حیوانات که محاکات آوازی کنند
نمایند مانند بوزنه یا عادت بود چنانکه در بعضی مردم که با عتیاد و ادمان بر محاکات
مانند تصویر و شعر و غیر آن و تعلیم هم نوعی از محاکات بود چه تصویر امری موجود ست
ر جهت توهم اقتدار بر ایجاد چیزی و از جهت تخییل امری غریب و باین سبب
هم لذیذ بود و محاکات یا بقول بود و یا بفعل و شعر محاکات بسه چیز کند اول
خیالی کند مانند نغمه در شت که محاکات غضب کند و نغمه خرین که محاکات
محاکات احوال کند و باین سبب مقتضی انفعالات بود در نفوس چه ذرنی باشد

انچه مصنف علام در آخر کتاب آورده خلیل بشیرازی بن القاب بلاحظه احوال تغیرات نهاده است که

نست که بعضی اشعار کلام اصطلاحی و مرکب تام نمیباشد بل مرکب غیر تام مثل نظم الا آن ای
الاشعری یا ابی الحسن + ومتبعیه فی القبیح وفی الحسن + وانکان منسوبا الی الجهل عن قلی + لرای
حقیق با تامل فاعلمن ومثل قطعه بنده امشب با جمال الدین خطیب + او برای وی کلک چون خورشید
دیر + تا باکنون خیز ومیزی داشتم + زانکه در عشرت نباشد زو گزیر + چه شعر اول وثانی ازین اشعار
عربی وفارسی کلام تام نیست وشعر بی الفاظ تصور نتوان کرد واگر کسی بتکلف ضعلی غیر ملفوظ را مانند
حرکتی بدست یا چشم مثلا جزوی از اجزای شعر گرداند حکم آن فعل حکم الفاظ باشد مثل آنکه کسی گوید ع
مردی از خانه برون آمد وگفتا که + وبعد این قول اشاره طلب از دست یا چشم چنانکه متعارف ست
نماید پس اشاره مذکوره حکم لفظ بیادارد گویا مصراع مذکور چنین ست ع مردی از خانه برون آمد و
گفتا که بیا + از انجهت که آن فعل مشتمل باشد بر حدوث صوتی چنانکه در آخر قول مذکور فرض کنند
که قائل اشاره زدن بانصرب دستی بر دستی دیگر نمود که صوتی ازان برآمد پس گویا مصرع چنین ست ع
مردی از خانه برون آمد وگفتا که بزن + یا خیال صوتی مثالش همانست که سابقا ذکر کرده آمد والله اعلم
بمرادی یعنی چون این فعل دلالت بر معنی مقصود مثل لفظ دارد پس گویا لفظ و در حکم آنست وهمچنین
الفاظ مهمل بمعنی را واگرچه مستجمع وزن وقافیه باشد از قبیل شعر نشمرند یعنی چنانکه غیر الفاظ شعر
نباشد الفاظ مهمل بمعنی را هم شعر نمیگویند وزن وقافیه داشته باشد یا نه وواو در قوله واگرچه از برای آنست
که این لفظ ترجمه ان وصلیه ست که مصدر بر او عاطفه باشد بجزو معطوف علیه وتقدیرش در اینجا
چنین باشد اگر مستجمع وزن وقافیه نباشد واگر باشد اما متاخرین این واو را در عبارت نمی آرند پس
قوله همچنین بتعلق دارد بکلام مصنف شعر بی الفاظ تصور نتوان کرد نه بقوله حکم آن فعل حکم الفاظ باشد
کما یتوهم فی بادی الرای وحکم بذیانات اهل مجون وهزل بذیان بفتحتین سخن نامعقول ونامربوط گفتن
ومجون بضمتین مثل دخول بیابکی وهزل بالفتح ضد جد لعب کردن وبیهوده گوئی که بر الفاظ مهمل مشتمل باشد
ودر نظم ایراد کنند حکم الفاظ معنی دار باشد از انجهت که مراد ایشان بسبب قصد ایشان ازان الفاظ
حاصل آید یعنی الفاظ مهمل لاعبان بیهوده گو وبیاکان انهو خود در ضمن اشعار حکم الفاظ موضوعه دار زیرا که
ایشان ازان الفاظ اگرچه در اصل مهمل وبمعنی اند معانی مراد داشته اند پس ارادهٔ انشاء صنعت تالیف

بیاید موزون باشد و در اینجا خدشه است صعب الجواب و آن اینست که وزن نزد منطقیان در حد شعر معتبر نیست و لهذا شیخ در آخر منطق الشفا می آرد لا نظر للمنطقي في شيء من ذلك الا في كونه كلاما مخيلا و در جای دیگر میگوید انما ینظر المنطقي في الشعر من حيث هو مخيل و امام رازی در شرح عیون الحکمة میفرماید ان نظر المنطقي من حيث انه يفيد تخييلا قائما مقام التصديق و الترغيب فذلك هو المنطق بل المحقق خودش نیز در اساس میگوید شعر در عرف منطقی کلام مخیلست و در عرف متاخران کلام موزون مقفی و در جای دیگر آورده ماده شعر سخن بست و صورتش نزد یک متاخران وزن و قافیه و نزد یک منطقیان تخییل پس کلامش قطع نظر از مخالفتش با کلام شیخ و دیگر اعلام مناقض کلام خود ست و جوابش همچنانکه از کلامش مستفاد میشود انکه کلام موزون بر دو معنی اطلاق کرده میشود یکی حقیقی و آن قولی بود که حروف ملفوظ او را بحسب حرکات و سکنات عددی ایقاعی باشد دوم مجازی و آن همینی بود سخن را از جهت تساوی اقوال او بحسب ظاهر شبیه بوزن چنانکه خسرو انیهای قدیم بوده است و وزن خطابت نیز مثل آنست و مراد از وزن درین تعریف همانست از وزن حقیقی و مجازی و نفی شیخ در شفا و امام در شرح عیون و مصنف در اساس عدم اعتبار وزن در حد شعر راجع بوزن حقیقی ست که معنی اول ست یعنی در شعر منطقی وزن حقیقی ضرورت ندارد وزن مجازی هم کافیست و خودش میگوید قدما کلام مخیل را شعر گفته اند اگرچه موزون حقیقی نبوده است اشعار یونانیان بعضی چنان بوده است و در دیگر لغات قدیم مانند عبری و سریانی و فارسی هم وزن حقیقی اعتبار نکرده اند

صرفی مشتهر بود قرار داد و علامه صفدی در غیث منسجم می آرد شعر یونانی وزنی خاص دارد و برای یونانیان بحور اشعار نیز معین بوده اند و ایشان تفاعیل ما بدیی و ارجل میگفته اند پس بعید نیست که چیزی از ان بخلیل رسیده باشد که باستفاضتش در ابر ازاین فن پرداخته راقم الحروف گوید میدانم این روایت است انچه مصنف علام در آخر کتاب آورده خلیل بشیر ازین القاب بلاحظه احوال تغییرات نهاده است که

که لقب هر علت که خاص بلوایل مصراعهاست از علتهای مقدم جهار پای گرفته و آنچه خاص بلو اخر مست از
علتهای موخر انتهی زیرا که نام تفاعیل باید ی وار جل متضمن تسمیه تغیرات آنها بعلتهای مقدم و موخر مست
واللہ اعلم بحقیقة الحال و سرائر الرجال بهر حال علمای سیر و تواریخ در براعت ذکاوت و جودت ذهانت
خلیل بعد از صحابه کسی را نشان نمیدهند حکایتی عجیب تر از و نقل میکنند که شخصی در دانش دوای
ظلمت بصر مردم تقسیم مینمود که ازان شفا میبافتند ناگاه ببرد و اهل حاجت در تلاش آن نسخه متحیر ماندند
خلیل گوند آن دوا را بارها می شنید و هر بار باعانت قوت شامه و تندی حواس دوائی را ازان مرکب بیان
مینمود تا بپانزده جزو رسید چون آن مجموعه را ساخته استعمال کردند مثل سابق تاثیر بخشید من بعد در اسباب
آن شخص که آن نسخه را یافتند جزوی زائد از احساس خلیل دریافت باقی اجزا بعینها برآمد و گویند خلیل
اول کسی ست که جمله حروف تهجی را در یک بیت جمع کرده و آن این است شعر صف طلق جود کمثل آلمس
اذ بزغت یحظی الضجیع بهاجلا معطار و در غیث منسجم مسطور ست که خلیل روزی تقطیع بیتی میفرمود
که پسرش شنیده بمردم وانمود که پدرش را جنون در گرفت چون ساعین باستجبارش آمده عرض حکایت
کردند بفرزندش گو خطاب کرد بنظم لو کنت تعلم ما اقول عذرتنی ✦ او کنت اجهل ما تقول عذلتکا ✦
لکن جهلت مقالتی فعذلتنی ✦ و علمت انک جاهل فعذرتکا ✦ و آورده اند که ولادت خلیل در سنه یکصد
واقع شده و وفاتش در یکصد و هفتاد و در سبب انتقالش نوشته اند که در خاطر خلیل رسخته شد که حسابی
اختراع کرده بکنیز خود تعلیم نماید تا نقصانی و فهرپی بقدر یک فلس نیز در خرید ما یحتاج از فروشندگان
بازاری بر نیاورد و درین فکر ذهاب ایاب مینمود که بصدمه ستونی منقلب افتاد و جان بحساب رو زجزا
درداد واللہ اعلم بحال العباد و ذکر صناعتی و ان بالکسر در لغت بمعنی پیشه کاریگر است گدائی القاموس
اما در اصطلاح اطلاقش بر علم شائع گردیده که شعر را بدان تعلق باشد و مراد از تعلق شعر عام ست ازینکه
مثل تعلق موقوف بر موقوف علیه باشد یا تعلق تحسین یعنی وجود شعر اگرچه بدون آن ممکن باشد لیکن
حسن و خوبی شعر بغیر آن حاصل نشود و آن سه فصلست فصل اول در حد شعر و تحقیق آن بر اداز صدر اینجا
تعریف جامع جمیع افراد محدود و مانع از دخول غیر است خواه حد منطقی باشد یا رسمی و این طلاق

در نظم ایراد کنند حکم الفاظ معنی دار باشد از انجهت که مراد ایشان بسبب قصد ایشان ازان الفاظ
حاصل آید یعنی الفاظ مهمل لاعبان بیهوده گو و بیاکان لهو خود در ضمن اشعار حکم الفاظ موضوعه دارد زیرا که
ایشان ازان الفاظ اگرچه در اصل مهمل و بمعنی اند معانی مراد داشته اند پس ایراد ایشان در صنعت مانو

و ثعلب در امالی خود نقل میکنند که اوائل شعرای جاهلیت بچهار صد سال قبل اسلام گذشته اند نوع دوم مخضرمین که آخر جاهلیت و اول اسلام را ادراک کرده اند سوم اسلامیین محض چهارم محدثین و ایشانرا طبقات است اولی و ثانیه وهکذا بالجمله اولیت مهلهل یا ابن خذام در شعر گوئی یا عتبار شعرای نامدار است که هر اصناف سخن قدرتی داشته اند ورنه بدایت مطلقه از یعرب واقع شده و گویند اول کسیکه در فارسی شعر گفته بهرام گور است و این شعر را باو منسوب مینمایند شعر منم ان چپل دمان و منم ان شیر ژیان نام بهرام منم او پدرم بوجیله + و بعضی فقط مصرع اول از و مسلم داشته اند اما در عهد اسلام بادی نظم پسر یعقوب بن لیث صفار است که در سنه دو صد و پنجاه و یک هجری اشتهار یافته و از و هم مصراعی روایت میکنند و بعضی حکیم سغدی را که در حدود سنه سه صد بوده اول شعرا قرار داده اند و برخی بر انند که بانی قصیده و مخترع شعر خواجه عباس مروزیست چه هرگاه رایت مامون خلیفه عباسی سایه ورود بخطه مرو انداخته اکابر شهر در غور حال تحف گذرانیدند از انجمله خواجه عباس که از فضلای آن بلده و دانای زبان فارسی و عربی بود قصیده بزبان فارسی ایجاد نموده از نظر خلیفه گذرانید و بهزار دینار صله و وظیفه سرفراز گردید و ابتدای خلافت مامون در سنه یکصد و نود و سه بوده است پس معلوم شد که زمان خواجه عباس مروزی بر زمان سغدی تقدم دارد و باید دانست که ابتدای شاعری فارسی در وقت انتهای شاعریت عربیت چه تا آخر مائه ثالثه اشعار فارسی خال خال روایت کرده اند آری در اوائل مائه رابعه استاد رودکی قصائد غرا گفته و طرح مداحی نهاده جواهر بحور معنی را در سلک نظم کشیده و بعده رتبه شعر فارسی روز بروز ترقیها کرده از انجا تا بجا رسیده و ابو الطیب متنبی که شعر عربی را اوج کمال و مرتبه اختتام رسانیده در سنه سه صد و پنجاه و چهار هجری آب شمشیر فنا چشیده بود تتمه اول کسیکه بقواعد عروض پرداخته و باین فن ملهم شده خلیل بن احمد بن فرهید بن مالک بن نهم بن عبد الله بن مالک بن مضر بن ازدی ست که بجناب باری در بلده معظمه البتجای فیضان علم جدید که دیگری را نصیب نشده باشد کرده بود ایزد تعالی دعایش را مستجاب فرموده باین علم ملهم ساخت و بظاهر سبب اختراعش چنین واقع شد که خلیل در بازار صفارین میگذشت که صدای مرقوع مطرقه بر طشت بجهت مهارتش در فن موسیقی موزونیتی بخاطرش بهرسانید تا الوزانش از فاعلن فاعلن که در وزن صرفی مشتهر بود قرار داد و علامه صفدی در غیث منجم می آرد شعر یونانی وزنی خاص دارد و برای یونانیان بحور اشعار نیز معین بوده اند و ایشان تفاعیل ما بدی و ارجل مسمی کرده اند پس بعید نیست که چیزی از آن بخلیل رسیده باشد که باستعانتش در ابراز این فن پرداخته راقم الحروف گوید میدانم این روایت است انچه مصنف علام در آخر کتاب آورده خلیل بشیر ازین القاب بلاحظه احوال تغیرات نهاده است که

منغبر قبیح ✤ تغیر کل ذی طعم ولون ✤ وقل بشاشة الوجه المليح ✤ فوا اسفی علی ہابیل ابنی ✤ قتیلا قد تضمنه الضریح ✤
وجاور ناعقا ولیس یضفی ✤ یعین الیموت فتستریح ✤ اما علامہ مخشری در کشاف میگوید استناد این اشعار بجناب
شان کذب محض ست بل منحول وملحون واقع شدہ یعنی بنام حضرت ایشان برسته شده است ومشتمل ست بر
لحن وخطا وبصحت پیوسته است که انبیا معصوم اند از شعر گوئی وفخر رازی در تفسیر کبیر بتعقب تقریر پرداخته میگوید
شعر مذکور در غایت رکاکت ست که سوای متعلمین جمقا دیگری را سزاوار نباشد پس چگونه منسوب شود بکسے که
علمش حجت باشد بر ملائکه ونظام نیشاپوری در تفسیرش می آرد دعوی عصمت جمله انبیا از شعر گوئی مسلم نیست
گویا از خصائص آنحضرت ست صلی الله علیه وسلم ولهذا ایزد متعال در ستایش فرموده وما علمناه الشعر وما ینبغی له
واما دعوی رکاکت بحیثیت مذکوره پس مکابره است معهذا مقام سنج وملال متحمل شعر مصنوع نمیباشد مگر صاحب
کشف در وجه ملحونیتش می نگارد والوجه المليح را اگر بخیال آنکه لفظ بشاشت بجناب مضاف است مجرور خوانند عیب اقوا
یعنی اختلاف حرکت روی لازم می آید واگر مرفوع خوانند بنا بر آنکه فاعل قل واقع شده ولفظ بشاشت تمیز ست
حذف تنوین تمیز لازم آید راقم الحروف گوید جواب این خدشه ممکن ست باختیار حذف تنوین بنا بر ضرورت شعر
که جائز ست صرح به ابن مالک وغیره وقد اوضحناه فی رسالة مفردة واین سخن تائید قول نیشاپوری در عدم لحن و
رکاکت می نماید اما چون علامه مخشری ودیگر مفسرین معتبرین بنا بر عدم صحت عصمت انبیا از شعر گوئی ساخته اند وغالبا
بی مندی نخواهد بود پس ظن وتخمین نیشاپوری تخصیص نمی نسبت آنحضرت صلی الله علیه وسلم وعدم عموم
بجمیع انبیا احتمالی بیش نیست که وجدان صحیح آنرا قبول نمیکند وکیف لاکه امام محی السنه فراء بغوی معالم
بعد نقل این اشعار واستنادش بسبب قولی بحضرت آدم از ابن عباس می آرد هر که این اشعار را بحضرت آدم منسوب
می نماید کاذب ست چه همه انبیا در نهی شعر گوئی برابر ند لیکن چون قابیل ہابیل را قتل نمود حضرت آدم علیه السلام
بزبان سریانی مرثیه اش بطریق نثر فرموده باشیث علیه السلام وصیت کرده بود تا با ولاد ایشان منقول
گردیده بطور توارث به یعرب بن قحطان رسید وچون او واقف زبان سریانی وعربی بود وفکر شعر نیز
می نمود آن مرثیه را در زبان عربی منظوم ساخته وابیات دیگر بران مزید کرد ومگر از مرثیه مذکور حضرت آدم
فقط دو بیت اول نقل کرده وابیات مزید را چنین آورده نظم وبالی لا اجود بسکب دمع ✤ وہابیل تضمنه الضریح
اری طول الحیوة علی غما ✤ فهل انا من حیاتی مستریح ✤ پس بنا بر ین تحقیق اول کسیکه از شعرای عرب گذشته
یعرب مسطور ست اما چون در فن شعر ید طولی نمیداشت در عداد شعرا معدود نشده ولهذا ابن رشیق در
طبقات الشعرا وغیر آن نقل کرده اند که شعرای عرب چهار نوع بوده اند اول جاهلین قدیم واول کسیکه
از ایشان شاعر نامدار بوده مهلهل ست وخالویه در کتاب لیس می آرد اول ایشان ابن خذام ست

اسمیت در آخرش لاحق کردند صرح به الفاضل اللاهوری فی حاشیته علی شرح المواقف بالجمله بعد الحاق یای نسبت مشدد و تاما هویت گردید پس ضمه ها را بکسره بدل کرده واو را یا کردند و یکی را از سه یا انداختند و بعضی او هو را بعینه حذف میکنند همچنانکه واو ضربوا علم را وقت نسبت می اندازند و گویند ضربی کذا قال شارح الاصول و مآل هر دو واحد ست و امام فخر الدین رازی در تفسیر کبیر میفرماید الرجل اذا اراد ان یسال عن حقیقة من الحقائق فانه یقول ما تلک الحقیقة و ماهی فلما کثر السوال عن معرفة الحقائق وضعوا هذه اللفظة بازاء الحقیقة فقالوا ماهیة الشئ و حقیقته المخصوصة و ذاته المعینة و فاضل چلپی در حاشیه شرح مواقف می نگارد همچنانکه ماهیت بها منسوب بما هو ست مائیت بهمزه منسوب بما ست و هر دو مرادف یکدیگر ند در رضی استرابادی نیز می آرد که مائیت بهمزه منسوبست بما یعنی بکلمه ما که در ما هو باشد و چون هنگام نسبت کلمه ثانی حرف آخرش را مکرر می نمایند مثل لمی تشدید میم در نسبت لم الف در آخرش افزودند و بجهت وقوعش قبل یای نسبت کسره یافته بهمزه بدل گردید و برین تقدیر کدامی ازین هر دو مرادف اصل یکدیگر نیست اما بعضی برانند که ماهیت بها در اصل مائیت بهمزه بود همزه اش را بها بدل کردند کما قری فی ایاک بیاک و بعضی بعکس آن قائل شده اند و گفته اند ها های ماهیت را بهمزه بدل کردند چنانکه در ماه ماگویند و بعضی صرفیان آورده اند که چون قیاس در نسبت مرکب غیر اضافی آنست که جزو ثانی را حذف میکنند پس منسوب بما هو منسوب بمایکی باشد اما ذکر ماهیت شعر در ینجا برای امتیاز این علم از علوم دیگرست چه موضوع این علم شعر من حیث الوزن ست اگر گوئی امر ضروری در مقدمه بیان معرفت علم و غرض آنست و ذکر موضوع برای مزید بصیرت میباشد پس ترک واجب و ذکر مباینا سب نزد محصلین در حکم خطا باشد گوئیم تعریف علم یا علی اعتبار موضوع بود یا باعتبار غرض و چون محقق علامه عرض فن را در آخر کتاب آورده و بعد ازینکه در انجا فرموده بذکرش در مقدمه نپرداخته پس ذکر موضوع علم در ینجا اشعارست بسوی تعریف علم نیز که عاقل با دنی التفات ازان منتزع می تواند کرد یعنی چون دانسته شد که موضوع علم عروض شعر من حیث الوزن ست معلوم توان کرد که عروض علمی ست که دران از شعر من حیث الوزن بحث میکنند و بعضی بتعریف این علم چنین کرده اند آلة قانونیة تعصم مراعاتها الانسان ان یقیل فی وزن الشعر و اگر خواهی چنین گوئی علم بقوانین یعرف بها الوزن الصحیح للشعر من المنکسر و اما انچه علامه صفدی و دیگر اهل فن تخصیص شعر عربی ساخته اند وجهش آنست که ایجاد این فن مخصص برای شعر عربی واقع شده من بعد عجمیان باقتضای سب پرداخته اند مگر حالا بعد شیوع در ماورای عربی تخصیص نمیشاید نخستین آورده اند اول کسیکه شعر عربی گفته حضرت آدم علیه السلام و این اشعار در مرثیه هابیل که قابیل او را قتل رسانیده بود ازایشان نقل ساخته اند همچنانکه در کامل التواریخ ابن اثیر و زین القصص و روضة الاحباب و دیگر تواریخ و تفاسیر مسطور نظم تغیرت البلاد و من علیها ۞ و وجه الارض

میگوید عروض مشتبه بنجشبه مذکوره و منقول از ان یعنی رکن اخیر مصرع اولست یا عروض یعنی مکانیکه معارض و مقابل
سیر کننده باشد و این علم نیز مشتاقانش را معارض میگیرد و یا عروض یعنی مکه است و چون خلیل احمد در مکه باین علم
ملهم شد نامش تبرکا بنام مکه گذاشت که عروض هم نام دارد یا عروض یعنی ابر و منبع ست و چون دران نفع
بسیار باشد و این علم نیز مشتمل بر منافع عدیده است باین نام مسمی گردید یا ازینجهت که چون حروف اصلیش
یعنی عرض معنی کشف و ظهور دارد و باین علم وزن صحیح شعر از سقیم منکشف می شود باین اسم مسمی گردید و مصنف
علام در آخر کتاب در سبب تسمیه اش میگوید این علم را باین سبب عروض خواندند که مشتملست بر معارضه کردن
شعر با صول و ارکان اهل فن وجوه دیگر نیز ذکر کرده فلیتفحص و قوافی جمع قافیه یعنی پس آینده و چون قافیه
آخر ابیات باشد حقیقةً جائیکه ردیف نباشد یا حکما جائیکه ردیف بود آخر شعر را قافیه و علمی که مشتمل باشد
به بیان حالش آنرا علم قافیه گویند و قوله قوافی مضاف ست بسوی قوله شعر تازی و فارسی و در بعضی نسخ بعد
فارسی لفظ دری نیز دیده شد یعنی فارسی خالص که بدره های کوه بدان تکلم میکنند اما مخفی نماند که این قید
اتفاقیست و احتراز از چه نسبت این فن بفارسی دری و غیر آن هر دو برابرست که بالتماس بعضی دوستان
مرتب کرده شد و آنرا معیار الاشعار نام نهاده آمد معیار بالکسر یعنی وزنست و بر میزان یعنی آنچه بآن وزن و
قدر شی معلوم نمایند نیز اطلاق میکنند و هو المراد ههنا و ازینجاست اطلاقش بر محک که ازان امتحان زر میسازند
قال العلامة الجرجانی فی حاشیته علی شرح المطالع یقال زید صحیح المعیار اذا کان جیدا فی نفسه خالصا من الغل
والغش و فاسد المعیار اذا کان بخلافه الی آخر ما قال المعیار یطلق علی المیزان ایضا بالجمله معیار و عیار معنی واحد
دارد و صرح به الفارابی فی دیوانه و الجوهری فی صحاحه و در مصباح المنیر می آرد عیار الشی ما جعل لنظاما له انتهی
و این مختصر مشتملست بر مقدمه و آن دو قسم میباشد مقدمه علم و آن عبارتست از انچه بدون معرفت آن شروع
علمی که این مقدمه مقدمه اوست ممکن نباشد و آن منحصرست در معرفت آن علم بهر نهجیکه باشد و در دانستن
فائده آن قسم دوم مقدمه کتاب و آن عبارت ست از انچه قبل مسائل برای افاده بصیرت مذکور نمایند
و مقدمه این کتاب از قسم ثانیست زیرا که رای موقوف علیه تمام چیزهای دیگر دران اندراج یافته و وزن شعر
فن در اصل یعنی نوع و قسم ست و در اصطلاح اطلاقش بر علم مدون شائع گردیده و صناعت جزئیه را نیز مانند
مثل فن مصارعت و فلاحت مقدمه در بیان ماهیت شعر مراد از ماهیت شی حقیقت و ذاتیات آنست
و این لفظ در اصل ماهو بوده است و چون از حقیقت شی بلفظ ماهو سوال میکنند و در جوابش حقیقتش را بیان
می نمایند مثلاً می پرسند الانسان ماهو و در جوابش میگویند حیوان ناطق پس آن حقیقت جوابیه منسوب
بماهو شد زیرا که جواب را با سوال نسبتی و علاقه مخصوصست لهذا یای نسبت و تا برای نقل از وضعیت جانب

شیرازی که افضل و اکمل تلامذه خواجه بود نیز آن جماعت مشارکت داشت و آورده اند که خواجه آخر روز دوشنبه
هجدهم ذی الحجه از سنه ششصد و هفتاد و دو هجری بعمر هفتاد و پنجسال و هفت ماه و هفت روز رخت هستی از این
دار فانی بعالم باقی کشید و بر لوح مزارش که زیر آستانه فیض کاشانه امام موسی کاظم علیه السلام و قبلت این آیه
رقمزده اند کلبهم باسط ذراعیه بالوصید و در تاریخ وفاتش این قطعه گفته اند قطعه بصیر ملت و دین پادشاه کشور فضل +
یگانه که چو او مادر زمانه نزاد + بسال ششصد و هفتاد و دو و بندی الحجه + بروز هجدهم اندر گذشت و بغداد +
قال المصنف العلام الحمد لله این جمله خبریه باشد یا انشائیه بهر حال مفید حمد و ستایش او تعالی ست زیرا که
حمد عبارتست از اظهار صفات کمالیه و بمعنی در صورت اخبار نیز حاصل فان الاخبار عن الحمد عین الحمد لشاکرین
منصوبست بنابر آنکه مفعول مطلق الحمد واقع شده و چون در حمد مقابله بنعمت ضرور نیست بخلاف شکر و شک
نیست در فضیلت حمد یکه بازای نعمت باشد زیرا که چون حامد احسان محمود را بنسبت خود می بیند باداء ستایش
او از ته دل متوجه میشود و لهذا مصنف علام حمد را بسوی شاکرین مضاف ساخته هکذا افاده الاساتذه
فی حاشیته علی الشمس البازغة و نیز انسان در وقتی از اوقات خالی از نعمت الهی نباشد خصوصا وقت تالیف
کتاب پس بحکم لئن شکرتم لازیدنکم تخصیص حمد شاکرین از برای حصول مزیت افاضه قوت تالیف ست اما
عدم اختیار نفس شکر از برای آنست که شکر مخصوص بزبان نباشد بخلاف حمد و شک نیست که اداء شکر بزبان
تمامتر ست از جوارح دیگر و الصلوة علی محمد سید المرسلین و آله الطاهرین اما بعد این مختصریست در علم عروض
بروزن رسول یعنی معروض و صله اش محذوفست یعنی معروض علیه چه اشعار را بران عرض میکنند تا متمرین
و منکسر از هم جدا گردد و لهذا این علم را میزان الشعر نامند و آنچه صاحب فتح الجلیل آورده که معروض علیه بتحقیق
اوزان صحیحه است نه علم عروض پس عروض در بعضی منقول بجانب میزان الاشعارست چنانکه جوهری گفته نه
جانب این فن عجب ست چه هرگاه درین فن از وزن بحث میکنند پس عرض کردن اشعار بر اوزان بعینه
عرض کردن آنهاست برین فن ست و مراد جوهری از میزان الاشعار نیز همین فن ست همچنانکه عبارت قاموس
دلالت بر بعضی دارد و همینست مختار بعضی و این فقیر نیز اگرچه بعضی از ارباب رجوح گفته اند یا عروض در اصل بمعنی ناحیه ست
و این فن نیز ناحیه ایست از علوم که عرب قصد آن کرده اند یا بمعنی ناقه صعبه که بریاضت نیامده و رام نشده باشد
و این فن نیز امریست صعب یا بمعنی راه واضح در کوه ست و این علم نیز طریقه مسلوکه عرب ست یا بمعنی چوب
پهنای خانه اعراب ست که در سقف باشد و بران کلیم و غیر آن کشیده خانه میسازند پس چون بیت را بخانه
از شعور تشبیه داده اند عروض را که وزن بآن راست می نمایند بچوبه مسطوره تشبیه داده همانش کرده اند بهمین
جهت این لفظ در زبان عرب مونث ست کذا قال العلامة الصفدی فی الغیث و السخاوی در نهایة الراغب

---

لیکن بخانه
بر آورده اند
عبارت قاموس اینست العروض
میزان الشعر لانه یظهر به الوزن
من النکسر او لانها ناحیة من العلوم
او لانها صعبة و لان الشعر یعرض
علیه و نیز لالت مر یکی دارد
بر یکی قول صاحب فرا چه
و لاشعر میزان یکی ع و عروض
مراد ش از و عروض این فن نیست
و نیز مو یدآنست قول فاضل
علی اگر مو دودی از ارباب
عروض آن است از کجان آمد
و لاشعر میزان
کلا هما موزون یا علامة بالوزن
فان کل موزون میزان لغیره
فعلم العروض صاحب عروض
آنست قول صاحب
میزان الشعر عروض
معیار الشعر عروض
منظور ست
اول

گوهر چو تمام شد صدف تا بشکست ✣ بر طرف کلاه گوشهٔ سلطان بشکست ✣ و خواجه تصانیف عالیه مفیده دارد که کند فکر علمای این زمان بر کنگرهای بلند بعضی از انها نمیتواند رسید الامن شاء الله و از انهاست شرح اشارات در منطق و طبیعی و الهی و شرح صدر کلمه بطلیموس در نجوم و اساس الاقتباس در منطق و تجرید کلام و اوصاف الاشراف در سلوک و اخلاق ناصری در حکمت عملی و تحریر اقلیدس در هندسه و حساب مجسطی و تذکره بزبان عربی موجیزه و رساله حل مالاینحل و زبده بزبان فارسی در هیئت و رساله در حساب و نجوم و زیج ایلخانی و رساله بست باب در اسطرلاب و رساله در واجب الوجود و رساله جبر و قدر و رساله الهادر جوابات کاتبی و شرح ملخص و تلخیص المحصل و آداب المتعلمین و نقد التنزیل و قواعد العقائد و رساله جواهر و رساله خلق اعمال و این کتاب کامل المضاب معیار الاشعار در فن عروض تمکر ظاهر چنان می نماید که نوبت نظر ثانی خواجه برین کتاب نرسید و لهذا مثل دیگر تصانیفش متداول در السن نگردیده و صاحب مدینة العلوم می آرد که انتساب کتاب تجرید بجناب محقق کمال اشتهار دارد بلکه شیخ اکمل الدین در آخر شرح تجرید خود آورده است که استاد من علامهٔ شیراز میفرمود که من از پسر محقق خواجه اصیل الدین شنیده ام که خواجه آن کتاب را باب امامت تصنیف کرده وفات یافت و این مطهر حلی شاگرد رشید خواجه تکمیلش پرداخت و در کتب تواریخ می نگارند که خواجه در زمان مستعصم با از خلفای عباسیه بولایت قهستان خدمت ناصر الدین محتشم حاکم آنجا که وزیر علاء الدوله محمد پادشاه فرقهٔ اسمعیلیه بود فائز شده اخلاق ناصری را بنامش تصنیف فرمود و آدبکمال قدردانی پیش آمده اعزاز و اکرام می نمود تا آنکه قصیده عربیه در مدح مستعصم بالله انشا کرده همراه مکتوب خود پیش فرید الدین علقمی وزیرش که مذهب تشیع داشت ببغداد فرستاد علقمی پیش کردنش را بخلیفه مصلحت ندیده بر قفای قصیده بنام ناصر الدین محتشم نوشت مولانا خواجه نصیر الدین بخلیفه روی زمین آغاز مکاتبات و مراسلات نهاد ازین اندیشه غافل نباید بود و این بزرگ را خرد نباید شمرد تا ناصر الدین محتشم خواجه را در قلعهٔ الموت از قلاع اسمعیلیه حبس نمود و خواجه تصانیف مشکله را مثل مجسطی و غیر آن در انجا تالیف میفرمود تا آنکه در استیلای ایلخان هلاکو نبیرهٔ چنگیز خان و تسخیرش قلاع اسمعیلیه از حبس نجات یافت و کوکب اقبال خواجه از تقرب بارگاهش بافق ترقیها برتافت و هلاکو بتحریص خواجه طرح محاربه و مقابله با حاکم بغداد انداخت و خلیفهٔ عباسی و اهل بغداد و سائر آل عباس را بانواع عذابها هلاک ساخت و بعد فراغ از تسخیر عراق عرب حسب فرمایش خواجه مؤید الدین عرضی و نجم الدین کاتبی را از قزوین و فخر الدین مراغی را از موصل و محی الدین اخلاطی را از تفلیس برای مشارکت خواجه در بنای رصد مراغه که روز دوشنبه هجدهم جمادی الاولی سنه سبع و خمسین و ستمائه آغازش واقع شده طلبیده اشته برگماشت و علامه قطب الدین

جناب نواب محمد یوسف علیخان بهادر صاحب تبه بیر شعر بود تا بود گردش مهر و ماه ✣ خداوند ملک و خداوند جاه ✣
اللهم کما زدت ملکه ضاعفه کذلک الی یوم القیام ✣ وافض علی العالمین برده والاکرام از لکهنو برام پور
که بحقیقت ازامن و آرام پرست رسیدم واین تازه ارمغان راسزاوار اهدای حضرت والا یش دیدم
که بر معیار عیار زر میباشد ✣ ویش جوهری قدر گوهر شگفت نیست که در معرض قبول جاگیرد ✣ و در نظر حقیقت منظر
جلوه استحسان پذیرد ✣ شعر تسکین زملالی شده هر بی سروپارا ✣ شاهان چه عجب گر بنوازند گدارا ✣ ✣

**تذییل** در ترجمه مصنف علام آورده اند که خورشید وجود خواجه نصیر الدین ابو جعفر محمد حسن وقت طلوع آفتاب
روز شنبه یازدهم جمادی الاولی در سنه پانصد و نود و هفت هجری از مشرقستان طوس طالع گردیده علم امتیاز
برعنان آسمان افراشته و گویند پدرش ما خود خواجه قدم اول بعالم شهود در مرو زبوم جهرود ساوه از اعمال
قم گذاشته و در زمانیکه امام فخر الدین رازی عالم فانی را بدرود فرمود سن خواجه نه سال و پنجاه بود و او در
علوم حکمیه شاگرد فرید الدین داماد ست و او شاگرد سید صدر الدین سرخسی و او شاگرد فضل الدین غیلانی
و او شاگرد ابو العباس لوکری و او شاگرد بهمنیار شهر تلامذه شیخ بوعلی سیناست و فضائل و کمالات این حکیم
زمان و فیلسوف دوران از غایت اشتهار کالشمس علی رابعة النهار احتیاج شرح و بیان ندارد و گاه گاه شکر
شعر هم میفرمود و راست **رباعی** موجود بحق وجود اول باشد ✣ باقی همه موهوم و مخیل باشد ✣ هر چیز که آید اندر نظرت ✣ نقش دو مین چشم احول باشد **رباعی** این چنبر و این شکل موهم هیچست ✣ وین دایره
سطح مجسم هیچست ✣ خوش باش که در نشیمن کون و فساد ✣ وابسته یکی و آن هم هیچست ✣ و شیخ ابو علی را
که این رباعی مشهور ست **رباعی** مائیم بلطف حق تولا کرده ✣ وز نیک و بد خویش تبرا کرده ✣ آنجا که عنایت
تو باشد باشد ✣ ناکرده چو کرده کرده چون ناکرده ✣ خواجه در جواب گفته **رباعی** ای در همه عمر خود بدیها کرده
✣ وانگاه بر حمتش تولا کرده ✣ بر عفو مکن تکیه که هرگز نبود ✣ ناکرده چو کرده کرده چون ناکرده ✣ اما انصاف آنست
که بر باعی شیخ نمیرسد و عمر خیام که این رباعی فرموده **رباعی** می میخورم و هر انکه او اهل بود ✣ می خوردن من
نزد او سهل بود ✣ می خوردن من حق ز ازل میدانست ✣ گر من نخورم علم خدا جهل بود ✣ خواجه جوابش
بهمرسانیده **رباعی** این حرف نگوید آنکه او اهل بود ✣ زیرا که جواب شبهات سهل بود ✣ علم ازلی علت
عصیان کردن ✣ نزد عقلا ز غایت جهل بود ✣ و گویند روزی خواجه بخدمت بابا افضل کاشانی بطریق
سوال این رباعی فرستاد **رباعی** اجزای پیاله که در هم پیوست ✣ بشکستن آن روا نمیدارد دست ✣
چندین سر و پای نازنین در بر دست ✣ از بهر چه ساخت و زبرای چه شکست ✣ کاشانی در جوابش
رقم فرمود **رباعی** تا گوهر جان در صدف تن پیوست ✣ از آب حیات صورت آدم بست

ل
زیرا که وفات فخر رازی
در هرات بوده و خواجه
انصیر شش صد و شش
هجری واقع شده
چنانکه در تاریخ یافعی
و غیر آن از کتب
معتبره مسطور پس
روایت اتحاد سال
وفات امام رازی و
ولادت خواجه
بی از وثاقت
ندارد و هست

واثبات گزیری نمیباشد همچنانکه در خاتمه مسطوره باین عبارت اشارت کرده شد چون سبب قلت فرصت
و استعجال مشتاقان سراپا همت هر قدر که مهیا میگردید بقالب طبع ریخته میشد نوبت ملاحظه ثانیه آنش نرسید
اما بثبت حواشی کوچک و بزرگ بطرزی واقع شده که اگر صاحب سلیقه بترتیبش پردازد شرح مستوفی از این نسخه
میتوان برداشت و اگر توفیق ایزدی یاوری می بخشد راقم الحروف خود همت بر ترتیب و تفصیل بعض مجملاتش
خواهد گماشت و بعد انتشار و اشتهار نسخ در اطراف و اقطار دوران بزبده نمائق انائق و نزدیکان بکلمات
مشوقه رائق ایفائی وعده خواستند و مرة بعد اخری بر سر اصرار و ابتداد برخاستند ثانیاً همت بترتیب شرح
حال المتن بر گماشته شد و قلم اصلاح بتهذیب و تدهیبش برداشته و هنوز شاهد سوادش سراپا پرده از رای
منصه بیان نشده بود که از برهمی سلطنت اوده و قدردانی جناب مستطاب امیر اوحد در علوم حکمیه فلاطون دوران
و در فنون فلسفیه ارسطوی زمان ابهم و ذکا عقل حادی عشر و بقوت حافظه گویا لوح محفوظ از برخیال مناظرش
علمای اعلام را لرزه بر اندام و بتصور مکالمه اش قوت ناطقه را زبان در کام کاملان هر فن پیش همه دانش
همچندان و مستفیدان بارگاهش از فیض تعلیماتش یگانه اوان از پاس شحنه عدلش زهر را اثر تریاک ست و سپند
روی آتش خال رخسار آتشناک نظم سپند روی آتش خال رخسار آتشناک نظم سپند
عدل انگیخت + پنج ستم از زمانه بر کند + نوشیروان را در عدل و انصاف حد ملیش گفتن گردن انصاف زدنست
گستر
که او مجاز بوده است و ممدوح حقیقت + و حاتم طائی را در بذل و عطا همتایش قرار دادن خون معنی سخن تنست
که او قطره بود در جناب امیر محیط همت + نظم در نظر میست قدر مال مرزش + حاتمی هست هر گدای درش +
مور این عهد چیدد و امان را + که شود میزبان سلیمان را + چاد در صبح چون لیاقت سایبان خرگاهش ندارد
هر صبح بر کرانش سازند و معجر شفق چون پیش گلستانش رنگ خدمت بر روی آرد هر شام چادر ظلمت بر سرش
می اندازند شعر صفای سحر ظلمت شام اوست + ضیای قمر سایه بام اوست + خزینه خاطر دریا مقاطر
بحر میست مملو از لآلی سخن + و سینه حکمت گنجینه معدن لعل و یاقوت مضامین روشن + طبع سلیم سریع السیر با این فاصله
مضمون از عرش می آرد + بدین سبب شعری با شعر بر آب و تابش آب مقابله مدارد + تقطیع ارا خیر همتایی بوده
جدید کرده که یکه تازان بسیط رجز خوانی رویش نتوانند بود + و تاسیس مبانی نازک خیالی بشکلی بظهور آورده که صدر نشینان
بزم سخندانی قرینش زانو تنیازند + و شاهد این کلام غزلها و دیوان جناب عالیست که از مطلع تا مقطع جادو گری
و سحر مقالیست + هر بیت مشاکل ابرو خانه وصل پریزادان معانی پرور + و هر غزل بی آهو از رعنا غزالی دشت بیان
شوخ تر + نظم از قلم بقطیکه بیرون میشود + دام بهر طیر مضمون میشود + پیش رنگین نظم نواب زمن +
هر زبانی لال و دل خون میشود + رعیت پرور قدر افزای اهل فضل و هنر + امیر ابن الامیر ابن الامیر



بسم الله الرحمن الرحیم

حمد وافر خارج از دائره عروض بیان خالقی را سزاست که بحر مدید فیضانش سطح زمین را با این طول طویل
بسیط ساخته، وشکر منکاثر زائد از کفه میزان اذهان صانعی را زیباست که قدرت کامله اش خیمهٔ آسمان را
با اینهمه فاصله بدون اسباب و اوتاد برافراخته شعر خدائیکه بسط زمین ساخته ✣ فلک را بالایش افراخته
وصلوات متدارک کاملی را احری است که ارکان دینش اصول کفر وعلل نفاق را مجتث ومجزوء گردانیده
وتحیات متقارب دیوان شاه بیت قصیده رسالت را اولی است که توانی ایشان را از عیوب خفی و
جلی وارهانیده شعر رسولیکه بالای نه آسمان ✣ رسیده بجسم منور جو جان اما بعد صدرنشین پیرایان ۱۲
معترف بیچدانی وناقهی خادم عالمان انصاف پناه بندهٔ سراپا گناه محمد سعد الله جعل عقباه خیرا من اولاه
بخدمت قافیه سنجان انجمن فصاحت ومترنمان چمن بلاغت التماس مینماید که پیشتر ازین نسخه معیار الاشعار
باحواشی شرح میزان الافکار بطرز نوی انطباع پذیرفته که در خاتمة الطبع آن اشعاری باین اشعار رفته نظم

| | | | |
|---|---|---|---|
| بتوفیق خداوند تعالی | که از جودش وجود جمله اشیا | برای خاطر اصحاب مخلص | نوشتم شرح بر معیار زیبا |
| مگر نسخیکه هر شب اندک اندک | بهمیکردم زاوراقش محشا | بهر صبحش همان مطبوع میشد | باین طرز اختتامش شد سراپا |
| کتابی بود مسخ از دست نساخ | باین شرح از سر نو یافت احیا | خداوندا قبول طبع گردان | بحق مصطفی وآل طه |
| بگفت اشفته تاریخ تمامش | زهی معیار اشعار مجشا | وازانجا که امثال این تسویدات اندر نظر ثانی از محو | |

(1865)

Lucknow 1865

به عون و افاضهٔ عیون مشن جناب وصانع کارخانهٔ سن سن جهان تعالی شانه

سن تصانیف خلیل عدیم المثل انتباه و محقق عمیم الفضل اکتناه حضرت مولانا مفتی محمد سعید الله صاحب ظله و دام برکاته

# میزان الافکار
## شرح معیار الاشعار
## مع رساله بحار

بنظر مصنف متجدد و تصحیح نقل اصناف فرمایش متدابر بمولوی محمد مظهر علی صاحب سلمه الله لواحب

از تقطیع انطباع در مطبع منشی نول کشور مطبوع و طبعاً زمان گردید

Ex Rheinfield

Mizan ul Afkar
& a treatise on the Khuba? .

Muh. Sa'd. Ullah.

Mizan ul-afkar. 1865

49 D 252

50 D 33



